

Viața Românească

REVISTĂ LITERARĂ ȘI ȘTIINȚIFICĂ

SUMAR :

Otilia Cazimir	<i>Efect de luni.</i>
Ioan D. Gherea	<i>Vicisitudinile sentimentului estetic (Dincolo de frumos și urât).</i>
P. Andrei	<i>Mahatma Gandhi.</i>
Henriette Yvonne Stahl	<i>La bălălia dela Port Arthur, depozit cu coloniale și băuturi spirtoase.</i>
Tudor Vianu	<i>Reflecțiuni despre Succes.</i>
G. Ibrăileanu	<i>Creaște și analiză.</i>
Gib. I. Mihăescu	<i>La „Grandiflora”.</i>
D. I. Suchianu	<i>Disertațiune pentru proști.</i>
N. Profiri	<i>Orașe mari.</i>
Demostene Botez	<i>Ultim.</i>
Mihail Sadoveanu	<i>Bătrânul Radu Rosetti.</i>
Mihai D. Ralea	<i>Psihologie și viață.</i>
Cezar Petrescu	<i>Scrisori bucureștene.</i>
Octav Botez	<i>Cronica ideller (Julien Benda).</i>
M. Sevastos	<i>Cronica teatrală: București (Sfnta Ioana.—Fedra.—Șase personajii în căutarea unui autor.—Puterea Intunericului).</i>
M. R.	<i>Cronica literară (André Glde).</i>
P. Nicanor & Co.	<i>Miscellanea (Filozofia culturii cu aplicații românești. — Insemnări pe marginea revistei „Europe”. — Moarlea lui Radu Rosetti. — Gorki și țărânul rus.— Dela redacție).</i>

Recenzii : *Lucian Blaga*: Fapta, joc dramatic ; Invierea, pantomimă. Octav Botez.—*A. Colruș*: In robia lor.—*O. B.*—*Matei Roussou*: Et nous nous sommes aimés là. M. Sd.—*Virgil Bărbat și Ștefănescu-Goangă*: Extenziunea universitară. M. R.—*Dr. N. Lupu*: Noi și Sirbii. M. R.—*Al. Rosetti*: Etude sur le Rhotacisme en roumain; *Al. Rosetti*: Catehismul Marțian. I. Șiadbei.—*Pericle Ducati*: Etruria antică. C. Balmuș.—*Teodor A. Naum*: Idilele rustice ale lui Theocrit. C. Balmuș.—*Gh. Balș*: Inceputurile arhitecturii bisericești din Moldova P. Constantinescu-Iași —*Al. Busuicoeanu*: Cîteva portrete noi ale lui Mihai Viteazul. P. Constantinescu-Iași.—*Const. Sudețeanu*: Introducere în sociologia lui Auguste Comte. Ștefan George.

Revista Revistelor : *Revistele noastre.*—„Orient-Occident” (P. Masson-Oursel. *Nouvelle Revue Française*).—„Statele Unite ale Europei” (E. Vanderolugt. *Le Monde Nouveau*).—„O mare romancieră scandinavă: Sigrid Undset” (Lucien Maury. *La Revue de France*).—„Apocriifele lui Oscar Wilde” (Henry Davray. *Mercure de France*).—„Academia muncii dela Francfort” (Dr. Ernst Michel. *Revue internationale du Travail*).—„Observațiuni asupra ideii de valoare, considerată în raporturile ei cu societatea” (Jeanne Renauld. *Revue de Métaphysique et de Morale*).—„Natura experienței după James Ward” (E. Leroux. *Revue philosophique*).—„Pluralismul lui Renouvier” (G. Séailles. *Revue de Métaphysique et de Morale*).—„Problema națională și tineretul socialist” (Victor Engelhardt. *Sozialistische Monatshefte*).

Miscarea intelectuală în străinătate : (Romane.—Literatură.—Cooperatie.—Economie politică).
Bibliografie.
Tabla de Materie.

I A Ș I

Redacția și Administrația : Strada Alecsandri No 3
1926

VIAȚA ROMINEASCA apare lunar cu cel puțin 160 pagini.—Abonamentul în țară un an 400 lei.—jumatate an 200 lei. Nmărul 40 lei.—Pentru străinătate: un an 600 lei; jumătate de an 300 lei. Număr-a 60 lei. Pentru detalii a se vedea pagina următoare

Reproducerea oprită.

4.913 D 27 JUN. 1927

Biblioteca Municipiului Deva
SALA DE LECTURĂ
27 JUN 1927

VIAȚA ROMÎNEASCA

REVISTĂ LUNARĂ

Iași, Strada Alecsandri No. 10-12,

ANUL XVIII

CONDIȚIILE DE ABONARE

Abonamentele sînt: semestriale și anuale.

Cele semestriale se socotesc dela No. 1 pînă la No. 6 inclusiv, sau dela No. 7 pînă la 12 inclusiv.

Cele anuale dela No. 1 pînă la No. 12 inclusiv.

Abonamentele se pot face la 1 Ianuarie pentru un an sau jumătate de an ; dela 1 Iulie pentru o jumătate de an,— trimițînd suma *prin mandat poștal*.

Refinolrea se face cu o lună înainte de expirare, pentruca expedierea Revistei să nu sufere intrerupere.

Prețul abonamentului pe anul 1926 este :

IN ȚARĂ :

Pentru Autorități, Instituțiuni, Societăți și Intreprinderi comerciale, financiare și industriale, pe an . 500 lei

Pentru particulari :

Pe un an 400 lei

Pe jumătate an 200 „

Un număr 40 „

IN STRĂINĂTATE:

Pe un an 600 lei

Pe jumătate an 300 „

Un număr 60 „

Abonaților li se acordă o reducere de 10 la sută din prețul volumelor editate.

Pentru siguranța primirii regulate a Revistei D-nii abonați sînt rugați a trimite odată cu abonamentul și 72 lei anual costul recomandării pentru țară și 180 lei pentru străinătate.

Colecții complete pe anii 1920, 1921, 1922 și 1923, se găsesc în depozit la Administrația Revistei cu preț de 200 lei colecția, iar 1924 și 1925 cu lei 300 colecția.—

Administrația.

Viața Românească

Revistă literară și științifică

VOLUMUL LXVII

ANUL XVIII

I A Ș I

INSTITUTUL DE ARTE GRAFICE ȘI EDITURĂ

„VIAȚA ROMÎNEASCĂ“

1926

PENTRU AUTORI

Se aduce la cunoștința autorilor că manuscrisele primite la redacție, nu se înapoează; în schimb, acei autori ale căror lucrări urmează să se publice în revistă, vor fi înștiințați, despre aceasta, cel mult într'o lună dela data primirii manuscrisului.

Redacția își rezervă dreptul să tipărească articolele când va crede de cuviință, conducându-se numai după considerații tehnice și editoriale.

Odată cu trimiterea manuscrisului, autorii sînt rugați să ne comunice și onorarul dorit; în caz contrar, acesta se va fixa de către Direcțiunea Revistei.

Autorilor care nu locuiesc în Iași nu li se pot trimite corecturile și prin urmare sînt rugați să-și redacteze manuscrisele definitiv și citeț.

Pentru tot ce-luce privește redacția: manuscrise, reviste, ziare, cărți etc., a se adresa la Redacția Revistei „Viața Românească”, strada Alecsandri, Iași.

Din editura „Viața Românească“ Iași:

G. IBRĂILEANU

**SPIRITUL CRITIC IN CULTURA
ROMÎNEASCĂ**

C. STERE

IN LITERATURA

OCTAV BOTEZ

Pe marginea cărților

Scriitori romîni și străini

G. TOPÎRCEANU

Strofe Alese

(Balade vesele și Iriste)

MIHAIL SADOVEANU

**Pildele lui Cuconu Vichentie
Strada Lăpușneanu
Cocostîrcul Albastru**

MIHAI CODREANU

**Cîntecul Deșărtăciunii
Statui ediția II**

Marele Premiul Național de
100,000 lei pentru poezie.

PREȚUL 80 LEI

RADU ROSETTI

Păcatele Sulgerului
1 volum

Cu Paloșul 3 volume

DEMOSTENE BOTEZ

Floarea Pămîntului *poezii*
(Premiată de Academia Romînd)

Povestea Omului *poezii*

Dr. C. I. PARHON & M. GOLD-
STEIN

Traité d'Endocrinologie:

I. La glande Thyroide

C. HOGAȘ

Pe Drumuri de Munte

I. In Munții Neamțului.
II. Amintiri dintr'o călătorie

AL. A. PHILIPPIDE

AUR STERP

G. GALACIION

**RĂBOJI
PE BRADUL VERDE**

Inchisoarea

IV

Proiectul de evadare este în deobște descoperit la timp, și citeodată chiar în momentul anterior conceperii lui. Apanagiul bunei vigilențe consistă tocmai în a urmări un gând și o acțiune înainte de-a se fi ivit. Orișicine știe să audă clopotul după ce a sunat; meșteșugul este să-l percepi cu o clipă mai de vreme. De aceia unui funcționar al ordinii i se cere prevederea, ca un asociat al chibzuinții. Neavînd ce chibzui, el prevede ca să parvie să chibzuiască și lipsindu-i alimentul pentru prevedere el chibzuieste ca să-l facă existent.

Autorul proiectului de evadare este supus unui interogator imens și „descusut“ și, ocolit de logica urzitoare a personalului superior, el simte cum se strînge năvodul împrejurul lui și-l sufocă. Un hoț integral și sincer, care mai conservă eroismul și romantica de a se lăsa văzut și prins, apare în societatea noastră ca un pește gigantic, împins de naivitate în apele nămolose și dulci.

Pentru o cercetare autorizată, directorul își lasă pălăria în mina gardianului și cere șapca de amiral. Indată ce capul se simte acoperit cu tiara simbolurilor mari, piciorul calcă sigur și documentat și persoana directorului se îndreaptă către infractor ca un fierăstrău circular cu motor.

Față de eveniment, cancelaria intră în febrilitate. Subalternii circulă des între dormitorul celui anchetat și între un punct în spațiu, poarta mare sau cișmeaua, ca niște căutători de soluții. Ei se simt însărcinați să complice cazul și să con-

struiască. Arhivarul a inventat o idee care trebuie verificată. Grefierul vede mare și cu orizont. Contabilul calcă 'n tocure, ca un cancelar, care ezită un moment să semneze un tratat internațional; copiii sînt consilierii intimi. În mijlocul curții suride cu buzele întoarse, gura deschisă a sanitarului răscăcărât: ajutorul medicului nu cunoaște evenimentul, întreabă nerod și primește răspunsul de universală pricepere și publicitate a grefierului-ajutor, ajustat bărbierește, în colțul buzelor, de-o mustață redusă la virgulă și'n cap, la cărare cu valuri ondulate spre tîmple. Dacă vreunul dintre funcționari, mai simplificator și mai puțin pasionat de carieră, și-ar permite să pule la îndoială ipotezele și fanteziile camarazilor, el ar fi excomunicat ca lipsindu-i patriotismul profesional.

Pentru orice act neregulamentar se analizează, ca o complicație esențială a fiecărui caz, complicitatea. Desigur că infractorul are complici, complici între hoți, complici în personal, complici între sentinele, complici în București și în toate capitalele de județ și o complicitate mare organizată în străinătate.

Competința normală a unui funcționar de închisoare nu poate niciodată admite ca unui deținut să-i vie dela sine o idee și ideea fugii. Pe cale naturală, hoțul nu poate să cugete. E nevoie neapărată de o inspirație, de o colaborare, de o influență din afară, pentru ca hoțul să capete un punct de vedere; cine poate ști ce se ascunde înlăuntrul forțelor secrete care l-au pus să evadeze! Onoarea meseriei cere ca misterul să fie demascat și comandă o deslegare deplină și rapidă. S'ar primi chiar ipoteza că pușcăriașul a fost plătit cu bani străini ca să evadeze, să evadeze la o zi fixată, care ar fi coincis, dacă planul nu era contrariat printr'o neașteptată descoperire, cu cine poate spune ce perturbări.

Măsurile cele mai întinse și mai radicale au fost luate numaidecît. Ca să se curme semnalizările posibile, ceasornicul din clopotniță a fost oprit cu limbile-i de aur lipit pe cadranul de chinoroz. Trompeta nu va mai cînta stîngerea, la corpul de gardă. Se spoiesc trotuarele cu lapte de var. A fost închis robinetul de apă cu checa cea lungă, din pămînt: se poate evita o sosire de bilete și materiale pe țevi. Tonul general este șoapta. De zece zile funcționarii se salută francmasonic, fără cuvinte, trecîndu-și repede mina pe cozorocul șepcii, ca și cum ar izgoni o muscă ce-i ciupește de trese. Gunoaietele din cîmp sînt aduse înapoi și li se face o cercetare în interior.

— Se petrece în mijlocul nostru, își zic funcționarii, o acțiune clandestină.

Dacă la anchetă deținutul răspunde:

— Să trăiți, domnule Director, nici n'am avut de gând să fug.

Judecătorii îl opresc răstit:

— Minți! avem dovezi.

Dacă răspunde:

— E-adevărat, am dat să fug.

Magistrații cancelariei îl pun la locul lui:

— Minți! Nu ție ți-a venit să fugi. Spune cine te-a învățat, dacă vrei să scapi.

Dacă inculpatul tace, conclavul formulează:

— Avem de-aface cu un pervers, care ascunde adevărul și caută să inducă Justiția în eroare.

— Spune tot ce știi, înceamă Directorul; dacă nu spui, știi ce te așteaptă!—și degetul lui arată spre infern. Îți dau o noapte să te gîndești...

Ieșind dela anchetă, directorul este excedat ca de o povoară mondială. Ca Jozue, opritorul de soare, el și-ar întinde mîna în sus și ar porunci:

— Stîngeți-vă stele!

S'au luat la examinare, în mod științific, antecedentele deținutului, ascendența lui. Degetele dela înfai i-au fost comparate cu degetele dela picioare, podul palmelor cu călcîiul, umărul fesei cu umărul obrazului, amîndouă stropite cu alunife. Medicul legist a descoperit în palmă o linie turburătoare și îndărătul craniului un nod ca un cartof. Urechea, prea depărtată de tîmplă, se găsește lipită mult dedesubt.

— Unde ai fost tatuat, întreabă medicul brusc, desvăluind de-asupra țiii stîngi un inel de logodnă și numele Margaretei întipărit în piele.

— Face parte dintr'un comitet, închee medicul legist: e un subiect *foarte* primejdios.

Răpiți de conjectură, funcționarii s'au strîns în mijlocul curții, pe lingă medicul legist, care reeditează ticul cugetător fotografic, al ținerii 'n palmă a bărbiei.

— Dacă se primeau ideile mele de către diversele guverne demagogice și timorate, nu am fi ajuns aci, se plînge Legistul.

Totul merge din ce în ce mai rău, nu mai sintem siguri nici în închisori, unde altă dată domnea perfecțiunea. E clar că ne așteaptă un cataclism.

Și profetic, el închee, deocămdata, ca un Iisus:

— Cine are urechi de auzit să audă!

Rugat și îndesat de curiozitatea respectuoasă a directorului și funcționarilor, doctorul își expune ideile zădărnice de ministrii demagogi.

— După toate rezultatele științifice experimentale, se cere ca fiecare individ ce se naște să fie reprodus din profil, din față, din ceafă și în diversele lui atitudini fiziologice, odată pe săptămână până la vârsta de un an; odată pe lună până la șapte ani; odată pe an până la 18 ani și odată pe zi de la această vîrstă înainte. Cu începere de la vîrsta serviciului militar, individul trebuie obligat să poarte toate crochiurile și fotografiile cu el, pretutîndeni, pentru a face doada concordanțelor și a continuității și pentru a se stabili fără greutate filiațiunea, consecința și similitudinea fenomenelor sociale și penale. După codul penal fiecare nou născut este un viitor infractor, pe care organele de ordine trebuie să-l aibă în vedere și să-l urmărească.

Orice nou-născut trebuie numerotat pe pulpa piciorului sting și obligat ca, de la 18 ani, să poarte intercalat în ștufa pantalonului și în dreptul numărului de ordine, un geam de sticlă sau de celuloid transparent. Evident, numărul este trecut în registrul Controlului General și orice agent al forței publice poate să noteze cifra indivizilor suspecti, aplecîndu-se puțin și citind-o prin pantaloni.

Un rol important îl joacă în viața juridică semnele particulare. Cui nu are semn particular, trebuie să i se pricinuiască unul, conform indicațiilor respective din registru, vizibil și ușor de identificat. Pentru clasificare penală, copiii este de dorit să fie însemnați după avere. Sărăcia fiind unul din marile drumuri penale, pruncilor săraci de tot li se va rupe, de pildă, piciorul între șold și genuchi, prin îndoirea înceată a mădularului înlăuntru, până la trosnire. Se bandajează și se lasă deicventul să se vindece. Apoi, i se va repeta ruptura, frîgînd piciorul invers, pentru ca în viitor, individul să șchioapete negreșit. A fi șchiop, ciung, cocoșat sau olog, constituie și un remediu social preventiv, întru cît îngreuierea mișcărilor și dificultatea de a se tîri către crimă, fac să tacă pornirile asazime ale clasei de jos.

Copiii de hoți li se va crăpa lumina ochilor cu vârful unui briceag, operație ce ar intra în competența proprietarilor de imobile urbane, în casa cărora se va naște delicventul. Muncitorii cu brațele vor fi obligați să poarte în spinare o tablă pătrată de tinichea cu bretele (1 m. / 1 m.). Muncitorii intelectuali vor purta-o de mucava. În ce privește adversarii guvernelor cuminți, ei vor fi împușcați.

— Dă-mi toate acestea, exclamă medicul legist și îți garantez o administrație ideală.

— E-adevărat, punctează directorul. Exact aceleași opinii le profesează și nașul meu, care m'a cununat. E doctor în poliție științifică, dela universitatea din Grenoble.

— De altfel poliția științifică o au în sînge toți oamenii de treabă, toți oamenii cinstiți, cu un venit net dela 5 milioane în sus. Ca doctrină, ea prescurtează și confundă toate celelalte științe vasale. Pentru poliția științifică toți cetățenii sînt delicvenți deopotrivă, afară de Directorii Generali, de Directori, de Subdirectori, de Agenți și de Inspectori, modelele statornice ale omenirii civilizate. Idealul nostru este să substituim ordinul capricioase a naturii o ordine rațională, demnă de gradul de cultură, pe care l-am atins. Animalului-om i se va substitui chitanța, recipisa, cărțulia, certificatul și pașaportul. Pe mine nu mă interesează problematicile virtuți morale și facultăți intelectuale. Cînd mă voi întîlni cu Da Vinci îi voi spune: arată-mi întăi actele și pe urmă să stăm de vorbă; iar dacă ți lipsește numărul sau biletul de identitate pe Da Vinci îl trimit în arest preventiv, pînă la clarificarea situației lui generale. Repet, statul ideal nu va fi realizabil decît atunci cînd fiecare ins va purta în cîrcă o raniță cu legitimări, dovezi, bilete colorate, tipare digitale, numere de intrare și de ieșire, verificate la fiecă control, fie de chelneri, fie de portari: de hoteluri, fie de către crupieri, dansatori și alți adepți ai poliției științifice. Poliția științifică este idealistă.

În concepțiile noastre, care nu se vor putea realiza decît cu timpul și într'un stadiu de perfecțiune, dat fiind că o știință întîmpină întotdeauna dificultăți, intră toate măsurile de siguranță. Ați văzut cu toții în ce desordine trăiește colectivitatea. Ori și cine poate ieși din casă, fără justificare și se poate întoarce acasă, atît în timpul zilei cît și al nopții, ori de cîte ori *voiește*. Acest agent de destrăbălare, al voinții trebuie anulat.

În anarhia actuală, autoritățile, orbite de teorii false și de sentimente bolnăvicioase, încă nu au înființat biletul de voie de ieșit în oraș, emis la poartă de un agent călăreț. La încrucișarea străzilor nu funcționează nici un cordon de jandarmi și nici un ghișeu pentru eliberarea permiselor de trecere de pe un trotuar pe altul și dintr'o mahala într'alta. Ați văzut însă trecători uitându-se, așa, în sus: mă rog este nevoie ca trecătorul să se uite în sus? Alții se opresc în loc: de ce se opresc în loc? Dinpotrivă, alții circulă prea iute: este admis? Cetățenii câtă să aibă o ținută cuviincioasă.

Cum să calificăm și cealaltă desordine, a costumului, croit fără viza Poliției științifice? Noi ne străduim actualmente, să obținem la un congres uniforma bunilor cetățeni, care vor putea să fie deosebiți dela distanță.

Până la descoperirile adevărilor și noțiunilor sistematizate într'o enciclopedie științifică, administrația se făcea sălbatic, empiric și intuitiv. Se vorbea de tact, de inteligență, de talent, de-o sumedenie de calificări neconforme și absurde. Se numeau perfecți oameni cunoscuți prin dibăcia și buna lor echilibrare socială. Noțiuni fanteziste și obscure. Tehnica noastră este fără greș. Iau pe cine-mi place și îl fac într'o lună de zile savant în poliție științifică și el se comportă admirabil. Îi pun în față registrul cu locuitorii numerotați și pe aceștia îi împing să defileze la vitrină, printr'un coridor îngust, ca la Casa de bilete; adeptul îi confruntă cu registrul pe baza celor 12.521 de acte indispensabile oricărui locuitor. Pe lângă registre, îl prevăd pe profesorul de energie științifică cu o brigadă de savanți mai mici, armați cu funii și cauciucuri, ca să adune lumea; cu un bec și cu un automobil de mare viteză pen'ru transportarea suspectilor mai departe. Inșii cu hirtii puține vor fi, evident, expediți: la ocnă.

Și nu ți-am vorbit încă nimic de vederile poliției științifice în interiorul căsniciilor și în așa zisa viață privată, care pentru noi este o eroare: nu există viață privată, viața e publică și deschisă. Trebuie să parvenim ca în toate casele cu doi inși, soț și soție, cu doi sau cu mai mulți frați, jumătate din aceștia să învețe poliția științifică pentru a face controlul celorlalți; altfel zis, noi vrem nația științifică. Și trebuie să izbutim să avem de partea noastră din fiecare număr de 50 de profesioniști câte 25, printre profesori, popi, ingineri, etc.

Cuprindeți dumneavoastră cu mintea toată însemnătatea efectelor obținute într'o societate atît de minunat organizată? Poliția științifică nu mai aleargă să prindă hoții și bandiții, care astăzi refuză, cum ar fi moral, să se predea. Ea știe din eternitate cine va făptui o crimă, fără să se frămînte în ipoteze, căci ține rubrică specială de suspecti. S'a făcut o spargere? Suspecții sînt chemați după registru și spînzurați, cu certitudinea că unul din ei este făptuitorul.

Dar, vă mai spusei, totul se găsește încă în stare de ideal. Imediat ce Statul ne va putea destina o subvenție de 10 miliarde, puterea noastră se va manifesta în toate aplicările ei, matematic.

T. Arghezi

Declamație

Bisericile fără turle
Cu'nfățișare de spital,
Bursele cu stîlpi de templu și cu creștet de metal,
Temnițele 'mprejmuite de castani,
Statuile'n muzee, cu gesturile strîmbe,
Literaturile de drîmbe,
Și noaptea omenirii ce nu mai are ani:—
Nu !

Nu. Tu cunoști vîntul doinit în alte părți.
Drumul în jurul tău înfășură-l cingătoare.
Plecăm. Asvîrle'n gîrlă mormanele de cărți
Cu suflete presate în file, ca'n erbare.

Vrem pădurea întreagă, nu frunza cu nervi subțiri.
Sîntem sătui de iscusite tălmăciri.
Sînguri vrem să ne fim ascultare și legi..
Păcat de cei rămași în urmă și betegi !

Lumina cade strîmbă pe viața noastră de-azi,
O, să ne-adăpostim de trîmbița ei barbară !
Iarbă crească ne'n inimi, nu sгурă amară...
Ce bună era steaua păstorilor nomazi !

Vom rătăci subt alte zodii ;
Steaua cea bună ne va răsări
Să ne păzească de jigodii...

Scuipă cînd pleci. Nu te uita'napoi.
Toate cîntecele sînt străine,
Proaspete zările, plămîinii noi...

Prietinului încă negăsit
Inchină cîntecul acesta,
Vorbă cu vorbă agonisit...

Lumina cade stearpă pe ziua noastră de-azi.
La drum ! Tu cunoști vîntul doinit în alte părți.
Scuipă cînd pleci. Azvîrle cele din urmă cărți...

Ce bună va fi steaua păstorilor nomazi !

Al. A. Philippide

Două aspecte ale eului

Fantazie filozofică

Intr'un pasagiu foarte citat, Hume se miră cum un fascicol de date conștiente cu totul disparate e reunit prin legături invizibile într'un *eu* unic. Dacă cercetăm însă ce e acest eu și ce sînt acele date ale conștiinței, faptul ne va apărea foarte explicabil și alte probleme misterioase îi vor lua locul ca fiind demne de mirare. Intr'adevăr, tot ce pot cunoaște, tot ce poate fi dat, sînt stările mele de conștiință în sensul cel mai larg al cuvîntului. De drept, tot ce există e în mine și prin mine. Astfel, dacă *eu* e suma întregii realități, evident că celace leagă elementele lui disparate unificîndu-le, e însușirea lor comună de a exista. Nimeni nu se îndoește că „tot ce există“ poate fi subsumat unei singure noțiuni. Însă celace cu adevărat e minunat și misterios e că, pe cînd de drept *eu* ar trebui să fie identic cu *tot*, de fapt conștiința admite existența independentă de *eu*, existența obiectivă, non-eul.

Opoziția între aceste două interpretări contradictorii și totuși simultane e la rădăcina teoriei cunoștinței, poate chiar a întregii filozofii. Din această antinomie inițială izvorăsc nedumeririle și problemele filozofilor.

Bergson vede o latură a misterului și o enunță în „Matière et mémoire“ astfel: „Le problème pendant entre le réalisme et l'idéalisme, peut-être même entre le matérialisme et le spiritualisme, se pose, selon nous, dans les termes suivants: D'où vient que les mêmes images peuvent entrer à la fois dans deux systèmes différents, l'un où chaque image varie pour elle-même et dans la mesure bien définie où elle subit l'action réelle des ima-

ges environnantes, l'autre où toutes varient pour une seule, et dans la mesure variable où elles réfléchissent l'action possible de cette image privilégiée (qu'est mon corps)?"

Dar, după cum am spus, aceasta nu e decît o latură a problemei complete, care consistă în contrastul paradoxal dintre, celace s'ar putea numi, starea de drept și starea de fapt a conștiinței. Majoritatea sistemelor filozofice pleacă dela una din cele două stări pentru a deduce pe cealaltă. Bergson însuși pleacă dela lumea exterioară—totalitatea imaginilor o numește el—iar percepția o definește printr'o diminuare *sui generis*. E drumul materialist. Astfel „între a fi și a fi perceput n'ar fi decît o deosebire de grad“. „Percepem“, zice Bergson, „obiectele acolo unde sînt, nu în noi, și prin această afirmație nu facem decît să ne întoarcem la convingerea nalvă a simțului comun“. Dar tot simțul comun îmi spune că eu percep obiectul, că deci grație datelor simțurilor mele iau cunoștință de existența lui. Și între aceste două convingeri egal nestrămutate ale simțului comun se află contradicția, cu toate că aceasta ne e prea familiară pentru ca simțul comun s'o observe. Iar filozofia e, în mare parte, lupta spiritului omenesc împotriva propriei sale discordanțe constitutive.

Să descriem intervalele care despart eul nostru de fapt de cel de drept, radical subiectiv și universalizat. Pentru a trece dela cel dintăiu la al doilea, prima etapă trebuie să fie anularea interpretării spațiale a senzațiilor. Impresia datorită unui obiect albastru ar trebui atunci exprimat prin fraza „văd culoarea albastru“ și nu „văd un corp albastru“. Și chiar acest „albastru“ nu va fi cel cunoscut de noi, el nu va avea nimic din însușirea extensivității. Complect nelocalizat spațial, el nu va fi decît în mine, așa cum e un sunet cînd toată atenția se îndreaptă numai asupra lui, și de loc asupra direcției de unde vine.

Dar expresia „văd culoarea albastru“ lasă să subsiste încă dualitatea între spiritul care percepe și însușirea percepută. Trebuie așa dar să ne închipuim însușirile lucrurilor devenind însușiri trecătoare ale eului. Culoarea „albastru“ spre exemplu va juca același rol față de subiect ca oboseala în propoziția „sînt obosit“. Eul ar deveni așa dar substanța absolută și unică iar toate datele conștiinței atributele ei. Dar tocmai pentru că ar fi unică ar deveni inutilă. Nevoia de a interpreta toate elementele cunoștinței ca moduri trecătoare ale unui subiect universal nu s'ar fi împus spiritului și singura realitate ar fi rămas un curent de fenomene psihice impersonale, urzeală mișcătoare cu totul superficială în sensul că n'ar fi fost lipită de nici un substrat.

După cum vedem, universalizarea eului ar echivala cu anihilarea lui; tot și nimic sînt aici extreme care se ating. Dar perceperea obiectului albastru devine un act impersonal, fără obiect nici subiect. Cea mai potrivită expresie a lui va fi, dacă facem apel la o limbă cu un mod impersonal mai clar ca al nostru: „Il fait bleu“.

Lucrurile se petrec cași cum ar fi necesar, pentruca eul să devie vizibil, ca însușirile acestuia să se desprindă în citva de el, să înceteze de-al ascunde, să fie în același timp atribuțele obiectelor exterioare, nu numai ale conștiinței. Și invers, elementele din care alcătulm obiectele exterioare nu pot fi decit acele însușiri ale eului, senzațiile. Astfel, din punct de vedere logic, un singur act crează subiectul și obiectul, ideia de eu cași de *non eu*.

*

Toate senzațiile pe care eu le proiectez în afară construind cu ele lumea exterioară, se petrec în mine. Nu e deci absurd să presupunem că percepția inițială era subiectivă și că exterioritatea, și mai târziu spațiul adică exterioritatea organizată, sînt fenomene suprapuse celor fundamentale. Același lucru se poate spune despre conștiința impersonală. Aceasta fiind forma cătră care tinde conștiința prin natura și logica ei intimă, forma ei normală de drept dacă nu de fapt, poți admite ca probabil că srbt această formă a debutat conștiința. Străbunii omului pe scara biologică, deci animalele inferioare de azi, interpretează poate realitatea în chip nespațial și impersonal. Și vom vedea că mai multe alte indicil pledează în același sens.

Dar aici ni s'ar putea aduce o primă obiecție: Celace face posibilă viața animalelor sînt percepțiile și mai ales mișcările executate de animal în chip adecvat cu percepția. O ființă care interpretează datele conștiinței nespațial și impersonal, va putea ea oare să găsească mișcările potrivite cînd percepția ei ar fi atît de deosebită de a noastră? Va trebui deci să analizăm percepția impersonală și să cercetăm dacă toate distincțiile pe care noi le constatăm spațial în lumea exterioară, ar putea fi făcute interpretînd senzațiile nespațial și impersonal. Cu alte cuvinte: Dacă presupunem că ființa noastră hipotetică ar putea să exprime ce simte, am avea un limbaj nespațial spre deosebire de al nostru, care e spațial. Să cercetăm până la ce punct lumea exprimată în unul din limbajuri poate fi tradusă în celălalt limbaj. Atît timp cît toate percepțiile și reacțiunile noastre, a celor care cunoaștem spațiul, pot fi exprimate și distînse una de alta în limbajul nespațial, atît timp spațiul nu e o cunoștință esențial necesară. Prin urmare cercetarea noastră caută să dea răspuns întrebării: În ce punct al experienței interpretarea spațială a senzațiilor devine o necesitate vitală?

•

Să începem cu analiza percepției vizuale a unei suprafețe. Teoria semnelor locale a lui Lotze ne spune că, după cum

excitarea se exercită asupra unui sau altul punct al retinei, avem senzații deosebite prin nuanțe specifice, pe care autorul teoriei le numește semnele locale ale acelor puncte. Dacă urmărind cu atenție pe psihologii care s'au ocupat cu chestia spațiului, vom vedea că sînt cu toții de acord în a admite semnele locale. Într'adevăr, n'ar fi de înțeles de ce am localiza în puncte exterioare deosebite două senzații vizuale corespunzînd punctelor A și B ale retinei dacă senzațiile ar fi complet identice. Celace deosebite pe psihologi între ei e că nu sînt de acord asupra originii semnelor locale, precum și că nu întrebăntează același cuvînt pentru a vorbi de ele.

Fiecare punct (în sens fizic, nu matematic) de pe retină reprezintă așa dar o senzație vizuală elementară, caracterizată prin semnul său local. Pe de altă parte știm că percepția unei suprafețe se face prin intermediul unei pete corespunzătoare pe retină. Chiar dacă suprafața va fi uniformă ca lumină și colorație, ființa cu percepție subiectivă imaginată de noi va distinge multiplicitatea senzațiilor elementare grație semnelor locale. Bineînțeles, nici una din ele nu va fi proiectată în afară și localizată în spațiu. Suprafața va fi lipsită de superficialitate adică de exterioritatea unui față de altul a elementelor ei. Percepția suprafeței ar fi asemenea percepției unui acord cu foarte multe note. Cînd pata de pe retină se mărește, senzații elementare nouă îmbogățesc acordul. Așa dar unei mărimi date a suprafeței îi va corespunde, pentru ființa cu percepție nespațială, o anumită multiplicitate de senzații elementare vizuale simultane. Cînd suprafața își schimbă forma, acordul variază prin faptul că o parte din note sînt înlocuite cu altele; căci e evident că în acest caz, pata de pe retină schimbă unele din punctele asupra cărora se întinde.

Dar să presupunem că numai un anumit punct al suprafeței interesează ființa. Va putea ea izola senzația elementară respectivă în haosul acordului întreg, cînd senzațiile toate nu vor mai fi simbolizate prin punctele distincte ale unei suprafețe? Lucrul nu e de loc imposibil; se știe că unii muzicanți exerciția pot distinge fiecare notă dintr'un acord complicat al orchestrai și să spună cărui instrument e datorită fiecare. Nu-i mai puțin adevărat că e mai comod să le ai toate deodată și fiecare în parte reprezentate prin suprafață. Aceasta joacă deci rolul unei diagrame care ar reda grafic continuitatea variației semnului local. Sau, suprafața e asemenea acordului cînd nu-l mai percepem cu auzul ci îl putem urmări disoclat în partitură prin semnele convenționale ale fiecărei note în parte.

Vom trece acum la percepția tridimensională, la percepția vizuală a unui obiect în spațiu.

Percepția unui obiect se face tot prin intermediul petei de pe retină cași cea a suprafeței. Am văzut că ființa imaginată de noi ar distinge o pată mare de una mică. Dar noi, cei cu per-

cepție spațială, știm că mărimea petei retiniene depinde nu numai de mărimea obiectului ci și de distanța la care obiectul se află de noi. Această distanță e a treia dimensiune. Două criterii mai ales fac posibilă măsurarea ei prin senzațiile vizuale. Primul: după cum obiectul e mai depărtat sau mai apropiat, mușchii ochiului trebuie să exercite o presiune mai mică sau mai mare asupra cristalinului, pentru ca vederea să devie clară. Al doilea: unei depărtări date a obiectului îi corespunde o poziție anumită a celor doi ochi, pentruca ei să fie convergenți față de obiect. Aceste efortări, aceste senzații musculare, se amalgamează cu cea vizuală, dându-l o nuanță specifică a cărei continuitate e interpretată ca o a treia dimensiune spațială.

Lucrurile se vor petrece la fel în ce privește ființa noastră, cu deosebire că interpretarea spațială nu va avea loc. Un același acord de senzații vizuale va fi colorat deosebit prin asociația cu senzații musculare deosebite. Această colorație specifică va fi de cea mai mare importanță pentru ființa hipotetică, cum e și pentru noi de altfel. Ea îi va spune spre exemplu, cum ne spune și nouă, cîți pași sau cite sărituri trebuie să facă pentru a atinge obiectul. Cu deosebire că pentru ființa pașii sau săriturile vor fi grupe specifice de senzații cinestetice succesive, obiectul nu va exista ca atare, iar atingerea lui va fi o senzație tactică neexterioară.

Într'adevăr, tot ce am spus despre perceperea suprafeței vizuale se potrivește și la perceperea celei tactile. Și aici fiecare punct al pielei e caracterizat printr'un semn specific, altfel n'am avea de ce să localizăm senzația tactică respectivă într'un anumit loc și nu într'altul. Și aici ființa imaginată percepe pipăirea unei suprafețe asemănător cu un acord sau cu un șir de acorduri. Și aici prin urmare percepția ar putea fi despațializată și depersonalizată, fără ca distincțiile pe care le facem noi în cuprinsul acestora să devie imposibile.

Așa dar rămîne stabilit că de citeori vom vorbi de senzațiile vizuale sau tactile ale ființei cu conștiință impersonală, se va înțelege că acestea sînt senzații deosebite de ale noastre, analoge întru citva celor auditive, distincte între ele, deosebite de celelalte categorii de senzații, pe scurt, senzații nespațiale.

Stuart Mill definește un corp material ca pe un mănunchiu de senzații legate invariabil între ele, dintre care unele sînt actuale, celelalte posibile, posibilitatea acestor din urmă fiind indusă, în urma unei lungi experiențe, din actualitatea celor dintîi. Această definiție ignorează calitatea însăși de obiect a noțiunii definite, exterioritatea, existența independentă de noi, obiectivitatea corpului material. Dar tocmai prin această lipsă, de-

ființa se potrivește cu felul cum ar fi dat obiectul ființei cu conștiința impersonală. Trebuie adăugat numai că pentru aceasta senzațiile însăși ar fi și ele nespațiale și impersonale. Așa dar pentru ființa noastră corpul material ar fi un complex de senzații radical subiective, dintre care unele fiind date, (acestea sînt de obicei cele vizuale) altele—tactile, olfactive, de gust etc.—devin posibile, condiția realizării acestor din urmă fiind anumite serii de senzații cinestetice despațializate (mişcările).

*

Se admite adesea, că sforțarea e elementul sufletesc care implică în chip logic existența non-eului. După cei ce împărtășesc această părere, sforțarea trebuie să aibă un obiect asupra cărui să se exercite; ea presupune existența unei entități care rezistă voinței mele, și aceasta e prin definiție non-eul. Dar a-junge să amintim, ca să ne convingem de contrariul, că sforțarea pur psihică, cea pe care o facem spre exemplu pentru a rechema în minte o imagine, nu implică de loc un principiu care să i se opue. Ca purtători de cuvînt ai ființei imagineare am putea spune, traducînd fenomenul în limbaj impersonal, că e nevoie de o anumită stare impersonală (impresia sforțării) pentru ca o anumită altă stare (amintirea imaginii) să se repete. Opinia de care vorbeam e o iluzie care se explică prin acela că, pentru noi care percepem spațial, sforțarea musculară are totdeauna drept corelat idela unor obiecte materiale. De fapt sforțarea e un mînnchlu de senzații musculare supuse voinței și putînd avea nuanțe afective diverse.

În ce privește senzația afectivă, o durere de pildă, ne-o putem foarte bine închipui ca însușirea unui *eu* identificat cu *tot* și impersonalizat, pentru care „mă doare“ s'ar traduce prin impersonalul „e rău“.

În schimb ideea unei voințe impersonale va părea desigur din cale afară stranie. Dar trebuie știut samă că nu e vorba de o voință în afară și independentă de orice conștiință ci în cuprînsul unei conștiințe depersonalizate. Traducerea cea mai apropiată—pe cit se pot exprima pentru noi impresii atît de străine nouă—a unui asemenea act volițional ar fi: „se vrea“ sau mai bine „trebuie“.

Dacă vom considera acum un act mai complex, fuga ființei imaginate după o pradă spre exemplu, vom vedea că putem să-l despațializăm, adică să-l disociem complect în elemente sensoriale inextensive.

Prada însăși e un corp material și ca atare dissociabil după

cum am văzut. Faptul că acest corp se depărtează va fi dat ființei prin variația specifică a senzațiilor vizuale, și ființa știe din experiență că de câte ori se petrec aceste variații, trebuie anumite senzații de mișcare, urmărirea pradei, pentru ca să albească loc complexul de senzații care constituie prinderea ei.

Senzațiile de mișcare sau cinestetice sînt ele înșile un complex de senzații avînd sediul în mușchi, în încheeturi și în piele, care se întinde sau se întinde în urma mișcărilor. Localizarea lor nu e imediată așa că ne va fi mai ușor să ni le închipuim despațializate. Căci bine înțeles, pentru ființa noastră ele nu vor simboliza mișcări în spațiu ci vor fi numai condiții necesare pentru realizarea unor senzații dorite.

Atît timp cît prada nu-și schimbă direcția nici urmărilor n-o va schimba pe a sa; seriile de senzații cinestetice constituind pașii sau săriturile se vor urma aceleași fără întrerupere. Schimbarea direcției va însemna pentru ființa imaginară o serie de senzații cinestetice deosebită specific de celelalte. Semnalul pentru efectuarea acestei serii e o schimbare anumită a senzațiilor vizuale; în limbajul spațial am zice: deviarea într-o anumită direcție a imaginii retinlene a prăzii și mișcările necesare ochiului pentru a readuce imaginea în centrul viziunii clare. Bine înțeles că tot experiența, personală și ancestrală, a fost aceea care a învățat ființa că variația vizuală indică necesitatea seriei cinestetice deosebite, pentru ca prinderea să urmeze. Rolul de controlor al mișcărilor potrivite cu scopul urmărit poate fi jucat și de miros sau de auz.

*

În *Prolegomena* Kant aduce un argument pentru a dovedi că obiectele exterioare nu sînt „lucruri în sine” și acest argument pare a dovedi la prima vedere, că ființa noastră n’ar putea face anumite distincții care, nouă, ne sînt familiare. Iată-l:

„Cînd două lucruri sînt complect la fel în toate părțile care le constituie și în toate însușirile calitative și cantitative, ar trebui să urmeze că în toate împrejurările unul poate fi pus în locul celuilalt fără ca această substituție să albească drept urmare cea mai mică deosebire observabilă... Totuși, ce poate fi mai identic cu mîna mea decît imaginea ei în oglindă? Și cu toate acestea ele nu sînt substituibile; căci dacă una era mîna dreaptă, cea din oglindă va fi o mîna stîngă... Cu toată asemănarea lor perfectă, mîna dreaptă nu poate fi închisă în aceleași limite cu cea stîngă; nu putem îmbrăca mînușa unei mîni pe cealaltă mîna. Care e soluția? Aceste obiecte nu sînt reprezentări ale lucrurilor, așa cum vor fi fiind ele în sine... ci reprezentări sensoriale a căror condiție e o relație dintre niște lucruri necunoscute în sine și sensibilitatea noastră. Spațiul e forma intuiției

externe a acestei sensibilități, și definirea unei părți din spațiu e posibilă numai prin definirea relației dintre acea parte și spațiul întreg... Cu alte cuvinte, partea e posibilă numai prin întreg, cciace n'ar putea să albă loc pentru lucruri în sine ci numai în ce privește reprezentarea lor. De aceea nici nu putem descrie sau explica deosebirea dintre obiecte asemenea și care totuși nu coincid, prin nici o altă noțiune decit prin relația cu mîna stîngă și dreaptă care se reduce la o intuiție spațială imediată.

Dar dacă e într'adevăr așa, dacă „dreapta“ și „stînga“ sînt cu adevărat date specific spațiale, independente de senzații, atunci filința presupusă nu va putea deosebi anumite obiecte unele de altele, spre pildă mîna dreaptă de cea stîngă, pe care noi cu percepția spațială le distingem. Prin aceasta ea ne-ar fi esențial inferioară. Dar să analizăm percepțiile mînușii stîngi și a celei drepte din punct de vedere al senzațiilor.

Dacă vom urmări cu privirea degetele fiecărei mînuși, va trebui, pentru a avea aceiași serie de senzații vizuale la una și la cealaltă, spre exemplu ca să vedem pe rînd degetele dela cel gros la cel mic, să rotim capul sau ochii dela dreapta spre stînga într'un caz, dela stînga spre dreapta în celălalt. Aceste mișcări sînt reprezentate prin două serii de senzații cinestetice inverse, și e evident că le putem distinge una de alta după cum deosebim o gamă care urcă dela bas spre sopran de cea care coboară dela sopran spre bas.

Chiar dacă nu mișcăm ochiul sau capul și dacă vom considera astfel senzațiile vizuale provocate pe rînd de cele două mînuși, vom vedea că și atunci ele pot fi distinse una de alta. Într'adevăr, percepțiile vizuale ale mînușilor vor fi determinate fiecare de cîte o pată pe retină (spre simplificare considerăm viziunea monoculară). Cele două pete vor fi egale ca formă dar punctul A al uneia va corespunde punctului B al celeilalte și viceversa. De pildă, imaginea degetului mic al unei mînuși va cădea pe retină în locul ocupat de degetul gros al celeilalte și invers. Punctele retinei corespund după cum știm unor senzații elementare caracteristice pentru fiecare, și astfel cele două imagini vor fi distincte.

E drept că descrierea deosebirii dintre mînuși nu se poate face, în limbajul curent, decit spațial. Cauza e însă că limbajul curent însuși e spațial. Două obiecte asemenea unul altuia și deosebite numai prin mărime nu pot fi diferențiate decit tot prin termenii spațiali „mare“ și „mic“, și cu toate acestea deosebirea dintre ele poate fi descompusă și ea, după cum am văzut, în elemente sensoriale.

De altfel dreapta și stînga, departe de a fi noțiuni pur spațiale, sînt caracterizate foarte hotărît prin deosebiri de senzații. În primul rînd mișcărilor mîinii drepte, adică seriile de senzații cinestetice corespunzătoare, sînt evident diferite de acele ale mîinii stîngi. Dar și o senzație tactilă e deosebită, pentru noi cași

pentru toate animalele, de același senzație tactilă cînd ea se exercită în punctul simetric din cealaltă jumătate a trupului. Dovada e că o localizăm acolo unde s'a produs și nu stăm la îndoială spre exemplu, dacă ne-a fost atins brațul stîng sau cel drept. Orice categorie de senzații nu formează un tot împărțit simetric în două jumătăți; semne locale disting pe cele din dreapta de cele din stînga.

Bineînțeles aceasta nu înseamnă că ceea ce susține Kant n'ar fi adevărat, ci numai că argumentarea lui nu pledează și împotriva tezei noastre. Dimpotrivă dacă, după cum spune Kant, spațiul e o formă a sensibilității noastre, urmează că nu vom putea face să rezulte spațialitatea din combinarea senzațiilor ne-spațiale, afirmație care va fi și concluzia noastră.

*

Ființa impersonal conștientă ar fi oare esențial incapabilă de a concepe ideea de cantitate? Evident că, pentru a putea reacționa percepțiilor ei în chip util, îi va fi de ajuns să știe că anumite stări, feluri impersonale de a fi, urmează una alteia după anumite reguli, fără ca ideea de cantitate să intervie. Dar examinarea chestiei propuse ne va face să înțelegem mai bine conștiința impersonală.

Bergson ar răspunde negativ la întrebarea noastră. În primul capitol din „Les données immédiates de la conscience“ el caută să demonstreze că mărirea intensivă, cantitatea stărilor subiective prin urmare, constituie o alterare a datelor imediate ale conștiinței. După el, o senzație spre exemplu nu poate varia decît îmbrăcînd *nuanțe* succesive; avem totuși impresia că ea e mai tare sau mai slabă—întrucît aceste expresii comportă ideea de cantitate—numai pentrucă asimilăm senzația unor mărimi extensive, cauzelor ei din spațiu de pildă. Dar știm că pentru ființa noastră impresiile extensive au devenit toate intensive, așa încît ea n'ar putea să le asocieze cu nici un fel de mărime spațială.

Ebbinghaus citează următorul fapt: De 2000 de ani stelele sînt împărțite în stele de mărimea 1-a, de mărimea 2-a etc.. Iată cum s'a făcut această clasificare: Dacă privim diferite stele A, B, C, etc., alese potrivit, observăm că între stelele A și B avem impresia că e același interval de strălucire ca între B și C. Cele mai strălucitoare se zic că sînt de mărimea 1-a, la un anumit interval în minus avem cele de mărimea a 2-a, la *aceiași* interval în minus cele de mărimea 3-a etc.. Dar dacă pe scara de variație a unei senzații percepem în chip imediat intervale egale, atunci cantitatea îi poate fi aplicată în chip adecvat.

Analizînd un caz cu totul similar (vezi observațiile asupra experiențelor lui Delboeuf din cartea citată) Bergson îi dă o in-

terpretare care, adaptată exemplului nostru, ar suna cam așa: Se știe că pentruca variația unei senzații să poată fi percepută, trebuie ca excitația să se schimbe cu o anumită cantitate minimum, și care, de altfel, e în raport constant cu excitația inițială. Astfel excitația variază în chip discontinuu, prin sărituri. Două intervale dintre strălucirile stelelor ne par egale, pentrucă, dacă excitația ar varia continuu între limitele intervalelor, senzația ar face de fiecare interval același număr de sărituri.

Dar aceasta e o explicație *de ce* avem impresia de egalitate și nu un argument împotriva ei. Impresia clară a egalității unor intervale în domeniul senzațiilor e un punct de sprijin foarte important. Oare impresii similare nu joacă roluri însemnate în măsurarea cantităților extensive? O unitate de măsură, să zicem metrul, ne face mai întâiu *impresia* că e invariabil, și pe urmă abia admitem prin convenție că această impresie corespunde unei realități absolute.

Marea deosebire a cantității propriu zise, extensive față de cea intensivă e că o cantitate spațială e mai mare decât alta atunci când poate să o cuprindă. Cum se poate, se întreabă Bergson, ca o intensitate să cuprindă pe alta?

Dacă vom defini diferența de mărime prin acela că o cantitate mai mare va conține una mai mică, atunci e evident că o senzație nu va fi cantitativă prin ea însăși. Dar două senzații de intensități deosebite pot fi considerate ca fiind capetele unui interval, și acesta va putea fi cu adevărat mai mic sau mai mare decât altul similar, căci va putea să fie cuprins în el sau să-l cuprindă.

Bergson ne spune că dacă n'am asimila variația intensităților senzației unei variații cantitative spațiale, gradele senzației ar fi pentru noi asemenea cu nuanțele spectrului, trecând dela roșu la violet. Dar e evident că în cuprinsul spectrului, intervalul roșu-albastru e mai mic decât intervalul roșu-indigo pentrucă trecem prin mai puține nuanțe în primul decât în al doilea și pentrucă, prin aceasta, unul e cuprins în celălalt. E drept că în acest exemplu există și alte drumuri mai lungi sau mai scurte pentru a trece dela roșu la albastru sau la indigo; aceasta înseamnă că culorile nu formează continuitate cu o singură dimensiune cum ar fi o linie spre exemplu, ci cu mai multe. Dimpotrivă intensitățile aceleiași senzații sînt, prin natura lor, egalitate de-a lungul unei singure dimensiuni. După părerea lui Bergson intensitatea unei senzații ne pare un fel de mărime pentrucă simbolizează, fără ca să ne dăm exact seama de aceasta, cauza ei din spațiu, fenomenul fizic care o produce și care singur e susceptibil de variații cantitative adevărate. Ni se pare mai curînd că impresia de mărime pe care ne-o dă intensitatea senzației e datorită faptului că ea ne simbolizează un interval mai mare sau mai mic de nuanțe care desparte acea senzație pe punctul nul; de inexistența senzației. Un albastru mai

saturat ne face impresia că întrece, că e „mai mult“ oarecum, decît un albastru mai palid. Aici cauza exterioară nu crește delă un caz la celălalt; singura explicație rămîne că albastrul saturat e despărțit printr'un interval mai mare de culoarea albă, adică de punctul unde culoarea albastră dispăre ca atare. Urmează că atunci cînd atribuim mărime unei senzații admitem în mod înconștient o definiție după care „mai mare“ înseamnă mai despărțat de punctul nul respectiv, chiar dacă depărtarea nu se măsoară spațial. Dar chiar dacă ne-am însuși definiția lui Bergson cantitatea ar rămîne totuși o noțiune adecvată lumii subiective, însă numai pentru intervalele dintre senzații, nu și pentru senzații însăși.

Ființa cu percepție nespațială va înțelege în acest chip și cantitățile care sînt extensive pentru noi. O suprafață nu va fi o cantitate în sine pentru ea, ci ultimul element dintr'un lanț de complexe sensoriale, lanț care la celălalt capăt se termină prin dispariția senzațiilor; iar senzațiile însăși vor fi deosebite una de alta doar prin nuanțe caracteristice.

Intervalul dintre două senzații e o multiplicitate succesivă de nuanțe. Dar și multiplicitatea stărilor de conștiință e negată de Bergson, aceasta în al doilea capitol al lucrării citate. Să rezumăm argumentarea lui:

Se crede de obicei că ideea de număr poate lua naștere în durată pură și că spațiul nu joacă nici un rol în această operație. Celace provoacă această iluzie e faptul că putem număra fără să ne gîndim la spațiu. Dar dacă o sumă se obține considerînd succesiv o serie de termeni, nu-i mai puțin adevărat că fiecare din ei trebuie să aștepte, să continue a exista, cînd trecem la termenii următori. Și cum ar aștepta dacă n'ar fi decît o clipă a duratei? Și unde ar aștepta dacă nu în spațiu?

Astfel fiind, există două feluri de multiplicități. Cînd e vorba de obiecte exterioare numărul li se aplică în chip natural. În ce privește fenomenele de conștiință însă ele n'ar putea lua aspectul unui număr, fără intermediul unei reprezentări simbolice spațiale. Ascultînd sunetele unui clopot, sau las fiecare din aceste senzații să se organizeze cu cele precedente într'un grup unitar, și atunci n'am decît impresia *calitativă* pe care acest grup îl face asupra mea; sau număr sunetele, și atunci va trebui să le despart unul de altul și această disociație se va face într'un mediu homogen și stabil. Acesta e timpul, esențial fugitiv și heterogen prin el însuși, alterat prin acela că l-am asimilat spațiului. Căci durată, privită ca o dată imediată a conștiinței, e forma pe care o ia succesiunea stărilor sufletești cînd nu stabilim o separație între trecut și prezent. Atunci, aducîndu-ne aminte, stările noastre anterioare nu le juxtapunem ca pe niște puncte ci le organizăm cu starea prezentă, după cum ne amintim topite una într'alta notele unei melodii.

Eul e în contact cu lumea exterioară - prin suprafața lui.

Aceasta e pervertită cea dintâi, și de acela viața noastră superficială se desfășoară într'un mediu homogen. Dar dacă, pentru câteva clipe, ne vom închide sufletul la influențele din afară, dacă nu ne vom mai gândi la obiectele exterioare, atunci nu vom mai măsura, număra și diviza durată, ci vom simți-o trecînd.

Argumentarea lui Bergson în favoarea acestei teorii, dezvoltată în „Les données immédiates de la conscience“, ne pare definitivă. Credem că va rămîne stabilit pentru cunoștința umană că tendința naturală și imediată omului e de a percepe durată în chip bergsonian. Dar nu urmează de aici că cunoașterea spațiului e o condiție absolut necesară pentruca alterarea, stricarea continuității timpului, să aibă loc. Această condiție ar fi mai curînd acțiunea, mai bine zis afectivitatea și voința spre deosebire de intelectul dezinteresat. După Bergson o dată psihologică, adăugîndu-se seriel de stări sufletești anterioare, va modifica, în conștiința ființei cu percepție nespațială, natura, aspectul, oarecum ritmul grupului întreg, dar nu va fi percepută ca o unitate deosebită. Să presupunem că ultima dată psihologică ar fi mirosul hranei și că ființei îi e foame. Nu se înțelege de ce senzația olfactivă atît de interesantă nu ar atrage toată atenția asupra ei, de ce ființa nu ar putea face abstracție de trecutul imediat, de ce mirosul hranei n'ar putea fi izolat. Acțiunea atenției, în special cînd e condusă de sentimente puternice, constituie prin definiție o disociație a masei conștiinței, căci în cercul ei strîmt ea izolează de celelalte, datele psihice interesante; și e greu să admîți că atenția nu e posibilă decît grație spațiului.

Intr'un chip asemănător se vor disocia și grupele de impresii simultane ale ființei. Spre exemplu, dacă dintre senzații simultane vizuale, tactile și olfactive numai ultimele sînt subliniate afectiv, acestea se vor desface de celelalte și le vor lăsa în umbră.

Vedem dar că foamea sau alt sentiment intens va putea juca rolul spațiului; grație ei timpul va putea deveni un mediu homogen în care fluxul continuu al conștiinței să se disocieze. Bineînțeles însă că pentru noi această operație e mai ușoară și probabil mai completă decît ar fi pentru ființa cu percepție inextensivă; noi avem doar drept modele spațiul ca mediu homogen și în el grupe de obiecte date simultan ca multiplicități evidente, naturale. Astfel, pe măsură ce ființa ar fi mai puțin sollicitată de sentimente, țesătura mișcătoare a stărilor ei de conștiință ar realiza durată bergsoniană. Dar și aici cunoașterea spațiului are o utilitate relativă. Ea ușurează rezolvarea problemelor care, mai cu greu, ar fi fost rezolvate și fără dînsa.

*

În rezumat, concluzia analizei de până aici e că orice dată

psihică, pasivă sau activă—senzație sau mișcare—poate fi caracterizată, își poate găsi locul distinct, într'o conștiință radical subiectivă. Prin urmare ființa presupusă de noi ar putea să trăiască fără o inferioritate esențială față de cele cu percepție spațială. Totuși, simbolizarea tuturor senzațiilor și mișcărilor prin puncte exterioare nouă și unul față de altul face mult mai comodă minuirea lor în minte, distingerea lor, și deci calculele pe care le facem în gând și a căror elemente sînt aceste senzații și mișcări. Combinarea și organizarea lor într'un cadru fix care să le reprezinte are o valoare mai ales mnemotehnică. De ce acest cadru are trei dimensiuni a arătat cu mare subtilitate, deși incomplet după părerea noastră, Poincaré.

După Poincaré experiența nu dovedește că spațiul are trei dimensiuni, ci ne arată că e comod să i le atribuim. Din întreaga experiență raportîndu-se la lumea exterioară el dă precădere mișcărilor, adică senzațiilor cinestetice. Într'adevăr, informațiile pe care ni le dau vederea, auzul, pipăitul și celelalte au drept scop unic să facă posibilă alegerea acțiunilor folositoare. Acțiunile, în cazul nostru mișcările, sînt ținta finală, și de aceea ele trebuie să joace rolul principal în opera de colaborare a simțurilor, care e elaborarea spațiului.

Toate mișcările noastre, adică toate seriile posibile de senzații cinestetice, formează o continuitate foarte complicată și cu un număr foarte mare de dimensiuni. Dar anumite experiențe, care reușesc dese ori deși nu totdeauna, fac posibilă simplificarea ei. Să presupunem că unul din degetele mîinii percepe o senzație tactilă. Vom constata că dacă executăm mișcarea S și apoi mișcarea S', senzația tactilă revine de cele mai multe ori. Noi care cunoaștem geometria, spune Poincaré, zicem că mișcările S și S' sînt inverse una alteia și astfel degetul a revenit la poziția inițială și va fi din nou în contact cu obiectul pipăit adîneaori, dacă acesta nu se va fi mișcat în răstimp. Astfel mișcările de tipul S+S' le socotim ineficace, nule, și nu le mai numărăm printre elementele continuității inițiale. De asemenea, noi care ne-am construit spațiul, știm că există un mare număr de mișcări, care sfîrșesc toate prin a duce un deget în același punct, unde va fi în contact cu același obiect exterior, dacă acesta nu se va fi mișcat în răstimp. Cine e abia pe cale să-l construiască va putea numai să constate că numeroase serii cinestetice sfîrșesc, de cele mai multe ori, prin a ne da același senzație tactilă. Dar atîta e de ajuns ca să socotim seriile acestea ca echivalente. Grupul lor se va unifica în mintea noastră și va reprezenta un singur element al continuității cinestetice, adică un singur punct în spațiu. Acum spațiul corespunzînd degetului va avea trei dimensiuni. Experiențe similare, care și ele reușesc foarte des dar nu totdeauna, ne vor induce să admitem că spațiul degetului A corespunde punct cu punct celui al degetului B, că aceste spații sînt identice etc..

Concluzia e următoarea: „Si l'expérience réussit on dit qu'elle nous renseigne sur l'espace; si elle ne réussit pas on s'en prend aux objets extérieurs qu'on accuse d'avoir bougé; en d'autres termes si elle ne réussit pas on lui donne un coup de pouce... Si nous avions voulu vérifier d'autres lois, nous aurions pu aussi y parvenir, en donnant d'autres coups de pouce analogues. N'aurions-nous pas pu toujours justifier ces coups de pouce par les mêmes raisons? Tout au plus aurait-on pu nous dire: vos coups de pouce sont légitimes sans doute, mais vous en abusez; à quel bon faire bouger si souvent les objets extérieurs? En résumé l'expérience ne nous prouve pas que l'espace a trois dimensions; elle nous prouve qu'il est commode de lui en attribuer trois, parce que c'est ainsi que le nombre des coups de pouce est réduit au minimum“.

E drept că rolul principal în stabilirea tridimensionalității spațiului trebuie să revie mișcărilor, dar partea celorlalte simțuri e din cale afară ștearsă în teoria lui Poincaré, afară de aceea atribuită pipăitului. Două elemente sensoriale ne mai par a avea un rol activ și important aci. În primul rând senzațiile vizuale; să luăm drept exemplu experiența fundamentală di pă Poincaré: Un număr de serii de senzații cinestetice se identifică una cu alta și ajung a reprezenta un singur punct, pentru că dese ori (adică de câte ori obiectul exterior nu se mișcă) toate aceste serii sfârșesc prin aceiași senzație tactilă. Dar ochiul poate urmări mișcările brațului, și toate seriile se termină nu numai—dese ori—cu aceiași senzație tactilă dar și—totdeauna—cu aceiași senzație vizuală provocată de deget. Se va zice poate că obiectul exterior asupra cărui e vorba să se exercite acțiunea noastră, e elementul principal al experienței, și nu degetul. Dar când experiența „nu reușește“, când obiectul exterior se mișcă, senzațiile vizuale datorite obiectului se schimbă și ele. După Poincaré ai crede că nu e nici o legătură între vedere și mișcări.

Al doilea element sensorial important e, celace s'ar putea numi, semnul local muscular al poziției. Când stai mai multă vreme calcat, cu ochii închiși și fără să faci o mișcare, se întâmplă să nu mai știi exact ce poziție are unul din brațe, spre exemplu. E suficient atunci, nu o mișcare a brațului, ci schițarea interioară a unei mișcări a lui, o înervare instantanee a mușchilor săi, pentru că nedumerirea să dispară, pentru că poziția brațului să ne devie imediat și cu totul clară; celace dovedește că înervările acestea ne pun la îndămină semne locale musculare, caracteristice pentru fiecare poziție a membrilor noastre. Prin urmare seriile considerate de Poincaré, pe lângă că se termină toate cu aceleași senzații tactile și vizuale, se termină și cu același semn local de poziție. Ceva mai mult, orice mișcare e subînținsă de o serie de astfel de semne locale caracteristice pozițiilor prin care trece ea; și e evident că toate pozițiile brațului,

definite fie prin aceste semne locale, fie prin imagini vizuale, constituiesc o continuitate cu trei dimensiuni.

Să vedem acum în ce fel s'ar petrece lucrurile dacă, după cum afirmă Poincaré că e posibil, „am verifica o altă lege“ pentru spațiu decât tridimensionalitatea, ar trebui să afirmăm atunci că toate mișcările despre care zicem acum că sînt echivalente ca efect final, nu se identifică; deci, că ele nu definesc un singur punct (adică nu se termină în același punct pentru unul din degete) ci o continuitate de puncte cu una sau mai multe dimensiuni. De aici ar trebui să tragem concluzia că aceleași imagini a minii sau a obiectului exterior îl corespund diverse poziții a acestora; și tot astfel, aceluași semn local muscular îi vor corespunde diverse poziții ale brațului. Dar atunci semnele locale musculare de poziție și, celace e mai grav, vederea însăși ar deveni inutile.

Bineînțeles toate acestea nu schimbă esențial concluziile lui Poincaré; ele arată numai că nevoia practică de a impune tridimensionalitate spațiului e cu mult mai mare decât rezultă din analiza lui.

O altă observație care ne pare necesară în ce privește teoria lui Poincaré se rapoartă la pasajul ca acesta: „Quand on dit que nos sensations sont „étendues“ on ne peut vouloir dire qu'une chose, c'est qu'elles se trouvent toujours associées à l'idée de certaines sensations musculaires, correspondant aux mouvements qui permettraient d'atteindre l'objet qui les cause...“ Judecînd după acest pasaj și după altele similare din Poincaré, opinia autorului pare a fi că analiza lui explică nu numai proprietățile geometrice ale spațiului dar și spațiul însuși, adică celace îl constituie natura intimă: extensivitatea. Aceasta însă nu e cu puțință.

E o mare distanță între extensivitate, care e pentru noi o dată imediată, și spațiul organizat tridimensional; aceasta rezultă în chip evident și din următorul fapt: Simțurile a căror date sînt extensive, pipăitul și vederea, pot să perceapă numai suprafețe nu și volume. Cu toate acestea, după ce spațiul e organizat, admitem că singure volumele, adică corpurile, există cu adevărat; suprafețele rămîn pentru noi simple abstracții cași liniile sau punctele. Așa dar, celace era singura realitate cît timp avem a face cu extensivitatea amorfă nu mai este decît o abstracție în ochii interpretării spațiale.

Putem admite ca experiențele lui Poincaré să dea tridimensionalitate acestei extensivități inițial amorfe, dar nu că extensivitatea ar putea rezulta *în chip logic* din combinarea senzațiilor, dacă nu le considerăm extensive dela început. Teoriile empiriste ale spațiului nu pot, prin natura lor, să fie hipoteze explicative.

Caracteristică din acest punct de vedere e teoria lui Wundt:

Semnele locale ale senzațiilor n'ar fi interpretate spațial atita timp cit datele fiecărui simț rămân separate de celelalte. Combinarea lor în conștiință însă constituie o „sinteză creatoare“, grație căreia extensivitatea ia ființă. Această sinteză e un fapt ultim al conștiinței, un fenomen inexplicabil. Tot astfel din combinarea oxigenului cu hidrogenul obținem apă, care e cu totul deosebită și de unul și de altul, fără să ne putem da seama cum a fost posibil acest rezultat. Fatal, orice teorie empiristă va trebui să capituleze în fața unei „sinteze creatoare“ analoage.

Asemenea unui plan putem considera sunetele ca formind o continuitate cu două dimensiuni: înălțimea și intensitatea. Timbrul, a cărui continuitate e mai puțin evidentă și de altă natură, va juca un rol asemănător cu colorația planului. De ce nu percepem o suprafață când o măsurăm cu privirea sau o urmărim pipăind-o? Nu există răspuns la această întrebare. În orice caz, dacă încercăm să exprimăm diferența fundamentală între aceste două percepții ne vom opri la termeni ca: „exterior“, „obiectiv“, „extensiv“, care sînt elemente într'adevăr ireductibil spațiale.

E de remarcat că toate experiențele de care vorbește Poincaré nu presupun de loc cunoașterea acestor elemente esențial spațiale; autorul însuși ne spune în repetate rînduri că el socotește senzațiile ca inextensive înainte de construirea spațiului. Urmează de aici că ființa cu conștiință impersonală imaginată de noi, și la care ne întoarcem după această lungă digresiune, ar fi și ea capabilă de acele experiențe și că ar putea să tragă din ele concluzii asemănătoare cu ale noastre. Ar fi chiar foarte practic pentru ea să facă aceasta. Ar putea și ea spre exemplu constata, că un număr de senzații cinesetice se termină cu același senzație tactilă, prin același semn local de poziție și prin același acord de senzații vizuale elementare. În mintea ei deasemenea toate aceste senzații cinesetice se vor contopi într'un singur element corespunzînd punctului nostru și pe care l-am putea numi pseudo-punct. Mai exact vom explica astfel lucrurile: O anumită senzație elementară vizuală fiind dată, experiența va arăta ființei că multe senzații cinesetice se termină cu aceeași senzație tactilă. Aceste trei elemente senzoriale se contopesc în pseudo-punct, iar toate pseudo-punctele vor forma o continuitate cu trei dimensiuni, pseudo-spațiu.

Asociațiile dintre elementele pseudo-spațiului ar putea deveni din ce în ce mai strînse, prin aceasta pseudo-spațiul să-și afirme din ce în ce făptura individuală, să joace un rol tot mai mare în viața psihică a ființei, fără ca prin aceasta să se apropie cu un pas de spațialitatea în senzul nostru. Dimpotrivă, va continua să rămie de același natură cu continuitatea sunețelor descrisă mai sus. Il vor lipsi prin urmare însușirile de exterioritate, de extensivitate, de obiectivitate.

Odată izolate elementele succesive și simultane cuprinse de percepția ei, posedînd ideia cantității grație intervalelor dintre senzații, ființa imaginată de noi ar putea, în teorie cel puțin, să-și construiască din datele ei impersonale o știință a eului-tot, o combinație de psihologie și de fizică. Celace e sigur însă e că în nici un chip n'ar putea să inventeze filozofia și sisteme filozofice. Căci sfera întregă a cunoștinței ei nu va fi desbinată ci armonică și unitară. Ființa acela nu va fi, pe de o parte receptacolul, condiția de existență a orice, pe de alta „un faible roseau”. Conștiința ei nu va fi, ca a noastră, o antinomie continuă și iritantă, izvor de ipoteze și de sisteme filozofice desperate asemănătoare unor încercări convulsive de a ne deștepta dintr'un coșmar. Eul și non-eul identificați printr'o sinteză superioară în conștiința ei, împăcată în sine însăși, totul n'ar fi decît în ea și prin ea, și până într'atît încît afirmația contrară n'ar mai avea nici un senz. Cred că ați recunoscut după aceste trăsături de cine e vorba: ființa noastră ar fi Dumnezeu. Dar—știu că această afirmație va părea stranie credincioșilor—e probabil că acest fel de Dumnezeu se găsește, în foarte multe exemplare chiar, pe pămînt: vreau să vorbesc de animalele inferloare. Vom vedea într'adevăr că, după toate probabilitățile, ne apropiem de conștiința impersonală pe măsură ce coborîm scara biologică.

Toate acestea dovedesc că impersonalitatea e forma de echilibru stabil a conștiinței, forma sub care ea realizează tendințele ce rezultă din esența naturii sale. Eul tinde, prin logica și firea sa intimă, să înghită tot ce nu e el, pentru ca în urmă să moară ca *eu* reapărînd ca *tot*. Feuerbach spunea că Dumnezeu e omul dus până la ultimele consecințe, omul „achevė”. Cele ce preced pledează, după cum vedem, în același sens.

Iată acum care a fost, după părerea noastră, experiența care a desbinat unitatea armonică a *eului-tot*, desfăcându-l în *eu* și *tot* sau mai bine zis în *eu* și *non-eu*.

Între toate corpurile din natură, adică între toate mînușturile de senzații actuale și posibile, ființa cu conștiință impersonală va distinge unul ca avînd însușiri cu totul deosebite: trupul ei. Între deosebirile acestuia față de celelalte corpuri ne interesează mai ales următoarea: O mișcare a trupului propriu ar fi pe de o parte, pentru ochii ființei mișcări de imagini vizuale ca atîtea altele în natură, pe de alta un șir de senzații cinestetice întovărășite de voință; sunetul vocii ei va fi pe de o parte, pentru auz, un zgomot analog alîtor altora, pe de alta o sforțare a mușchilor toracei și a coardelor vocale. Astfel impresiilor actuale și posibile constituind un corp oarecare, li se va adăuga în cazul trupului propriu un număr de impresii de altă natură.

Să numim aceste două fețe ale trupului propriu, respectiv jumătatea obiectivă și cea subiectivă a cunoașterii lui (deși, evident, acești termeni, cu înțelesul pe care li-l atribuim noi, n'ar avea nici un sens pentru ființă). Dar ființa va înțeles în experiența ei fenomene foarte asemănătoare cu cele din jumătatea obiectivă, neintovărășite însă de fenomenele respective din jumătatea subiectivă. În limbajul nostru am zice că ființa percepe trupurile altor animale.

Chiar după cunoașterea acestora, ființa ar putea, fără inconsecvență, să menție interpretarea impersonală a percepțiilor, interpretarea firească a conștiinței. Ființa s'ar mărgini deci să constate că mișcările, ca date vizuale spre exemplu sînt, unele și în anumite împrejurări, întovărășite-de senzații cinestetice și de volițiune, iar altele, foarte asemănătoare celor dintâiu dar nu identice cu ele (căci putem chiar cu ochii numai să deosebim mișcările noastre de ale altora) se efectuează fără acele întovărășiri. Logic nu e nici o necesitate pentru dînsa să deducă de aici că primele mișcări sînt ale ei, cele de al doilea ale altora. Necesitatea, practică dacă nu logică, a unei interpretări nouă începe atunci cînd animalul inferior, pe care îl reprezintă acum ființa, intră în relații oarecum sociale—dînd cavintului un sens foarte larg—cu alte animale. În relațiile acestea, să le numim primitiv-sociale, fie ele de alianță sau de dușmănie, animalul va avea o vădită superioritate dacă va ști să interpreteze acțiunile semenilor ca urmări ale unor intenții, după cum sînt și acțiunile lui.

Lucrurile se petrec probabil astfel: experiența dovedește ființei că unele mișcări, pe lângă că sînt asemănătoare cu cele voliționale, se mai petrec cașicum ar fi și ele voliționale, cașicum ar urmări scopuri asemănătoare cu ale ei; și că dacă le socotește *cașicum* ar avea un substrat de voință și de intenții, altele decît voința și intențiile ei, va putea să cunoască dinainte până la un punct acele mișcări și să se folosească de această cunoștință. În orice caz le va prevedea mult mai exact decît dacă n'ar avea la îndămină decît experiența neinterpretată astfel. Dar chiar sub această formă ipotetică, chiar prin faptul că ființa concepe numai noțiunea unor stări de conștiință în afară de conștiința ei, dînsa creiază pe de o parte ideia acestei conștiințe proprii a eului, și pe de alta ideia unei date care să fie altceva decît o însușire a eului, non-eul. Etapa a doua, trecere dela ipoteneză la convingere, e mult mai ușoară și nu comportă o revoluționare a conștiinței ca cea dintâiu.

Atribuirea unui substrat psihic unora din mișcările observabile nu presupune, bineînțeles, și interpretarea lor spațială; dovadă e că Berkeley a putut să construiască cu perfectă consecvență și coerență un sistem filozofic, după care nu există decît „suflete“, iar lumea materială n'are realitate proprie. Dar

dacă interpretarea spațială nu se poate deduce pe cale logică din cea dintâiu, ea devine totuși cu mult mai necesară din două motive :

Experiența primitiv-socială dovedește ființei că în împrejurări identice semenele ei percep complexe de senzații la fel cu ale ei și că aceste complexe le garantează acestora posibilitatea altor senzații, iarăși ca și ale ei. Astfel vedem senzațiile depăr-tându-se din ce în ce de punctul lor de plecare și devenind tot mai abstracte: la început ele sînt date actuale, însușiri ale eului-tot; apoi pot fi numai posibile, cu condiția ca alte senzații să fie actuale; pe urmă ființa admite existența unor senzații analoge cu ale ei dar în cuprinsul unei alte conștiințe; în fine, acestea din urmă pot garanta la rîndul lor posibilitatea de realizare a unor alte senzații, date astfel și virtual și în altă conștiință decît a ei. Prin aceasta obiectul a ajuns să simbolizeze un mare număr de fenomene reale sau posibile, legate între ele prin legi complicate. Ar fi deci foarte comod pentru gîndirea ființei, ca obiectul să se individualizeze, adică să devie un corp în sensul nostru de azi. Pentru aceasta trebuie să mai facem un pas și cel din urmă în îndepărtarea obiectului de subiect: Trebuie anume să-i atribuim o existență proprie, independentă de senzații, trebuie să presupunem că el continuă să existe chiar atunci cînd nimeni nu-l percepe prin simțuri. Dar e evident că această obiectivare e condiționată de apariția prealabilă a ideii de spațiu. N'am putea concepe ființa acelui obiect care n'ar fi dat nici actual nici virtual în nicio conștiință, dacă n'am avea spațiul drept receptacol.

Acestei cerințe de ordin practic i se adaugă o alta mai imperioasă încă, de ordin logic: Prin faptul că ființa admite multiplicitatea conștiințelor, ea afirmă o multiplicitate de totalități absolute, o pluralitate de universuri coexistente. Dar e evident că această concepție e contradictorie, realitatea integrală nu poate fi decît una. Rolul acestei realități unice îl joacă universul material, iar percepțiile noastre nu sînt decît copii parțiale și trecătoare ale acesteia; și știm că existența în afară de orice conștiință nu o putem concepe decît grație spațiului.

Prin aceasta conștiința nu se desbară cu totul de contradicție; căci eul continuă a fi pentru noi, de drept, totalitatea realității care, de fapt, s'a emancipat de sub tutela noastră, iar starea de drept și cea de fapt sînt incompatibile. Totuși iraționalitatea conștiinței ar fi încă mai accentuată dacă am admite pluralitatea conștiințelor fără să postulăm existența lumii materiale ca trăsătură de unire între ele.

Nu trebuie să se creadă că cele de mai sus au pretenția de a reprezenta *explicația* personalizării conștiinței și spațializării percepției. Am văzut că în ce privește spațiul el nu e întru nimic cuprins în ideea de senzație. Dar din nimic nu poate ieși—logic cel puțin—nimic. Prin combinarea unor anumite elemente nu poți *explica* apariția unui element esențial deosebit,

oricît de folositoare ar fi prezența acestuia. Tot astfel, oricît de mare ar fi avantajul interpretării ca rezultat volițional al unor anumite mișcări, acest avantaj nu poate explica saltul în altă lume oarecum a conștiinței inițial impersonale. Deaceia, dacă admitem că evoluția descrisă corespunde unei succesiuni reale cronologice și nu numai logice, și dacă vrem ca această evoluție să fie rațională, trebuie să adăogăm că dela început conștiința primitivă avea o vagă nuanță de personalitate și senzațiile primitive o vagă tendință spre obiectivare și localizare. Astfel e probabil că, pe măsură ce considerăm animale mai inferioare, psihicul lor tinde spre conștiința impersonală fără să o atingă însă.

Ce-i dreptul, nevoia de a raționaliza cunoștința a mai impus și alte convingeri contrare intuiției și convingerilor de până atunci. Astăzi după patru sute de ani, multor oameni culți le e încă greu să-și imagineze antipodele. Transformarea ideilor de „sus” și „jos” din noțiuni absolute în date relative a părut pe vremuri cel puțin tot atît de minunată și de absurdă, ca astăzi afirmațiile lui Einstein; și unele și celelalte s’au impus totuși. Dar deosebirea e că, în cazurile acestea din urmă, nu era vorba de crearea unei noțiuni cu totul nouă, ci de împerecherea unor însușiri cunoscute, cu niște date deasemenea cunoscute. „Sus” și „jos” e rau direcții privilegiate; ele au fost asimilate unor direcții oarecare și prin aceasta relativizate; modelul după care trebuia schimbată interpretarea direcțiilor privilegiate exista. Deasemenea „mai mare”, „mai mic”, sînt noțiuni curențe pe care trebuie să ne învățăm a le aplica azi în chip cu totul neașteptat și paradoxal pentru noi, spațiului și timpului, conform teoriei relativității. Dimpotrivă, în ce privește ființa noastră, ea ar fi trebuit să creeze idei cu totul nouă: ideile unei realități în afară de conștiința ei, și cea a spațiului.

*

Un indiciu că experiențe de ordin social au fost acele care au determinat obiectivarea percepției, și că fapte de același ordin continuă să o mențină și chiar să o consolideze pe cît se mai poate, e următorul: În sistemul nostru de conștiință lumea materială luată în întregime e exterioară imuabil și definitiv. Totuși senzațiile, a căror complexe constituiesc însușirile obiectelor, luate în parte, sînt în același timp date subiective ale conștiinței. Însă senzațiile, aceste fenomene cu două fețe, pot redeveni exclusiv subiective: un daltonist care vede galbene lucrurile de culoare roșie are, zicem noi, o impresie care nu corespunde realității. Condiția necesară pentru ca percepția să constituie date obiective este ca ea să fie asemănătoare cu percepția majorității oamenilor. Evident, o condiție de natură socială.

E drept că daltonistul, chiar dacă va ști că e supus unei iluzii, nu se va putea împiedica să perceapă culoarea galbenă ca o însușire a obiectului. Cu toate acestea se dovedește aci

importanța influenței sociale care, dacă nu mai poate să subiectiveze cu adevărat senzația, decretează totuși această subiectivare și o impune chiar convingeril celui interesat.

*

După teoria nativistă a spațiului senzațiile sînt extensive dela începutul experienței noastre individuale; spațialitatea ar fi deci o însușire inerentă lor; ele nu și-o capătă grație experienței sau combinațiilor între ele înșile. Chiar dacă vom admite această teorie, mai rațională decît cea empiristă, putem totuși să ne întrebăm dacă lucrurile au fost astfel și la speciile care au precedat omul, dacă, cu alte cuvinte, extensivitatea e o însușire *esențială* inerentă senzațiilor.

Am avea o primă prezumție în favoarea uneia sau a celeilalte alternative cunoscînd dacă datele *tuturilor* simțurilor sînt pentru noi extensive sau nu. Pentru a răspunde la această întrebare cred că introspecția e suficientă. Simțurile indiscutabil spațiale fiind pipăitul și vederea, să analizăm din acest punct de vedere auzul, spre exemplu.

În primul rînd va trebui să facem abstracție pe cît se poate de asociațiile spațiale ale sunetelor. Știm că orice sunet are o cauză în spațiu și sîntem tentați deaceia să-l localizăm în punctul „de unde pleacă”. Dar aceasta e o operație intelectuală și nu o dată imediată. Să presupunem că cu ochii închiși, ascultăm sirena depărtată și uniformă a unei fabrici, fără să ne preocupe cîtusi de puțin nici cauza sunetului, nici direcția de unde vine. Ni se pare evident că în acest caz sunetul nu va avea nimic spațial. Nu va fi localizat nici în afară de noi nici în ureche. Cu cît ne vom adînci în ascultarea lui, cu atît senzația se va apropia de „însușirea impersonală” a ființei presupuse. După cum vedem conștiința impersonală în sensul nostru nu e cu totul înimaginabilă. Chiar unele din simțurile noastre ne pot servi, cu oarecare aproximație, fragmente dintr'însa.

Lucrul e și mai evident în ce privește mirosul. Senzația olfactivă de asemenea nu numai că nu o localizăm în afară decît *a posteriori*, prin asociații de idei foarte evidente, dar nu o localizăm nici măcar în punctul iritat, pe mucoasa nasului. Acest al doilea fel de localizare se face în chip imediat numai cînd senzația devine neplăcut de puternică. Dar atunci nu localizăm senzația olfactivă ci pe cea afectivă, nu mirosul ci usturimea. Într'adevăr, e necesar ca durerea să fie totdeauna localizată, pentru ca mișcările să poată interveni eventual, îndepărtîndu-i cauza. Căci mișcările fiind cu deosebire percepute spațial, senzațiile care au nevoie de ele trebuie să vorbească același limbă cu dîsele, să fie și ele spațializate.

*

Am văzut că acțiunile ființei Imaginare ar putea fi aceleași,

îndiferent dacă percepția ei ar fi extensivă sau nu. De aici urmează că nu e posibilă o experiență crucială care să ne dovedească dacă un animal cunoaște sau nu spațiul. Nu se pot face în această privință decît ipoteze bazate mai ales pe analogii. Astfel animalele superioare sînt prea asemănătoare omului ca organe, ca centre nervoase, ca condiții de viață, pentru ca cineva să poată admite că le-ar lipsi o formă a percepției atît de universală și fundamentală la om. În ce privește animalele inferioare însă, mai multe indicii ne par a arăta că, pe măsură ce acea inferioritate se accentuează, percepția spațială se apropie de cea subiectivă.

Despre cel dintău indicu, care e oarecum aprioric, am mai vorbit: conștiința impersonală și percepția inextensivă fiind anterioare logic, sîntem tentați să admitem că sînt anterioare și cronologic. Din faptul că aceste forme ale conștiinței și percepției sînt forme de echilibru stabil sufletesc, rezultă că ele constituie probabil structura psihică rudimentară.

Celelalte indicii sînt următoarele: 1) Simțul din care par a se fi dezvoltat celelalte e cel olfactiv. Centrele olfactive care la om nu sînt nici cît un bob de mazăre, sînt mult mai voluminoase la animalele inferioare. Cînd apare întăiu pătura corticală, anume la reptile, ea e un organ exclusiv al mirosului după Edinger. Dar mirosul e între simțuri cel cu localizarea cea mai vagă.

2) Viața primitiv socială, relațiile dintre animale, devin tot mai puțin strînse și mai simple cu cît animalele sînt mai inferioare. Cu experiența socială însă dispăre și principala utilitate practică și logică a spațiului.

3) E admis în genere că viața intelectuală a animalelor inferioare e foarte simplă. Dar am văzut că percepția spațială însemnă un sistem complicat de simbolizări și interpretări, fapt despre care nu ne mai dăm samă fiindcă atît noi cît mai ales străbunii noștri am trăit în prea lungă familiaritate cu spațiul. Interpretarea subiectivă a percepției e mult mai simplă, mai „imediată“ și deci cu mult mai potrivită pentru animalele inferioare.

Să vorbim acum de etapa precedentă acesteia, aceea dintre conștiința impersonală și cea personală, și după trecerea căreia ființa admite existența fenomenelor psihice în afară de conștiința ei. Și aci cele mai multe din acțiunile animalelor nu dovedesc nimic. Spre exemplu: un animal stînd la pîndă în așteptarea pradei evită de a face orice zgomot. Acest fapt se poate explica tot atît de bine în două feluri: Ori animalul își dă sama că prada poate să audă zgomotul cum aude și el, și va evita atunci pericolul cum e și obiceiul lui; ori, o experiență lungă ancestrală și personală îl spune că de cîte ori provoacă zgomot, anumite senzații unele gustative, altele de potolire a foamei, nu mai pot urma unor anumite senzații vizuale și unor altora voliționale, de mișcare.

Dar pe acest tărîm avem și acțiuni concludente: dacă, de pildă observăm la un animal semne sigure de simpatie sau de ură în sens human sau pseudo-human față de o altă ființă, putem conchide că știe de existența altor conștiințe asemănătoare cu a sa.

Și aici indicile îmi par că tind să ne conducă la aceiași concluzie în ce privește animalele inferioare; toate argumentele de mai sus, afară de cel dela punctul (1) se potrivesc și în cazul de față, cu deosebire că argumentul dela punctul (2) are o mai mare greutate aici.

Trecerea între celace numim starea de drept și starea de fapt a conștiinței s'a făcut probabil în chip progresiv. Căci, evident, dificultățile practice și logice nu se prezentau animalelor inferioare clare și precise așa cum se prezintă ființei noastre imaginare. În mîntea lor dificultățile se traduceau probabil prin vagi tendințe semi-conștiente, iar efectele acestora se realizau pe încetul în curs de sute de generații. E drept că limbajul nu poate descrie și defini astfel de stări intermediare, ba chiar nici nu putem să ni le închipuim bine. S'ar părea că o însușire nu poate fi decît ori un accident al sufletului, o stare a mea, ori o calitate exterioară mie. Dar această situație, pe baza căreia legiferează logica azi, poate fi termenul unei lungi evoluții. Știm că percepția e obiectivă atunci cînd e aceeași la majoritatea oamenilor, și cum această majoritate poate fi mai mare sau mai mică, vedem că și azi încă obiectivitatea poate fi relativă într'un anumit sens. Exterioritatea a putut să înceapă prin a fi o vagă impresie care, cu timpul, devenind mai precisă și mai puternică a ajuns însușirea diametral opusă subiectivității.

* * *

Am făcut cunoștință cu un *eu* infinit mare și care e nimic de propria lui bogăție. Vom cunoaște acum un *eu* redus la un infinit mic și a cărui realitate e problematică.

*

Ce ne garantează, mai bine zis, ce definește identitatea unui obiect în cuprînsul experienței curente? La prima vedere s'ar părea că această funcțiune o îndeplinește continuitatea însușirilor lui. Dar iată un exemplu în flagrantă contradicție cu această aparență: Luăm o cantitate de apă și o vaporizăm, astfel că în locul apei avem o substanță cu însușiri complet deosebite. Cu toate acestea zicem că vaporii sînt tot apa de adineaori sub altă formă. Condiția pentru ca să dăm fenomenului această interpretare, a identității substanțelor, e ca, pe deoparte schimbarea să se poată petrece gradual, sub supravegherea noastră, pe

de alta ca, în condiții date, să fie posibilă și transformarea contrarie, a vaporilor în apă, în exemplul nostru.

E evident că ar fi tot atât de potrivită și interpretarea opusă: dacă am admite că în anumite condiții apa dispăre și că pe același măsură apare în locul ei o altă substanță, vaporii, n'am fi de loc în contradicție cu experiența. Am putea chiar descrie fenomenul în toate amănunțele, în limbajul potrivit acestei interpretări a dualității substanțelor. Așa dar din punct de vedere al experienței nu e nici o deosebire dacă privim apa și vaporii ca una și același entitate sau ca două entități deosebite. Unde e atunci de fapt deosebirea între aceste două interpretări? Și mai ales, ce sens are afirmația că două substanțe cu însușiri complet diferite sînt *aceiași* substanță?

Dacă vom analiza actul intuitiv prin care unificăm apa cu vaporii, vom vedea că identificarea se face atribuind materiei o individualitate. Și atunci, evident, la fel va trebui explicată continuitatea în timp a oricărui corp. Zicem că un corp e totdeauna el însuși pentru că îl atribuim, fără să ne dăm precis sama, un *eu*, deci o permanență asemănătoare cu a noastră.

Mai e un alt gen de identitate obiectivă: Un vîrtej schimbă într'una aerul pe care îl cuprinde în mișcarea lui giratorie, și cu toate acestea el persistă în a rămîne *același* vîrtej pentru noi. Așa dar în două cazuri cu totul deosebite atribuim identitatea: cînd presupunem că părțile componente rămîn aceleași—aceasta ar fi identitatea propriu zisă—și cînd se mențin însușirile.

Am spus că identitatea eului, singura identitate adevărată originară, servește de model pentru crelarea identității fenomenelor exterioare. Să încercăm a afla ce înțeles are această identitate fundamentală.

*

Ne gîndim oare la identitatea corpului nostru cu el însuși, cînd constatăm că *eul* e același în timp? Dacă ar fi așa ne-am învîrți într'un cerc vîrtoș, căci am văzut că în realitate lucrurile se petrec invers: ne gîndim la identitatea eului cînd postulăm identitatea unui corp; și trupul omenesc n'ar avea de ce să facă excepție la această regulă. Dimpotrivă, se știe că toate substanțele compunînd trupul viu se primenesc în decursul timpului, așa că după o epocă destul de lungă nici un atom din trup nu mai rămîne „același”; și această convingere nu o împiedică întru nimic pe acea a identității lui. Am văzut ce-i dreptul că și un vîrtej rămîne pentru noi identic cu sine, cu toate că cuprinde tot timpul alte elemente. Dar trupul omenesc poate să-și schimbe și însușirile oricît de mult, fără a înceta de a fi același. Așa dar identitatea lui, nefiînd definită nici prin permanența elementelor constitutive, nici prin acela a însușirilor lui, nu poate

fi explicată decît prin identitatea eului spiritual de care e legat trupul.

Din copilărie pînă la bătrînețe însușirile spirituale se schimbă de asemenea atît de mult încît nici ele nu pot constitui identitatea eului.

Rămîne memoria ; ea pare într'adevăr a fi principiul identificării. „Eu“ cel de azi așî fi deci același cu cel din trecut, pentru că memoria poate, pînă la un punct, să realizeze din nou acest trecut, făcîndu-l contemporan cu mine, cu eul de azi. Și cu toate acestea e în fiecare din noi o convingere intimă, intuitivă, care contrazice afirmația aceasta.

În felul de a vorbi și de a gîndi de toate zilele putem găsi primele indicii ale acestei convingeri.

Cînd cineva zice : „așî vrea să fiu în locul cutăruia“, aceasta poate avea mai multe înțelesuri : dacă astfel se exprimă dorința de a te afla într'o anumită situație, cazul nu e interesant pentru noi. Dacă vrei să ai anumite însușiri trupești sau sufletești, atunci dorința presupune celace afirmăm mai sus : că schimbarea acestora nu atinge identitatea eului ; căci cel ce exprimă dorința socotește, evident, că va rămîne tot el cu toată schimbarea. Dar dacă dorești să-ți înlocuești și amintirile ? Ce sens are, cu alte cuvinte, fraza : „Așî fi vrut să trăesc eu viața lui dela un capăt la altul, și el pe a mea ?“ În ochii unei logici severe această dorință n'are nici un sens. Într'adevăr, dacă toate componentele unei individualități sînt schimbate cu altele, ce înțeles are să vorbești cașicum ar fi vorba de același eu ? Unei dorinți ca cea de mai sus logica ar trebui deci să-i răspundă : „Dacă trupul tău și poziția lui în spațiu, însușirile și trecutul tău reprezentat prin memorie ar fi schimbate cu ale celuilalt și invers, totul ar fi cașî acuma, nimic nu ar fi schimbat.“ Și cu toate acestea nu te poți dezbăra de impresia că dorința de mai sus are o înțî foarte bine definită pentru intuiție, fără să poți explica în ce consistă.

*

Să ne închipuim două grămezi de pietre, una așezată în A alta în B. Să presupunem că toate pietrele din A sînt aduse pe rînd în B iar cele din B în A. Grămezile vor fi aceleași ca cele dela început, și își vor fi schimbat între ele numai pozițiile din spațiu. Dacă readucem prima grămadă în A și pe a doua în B totul va fi ca la început, nimic nu ne va mai îndreptăți să vorbim de vre-o schimbare între grămezile de pietre. Lucrul e atît de evident și dela sine înțeles, încît ar părea absurdă chiar întrebarea dacă, procedînd astfel cu două complexe oarecare, rezultatul e același sau nu. Și totuși într'un singur caz, întrebarea aceasta se impune și rămîne fără răspuns. Să vedem, într'adevăr :

Presupunem că deșteptându-mă dimineața și lăsînd gîndul să se întoarcă în trecut, ași găsi aci o parte din amintirile mele înlocuite cu altele, trăite în realitate de alt om. Bineînțeles, eu nu mi-ași da samă de aceasta ci ași fi convins că acele fapte fac cu adevărat parte din trecutul meu. Totuși ași fi incurcat și uitit prin aceia că amintirile mele sînt în contradicție unele cu altele, nu se potrivesc, nu se îmbină între ele. Să mai presupunem că, pe cînd ași încerca să fac ordine în memoria mea, celelalte amintiri cu adevărat ale mele ar fi înlocuite și ele pe rînd, pînă la cea din urmă, prin faptele din trecutul celuilalt om, și tot astfel ar fi înlocuite toate însușirile mele sufletești. Acum memoria mi-e unitară, și pot să o măsoz dela un capăt la altul fără să mă împiedic. Singurul lucru care mai mă poate mira, care nu e în concordanță cu noua memorie, e trupul meu și odala în care m'am deșteptat. Dar să ne închipuim că și trupul devine identic cu acel al celuilalt om și că ocupă și același loc în spațiu ca acesta din urmă. Presupunem în fine că aceiași evoluție în sens invers o suferă acela pe care l-am numit „celălalt om”: toate componentele individualității lui sînt înlocuite cu ale mele.

Acum paralelismul e perfect între modificările suferite de cei doi oameni în modificările celor două grămezi de pietre. Și într'adevăr, pentru orice observator exterior nu s'a schimbat nimic. Chiar cele două persoane interesate nu vor putea constata nici o schimbare. Și cu toate acestea intuiția de care vorbeam îmi spune că s'a petrecut o transmutare fundamentală, că cele două persoane se înșeală cînd cred că au trăit faptele pe care le reprezintă lor memoria, și că fiecare va trăi de acum, mulțumită acestei transmutări, întîmplările hărăzite celuilalt.

Așa dar acea intuiția afirmă că există o esență a eului conștindîndu-i identitatea, independentă de trup, de însușirile psihice și de memorie; căci toate aceste fiind înlocuite voi spune totuși că e vorba de același om căruia i-au fost schimbate trupul, însușirile și memoria. Chiar dacă ași spune: „Eu m'am transformat în alt om,” eu rămîne subiectul acestei afirmații iar intuiția îmi spune că aci nu e vorba numai de un fel de-a se exprima; și celace e unic și misterios aici, celace face să nu fim de loc siguri de veracitatea acestei intuiții este că obiectul ei, *eul* independent de trup, însușiri și memorie, nu e dat de alminteri în nici un fel, nu există nici un detaliu sensibil care să-l reprezinte.

Nietzsche spune că, combinațiile posibile ale materiei fiind în număr finit, combinația reprezentînd lumea noastră se va repeta după un număr imens de miliarde de secole, și că deci, fiecare din noi are să-și retrăiască atunci viața în chip absolut i-

dentic cu cea de azi. Sintem tentați să punem întrebarea: „Voiu fi *eu* acela care îmi voi retrăi viața sau un alt om la fel cu mine?” La această întrebare putem da răspunsuri deosebite, după cum ne îndolm sau nu de realitatea eului independent: Dacă definim eul prin memorie, atunci vom răspunde că în ipoteza lui Nietzsche e vorba de două persoane deosebite, întrucît dublul meu nu-și va aduce aminte de faptele trăite de mine; și așa va trebui să fie, căci altfel viața lui psihică nu va mai fi identică cu a mea, întrucît eu n'am acele amintiri. Dacă însă dăm crezare intuiției eului independent, răspunsul nostru trebuie să fie: „Omul acela va fi identic cu mine sau nu, după cum șirurile de fenomene psihice constituind cele două vieți vor fi cuprinse de același *eu* sau nu. Căci, de sigur, la acel principiu misterios care perpetuează individualitatea ne referim în vorbirea curentă cînd zicem „eu”.

Așa dar însăși punerea întrebării—dacă *eu* voiu fi sau nu acel om ipotetic—e o urmare a convingerii intime despre realitatea independentă a eului. Și chiar faptul că Nietzsche e convins că am avea aface cu același om, deși cele două vieți nu sînt legate prin memorie, dovedește că era stăpînit, fără să-și dea sama, de această convingere.

Argumentarea lui Nietzsche se bazează, în teoria „veșniciei reîntoarcerii”, pe infinitatea timpului. Putem să aplicăm însă același argumentare și spațiului: Spațiul fiind și el infinit, iar combinațiile materiei finite ca număr, se mai găsește, la o depărtare îndeajuns imensă, o lume la fel cu a noastră, în care un om asemenea mie trăește o viață absolut asemenea cu a mea. Să facem abstracție de corpurile celor doi oameni, și să considerăm numai cele două șiruri de fenomene sufletești constituind viețile lor. Ce ne îndreptățește să vorbim de două șiruri psihice? Timpul nu le distinge, căci presupunem că detaliile respectiv asemănătoare sînt simultane; nici spațiul, căci am făcut abstracție de trupuri, deci de toate elementele spațiale; în fine, o altă distincție între ele iarăși nu poate exista, căci am presupus că șirurile prin ele înșile sînt absolut asemănătoare. Trebuie așa dar să admitem că nu e vorba de două șiruri de fapte psihice ci de unul singur. Mai bine zis, avem aface cu un fenomen dublu din punct de vedere spațial și unic din punct de vedere nespațial. Dar intuiția, instinctul nostru profund și intim, se revoltă și protestează cu violență. Ea pretinde că eu simt suferințele și plăcerile mele de partea mea, dublul meu simte altele la fel de partea lui, și că dualitatea e reală nu numai aparentă. Dar cele două șiruri fiind absolut asemănătoare ca elemente constitutive, nepuținînd fi distinse prin nici un detaliu sensibil, ele n'ar putea fi diferențiate decît prin acela că sînt cuprinse de euri deosebite, independente de elementele ce constituiesc individualitățile. Prin urmare intuiția afirmă ce afirmă și adineauri, numai cu mai multă hotărîre: realitatea independentă a eului.

Astfel prin presupuneri și combinații de idei potrivit alese, adevărate experiențe intelectuale, putem sili această intuiție să-și afirme cât mai clar convingerea. Să o crezi sau nu însă e o chestie de gust, de temperament și de educație filozofică; argumente serloase într'un sens sau în altul sînt greu de găsit. Pe deoparte eul independent, obiectul unei intuiții atît de tenace, e, după cum am mai spus, complect imaterial, nu corespunde nici unei reprezentări sensibile, e esențial inzezisabil și fantomatic. Pe de alta, problema pusă e unică în felul ei, încît nu putem face apel la nici o analogie care să ne indice drumul spre rezolvare.

Eul independent are analogii cu ceiace s'a numit multă vreme substanța spirituală, alături de care era considerată și substanța materială. Să vedem ce relație e între ele din punctul nostru de vedere.

Știm că ideea identității unui corp material rezultă din faptul că îl atribuim în chip inconștient o individualitate. Cum eul independent este acela care constituie identitatea noastră, de sigur că un asemenea eu atribuit corpului îl definește și identitatea lui. Dar natura factice a acestei operații e dovedită prin ușurinta cu care ne lăsăm convingși de inexistența substanței materiale: Un corp oarecare, o piatră spre exemplu, are un număr de însușiri: culoare, greutate, formă, volum etc.. Prin acest fel de a ne exprima părem a presupune că piatra care posedă aceste însușiri e o entitate independentă de ele—substanța. Dar e evident că dacă eliminăm în minte toate însușirile nu mai găsim nici un reziduu, nici un element reprezentativ al substanței materiale. În zadar am căuta experiența intelectuală care ar sili intuiția să afirme contrariul; și niciodată o frază ca: „ași vrea ca scaunul acesta să fie o masă” nu va putea fi spusă în sensul pe care am văzut că îl poate avea cealaltă: „ași vrea să flu cutare om.”

Intuiția de care e vorba, extinsă asupra unui alt domeniu decît cel natural ei, individualitatea proprie, își pierde orice putere de convingere.

Dacă veracitatea intuiției eului independent nu e controlabilă, în schimb originea ei poate fi explicată în legătură cu cele spuse despre primul aspect al eului. Conflictul între rațiunea ce nu poate admite realitatea unei entități care să nu fie reprezentată prin nici un element sensibil, și intuiția care afirmă

totuși o astfel de realitate, ne pare a fi un conflict între interpretarea de fapt și cea de drept a conștiinței.

Am văzut că sîntem siliți să stricăm armonia inițială a *eu-lui-tot* recunoscînd existența fenomenelor conștiente ce nu sînt cuprinse în conștiința mea. Dacă urmărim acest fel de a vedea până la ultimele consecințe admitem identitatea de natură a celor două feluri de elemente conștiente și atunci, înlocuind toate elementele unei individualități cu ale alteia, prima individualitate *va fi* cea de a doua. Instinctul interpretării de drept îmi spune însă că cele două feluri de elemente conștiente sînt lucruri fundamentale deosebite și că nu pot fi substituite una alteia.

În ultimă analiză intuiția eului independent afirmă că conștiința mea nu poate fi pusă pe picior de egalitate cu conștiințele pe care le cunosc în mod indirect, și că *eul* pretinde o atitudine intelectuală unică în felul ei, esențial subiectivă.

Ioan D. Gherea

METAMORFOZE

Poem dramatic într'un act și un prolog

(Sfârșit).

(Cei trei cască și se deșteaptă rând pe rând. Eros și Psyche,
es în stînga).

Tu ?

ALCHIMISTUL
(croitorului)

CROITORUL

Vreau !

ALCHIMISTUL
(armurierului)

Tu ?

ARMURIERUL
Cred !

CROITORUL
(alchimistului)

Tu ?

ALCHIMISTUL

Caut !

ARMURIERUL

S'apropie iar marea.

In ea s'ascunde Toamna fără s'o vezi...

ALCHIMISTUL

E zarea

Ca un tăiș ? E clară ?

CROITORUL

Da.

ALCHIMISTUL

Apa ?

CROITORUL

Vălurele !

ARMURIERUL

Et și ?

ALCHIMISTUL

Vezi, zarea toamna e plină de dantele !

210 Nu e acolo...

ARMURIERUL

Unde-i ?

ALCHIMISTUL

În umbră poate !

CROITORUL

Cine

S'o caute în umbră ?...

ARMURIERUL

Și umbra o poate ține ?

ALCHIMISTUL

Ușor ! Tu dă-mi o floare !

CROITORUL

E bună ?

ALCHIMISTUL

Minunată !

Să căutăm, colega...

ARMURIERUL

Să căutăm !

(Alchimistul scoate din buzunar o balanță minusculă. Toți trei se așează pe jos).

ALCHIMISTUL

Îndată.

Eu țin balanța'n soare. Tu, floarea. Vezi să cază

215 În talger umbră'ntreagă... Se dezechilibrează !

Eu pun o greutate în talgerul celalt :

Balanța oscilează, și-ajunge cu un salt

Să fie iarăși dreaptă...

ARMURIERUL ȘI CROITORUL

Ei ?

ALCHIMISTUL

Nu s'a liniștit !

ARMURIERUL ȘI CROITORUL

Ce crezi ?

ALCHIMISTUL
(*ceţind balanţa*)

Eu cred că'n umbre niţicînd nu s'a oprit!

CROITORUL

220 Se vede ?

ALCHIMISTUL

Da!

ARMURIERUL

Eşti sigur ?

ALCHIMISTUL

In umbre Toamna pune

O pulbere de aur. Balanţa nu ne-o spune.

Avem aci o umbră—ca ea atîtea sînt :

Eclipsa unei frunze pe-o parte de pămînt !

ARMURIERUL

Ce ştie el ?!

ALCHIMISTUL

O rază ! Să-ţi spun cîte carate ?

225 Ce vrei ! Eu... Sînt maestru, în specialitate !
Invidia !

CROITORUL
(*intervenînd*)

Iar ceartă !

ALCHIMISTUL
(*croitorului*)

Nu fiindcă's alchimist

La Curtea Primăverii şi umanitarist

Dispreţuesc pe domnu' cu-unelte de tortură,

Armurier ! (O slujbă de permanentă ură !)

230 Şi nici fiindcă-am alături pe un artist minor

Pe tine, da amice... acolo, un croitor,

Mă supăr ! Fiecare cu rosturi numărate !

Dar vreau şi-acum, colega, să-mi spui că n'am dreptate!

(*Uitîndu-se în jur cu nedumerire*)

Pe unde-om fi ? Pe-alcea să mai fi fost noi oare ?

CROITORUL

235 Eu cred că nu !

ALCHIMISTUL

Colega să cercetăm !

ARMURIERUL

(*care între timp a robotit printre flori*)

Trădare !

ALCHIMISTUL

Ce e ?

CROITORUL
(*robotește și el*)

Exagerează ! Nu-l știi că-l bun de gură !

ARMURIERUL

Un cărăbuș se plimbă pe-aci—fără armură !

CROITORUL
(*același joc ca armurierul*)

Trădare !

ALCHIMISTUL

Ce e ?

ARMURIERUL

Mofturi ! Nu-l știi fricos din fire ?

CROITORUL

Trifol cu șase frunze !

ALCHIMISTUL

Blestem !

ARMURIERUL și CROITORUL

Ce e mesire ?

ALCHIMISTUL

240 Un mușetel gigantic ! Dimensiuni solare
La toată flora-aceasta...CROITORUL
(*cuprins de frică*)

Dar unde sînt ?

ARMURIERUL

Trădare !

ALCHIMISTUL
(*mai calm și logic*)Trădare ! Ergo pugno ! Dar cred că se cuvine
Nainte de-orice faptă, să cercetăm mai bine:
Avem aici un fenomen de flecagă an,

245 Sau ne găsim în față cu-un caz extramundau ? !

CROITORUL
(*aprobă*)

Extramundan !

ARMURIERUL

Tăcere !

ALCHIMISTUL

Din regiuni terestre

Cum ne-au adus pe-alcea colega ?

VOCEA LUI FIR DE FUNIGEL

De căpestre !

ALCHIMISTUL

Non dubito ! O voce ! Și cine-i ?

VOCEA LUI FIR DE FUNIGEL

Eu !

ALCHIMISTUL

Absente

Ați fost atunci ! Rușine, bătrîne elemente !

ARMURIERUL

250 Te rog fără insulte !

CROITORUL

(*conclliant*)

Dar cearta e'n zădar !

ALCHIMISTUL

(*armurierului*)

Nu mai ascuți de mine ?

ARMURIERUL

Cîrpaclu elementar !

ALCHIMISTUL

Di vos !

ARMURIERUL

Crezi că mă speriu, spunînd etsiamsi
În loc să zici ca mine și ca-acest prost, deși ?

CROITORUL

(*sufocat de indignare, armurierului*)

Măceș ! Boz ! Rug ! Păianjen ! Arac ! Spin ! Crisantemă !
255 Mă'năbuș ! Bădărane !

ALCHIMISTUL

(*pe gînduri*)

Cumplită anatemă !

Am adormit desigur !

CROITORUL

(*ingenuu și concedant*)

Să fie și cum zici !

ALCHIMISTUL

Căci cea din urmă oară făceai niște ochi mici
Cînd te-am văzut ! Și parcă prin vis mi-aduc aminte
Că sforăia colega...

CROITORUL

O luase înainte !

ARMURIERUL

260 Nu zic, de se prea poate!..

ALCHIMISTUL

Și ne-a furat dormind!

Sintem furați. Știi asta?

ARMURIERUL

In mine se aprind

Minii nebănuite, că noi sintem furați!

ALCHIMISTUL

Și voi, ca elemente să nu vă deșteptați!

ARMURIERUL

Sintem furați!

CROITORUL

(tremurând)

Mi-e frică!

ARMURIERUL

Ce plisc! Mai țineți-l!

CROITORUL

265 Sintem furați! A! Iată-l!

ARMURIERUL

In gardă.

TOTI

E un copil!

(Psyhe lese dintre flori, dar intimidată nu îndrăznește să se apropie de bătrâni. Ei înaintează spre ea, încet, și o iau în mijlocul lor).

ALCHIMISTUL

O! Puer, unde sintem!

PSYHE

In stele!

ARMURIERUL

De-i așa

Și-acî, eu cred, se poate piti pe undeva
Vre-un călător?!

PSYHE

Desigur, dar numai să fi fost,

Cum n'a fost încă nimeni să ceară adăpost.

CROITORUL

(Alchimistului)

270 El știe tot!

ARMURIERUL

Se vede.

CROITORUL

Nu ne cunoaște!

ALCHIMISTUL

Crezi?

ARMURIERUL

Oricum eu cred că-i bine să îl înfricoșezi
Puțin... De pildă, iată : să-i spun eu cine sînt !

CROITORUL

E slab, colega!... Alege și tu ceva mai crunt,
Să'nghețe!... Ce ar fi oare dacă i-ași spune eu
275 Că sînt...

ALCHIMISTUL

La nalba, frate! Ce vă certați mereu?
Lăsați-mă o clipă. O, puer, știi tu?

PSYHE

Știu.

Voi sînteți Primăvara...

ALCHIMISTUL

(colegilor)

Deștept e și sglobiu!

(lui Psyhe)

Da, ne-ai ghicit! Dar spune-mi să văd de știi ori nu
Din noi care-i mai mare?

PSYHE

Și el, și el, și tu!

ALCHIMISTUL

280 Așa e!

CROITORUL

Dar văd, bine tu tot nu ne cunoști!

ARMURIERUL

Noi sîntem vechi maeștri...

ALCHIMISTUL

Abili...

VOCEA LUI FIR DE FUNIGEL

Și foarte proști!

CROITORUL

De-ți place cumva arta din frunzele ușoare
Vei ști că nu oricine îți tae pentru-o floare
Un guler, o manșetă, un evantai, o pană,
285 Atît de somptuoasă și atît de diafană!
Eu am mătăsuri rare, mai moi și mai aprinse
Ca purpura... La mine stau stofele întinse:

- Azururile limpezi, bogate catifele
 Tăite'n arabescuri... Tipare de zorele
 290 Și robe și hlamide de maci și de lalele
 Răsar din valul stofei, subț foarfecele mele!
 Puterea neînțeleasă pe care-o poartă firul
 Ce leagă-un pumn de fluturi și'mbracă trandafirul
 Eu o păstrez l... S'o tae cunosc numai o lamă:
 295 E Toamna care'mplintă pumnalul de aramă.

(Inglmfaț, croitorul, după această prezentare se retrage câțiva pași pentru a-și lua o poză măreață. Aci, Fir de Funigel, care stă ascuns, îl atinge pleoapele cu o frunză galbenă, de toamnă. Croitorul este de îndată năpădit de somn, se clatină, cade jos și adoarme).

ALCHIMISTUL

(lui Psyhe, cotinutnd prezentările)

Minunea e'ncepută, în flori se-ascunde drumul
 Dar mai lipsește încă din ele...

PSYHE

Ce ?

ALCHIMISTUL

Parfumul!

Te-ai întrebat vreodată de unde stringe floarea
 Parfumul ei ?

PSYHE

Din rouă!

ALCHIMISTUL

Și roua ?

PSYHE

Din răcoarea

- 300 Seninului albastru ce e punctat cu stele!

ALCHIMISTUL

Nu mă cunoști!

PSYHE

Maestre...

ALCHIMISTUL

Puterea vrajei mele

- E arta ce ascunde-n potirele curate
 Steluța nevăzută, cu raze'n'bălsămate!
 Din apă și din humă, subțirile izvoare
 305 Duc suc, în grădină prin fire capilare
 Și-n floarea legănată ce umbra-și cizelează
 Ajunsă, seva fină se volatillizează!
 Un criu, e o fintină prin care sar parfumuri!
 În iarba atât de simplă se tale aștepta drumuri.
 310 Și-un drum dacă se rupe, ce duce'nspre vre-o floare

Cocarda unei roze se stinge'ncet și moare!
 Misterlos e cîmpul și-adînc e ca și marea,
 Căci eu, deșin în sceptru, parfumul și culoarea!

(Același joc ca și Crottorul. Același pași spre fund, același poză, cînd frunza fermecată a lui Fir de Funigel îl adoarme deodată. Și Alchimistul cade într'un somn adînc).

ARMURIERUL

(cătră Psyhe, contînuînd)

- Dar nu știi ce se-ascunde la umbra frunzei sure
 315 Cînd Primăvara intră cu freamăt, în pădure?!
 Atunci o forfotire acopere pămîntul,
 Pe-un fluture ce'nvață să zboare-l nață vîntul,
 Și-omida-și cere haina cusută pe inele!
 Ia panoplii, în scrinuri, în cuferille mele
 320 E-o'nvălmășeală'n care își cere fiecare
 Pumnalul sau chitara cu care va apare
 Un cărăbuș: vrea scutul, și casca și antene
 Un licuriciu: o lampă. (O arde prin poene
 Și'ntr'adevăr amorul îl schimbă în steluță!)
 325 Stilet îmi cere viespea. Stilet, dar care cruță
 Pe un amic, albina... Iar greerul îmi cere
 Chitara, și în iarbă e-o boabă de durere!
 Eu le impart!.. Iubita, pe-un ghlocel în floare,
 Privește peștorii care se luptă'n soare
 330 Sau cîntărețul care i-a'mbrățișat balconul...
 Căci pentru ea vor spada, chitara, lampionul!

(Același joc ca cellalți doi. Cîțiva pași spre fund; Fir de Funigel încearcă să-l adoarmă și pe Armurier. Dar acesta îl prinde mîna, și îl trage după el, pe Fir de Funigel, până în față).

Visez sau e o mină?... Și-o frunză de aramă!
 Ce-o fi și mai departe?

(Căuțînd fața lui Fir de Funigel).

FIR DE FUNIGEL

Te rog, nu lua în seamă!

ARMURIERUL

- Bărbla ascuțită și nasul subțirel...
 335 Mă prind pe-o roză'nvoltă, că-i Fir de Funigel!

FIR DE FUNIGEL

(smuncindu-se)

Ei da! Eu sînt!

ARMURIERUL

(dîndu-i peste mînă. Frunza cade. Psyhe se repede, și o ascunde în sîn)

Jos frunza!

FIR DE FUNIGEL

De ce te temi stăpîne?

- O aplicațiune pe pleoapele-ți bătrine
 Cu astă născocire, umil vrăjitoarească,
 N'a isbutit, maestre, să te călătorească
 340 Pe-a somnului aripă!... Dovadă-a ta prezență.
 Te felicit, mesire, de-atîta rezistență!

ARMURIERUL

(*ingîmfat*)

Intr'adevăr sînt tare și de temut!... O știi!
 Pe cîți dușmani răpus-am în luptă dreaptă?

FIR DE FUNIGEL

Mii!

ARMURIERUL

De cite ori luptat-am noi doi?

FIR DE FUNIGEL

De mil de ori!

ARMURIERUL

- 345 Aproape pretutinden! În munte, în crîng, în flori
 Și astăzi printre stele.. Ești gata?

FIR DE FUNIGEL

(*uitîndu-se cu grijă în jurul său*)

Ce să spun?

Ași fi, dacă-i nevoie...

PSYHE

(*se apropie de Fir de Funigel și-i vorbește în șoaptă*)

Nu te sfil, pornește!

Am luat-o!

(*îi arată frunza*)

Iată...

FIR DE FUNIGEL

Bine...

PSYHE

Căci Psyhe te lubește!

FIR DE FUNIGEL

Păstrează frunza! În minte eu port un plan mai bun
 (*aparte*)

- 350 Cobor cu măiestrie mirajul ca o punte
 Pe care fără voce cu toți vă veți urca
 Cu vorba și cu gestul eu fac să crească-un munte
 Și veți cădea cu toții suind năluca mea

(*Armurierului*)

Ești gata?

ARMURIERUL

Gata!

FIR DE FUNIGEL

Fie! La luptă, cavalerie!

355 Pe naltul pisc de colo...

(arată spre movila din dreapta)

ARMURIERUL

Ce pisc?

FIR DE FUNIGEL

(continuuud ideia)

E-o adiere...

Ea bate'mbălsămată, din tufe de năvalnic
Și-ți leagă chiar în luptă o rană... Cît de falnic
Ostașul tot iubește această-aerliană
Și fermecată zîă...

360 Pe culme...

ARMURIERUL

Care culme? Nu văd decît o stană!

FIR DE FUNIGEL

Dar arcă după mine! Ori, nu cumva ți-e frică
Priu muntele acesta prăpăstios, de mică?

ARMURIERUL

E-o biată moviliță!

FIR DE FUNIGEL

O! Palidă părere!

E un ghețar! Fugi oare de luptă cavalerie?

ARMURIERUL

365 Pe viață și pe moarte!

FIR DE FUNIGEL

Sus, colo, spadă'n spadă!

(Pornește în goană pe movilă, cu Armurierul după el)

PSYHE

(furată de iluzia creată de Fir de Funigel)

O, Doamne! Ce prăpăstii! Ferește-l să nu cadă!

EROS

(intră încet din fund. E mult mai slăbit)

Nimic nu se clintește, doar Toamna-l'nșelătoare!
E stîncă noastră Psyhe, la fel, precum o știl...
Ea nu e nici mai mică și nu e nici mai mare.

PSYHE

(strigînd lui Fir de Funigel ca unu om din depărtare)

370 Nu te încrede'n drumul cu trepte argintii!

E scorburos..

EROS

Adie al nebuniei vînt!
Ursita se'mplinește—e glas de pe pămînt.

(Fir de Funigel, urcă și coboară mereu, cu Armurierul după el, în aceeași carare încolăcită).

FIR DE FUNIGEL
(Armurierului)

Ce spui?

ARMURIERUL

E greu urcușul și muntele-i înalt!

FIR DE FUNIGEL

O vale... o clină dulce... și pieptul de bazalt...
375 Apoi o altă clină...

ARMURIERUL
(gîfînd)

Imi tae răsufierea!

FIR DE FUNIGEL

Primejdios e locul! Să nu greșești cărarea!
(Se opresc o clipă)

Privește'n jos, mesire! Vezi zidul de granit
Ce-l mîngie doar șoimul cu zborul lui svîcnit?
Pe codrii-adoarme-Apusul cu lungile lui gene

380 De aur... fumul urcă înel după inel...

Prundiș îți pare turma uitată prin poene...
Și e atît de-aproape o lună de oțel!
E Toamnă!

ARMURIERUL

Privește prin adîncuri pîrăul alb cum sare!
385 Prin minți el este craitic de primăvară-mi pare?!

FIR DE FUNIGEL

Te'nșeli cu Primăvara! Dar mulțumit tot sint
Că te socoți pe munte, pe-o palmă de pămînt!
Așa dar jos, e Toamnă!

ARMURIERUL

E Primăvară-ți spun!

PSYHE

(cu mîna streșină la ochi)

Il văd, pe culmea naltă, abla cît un lăstun!

ARMURIERUL

390 Nainte! În luptă dreaptă va fi sau nu să știm
Din noi care-i mai tare! Spre piscuri decl...

FIR DE FUNIGEL

(făcînd loc armurierului să treacă înainte)

Poftim!

(Dispar după moviță)

PSYHE

O, du-te Eros, urcă, vrăjește pentru el...
Mă tem să nu-l răpună pe Fir de Funigel!

EROS

395 Dar el te minte, larăși! Și nu pot să te las
Să te cobori cu'n démon... În viață de-ai intra
Cu Funigel alături, tristețea-i soarta ta,
Un dor fără de margini și-o lacrimă în glas!

PSYHE

Mi-e drag!

EROS

400 Sosi-va clipa în care să cobori!
Pornește cu moșnegii făuritori de flori.
Ei singuri, jos, pe lume, deschid de mil de ani
A bucuriei cale...

PSYHE

Nu-i vreau!

EROS

Nu sînt sărmani

Ci numai buni!

PSYHE

(care a văzut pe Fir de Funigel și pe Armurier reapărînd)

O! Iată-i!

EROS

Iți sînt întunecate
De umbra Toamnei triste, privirile curate!

ARMURIERUL

(lui Fir de Funigel)

Ajuns-am?

FIR DE FUNIGEL

Încă-o clină...

PSYHE

(lui Fir de Funigel)

Tot te aștept să vii!

ARMURIERUL

(lui Fir de Funigel)

405 Pe unde este drumul ghețarului?

FIR DE FUNIGEL

Pe-ac!

*(Es amîndoi în dreapta)**(Eros tot mai slab, cade în genunchi. Psyhe aleargă înspre el).*

PSYHE

Ce-ai?

EROS

Nimic... Ascultă !...

PSYHE

Știu, te-am supărat !

Plîngi ?

EROS

De bucurie...

PSYHE

Nu e-adevărat !

EROS

Se dezleagă vraja...

PSYHE

Deci ne despărțim ?

EROS

Da. Dar fii cuminte... Să nu chinăm
410 Sufletele noastre în zadar...

PSYHE

Eros,

Vreau să vii cu mine, vreau...

EROS

E de prisos !

Nu se poate !... Astăzi se va deștepta
Pasărea ce doarme... și aripa sa,
Va întinde pinza luntrii... vei pleca !...
415 Eros sfîrșește...

PSYHE

Singură pe drum

Ce pot lua cu mine dincolo ?

EROS

Un tipar de aur prin care să treci
Lungul șir de zile...
Dragostea mărunță, ochiul unei flori
420 Apele oglinzii... Tu nu sui—cobori !
Inimile'n viață se ascund în fier
In cristal, în ape, în pămînt, în cer.
Ca și tine, toate, luptă neîncetat !
E-un dușman copacul; piatra a uitat
425 Că a fost odată flacăra... și vor
Nimeni să nu vadă sufletele lor
Toate te sfișie, toate te lovesc !

PSYHE

Totuși dinainte simt că le iubesc !

Îți aduci aminte cum mă învățai
 430 Să iubesc pământul? Imi spuneai: „Un scal
 Dacă ți-e prietîn, dintele-i de oțel
 E ca și o spadă!“...

EROS

Să te'ncrezi în el!
 Cetățul închise, lucrurile vor
 Dragostei să'nchine sufletele lor!
 435 Să iubești și toate se deschid pe rînd...

PSYHE

Le iubesc!

EROS

Inchină celor mici un gînd!
 Mergi spre orice flință—cum te-am învățat..
 Din infinitatea vieților din jur
 Dragostea din floare dacă te-a chemat
 440 Nu uita că astfel te'ntovărășesc,
 Sînt în orice lucru, vocea...

PSYHE

Le iubesc!

EROS

ia capul lui Psyhe între mîni)

O! Izvoru'acesta cald și'ngemănat!
 Ochii tăi sînt limpezi.. Să nu ți-l omori,
 Să nu-ți pierzi din gene ploaia de culori!

(Prin fund trece iute Fir de Funigel și se ascunde după un boschet. Psyhe l-a văzut și spune cu bucurie)

PSYHE

445 Funigel sosește!

EROS

Fie blestemat!

PSYHE

(corijîndu-se)

A fost doar o umbră...

EROS

Gîndul tău, o știn,
 Intovărășește démonul tîrziu!
 Dar încearcă Psyhe, ca din lupta lor
 Să-ți alegi tu soarta printre muritorii!
 450 Clipa morții mele, brațu'ovingător
 Ți-o pecetluiește'n suflet, în culori
 Și lumini—sau umbră, neguri și flori!..
 Iată—Armurierul se întoarce'nfrînt!

(Armurierul intră abătut de după moulă pe care se așează).

PSYHE

(cu bucurie)

Oh !

EROS

E mintuirea ! Eu de-acum te las.
455 Leagă-ți de trelme neîncercatul pas
E o călăuză bună pe Pământ !

PSYHE

Nicăeri prin viață nu te volu vedea ?

EROS

Nu. În somn de moarte adormit rămîn
Pănăce în slavă se va închea
460 Și, căzînd din mîna Naltului Stăpin
Va zbura alt Suflet spre grădina mea.

(pornește zornînd spre stînga).

Cade-o brumă rece peste pleoape'ncet...

E aproape clipa... Du-te !... Nu ulta...

Cînd va bate-aripa... Iuntrea... pasărea !...

(Ese prin stînga. Psyhe rămîne în genunchi, cu capul în mîni, cîteva clipe. Apoi deodată sare grăbită, aleargă înspre Armurier, pe care-l trage pînă în fața).

PSYHE

465 E rîndul tău, vrăjește !

ARMURIERUL

(pe tîndurt)

Tot nu mă dumîresc

De vicleșugul Toamnei !... Colea...

PSYHE

Îți poruncesc,

E ultima clipită !...

ARMURIERUL

...Stă Fir de Funigel,

Și fără îndolală că eu stam lîngă ei !

Movila, tot movilă. Cum de-a crescut din ea

470 Un munte ? Cine știe !

PSYHE

O, Doamne ! Nu mai sta.

De tine-mi leg ursita... O clipă doar mai am...

Iuvinge-n clipa-aceasta...

ARMURIERUL

(același joc)

Mă'ntreb de ce stăteam ?

PSYHE

Urzește-mă cu soare și nu-l lăsa să vie

Deși mi-e drag !... Privește, e viața mea în joc !

ARMURIERUL

475 Nu ne grăbim. Nainte avem o veșnicie
 Să tot luptăm... Prin stele noi n'am avut noroc!
*(Psyhe plînge. Se întuneacă. Apar
 stelele și răsare luna).*

Din zări lipsi amurgul. Ciudata înserare!
 Prin constelații stranii nu pot să socotesc
 Aud în mine totuși un glas dumnezeiesc

480 Și-un cîntec în hlamida-mi ce-i toată o vibrare!

PSYHE

O, Eros, lată-mi soarta...

ARMURIERUL

Se'ntoarce carul mare
 Cu oiștea spre mine... Parcă-mi vorbește carul!..
 N'o fi tirziu?... De grabă, ce spune calendarul!

PSYHE

Te rog!

ARMURIERUL

(cercetînd cu febrilitate un astrolab)

Stea de crăițe—e pentru postul mare...'

485 Stea verde—pentru muguri... și stea de firicel!
 De iarbă—nu-i departe—stea... stea... de ghlocel!
 Se trec zilele babil și Martie nu vine!
 Eu lupt—ei dorm—Pămîntul așteaptă—ce rușine!

*(năpusîndu-se asupra Alchimistului
 și Croitorului).*

Sculați! Sculați! Năpastă! Tradare!

CROITORUL

(căscînd)

Ha! Ce streche!

ARMURIERUL

(Alchimistului, care s'a deșteptat)

490 Nu mai sosim la vreme!

ALCHIMISTUL

Cum?

ARMURIERUL

Trage-l de ureche

Deșteaptă-l și la lucru...

(arătînd coliba)

Aci! Știam eu bine

Cînd cîntă'n falduri haina, e roiul de albine

Ce-învie, iar Pămîntul ne cere...

CROITORUL

(după ce l-a lămurit Alchimistul)

Nu se poate!

ALCHIMISTUL

Ba da !

CROITORUL

Imi caut acul

ARMURIERUL

Le-aveți cu voi, pe toate...

495 Veniți, cit mai e vreme...

CROITORUL

Și foarfeca ?...

ARMURIERUL

Și !

*(fi tmbrncește în colibă)**(Psyhe a urmărit tot timpul, cele ce s'au întâmplat, cu luare aminte. Eu se apropie de Armurier și înainte ca acesta să dispară în colibă, îl oprește în prag).*

PSYHE

Mie,

O vorbă numai : spune-mi, de Toamna ce'ntîrzie
Tot să mă tem ?

ARMURIERUL

Cînd punem vis în floare și luciu alb pe unde
Rostogolit pe vînturi, departe, se ascunde

500 Vrăjmașul !

*(luînd din colibă și înălțînd un
crin enorm).*

Iată semnul etern al spalmii sale !

Fugînd, în întuneric tot mai adînc pătrunde
Cînd cîntă Primăvara spre slavă osanale !*(Dispare și el în colibă, din care se aude o muzică dulce, și un
zumzet ca de albine. Prin geamuri se vede cum luminează înăuntru
un foc de faur, la flacăra căruia lucrează Primăvara. Psyhe rămîne
cu bratele întinse peste ușa colibel și cu ochii țintă la pînza luntrei
care începe să se înfloare).*

PSYHE

Vrăjiți ! Aripa albă, pe luntre se'nfioară !
Va bate ?... Nu ?... Mai iute !...*(ușa colibel se întredeschide și prin
ea Primăvara aruncă un braț de flori).*

O ! Florile !... În sfîrșit !

505 De-acum sosească clipa !... E cea din urmă oară

Că te mai strig, o Eros... Mă duc... Nu... N'a murit !

*(bătînd cu pumnii în ferestrele co-
libel).*Grăbiți-vă ! Vreau valuri adînci de Primăvară
În care să se'nece înșelătorul Fir !*(ușa se'ntredeschide. Alte flori o
troenesc pe Psyhe).*

Mai multe !... Tot mai multe !... Îl știu cum se strecoară

510 In suflète...

(alte flori)

Mi-e teamă ! Vreau scut de trandafir !

(flori, în valuri, se revarsă prin
ușa întredeschisă a colibei).

O ! Piatose plăpindă cu zimții de petale !

O milă fără margini, din cer, mi-a dăruit

În clipa de pe urmă, puterea vrajii tale...

Închin de-acum Treimei, un suflet mintuit !...

(Focul în colibă se stinge încet.

Muzica din ce în ce mai depărtată).

515 Dar simt un gând prin minte, străin, cum se urzește !

Un glas, parcă departe, pe nume m'a chemat...

În sin am o văpale... Cumplit ea jăruște...

E frunza de aramă...

(Primăverii, cu desnădejde).

Vrăjiți neîncetat !

Mi-e teamă !... Cine știe ce blestem se ascunde

510 În frunza ce se leagă de nevăzute unde ?...

Deși când torc moșnegii, în lanțuri fermecate

Încătușată-l Toamna, aci, simt vrăji uitate.

De ce nu bate-aripa ?... Vrăjiți !... De ce nu bate ?...

Cum ? Ați tăcut ? Voi, meșteri ai nopții instelate,

525 Voi, care pentru'n codru știți să'mpletii o za,

Să'mi nimiciiți o frunză !... Niciunul nu mai vrea ?

În clipa cea din urmă cu toți m'ați părăsit ?

Ei bine ! O volu frînge eu singură...

(rupe frunza de aramă)

(Nor, vînt, furtună, întuneric. Apoi, o lumină palidă).

FIR DE FUNIGEL

(răsare pe colină)

Am sosit !

(se aude un suspin dureros. Plîza luntrii bate ca niște aripi mari).

PSYHE

(îngrozită)

O Eros !

FIR DE FUNIGEL

Mort ! Din neguri alerg spre-a ta chemare !...

530 M'al dezrobît, copile, de-o tristă'ncătușare

Pornim ! Cu drumuri grele te-așteaptă'ntîns pămîntul,

Dar și cu-o bucurie ce nu cunoști: cuvîntul.

Ți-o las !

(o învîluește pe Psyhe în mantia
lui, și pornesc spre luntre)

Căci sînt și zile cînd Toamna e poetă...

534 Și-atunci o picătură, în soare, e-o paletă !...

(se depărtează cu Psyhe încet spre fund).

CORTINA CADE ÎNCET

Ion Marin Sadoveanu

Neamul românesc

Formarea lui și influențele străine. Sinteză etnologică

(urmare și sfârșit)

Slavii

Sclavinii sau Slavonii.—Privitor la conviețuirea Slavilor de odinioară printre Români, ni se pare că s'a dat totdeauna o prea mare însemnătate influenței lor asupra celor din urmă. Drept vorbind, nu știm aproape nimic despre această conviețuire, dar ne putem da sama că n'a fost nici atât de îndelungată, nici n'a influențat așa de puternic neamul românesc.

Pentru explicarea slavizării în parte a limbii noastre, i s'a dat ca origină într'o epocă foarte întunecată a trecutului nostru, aflarea Slavilor în tot cuprinsul Daciei. Vom vedea mai jos ce trebuie să credem în această privință.

Dar care erau acești „Slavi”?

Pe urma Goșilor încep să pătrundă, în Moldova și Țara-Românească, Slovenii sau Sclavinii, care se găsesc așezați în părțile noastre în secolul VI.

Triburile slave cunoscute sub acest nume, se trag din vechii *Venedi* sau *Venzi* din regiunea Vistulei, care reprezintă elementul de bază al popoarelor slave.* Acest element prea slavice,

* Străvechiul element vened curat (preistoric) era de rasă nordic-europeană, deci de un tip originar blond, dolicocefal, înalt. Termenul de „slav” aplicat azi unui grup de popoare, e mai mult *limbistic* și cuprinde elemente ale căror fond etnic e de origini deosebite.

împrăștiat pe o zonă întinsă mai ales spre Răsărit, se prezintă destul de amestecat antropologicște la epoca cînd e cunoscut lumii romane.

Sarmații, nume ajuns generic și în care se învăluiau pe atunci toate populațiile din Rusia centrală și apuseană, erau un fond scitic (sau iranlian) amestecat cu Slavii-Anții dinspre Apus (dela care au împrumutat și limba), iar pe de altă parte cu Litvani-baltici, Fini și mai apoi cu popoare turce,—și din ei se coboară Rușii și Rutenii.* Venedii sînt dar partea cea mai puțin amestecată a Slavilor. Urmașii lor strămutîndu-se alurea, și-au schimbat mai mult sau mai puțin caracterul lor cel vechiu.

Popoarele slavice (venede și întrucîtva antice înspre Nistru), pe care le găsim așezate aici în veacul VI, au pătruns în vechea Dacie prin infiltrații, și desigur că străbunii lor fuseseră în atingere și legături cu Dacii.

Nu știm nimic de viața Slovenilor sau Sclavinilor (cum erau numiți atunci), poposiți mai întălu în Moldova de mai tîrziu și la Răsăritul Țării-Romînești, unde e probabil că nu ajungeau pînă la Olt.

Episcopul Iordanes din veacul VI, scriitor contemporan, ne spune că Sclavinii se întindeau dela Vistula la Nistru și la Dunăre. (Tot el ne face cunoscută localitatea „Sclavinum rumunense“, importantă pentru istoria noastră).

Slavii fiind așezați și în legătură cu Romînii, urmele lor se pierd prin absorbire de cătră aceștia și în parte prin emigrare la frații lor de peste Dunăre. Dar nu cunoaștem mai bine istoria Slavonilor decît pe a Romînilor din acea vreme. Până la ocuparea Transilvaniei de Maghiari, istoria întregii Dacii e tot o pagină albă, cu toate stăpînirile nominale ce i se atribue.

*

Din punct de vedere antropologic, nu putem determina partea de influență a Slavilor. Venzii și deci Sclavinii se pot privi ca formînd o sub-rasă a marelui rase nordice, cu caractere mixte: păr deschis blond, mesocefali, talie mijlocie (caracterele rasei „vistullene“ a lui Deniker), pe care le găsim încă azi la populațiile din regiunea Vistulei: Posnania—Galiția. Putem dar socoti aportul depărtat al acestor Slavi ca blond și mai mult dolicocefal.**

Celace se poate constata din petrecerea Slovenilor e influ-

* Nu e exclus ca „Sarmații“, de care se vorbește în antichități, să fi reprezentat triburi pure ale vechilor Venedi sau Bălți, întinse spre Răsărit. „Anții“ ar reprezenta astfel în secolul VI—IX, pe „Sarmații“ dispăruți.

** Urmașii Anților și Sarmaților: Slavii de Răsărit (Rutenii), au alle caractere generale; iar cei de Apus (Cehi, Sirbi), altele,—toate mixte.

ența asupra limbii și toponimiei țării. Dar cuvintele slavonești din limba noastră au rămas nu numai din vremea când ei locuiau împreună cu Românii, dar și de atunci până în timpurile moderne prin vecinătate (eram împrejmuiți cu popoare de limbă slavă), și prin cultura slavonă (limba diplomatică oficială și cea bisericească), de care viața socială a Românilor a fost atîta vreme îmbibată.

Mare parte din cuvintele slavonești au intrat deci în limbă pe calea literară, impuse fiind prin actele stăpînirii și prin biserică,—și au rămas.

Unele nume de localități și de riuri : Ialomitza, Troțuș, Putna, Milcov, Prahova, Bistrița, Slănic, Rîmnic (aceste din urmă îndoelnice), s'au păstrat din vremea Sclavinilor. Dar nume de sate, derivate dela cuvinte romînești de origină slavă (precum numeroasele : Grădiște, Slobozil, Siliști, Ocne, Pleșe, Racove, Slatine, Crasne, etc.), nu se pot considera ca rămase dela ei, fiindcă s'au numit astfel mult mai tîrziu și până în zilele noastre. Grădiște, Slobozie, Slatină, au un sens în limba noastră, după cum aveau și alte nume generice ca : Rîmnic, Slănic, Răstoaca, etc..

„Toponimia slavă“ se reduce dar în mod simțitor, dacă avea în vedere vocabularul romînesc de origină slavă, care a servit să boteze localități, riuri sau munți, cu cuvinte care aveau un înțeles în limba noastră.

Bulgarii.—Spre sfîrșitul secolului VII, poporul finic (sau poate amestec fino-turc) al Bulgarilor, veniți pe drumul invaziilor răsăritene, trece Dunărea din părțile Bugeacului și se răs-pîndește peste Slavia din Mesia. Elementul lor etnic se disolvă în scurt timp în masa slavonă de acolo, așa încît Bulgarii de mai tîrziu nu sînt decît păstrătorii acestui nume.

Cu acest popor n'am avut legătură de-a dreptul. Trecerea lor prin Scîția mică (Dobrogea) n'a atins țara noastră. Statul întemeiat de un număr restrîns de cuceritori va fi un stat slav.

Stăpînirea bulgară în stînga Dunării, de care se vorbește mai tîrziu (sec. X) e numai cu numele. N'avem nici o dovadă, nici înainte, nici în timpul „împărăției vlaho-bulgare“ despre o asemenea stăpînire în părțile noastre.*

Creștinismul la noi era roman. Termenii slavoni au intrat mai tîrziu în limbă prin atingerea cu Bulgarii (în timpul Asanilor), din cauza comunității de religie. Nu era nevoie de o stăpînire bulgărească (cum susține Xenopol de pildă), pentru a explica aflarea firească a acestor cuvinte în limba bisericească a Romînilor.

* Confuzia istoricilor care o susțin, vine mai ales de acolo că multă vreme sub numele de „Bulgari“ s'au înțeles de străini, Romînil. Până tîrziu, „Bulgaria“ era tot basînul Dunării de Jos.

Din punct de vedere etnic n'avem de înregistrat nici o influență dela Bulgarii cei vechi,—iar dela Slavi balcanici* numai parțiale.

*

În vremile mai apropiate însă, vecinătatea a adus pe lângă Dunăre așezări de Bulgari, care căutau o viață mai bună sau fugeau de Turci. Cea mai mare parte s'a contopit în populația românească. Aceste colonii de origine bulgară sînt așezate în mai multe sate din județele Ilfov, Vlașca, Teleorman, Dolj. (Așa sînt multe sate din jurul Bucureștilor, în care adevărații Romîni sînt o excepție).

Mai multe colonii de Bulgari, încă neasimilați, se găsesc formînd sate populate din Basarabia de jos și din Dobrogea.

Sirbii.—La rîndul lor, ceilalți vecini slavi de peste Dunăre, Sirbii, cu care am avut mai ales în partea Olteniei, legături istorice în veacurile de mijloc, au trecut peste Dunăre, pe timpul stăpînirii turcești, în Banat și Oltenia (Mehedinți, Dolj), alcătuiind sate.

Asimilați în vechiul regat, ei păstrează însă independența lor etnică în Banat, unde sînt în număr mai mare (aproape o sută de mii) și au o situație economică înfloritoare.

Maghiarii

Poporul maghiar, după ce părăsi ținuturile numite Etelköz (în care se cuprîdea Basarabia de astăzi și o parte din Moldova), în care poposiseră puțină vreme venind dinspre Răsărit, ocupă în ultimii ani ai veacului IX cîmpia Panoniei, unde s'au așezat definitiv.

Arpad a pus atunci temelii țării Ungariei, iar un secol mai tîrziu, Ștefan cel Sfînt întemeiază regatul care timp de peste cinci sute de ani va avea o organizare puternică și o soartă glorioasă.

Maghiarii au venit în contact cu Romîni încă dela trecerea lor spre cîmpia Ungariei, însă nu se amestecă printre ei decît după ce ajung, sub regele Ștefan, stăpîni ai ținuturilor românești. În Transilvania, cași în celelalte părți ale fostului regat ungar, Maghiarii trăesc de-atunci la un loc cu Romîni.

Influența unora asupra altora este dar de netăgăduit: intrîrîrea maghiară e întipărită în multe din manifestările vieții sociale și politice a Romînilor.

* Asupra înrudirii și clasării Sirbilor și Bulgarilor printre ceilalți Slavi, din punct de vedere dialectal mai ales, studiul lui Hasdeu: „Sirat și substrat. Genealogia popoarelor balcanice” (În E. M. R.), lămurește multe probleme privitoare la ei.

Stăpînirea maghiară asupra Transilvaniei, cum și tendința de stăpînire asupra Țării-Romînești și în mai mică măsură asupra Moldovei, fac ca istoria ambelor națiuni să meargă împreună de-alungul veacului de mijloc. Voevozii noștri din Țara Oltului și apoi din Transalpina sau Țara-Romînească, au fost în sec. XIII—XV feoditari, cel puțin cu numele, ai Regelui Ungariei. În Moldova, suzeranitatea creștină va trece la regii Poloniei.

Aceste raporturi feudale între domnii romîni și Ungaria, ne-goțul cu orașele din Ardeal și transporturile spre Danăre, costumele, armele, monedele, etc., organizarea claselor sociale, dovedesc influența Ungariei, care era singura noastră punte de legătură cu Apusul și cu civilizația occidentală.

Această influență socială a precedat pe cea bizantină, care începe abia după consolidarea unui stat romînesc și se manifestă pe teren cultural, în biserică, iar social numai în viața de curte.

În secol. XIII Valachia și Oltenia erau considerate ca părți ale regatului maghiar. Cei dintăi voievozi de care avem cunoștință, stăpîni peste munții și dealurile oltenești și argeșene, apar ca vasali ai Regelui; iar cîmpia Țării-Romînești, locuită ca și Moldova de Cumanii rătăcitori, era aproape pustie și n'a fost colonizată decît începînd din veacul XIV (v. cap. „Romîni“).

La finele secolului IX, înainte de sosirea Maghiarilor, așezămînte de stat romînești filințau în țara transilvană. Așa dar atunci cînd feodalitatea se întinde pretutindeni în Europa. Căpeteniile, ducii sau voievozii romîni însemnați de notarul regelui Bela, văd autoritatea lor restrînsă, apoi desfilințată la ocuparea Ardealului de Maghiari. Voevodul Transilvaniei, adesea de neam romîn, va fi pînă în veacul XVI reprezentantul, locotenentul regelui (după cum va fi, în măsură mai mică, Banul Severinului).

Regii Ungariei în veacul XIV sînt preocupați ca să aducă la același situație pe voievozii ereditari din Țara-Romînească, ale căror tendinți excentrice, ajutate de situația geografică, vor aduce în cel următor despărțirea Transalpiniei de regat.—Dar pînă atunci, legăturile cu Maghiarii, deci influența lor, sînt vădite. Regimul feudal, cu caracterul maghiar, a fost și regimul social al Țării-Romînești și al Moldovei pînă la prefacerile de mai tîrziu.

În Transilvania, Banat, Maramureș, locuirea alături, aceleași ocupații, înrudirile, etc., au avut însă influențe permanente și mai puternice, care nu s'au putut șterge cu timpul.

*

Maghiarii sau Ungurii erau un popor de rasă ugrliană sau finougrliană.* Veniți în mare număr în Ungaria de astăzi, ei au

* Termenul „uralo-alfalc“ nu înseamnă nimic din punct de vedere etnologic. E o grupare geografică în care intră trei rase deosebite: Fino-ugrieni, Tatari-Turci și Mongoli. Termenul de „finic“ e numai lingvistic: rasa e ugrliană. Poate vechii Maghiarii aveau printre ei și elemente turce.

păstrat întrucîtva unele caractere antropologice ale originii lor, mai ales în părțile unde au putut rămîne mai singuratici sau unde colonizarea Cumanilor a reînnoit vechiul lor fond etnic.

Astfel cum se prezintă astăzi, prin neîncetatele încrucișări în timp de zece veacuri cu alte popoare, Maghiarii nu mai pot fi priviți ca un popor de rasă fino-siberiană. Substratul lor european din timpuri străvechi coincide cu al celorlalți locuitori de pe cursul Dunării mijlocii și al munților Transilvaniei (adică celto-alpin și traco-pelasgic).

Singură limba, clasată printre cele finice,* puțin influențată din afară, mai reamintește origina istorică a unui popor, care, antropologiceste, se poate privi azi ca european.

Destul de numeroase cuvinte maghiare au rămas în limba romină, și mai ales în părțile de peste munți. Cuvinte ca : munca, porunca, oșel, pahar, ponos, viteaz (rămas de pe vremea cînd ambele popoare războiau împreună), neam, meșter, meșteșug, lacăt, etc., sînt vechi în limbă și unele n'au alt echivalent. Multe vorbe de origină slavă au trecut îndirect în limba rominească, împrumutate din cea maghiară.

Afinitățile care au unit pe Romini și pe Maghiari din veacurile trecute sînt numeroase. Nu e locul a face aici legături istorice sau comparații sociale. Constatăm numai o stare, în care sentimentele n'au nimic a face. O amozitate, crescută mai ales după ce Transilvania a trecut Ungariei în secolul trecut, și mărită prin ultimele evenimente, desparte azi pe Maghiari de Romini. Doriința oamenilor cu minte nu poate fi decît ca ea să dispară. E o întrebare însă dacă această neînțelegere, dezvoltată mai ales în clasele mijlocii și cele intelectuale, a existat totdeauna și mai ales dacă nu e contrarie intereselor a două națiuni care se pot ajuta și întregi una pe alta spre binele lor ? Dar asta e altă chestie.

Inseamnă că și din punct de vedere antropologic, Românii din Transilvania mai ales, prezintă caractere foarte apropiate de ale Maghiarilor.

Indicele cefalic mijlociu la Maghiari e de 83, adică sub-brachicefal. Cel din Ardeal îl au peste 83 (adică mai brachicefal), ca și Românii. Ca înălțime, măsurătorile ne dau media de 1 m. 64. Caracterele morfologice, păr, culoare, sînt amestecate.

*

Secuii (Székelyek).—Un grup de Maghiari, despărțit de masa principală, ca grăniceri apărători ai marginilor regatului, s'a dezvoltat deosebit, la cotal format de munții noștri, bucurin-

* Vémbery a încercat să considere limba maghiară ca înrudită cu limbile turce, -și prin deducție poporul maghiar ca de rasă turcă. Caracterul ei finic e însă definitiv lămurit (Hunfalvy, Simonji, etc.).

du-se de mai multe privilegii. În războaie au dat luptători de samă. Părerea că Seculii sînt rămășițe ale Hunilor din veacul V, nu e întemeiată.

În secol. XIII și XIV mulți Romîni trăiau printre ei* și cu timpul au fost absorbiți de Secul. Din vechime până azi, ținutul Securilor a rămas ca o insulă în colțul Sud-Vestic al Transilvaniei, astăzi în centrul Romîniei.

Caracterele generale și dialectul vorbit de Secul sînt maghiare.

Cei 1,250,000 Maghiari și Secul din Romînia, le dă locul întăiu printre locuitorii alogeni din țară.

Turcii Kipciak.

Pecenegii.— Popor nomad de rasă turcă, al cărui adevărat nume „*Beceni*” cunoscut în veacul XI sub cel de *Peccengi* sau *Pacinați*, nume deformat de Europeeni.

Ei făceau parte din grupul întins de triburi turce Kipciak care se întindeau în tot Sudul Rusiei actuale. În parte erau amestecați și cu triburi mongolice.

Menționați de autorii bizantinii la a. 834, Peceni ocupă la sfîrșitul veacului IX Atehuzv, sînd pe Maghiari să plece spre Apus. Ei se întind apoi peste Moldova de azi și ajung în cîmpia Țării Romînești și peste Dunăre, unde au durat până în ultimii ani ai veacului XI, cînd neamul lor e nimicît într'un războiu cu Bizantinii.

De atunci, Peceni încep să piară. Mai tîrziu, documente maghiare vorbesc de Bissenii („*Bissenes*”, maghiar: *Besenyő*) din părțile transilvane, resturile Pacinaților care s'au stîns printre Romîni, Cumanii și Maghiari.

E greu de lămurit ce a rămas poporului romîn dela *Pecenegi*, despre a căror fapte știm prea puțin, și ce a rămas dela frații lor Cumanii, căci par a fi trăit în mai deaproape legătură cu Romîni. Prin încrucigare, acești din urmă au putut căpăta caractere morfologice (cranii scurte brachicefale, fața, etc.), care s'au transmis prin generații, dar care pot, cum am văzut, veni și din altă parte.

În toponimie, dela *Pecenegi* a rămas puțin: *Peceneaga* (în jud. Brăila, Buzău, Tulcea), *Peceanu*, *Piceneagul* (munte în Muscel) care amintesc acest neam până în zilele noastre. După numele unui trib din semînția lor, acel al Uzilor, avem doi afluenți ai Trotușului: *Uzu* și *Oituz* (numele riului și al unui munte).

Cumanii.—Înrudiți deaproape cu *Pecenegii*, pe care îi înlocuiesc**.—Cumanii apar în țările noastre pe valea Dunării în

* Regele Vladislav vorbește în 1301 de „*villas nostras olachales in medio Stucolorum nostrorum...*”

** E un amestec (în veac. XI) de *Pecenegi* și de *Guzi-Turcomani*, dintre Volga și Ural.

veacul XI. După o îndelungată aşezare în aceste ţinuturi, în care au lăsat urme, ei încep să dispară la începutul veacului XIII.

Toată Ţara Românească şi Moldova (afară pare-se de cea de Sus) au fost domeniul Cumanilor până la mijlocul veacului XIII. „Cumania neagră“ e numele sub care fu cunoscută ţara noastră în acel secol. Regele Ungariei, în prima jumătate a veacului poartă şi titlu de rege al Cumaniei. La 1227, după stăruinţa lui, se înfiinţează episcopia de Cumania, în ţara Vrancei, unde se aflau Romîni, Cumani şi Secui. Tot dela acea vreme datează instalarea cavalerilor teutonici (1211—1225) la marginile regatului spre Cumania.

Vine invazia mongolă din 1238—9, în faţa căreia Cumanii se retrag din Ţara Românească şi Moldova de mai tîrziu. O parte, sub Kuter, se refugiază în Ungaria unde se fac creştini şi unde Bela IV îi stabileşte în ţinuturile Tisei. O altă parte dintre Cumani, sub Jonas căpetenia lor, trece Dunărea şi dă ajutor împăratului latin dela Constantinopol împotriva Grecilor bizantini.

Cel rămaşi în Moldova de Jos, se amestecă apoi printre Tătarli-Nogai care îi înlocuiesc acolo.

Însfirşit cîteva cete ale lor, aşezate pe la finele veac. XII în partea munţilor, prin resturile Pacinaţilor şi Romînilor, trebuie căutaţi printre acel „Biseni“ de care am amintit mai sus.

E neîndoielnic că „Cumanii“ din cronicile occidentale ale timpului cuprind adesea în această denumire pe Romîni care trăiau în jurul lor şi cu care porneau împreună după dobîndă. Din lipsa de graniţe netede, deosebirea e greu de făcut.

Credem că la începutul aşezării statelor noastre, în Ţara Românească sec. XIII—XIV, Cumanii rămaşi la cîmp şi pe alocurea amestecaţi cu resturile Slavilor, au fost aduşi în stare de şerbie (rumînle) de către voievozii întemeetori şi oamenii lor, care au format clasa oamenilor liberi (proprietari-boeri).

În toponimia ţării noastre, din Oltenia până în Moldova muntoasă, numeroase localităţi au păstrat numele Cumanilor :

În Romanaţi satul *Comanca*, în Teleorman valea şi cîmpul *Comancei*, în Vlaşca şi Buzău *Comana*; în Brăila *Comăneasa*; în Vilcea *Comanul* şi *Comanca*; în Olt *Comanii*; în Bacău *Comanul*, deal şi munte şi Fruntea *Comanului*; în Neamţ *Comanul* cum şi mai mulţi „*Comani*“ şi „*Camăneasa*“) şi de sigur altele care au perit de-a lungul veacurilor.

Numele propriu de *Coman* (şi *Comana* la femei), destul de răspîndit la ţăranii noştri e o moştenire directă dela acest popor. Numiri ca: Teleorman, Caraiman, Caracal, etc., au rămas tot dela Cumani.

Avînd în vedere timpul de cam două veacuri, cît au stat în ţara noastră şi amestecul Romînilor cu ei în epoca cînd aceştia trăiau spre munţi o viaţă patriarhală, elementul etnic introdus de Cumani în o parte din populaţia romînea-

scă e destul de însemnat pentru a fi privit ca avînd o influență asupra ei. Sintem plecați să-i atribuim origina pomeților aparenți și feței largi a capetelor pur brachicefale, și a ochilor înfundați, pe care îl găsim adesea în populația satelor noastre.

Tătarii (Turcii mongoli).

Alcătuită în cea mai mare parte din popoare turce, dar cu căpeteni din Mongolia, marea năvălire zisă mongolă, face să se cutremure Europa în întăia jumătate a veacului XIII. Împărăția Gîngiskanului se întindea de la Marea Japoniei la Dunăre!

Expediția în Europa din anul 1241, încredințată lui Batu fiul lui Djugi (și nepot al lui Gîngis), dar de fapt condusă de năpraznicul Subutai, a fost una din cele mai sălbătice năvăliri. Tătarii după robirea Rusiei, căzură ca un potop peste Transilvania și Ungaria, unde, după ce le pustiră, au rămas aproape trei ani.*

Părăsind cotropirile lor spre Apus, Tătarii se mulțumesc apoi cu locurile lor din Sudul Rusiei, în vecinătatea ținuturilor noastre. Acolo, până la Marea Caspică era așezămintul vechiu al Turcilor-Kipciaci.

La desfacerea împărăției mongolice, Batu rămas Kan în Kipciac, e întemeetorul hordel celei mari sau „horda de aur”. Peste cîtiva ani se desface și aceasta, iar în veacul XV vor fi cinci Kanate tătărăști în Rusia. Dintre acești Tătari, *Nogai* sînt acei care dela finele veacului XIII rămîn vecinii noștri de dincolo de Nistru. Tătarii din Crim atîrnă de împărăția turcească otomană până cînd trecură sub Ruși (1783), la epoca cînd fu desființat Kanatul Nogai.

Tătarii erau în mare parte Turci (mai ales Kipciaci) amestecați cu Mongoli și cu ale popoare din care fuseseră alcătuite oștile lui Gîngis. Erau dar rămășițele apusene ale acestor oști. Românii le-au cunoscut dar întăiu dela marea invazie a lui Batu.** După retragerea lor dincolo de Prut, raietele Tătarilor în părțile noastre sînt obișnuite. Jafurile, răpirile de robi și de turme, caznele, focul și toate nenorocirile ce aduceau, au fost adese ori năpasta Moldovei până tîrziu în veacul XVII.

Cetele numeroase de Tătari rămase după marea năvălire în țara Moldovei și la Răsăritul Țării Românești, fură înfrînte și izgonite în mai multe rînduri în secolul XIV, de către regele Ungariei și de Voevozii Basaraba și Alexandru al Țării Românești. Acest din urmă zdrobi resturile lor și îi aruncă în Basarabia, unde cîtva timp au mai durat salașe tătărăști.

* Pentru năvălirea mongolă și atingerea cu Românii din Transilvania: Lecca—Formation et développement des Etats roumains,— p. 21—2, 35—36, 45.

** Ținutul de origină al vechilor triburi tătărăști (Tataria), era în Orientul Asiei, în regiunea de sub rîul Amur, la Răsăritul Mongoliei.

Amintirea Tătarilor mai cu seamă în urma acestor lupte, s'a păstrat neștearsă în tradiția și legenda noastră populară, până în zilele noastre. Tătarii sau „Jidovii“, au lăsat numele lor nu numai legendelor, dar și multor localități și ruine (Țara Românească și Oltenia). Numiri ca: Tătaru, Tătarca, Jidova, se găsesc răspindite prin țară.

Deși mai redus ca al Cumanilor, acest nou aport asiatic a lăsat fără îndoială oarecare urme în poporul nostru, mai cu ose-bire pe malurile Prutului și în Basarabia.

Tătarii care locuiesc astăzi în Dobrogea și Basarabia de jos, sînt cei mai mulți originari din Crimeea, veniți după 1784, și mai tîrziu în urma războiului din 1853.

Turcii osmanli.

Iată o națiune de care istoria Romînilor e legată timp de aproape cinci veacuri și cu care totuși n'am avut decît foarte neînsemnate raporturi etnice.

Turcii osmanli sau otomani (după numele lui Osman fiul lui Ertugrul, întemeetorul puterii turcești pe urmele împărăției Seljukide), se trăgeau din părțile Karemzului și ale Turkestanului. Ei erau în vechime, o ramură sau un trib din cele mai pure ale rasei turce.*

Pe vremea lui Mircea, la sfîrșitul sec. XIV, Turcii trec pen-tru întăia dată peste Dunăre. Țara Românească mai întăiu (1411), apoi Moldova (1511), devin vasale împărăției turcești, ajunse la culmea puterii ei.

De obicei s'a exagerat influența rea a stăpînirii turcești asupra țărilor romine. Nu trebuie să uităm că această stăpînire s'a exercitat de departe și că situația noastră era mult mai ușoară decît a Ungariei preschîmbată în provincie otomană (1526) și mai cu seamă decît a țărilor balcanice. Până tîrziu ne-am bucurat de o autonomie, datorită și rezistenței unor Domni ai noștri, și așezării geografice a țărilor, peste Dunăre, — dar și bunăvoinței Turcilor.

Dacă mai tîrziu, și mai ales în nenorocitul veac al XVIII, țara noastră ajunsese la o adîncă decădere, nu e din vina Tur-cilor, ci a domnilor venali și intriganți, simpli vechili ai Porții, toți Greci sau grecizați, și a Grecilor de care erau încunjurați.

Războaiele purtate împotriva domnilor celor vechi, cum și in-cursurile Turcilor de mai tîrziu, au fost întîmplări trecătoare și n'au avut înrîurire asupra poporului romîn. Amestec cu Turcii el n'a avut, fiindcă aceștia nici n'au ocupat, nici macar nu au locuit în țară.

Rămășițe dela Turci avem doar în limbă, oarecare cuvinte.

* Kipciaki și Tătarii, și mai înainte Hunii, fiind în parte, cum am văzut, amestecați cu Mongoli și cu elemente finice.

Pentru filologi, originea unora din ele ar trebui căutată și la celelalte popoare de limbă turcă, ca Tatarii și mai ales Cumanii.

Astăzi, în cuprinsul țării, avem pe Turcii din Dobrogea, o populație de oameni detreabă, cinștiți și credincioși. Din cauza deosebirii de religie și a numărului lor restrins (cam douăzeci mii), amestecul lor printre Români nu înseamnă aproape nimic. De altfel, din punct de vedere antropologic, Turcii de astăzi au caractere mixte, care cu greu îi mai pot deosebi de ceilalți europeni.

Germanii

Coloniile de populație germană sînt din timpuri deosebite: cele vechi, Sașii din Transilvania (Sachsen) și cele nouă din Banat, Bucovina, Basarabia, Dobrogea.

Sașii.—Geza II (1145) și după el alți regi ai Ungariei, spre a forma burguri sau orașe în Transilvania, au adus și așezat acolo locuitori germani din părțile Rinului (Rheinland) și regiunile învecinate. În țara Birsei (Brașov), ei fură aduși mai ales de cavalerii teutonici. Andrei II a consfințit privilegiile Sașilor, așezându-i în scaunele lor.* El formează trei grupe, dintre care cel de jos e mai însemnat (Sibiu, Sighișoara), apoi cel din țara Birsei și cel de Nord (Bistritza).

Starea înfloritoare a Sașilor se datorește vechilor privilegii ale lor și autonomiei de care s'au bucurat până în zilele noastre.

Întinzînd activitatea lor dincoace de munți, aflăm pe Sași în târgurile din Țara Romînească și Moldova, înainte de întemeierea Statelor. În al XIII și XIV veac, târgurile Cîmpulung, Argeș, Bala, Suceava, Neamțu, se pot privi ca așezăminte comunale ale Sașilor. De atunci au rămas la noi pîrgarii (bürger) și județul (jädex). Negustorii și meseriașii care, la noi, nu alcătuiau o clasă deosebită ca în Apus, erau străini, și la început aproape numai Sași.

Sașii sînt împărțiți în vre-o 250 comune din Ardeal și reprezintă o populație de aproape două sute cincizeci de mii. Acest număr face, avînd în vedere situația lor economică și culturală înaintată, ca Sașii să fie un element de seamă în populația Romîniei.

Viața lor concentrată și solidară, biserica protestantă, cum și alte cauze sociale, i-au menținut până azi aproape neamestecați cu Romînil și Maghiarii, printre care trăiesc. Izolarea aceasta relativă e urmarea firească a împrejurărilor în care acest grup etnic a fost așezat în Transilvania.

* „Scaunele” cele vechi erau: Sibiu (Hermannstadt), Medias, Sighișoara (Schässburg), Sebes (Mühlbach), Mercurea (Raussemark), Coahalm (Reps), Nocrichi (Leschkirch), Orașele (Broos), Ciucu (Gr. Scheuk), cărora li se adaugă Bistritza și Brașov (Kronstadt).

Numele de „Sași“ în românește vine dela „Sachsen“ (saxoni). Origina lor nu e însă, cum am văzut, din Saxonia modernă electorală și regală, ci din vechile ducate ale Lotaringiei de jos și al Saxoniei medievale (Westfalia), de unde li se trage numele.

*

Ceilalți Germani.—*In Banat (Șvabii).* Colonile din Banat sînt aduse acolo după plecarea Turcilor, în prima parte a veacului XVIII-lea pe timpul împăratului Carol VI (1717) și vin din Germania de Sud (Baden, Württemberg, Bavaria), Alsacia, ținutul Rinului, Austria și alte provincii ale Împărăției.

Acești coloni, cunoscuți sub numele de Șvabi (Schwabens), sînt împărțiți în sate bogate, mai ales din județul Timiș-Torontal și la număr sînt cam tot atîți ca Sașii din Ardeal.

In Bucovina.—Populația originară din părțile Austriei și venită acolo după anexarea acestui ținut (la 1775) până la marea războiu, formează grupul german, răspîdit în Bucovina printru Romîni și Ruteni.

In Basarabia, satele germane sînt compuse din agricultori aduși de Tzari în sec. XVIII și XIX pentru a coloniza unele regiuni ale Rusiei. Ei sînt stabiliți în mai multe centre din partea de jos a țării.

In Dobrogea, Germanii sînt cei mai mulți originari din Alsacia veniți pe la 1850, în mare parte din Rusia.

Pretutîndent unde s'au stabiliți, coloniile de Germani, au o stare din cele mai înfloritoare din punct de vedere moral și economic.

Ocupația austriacă a Olteniei.—În urma războiului cu Turcii și a păcii dela Passaroviț, Banatul Olteniei fu ocupat de Împărăție dela 1718 până la 1739. Această alipire vremelnică la imperiul german n'a avut bineînțeles o influență etnică însemnată, dar totuși trebuie menționată. Nume germane (ca Hergot, Rikman, Miler), purtate de Romîni de țară, dovedesc așezarea acolo a mai multor elemente germane (probabil în legătură cu cei din Banat).

Rușii (Rutenii)

Rușii cu care Moldova are a face sînt Rutenii, (Malorușii sau Ucraineni), adică cei de Miazăzi, veniți în timpuri diferite din Galiția și Podolia.

Atunci cînd voevodul Dragoș veni din Maramureș, ne spune Miron Costin, oamenii pe care i-a întîlnit întăiu în Țara Moldovei, vorbeau limba ruteană. Într'adevăr, mare parte din populația destul de rară a Moldovei de Sus (cea de Jos și dincolo

de Siret fusese mult timp domeniul nomazilor Turci), * era formată de Rutenii așezați pe locurile mai ferite de Tătari. Căci aceștia țineau încă țara dincolo de Siret, până când fură risipiți de către regele Ungariei și Domnul Țării Românești la mijlocul veacului XIV.

În partea de jos a Moldovei, viața românească („brodnicii“) era puțin dezvoltată. În schimb, înainte de ivirea Tătarilor printre Cumanii răzleți, Rutenii și Litvanii pătrunseseră de-a lungul Prutului și Siretului spre Dunăre. Se vorbește de un principat galțian în țara de jos: Bîrlad—Galatzi.—În această regiune unde se întinseră, îi găsim și după izgonirea Tătarilor. Voievodul Iarg Koriatovici e domn al Moldovei cu Basarabia (1373—78), iar boerimea lui e mai mult compusă din Litvani și Ruteni.

Un letopiseț rusesc din 1345 pomenește târgurile din Moldova de mai târziu : Roman, Askii, Torg, Bolgorod, Kilia (cetățile genoveze), Hotin, iar dinspre munte : Baia, Siret, Suceava, care vor fi întâile scaune ale Domnilor romîni. Așezarea lui Bogdan se făcu (1350) în regiunea Sucevei și Bucovinei de azi, unde Tătarii nu se întindeau, dar unde se găseau Ruteni. Domnia moldovenească întinzându-se spre Prut și Nistru, Rușii de pe acolo fură cuprinși și ei printre Romîni.

Populația Moldovei de Sus a fost alimentată și mai pe urmă de așezăminte rutene, care s'au contopit și ele cu Moldovenii. Așa, după prădarea Galției (1508), Bogdan-Vodă aduce în țară și colonizează multe familii de acolo.

Infiltrația Rutenilor, mai ales în Bucovina de acum și în Basarabia de Sus, s'a urmat până în zilele noastre.

Rutenii sînt popor de limbă slavă (derivați din Anți și Poliani), avînd și un vechiu substrat sarmato-scitic. Mai târziu ei au fost influențați intrucîtva de rasa turco-tătară, cu care au trăit în Sudul Rusiei. Dealtfel caracterul lor antropologic actual : brachicefal, înălțimi mijlocii (1.66—1.67), păr închis,—îl deosebește de vechii Slavi vîstuleni.

Limba lor aparține dialectelor slave răsăritene : cuvinte de această origină au rămas în graiul din Moldova.—Un număr de localități, din țara de sus mai ales, își trage numele dela ei, cum de pildă cele sfîrșite în „uți, ăuți, ca, uca“. Deasemenea numele personale în : enco, eșco, așco.

Influența rusească, s'a menținut prin colonizare în Bucovina, unde Rutenii sau „Huțanii“ sînt elementul cel mai numeros în partea de Nord. În Basarabia de asemenea s'au așezat mai mult în timpul cît acest ținut a fost al Rusiei, mai deșî în partea de sus și de-a lungul Nistrului. Rușii-mari, colonizați pe acolo, sînt puțini, față de Ruteni. Numeroși „Lipoveni“ se află și în Dobrogea.

* v. cap. Pecenegi și Cumani.

Polonii.—Tot în Moldova de Sus trebuie să ținem samă de Polonii, care deși mai puțini la număr, au trecut începînd din veacul XIV, și s'au amestecat în elementul romînesc.

Legăturile Domnilor Moldovei cu regatul polon au ținut până la împărțirea acestui din urmă și e firesc ca populația ambelor țări, deși de celele deosebită, să fi fost în atingere aproape neîntreruptă.

Dela Polonii-slavi au rămas mai puține elemente în limbă decît dela Ruteni, iar influența lor în general asupra populației din Moldova nu se poate determina.

Țigani

Țigani se află în Țara Romînească în a doua jumătate a veacului XIV. Nu cunoaștem nici data nici împrejurările în care au venit, și nu știm nimic asupra celor ce i-au adus în starea neobișnuită de robie, stare în care-igăsim de cînd se pomeneste de ei în țară.

Cea dintăiu mențiune istorică despre Țigani se urcă la anul 1370, cînd Vladislav Domnul Țării Romînești dăruie mănăstirii Tismana patruzeci de familii sau sălașe de „Țigani”. Cîțiva ani în urmă, Mircea înzestrează mănăstirea Cozia cu trei sute de sălașe. Aceasta dovedește că de pe atunci, Țigani, destul de numeroși, erau proprietatea Domnului, a mănăstirilor și a boerilor, ca mai tîrziu.

În Moldova le dăm de urmă subt Alexandru Vodă, la 1418 cu prilejul unei danii de 30 sălașe.

Vedem dar că din al XIV veac, Țigani erau robi în țările romîne, stare unică în Europa, în care au rămas cinci sute de ani. Erau un bun mobil și personal, care se putea vinde, schimba, dăruie și pedepsi în voe.

Toți Țigani liberi, adică fără alt stăpîn, erau priviți ca robi domnești. Așa erau rudarii, lingurarii precum și ursarii și lăeșii nomazi, care toți plăteau bir, dar puteau să umble slobozi.—Țigani boerești erau și ei: „de vatră” trăind la curte și avînd diferite meserii (ferari, lăutari, bucătari);—și cei de „lae” (sau nomazi, lăeși), în aceleași condiții cu cei domnești. Țigani noștri de azi care trăesc în sate și orașe, meseriași și lăutari, sînt urmașii vechilor Țigani de vatră liberați.

Liberarea lor, începută pe la 1844 pentru cei domnești și mănăstirești, nu s'a sfîrșit, prin răscumpărarea celor boerești, decît la 1856.

Țigani sînt un popor de rasă induă (indo-iraniană), probabil de neam Benjari și Nat, de care se apropie mai mult. Părăsind ca varia vechea lor patrie, într'o epocă necunoscută (cam între al VI—X sec.) au rătăcit prin Persia (de unde ne-au adus muzica lor), Asia mică, apoi în peninsula balcanică, unde se pare că

au ajuns prin al XII și XIII veac, și de unde s'au răspândit în restul Europei.

Trecînd în țara noastră, cetele Țiganilor au fost robite, probabil pe vremea primilor voveozi, în împrejurări necunoscute, dar care se explică prin starea lor sălbatică și rătăcitoare.

Este sigur că, fără excepție, *toți* Țiganii aflați în Europa, au trecut prin Grecia (Bizanț) și Țara Romînească: limba lor de pretutindeni cuprinde cuvinte grecești, și mai puține romînești.

Limba Țiganilor e un dialect prăcrit stricat (neo-Indus). Ea cuprinde și elemente lexice persane, grecești și altele. În romînește avem cîteva țiganisme (cuvinte: a ciordi, șandrama, baros, bengă, calău, etc.). *

Celace am cîștigat dela Țigani însă, e muzica noastră populară (ca și cea maghiară).

Dintre toate țările, în România sînt Țiganii cei mai numeroși (cam 300—350 mil) și cei mai interesați prin trecutul și obiceiurile lor.

Influența etnică asupra poporului romîn de puțină însemnătate și greu de determinat. Incuscririle au fost rare din cauza disprețului cu care erau priviți Țiganii. Totuși prejudecata pierînd cu încetul, Țiganii dela sate vor sfîrși prin a se contopi în populația rurală, după cum mulți s'au amestecat în populația de jos a orașelor. De altă parte, de atîta vreme de cînd trăesc printre Romîni, Țiganii și-au schimbat intru cîtva caracterele primitive.**

Armenii

Încă dela înființarea țării Moldovei, Armenii apar ca neșutători în țirguri. Mare parte din ei luară nume romînești, însă trăiră grupați în comunități, cu biserica, șoltuzii și obiceiurile lor.

Cetatea-Albă, Suceava, Siret, Iași, Roman, Hotin, Botoșani, și apoi Bacău, Focșani Galați, au rămas centrele lor în Moldova. În Țara Romînească au trecut în număr mai mic (București), iar în Transilvania îi găsim în sec. XVII, la Gherla (Armenierstadt) și Ibașfalău. Din veacul XIV până azi, noi veniți din Armenia și alte părți unde ființau coloniile de ale lor, au întretinut persistența acestui popor.

Armenii aparțin ca fond etnic, rasei brachicefale a Astei anterioare (din care vine rasa alpină europeană). Fie că i-am trage din vechile popoare medice și hitite (Zaborowski), fie că le-am lega origina de Asirieni și Caldeenii (Pittard), ajungem tot

* V. studiul nostru: Lecca—Asupra originii și istoriei Țiganilor în rev. „Viața Romînească” No. 8, din 1908.

** Aceste caractere generale sînt: craniul dolicefal, talia mijlocie (1,65), fruntea înclinată, timple strimpte, păr și ochii negri, piele negricioasă, nas și trăsături regulate, forme frumoase.

la străvechea rasă care s'a dezvoltat în Asia anterioară. Este rasa numită „asiroidă” de Deniker.

Armenii nu au nimic de a face cu rasa nordică europeană, nici cu cea mediteraneană, nici cu pelasgii cimerieni (de și în timpuri au primit influențe străine, iraniene mai ales, ca limba, etc.).

Caracterul craniului, curat brachicefal (media 84) și caracterele feței* și corpului, înlătură prezumția unei vechi origini europene.**

Din punct de vedere al influenței etnice, elementul armean, puțin numeros, limitat la o clasă socială și aproape neamestecat, nu are însemnătate pentru populația românească.

Grecii

Începînd din veacul XVI și progresiv, Grecii au pătruns și s'au așezat în Țările Românești, unde mai ales după căderea Constantinopolei sub Turci, cei dintâi veniți dintre ei găsiră adăpost. Siguranța și ușurința traiului, biserica ortodoxă și legăturile cu Bizanțul și Muntele Atos, incapacitatea comercială a Romînilor, și mai tîrziu ambițiunea celor din Fanar, sînt cauzele de căpetenie ale pătrunderii în mare număr a Grecilor în Țara Românească și Moldova.

Fie adunați în jurul Domnului și luînd loc printre boeri, flegumeni și călugări, fie locuind în târguri ca negustori, Grecii cîștigă din ce în ce mai mult loc în viața socială și economică a Țărilor Românești. În așa măsură, încît timpul dintre 1650—1822 se poate numi cu drept cuvînt „epoca grecească” a istoriei noastre. Limba grecească era, dacă nu pe deplin oficială, dar avea vorbită în clasele ridicate ale societății. Până acum 70—80 ani a fost limba culturii literare,** urmînd celei slavone.

Slaba viață culturală a epocii de care vorbim, s'a menținut prin cărturarii și dascălii greci. Dacă a avut însă această parte bună, influența grecească asupra vieții sociale a celor două țări, a fost rea. Venalitatea, nedreptățile, lăcomia, disprețul pentru popor, au adus repede țara la o decădere morală aproape fără păreche. Această stare nu începe însă în epoca zisă fanariotă: veacul XVII în această privință e cam la același înălțime cu cel următor.

Și în veacul XIX, Grecii au urmat să vie în țară, unde s'au așezat și asimilat în mod neîntrerupt.

* Nasul caracteristic convex, pilositate mare, îmbinarea sprincenelor și părul buclat, buze și trăsături accentuate, tendință la obezitate, eritrișm.

** Cum crede d. Iorga, în studiul „Armenii și Romîni: o paralelă istorică”.

*** De atunci o altă limbă străină a înlocuit-o, ceiace dovedește un păcat național de care nu ne putem scăpa.

Deosebirea e greu de făcut între Grecii adevărați* și acel amestec etnic din porturile Asiei mici și insule, cunoscute sub numele de „Levantini” (în genere Italiani, Spanioli, etc. grecisați). O mare parte din Grecii veniți la noi în toate timpurile sînt Levantini.

Asupra populației de țară, influența Grecilor e neînsemnată. În schimb, e adînc accentuată la orașe. (Porturile dunărene, unde găsim importante colonii grecești, centrele mari: București). Clasa mijlocie a tîrgurilor în sec. XIX, e în mare parte de origine grecească, amestecată și cu multe elemente balcanice. Iar familiile din clasele mai bogate, au fost mai toate încuscite cu Greci. Multe neamuri boeresti, chiar cu nume romînești, sînt de origine grecească (sec. XVII—XVIII).

Asimilarea Grecilor la noi a fost repede și deplină.

De pe vremea culturii elinești, au rămas (în Țara Romînească și Moldova) un număr de cuvinte (cu înțeles abstract, apoi religios și casnic), din care multe cad în neîntrebuintă. Printre numele personale familiare, cu înfățișare romînească, cele în *iă* și *ăi* sînt mai toate grecești.

Ceiace mulți străini iau drept „tip romînesc”, judecînd după populația foarte amestecată pe care o întîlnim în orașe, este tipul meridional**, în bună parte levantin și anatolian. În general „burghezia” noastră de azi, de curînd alcătuită, are o moștenire etnică foarte puțin romînească.

Evreii

Până în secolul XVIII, Evreii nu se întîlnesc decît întîmplător. Ei nu încep să pătrundă în Moldova mai numeroși, decît spre sfîrșitul aceluiași secol, venînd din Galiția și din Rusia. După 1800 imigrația lor crește din ce în ce și e cu deosebire numeroasă în timpul domniei lui Mihai Sturdza (—1849), cînd înlesnirile ce li s’au dat i-au atras în Moldova.

Evreii din Romînia sînt de două categorii, în ce privește originea lor. Cei numiți „spanioli” (*Şefardim*), vin în mare parte din Turcia (Salonic, Constantinopol și alte porturi din Levant), unde gonțiți din Spania, se refugiaseră la finele veacului XV. Față de ceilalți Evrei, ei alcătuiesc o aristocrație păstrătoare a vechii tradiții iudaice (Cel mai mulți în Țara Romînească (București), puțini în Moldova).

A doua categorie, mult mai numeroasă, e compusă din Evreii *aşkenazim*. Aceștia, veniți mai ales din Polonia, unde altă-

* Printre care bine înțeles, nu trebuie trecuți Albanezii și Macedo-Romîni.

** Vechii Greci făceau parte din rasa Traco-Pelasgă (ramura egeană). Astăzi însă caracterele lor fizice îl așează de-o parte și alta de mediteranieni, cu influențe asiatice.

dată, până în veacul XVII, se bucurau de un regim mai omenesc ca alurea și unde se adunaseră din Germania, Boemia, Ucraina. Cei din Rusia meridională sînt amestecați cu resturile Kazarilor trecuți la mosalism în veacul VII. Așa se explică tipurile cu caracter mongoloid ce găsim printre ei.

Nu se poate determina un „tip” evreesc antropologic (a-fară de caracterul nasal care pare a fi constant). Evreii spanioli însă prezintă în general tipul considerat ca semitic. Au statură mijlocie, părul negru și pigmentarea oacheșe, craniul meso și dolicocefal, nas caracteristic (assiroid).

De o influență etnică asupra poporului român nu poate fi vorba până acuma. Amestecul cu Evreii e încă întimplător și rar, iar numărul lor în vechiul regat relativ neînsemnat față de populația totală. Astăzi însă importanța acestui element stă în cei opt sute de mii și mai bine de Evrei, grupați mai cu seamă în Moldova, Basarabia și Bucovina de unde se răspîndesc în celelalte ținuturi.

Cei mai mulți sînt refractari amestecului, din împrejurări care dispar; însă o bună parte sînt asimilabili. Față de condițiile noi ale timpului, e probabil că asimilarea va merge repede.

Rărimea progresivă a locuitorilor Evrei în Moldova de Sus spre cea de jos și apoi spre Răsărit în Țara Românească și cu deosebire în Oltenia, e în proporție bine înțeleasă și cu depărtarea de centrele lor de răspîndire, dar și cu rezistența întîmpinată de ei față de priceperea Romînilor de acolo la negoț și meserii.

Din jargonul „jüdisch”, vorbit de Evrei și format în mare parte din cuvinte germane stricte, nu avem nici un element lexical în limbă. Numele lor personale sînt asemenea de asonanță germană. Mulți însă adoptă nume romînesti și dese schimbări de nume sînt o dovadă de tendința multor Evrei de a-și ascunde originea și de a se asimila.

Unele porniri actuale cu înfățișare neted antisemită, nu se pot privi decît ca o reacțiune socială trecătoare. Persecuția n'a intrat niciodată în firea Romînilor: cea mai bună dovadă e așezarea atîtor Evrei pe pămîntul romînesc.

Cu toate defectele ce au sau ce li se atribuie, izvorîte cele mai multe din viața ticăloasă pe care au dus-o de veacuri, Evreii din țara noastră au fost și folositori pentru că au dat dezvoltare prin sîrguința lor, negoțului și multor îndeletniciri pentru care Romîni n'aveau aplicare.

Neamul romînesc de astăzi

Caractere antropologice

Adunarea caracterelor fizice și măsura staturii, a craniului, etc., servesc antropologiei pentru ca, prin media obținută, să

caute a determina rasa primitivă cărei aparține un popor. Dar am văzut cât de amestecat e un popor modern și cite elemente deosebite au contribuit la formarea lui. Așa că pornirea de azi înspre origină, are păcatul de a nu duce la nici o concluzie, fiindcă caractere asemănate pot veni din părți deosebite. De acela, procedînd în mod sintetic, ca în acest scurt studiu, putem mai bine căpăta o înfățișare a adevărului.

Și acest adevăr este că Românii, ca orice altă națiune, ne prezintă în totalitatea lor, tipuri din toate rasele. De acela, în ce ne privește, credem că nu se poate defini tipul fizic românesc. Există oare acest tip?

Caracterele fizice în general, ale populației românești sînt: Cranul mesaticfal, cu destule excepții dolico și brachicefale.*

Înălțimea mijlocie 1.65—1.66, (Pittard), care corespunde mijlociei europene. Părul în genere închis, dar în multe regiuni deopotrivă și deschis. D. Pittard** n'a găsit în cercetările sale decît 27 la sută păr blond, iar ochi albaștri 8.9 la sută. Credem că acest rezultat e în raport cu numărul limitat de observații și mai ales cu regiunile unde au fost făcute. Numărul blonzellor e fără îndoială mai mare în populația noastră.

Nasul obișnuit drept și strîmt (leptorinian).

Fața potrivită, lungulață (leptoprosopă), însă adesea și rotundă, largă, osoasă, acolo unde tipul brachicefal alto-alpin dominează, ca în Transilvania și mai ales munții Apuseni (Moșii).

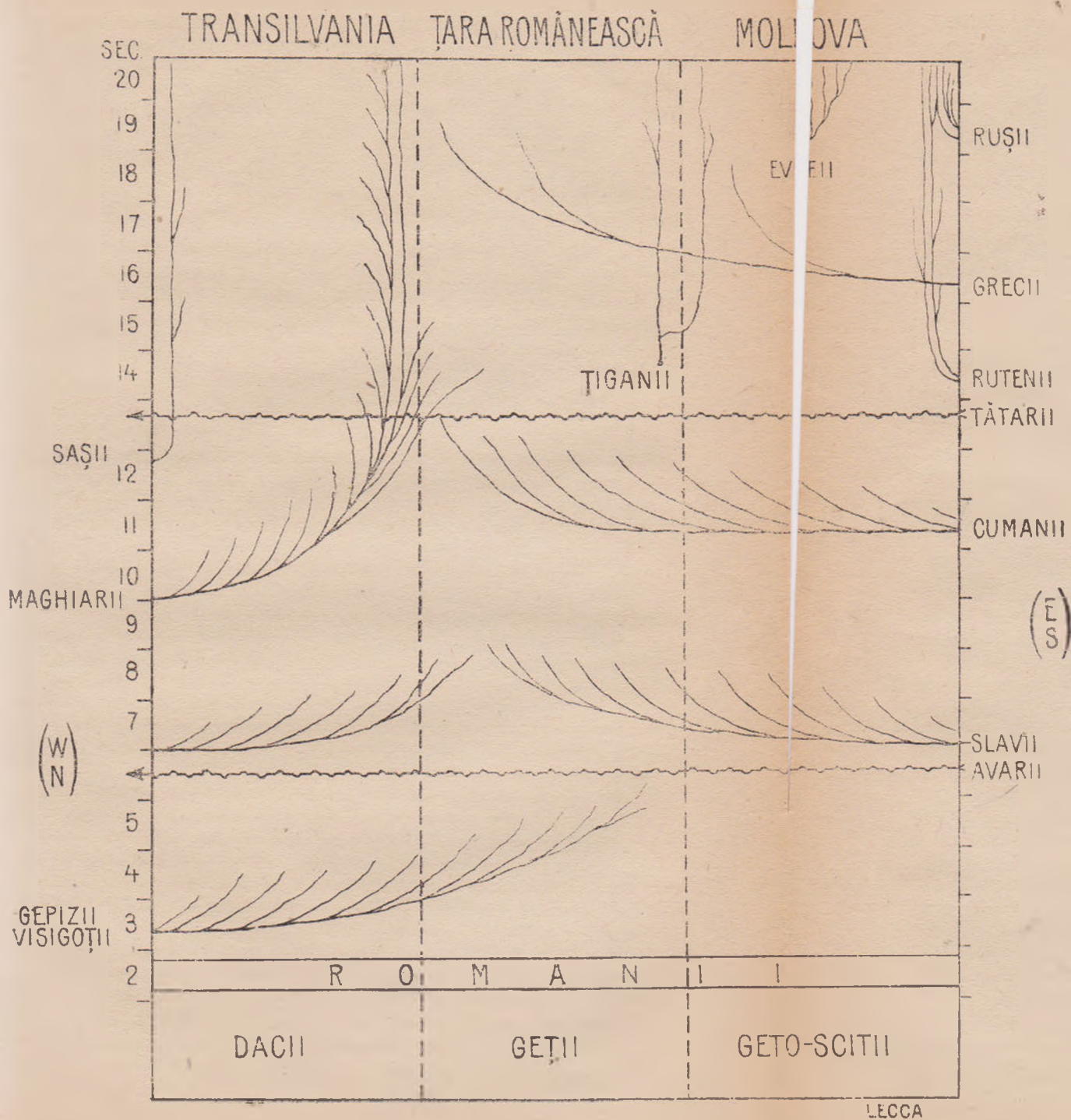
D. Pittard, considerînd pe Românii ca avînd în general fața scurtă și largă și cranul rotund, deduce că rasa primitivă din care ei s'ar trage, era de talie mijlocie, în majoritate brachicefală și brună. Nu putem subscrie aceste concluzii, întrucît chiar premisele trebuiesc verificate. (Măsurătorile de până acum sînt neîndestulătoare, iar pentru trecut lipsesc de tot).

Brachicefalia unei părți din populația românească ne duce negreșit la încheerea că a avut printre strămoșii ei și trachicefali, dar nu că rasa dominantă la o epocă străveche era astfel. Mai multe rase cu cranul scurt sau rotund au putut trece acest tip Românilor: alpinii-celți preistorici, toate popoarele de rasă turcă (Avari, Pecenegi, Cumanii, Tataarii), Slavo-Sarmații dela Răsărit (și parte din vechii Sciti), Maghiarii, și alte neamuri. Într-o parte a Daciei o influență, într'altă parte, alta. Primînd chiar

* Pentru celtlorii nefamiliarizați cu termenii antropologici, însemnăm aici pe cei privitor la forma capului: *Dolicocefal* (cranii lungi), cu indicele sau măsura până la 75; subdolico indice 75—77¼; *mesaticfal* mijlociu, ind. 77½—80; subbrachicefal, 80—83; *brachicefal* (scurt, rotund), 83 în sus.—Media găsită la Romîni, e deosebită la antropologi: Broca 82; Kopernicki, 80; Weissbach, Himmel, Lenhossék, 84; —Pittard 82 (subbrachicefal), cifră la care trebuie să ne oprim.

** „Les peuples des Balkans”; „Les races devant l'histoire”. D-lui Pittard se datoresc principalele și aproape singurele contribuții serioase privitoare la Romîni.

SCHEMA PRINCIPALELOR ELEMENTE ETNICE INTRATE ÎN POPORUL ROMÂNESC

ca definitivă formula brachicefală, nu sîntem îndreptățiți a o atribui numai decît ca origină rasei alpine.* Mai ales că la fiecare pas întîlnim brachicefali disarmonici, alături de dolico-disarmonici. Care rasă predomină în asemenea tipuri?

Creдем că rasa primitivă de bază a majorității Romînilor, cărei aparțineau Cimerienii și Dacii, n'a fost nici brachicefală, nici brună (v. C. II—III). Cranile neolitice găsite la noi sînt dintr'o epocă cînd amestecul cu rasele orientale începuse; dar cele lungi de caracter nordic, predomină. Dolicocefalia ce se mai observă azi, vine dela acești vechi strămoși, căci afară de popoarele germanice și vende care au trecut pe aici, n'am avut a face cu alți dolicocefali.

Romînil de azi prezintă caractere rasiale mixte. Nu e locul să intrăm în amănuntele deosebirilor eșite din încrucișeri. Desigur găsim în poporul nostru și multe tipuri romane-italice, și slave, și germanice, și mediteranee și finice. Dar ce ereditate determină de pildă un brachicefal blond cu ochii albaștri, un dolicocefal brun și înalt? Dar ochii verzi, părul roșcat, reminiscente finice, la un tip european?

În vremuri preistorice, quaternare, rase dispărute au putut trăi pe aici cași în Europa apuseană. Până azi găsim în Franța, Belgia, tipuri care reamîntesc vechi post-glaciar, strămoși ai Laponilor actuali. Pe tărîmul misterios al eredității nu putem pătrunde ușor.

*

Înregistrările antropometrice singure, fără ajutorul în timp al altor elemente de cercetare sintetică, ne lasă adesea nedumeriți. Observațiile asupra oamenilor ne arată oarecum calea, dar nu duc la o concluzie sigură. Măsurătorii viitoare pe o scară cît mai întinsă vor fi de folos. Pentru lămurirea însă deplină a chestiilor de rasă și de origină, cercetarea mai întălu al tuturor elementelor care au putut lăsa urme (cum am încercat în acest studiu), se impune.

Ași fi dorit să termin zicînd că, din vremea de cînd o limbă a unit pe toți Romînil, o rasă „rominească“ e în formație. Dar rase, în sensul cel firesc, zoologic, cu greu se mai pot forma. Legăturile dintre oameni și țări au ajuns atît de numeroase, de ușoare, de strînse, încît acest lucru nu mai e cu putință. Tendința naturală, sprijinită de civilizația modernă, pare a fi spre o unificare a tipului european întălu, și în vremurile de mai tîrziu, omenesc.

* Obedenaru, după măsurațiile ce a făcut, cel dintălu, deduce că Romînil se leagă de această rasă celtică. Mulți antropologi străini ne consideră ca reprezentanți ai rasei celtico-alpine: Pentru Hovelacque „Romînil, Dacul modern, este Celtul Orientului“.

Incheere

A cîntări, a măsura partea de intervenție a diferitelor rase care, după colonizarea romană, s'au perindat, s'au așezat ori s'au topit prin țările noastre, e un lucru cu neputință. A nega însă contribuția lor la formarea poporului român, e absurd.

Uneori vedem un țăran român, printre alții, a cărui față prezintă de pildă caractere neîndoeinic mongoloide. Aceste semne ale unei eredități foarte depărtate și datorite poate unui singur strămoș, s'au transmis din generație în generație sau au reapărut cu mai multă putere în înfățișarea omului pe care-l avem în față.

Poate jumătate din Romîni sînt brachicefali sau sub brachicefali. Acest caracter e moștenit pentru cel mai mulți din Europei, dela Alpinii sau Celți (turani), care înainte de Dacii istorici, au influențat prin amestec, popoarele autohtone, în timpul epocii neolitice. Dar același caracter poate veni fără îndoială și dela Turci, Mongoli sau Altaici de pe urma atîtor invaziuni care au trecut dinspre Răsărit, în timpuri apropiate.

Tipul blond al rasei nordice, tipul oacheș al celei mediteraniene, tipul alpin celtic, le găsim alături cu altele altele hibride, amestecate, care dovedesc cît de greu de descoperit, cît de complexă e origina conglomeratelor etnice pe care le numim „națiuni“.

Ce e dac, ce e roman? Ce e meridional, ce e nordic, ce e finic, în populația unui sat bunăoară? Deosebirea caracterelor fizice, a apucăturilor, a temperamentului, e supusă unor caractere generale, încă nu bine definite, care alcătuiesc rasa „socială“ din care facem parte.

Iată pe lemnarul din satul vecin, care lucrează la mine. Bunicul său, un marinar englez, printr'o întimplare sau alta, s'a însurat și s'a așezat aici prin dealurile noastre. Fiul său, meșeriaș artist, zugrăvea icoane ortodoxe, dar mai păstra încă în port și în înfățișare ceva din afară. Astăzi, în Costache Zăgravu, fiul acestuia, nu mai recunoști decît un Român ca toți ceilalți, și la port și la față.

Acesta e un caz dintr'atîtea mii, și de cînd durează poporul nostru, așa s'a premenit mereu, căci aceste premeniri singuratiche sau în cete, sînt lucru obișnuit și firesc.

Așa sînt alcătuite toate națiunile. Rasă, termen natural, și națiune, termen social, sînt două noțiuni deosebite.

Fiecare rasă a lăsat urme mai mult sau mai puțin vădite. Dar influența lor nu se poate lămurii. Am stăruit mai sus asupra faptului că din punct de vedere antropologic, toate popoarele europene de azi sînt meșiate. Din punct de vedere social omenesc, nu încapе îndoială că cele două elemente: al substratului străvechii și al poporului civilizator, au cea mai mare înrîurire asupra firii unui popor. Tradiția îndelungată, năra-

vrile, mentalitatea, sînt legate de pămîntul locuit de el. Adoasele de mai tîrziu le poate influența, fără să le schimbe. Inșă aceste influențe atavice, capricioase și ciudate, pot lămuri multe lucruri neînțelese din viața unei națiuni, ca și a unui om.

*

Procesul de formație al popoarelor fiind pretutindeni același, unitatea de origină nici nu există, nici nu e posibilă. Chiar în țările cele mai izolate prin așezarea geografică, cum ar fi Scandinavia, sau Engllitera în măsură mai mică, amestecul de rase e vădit.

Cînd spunem că Românul, Spaniolul, Italianul sau Francezul sînt „latini“, asta înșamnă că aceste popoare au între ele un punct de legătură cu o parte din strămoșii lor istorici comuni, — cum e limba. Dar atît. Între locuitorul din Latium de acum două mil de ani și țărănul din munții romînești, ce altă apropiere putem face ?

„Popor de rasă latină“ e o expresie inexactă, falsă. Popor de limbă sau civilizație romană, — da. Dar pe drept, popor „daco-roman“. În această denumire e mai mult adevăr, fiindcă oricare ar fi aspirațiile noastre politice sau literare, rădăcina, substratul adevărat pe care stă așezat neamul romînesc de mai tîrziu, e acel popor geto-dac pe care-l afiă înălău istoria în munții noștri și pe valea Dunării.

Puterea de rezistență și de asimilare a Romînilor e aproape excepțională. Toate elementele străine au fost absorbite cu ușurință de ei.

Dar ceiace caracteriză mai presus de toate neamul romînesc, în tot cuprînsul țării, este omogenitatea lui neobișnuită. Dînr'un capăt al Romîniei la celalt, această unitate socială și de limbă (ipșa de dialecte) s'a menținut, cu toate veacurile de despărțire politică. E o dovadă că așezările străine de mai tîrziu, deosebite după ținuturi, n'au atins decît în măsură mică fondul strămoșesc.

Tabloul elementelor etnice

Adunînd elementele care au contribuit la alcătulrea poporului romîn sau care au putut să-l influențeze în urnă (cu excepțarea elementelor întâmplătoare), — le putem grupa în modul următor :

Elemente constitu- tutive	Fundamentele	Dacii (substratul)
		Romanii (civilizația, limba)
	Suprapuse	Goții-Gepizii (Trans. Val.)
		Slavii (6-9 sec.)
		Maghiarii (10-20 sec. Transilv.)
		Cumanii (11-13 sec. Mold., Ț.-Rom.)
Elemente de colonizare		Ruși (Moldova)
		Germani (1.12 Transilv.)
		(1.18 Banat)
		Greci (orașe; Val. Mold.)
		Slavi balcanici (Val.)
		Turci (Dobrogea)
Elemente alăturate	trecătoare (invaziuni)	Avari (s. 7-8 Trans.)
		Alte popoare
	prin infil- trațiune	Țigani
		Evreii (s. 19-20, Mold.)
		puțin nu- (Armeni (Mold.))
		meroase (Poloni (Mold.))

O. G. Lecca

Obsesia

Nu-l cunoașteți. Sinteți niște oameni liniștiți pe care nu vă pîndește nimeni, pe care nu vă urmărește până la obsesie, până la sinucidere, chipul lui de Mephistofeles cu ochii albi.

Nici eu nu l-am cunoscut desigur multă vreme și am fost și eu liniștit. Dar, nu știu de ce, am impresia că trebuie să vă urmărească pe fiecare, un tip ca acesta al meu, dar pe care încă nu l-ați observat, și ochii lui vă pîndesc încă din umbră, nedescoperiți.

Cînd l-am văzut întăia oară era în tramvai. Mergeam pe jos în direcția opusă. Cineva din tramvai,—un fost elev de-al meu,—m'a salutat. Asta mi-a fost nenorocirea. Pălăria ridicată a elevului mi-a atras atenția, și deodată lingă el am observat chipul de Mephistofeles, uscat și artificial, ca un tip de cinematograf al celui ce mi-a devenit în urmă o obsesie.

O față albă, sinistru de albă. Poate pudrată. Dar asta n'ași putea să v'o spun cu siguranță, fiindcă nu m'am apropiat niciodată de el, și nici el nu a găsit până acuma nimerit să o facă.

Are o musteață neagră și un cioc sărăcăcios, tot negru. Colțul din dreapta al gurii e veșnic ridicat în sus, ca într'o rînjitură sau ris ironic. Ochii au o privire aproape materială, ca o săgeată de cărbune, deși albul lor este exagerat de mare. Din cauza asta poate, sau din cauză că de cîte ori mă uit la dînsul, el vrea să aibă aerul că nu mă privește, și se uită pe furis, face impresia că are ochii încrucișați.

Pe cap e chel. Iar peste chelia lucioasă, cîteva fire de păr negre înclieiate, întinse dela o tîmplă la cealaltă îi brăzdează craniul lateral.

Cînd l-am văzut întăiu m'a impresionat numai, așa, ca un tip straniu. De-aceia poate după ce tramvaiul trecuse de mine, m'am întors să-l mai văd. El dăduse capul după bara de fier dela tramvaiu, și ca și cum numai capul lui ar fi existat acolo, se uita lung după mine. Eu, nu-mi explic de ce, am rămas pe marginea trotuarului uitîndu-mă la el, pînă ce tramvaiul a întors la colț și a dispărut. A fost o întîmplare de-o clipă; și neașteptată. Poate chiar neînsemnată; poate s'a întîmplat odată în viață fiecăruia. Mie mi s'a părut totuși ciudat. Fața aceia de om decapitat, atîrnînd în lături după bara tramvaiului, mi-a rămas în minte. Și-acum cînd mă gîndesc, deși l-am văzut de sute de ori, fiindcă mă urmărește (sînt sigur de asta), îmi apare chipul lui de-atunci, ca o mască de carnaval, atîrnată cu sfoară, și clătînată într'un geam de prăvălie ordinară.

Eu mi-am continuat drumul. Mă duceam la birou. Am intrat la o regie din colț să-mi iau țigări, aproape tot așa de liniștit ca totdeauna. Mă gîndeam numai cine poate să fie! Vre-un coleg de liceu pe care nu l-am mai văzut de cincisprezece ani?...

De unde-o fi, mă întrebam apoi... și ce caută în lași.

A doua zi era într'o Duminică. Eu eșisem afară din oraș să fac o plimbare, încet, cu minile la spate, cu gînduri vagi, neprecise, cu meiancolii fără motiv în suflet, cu ochii pe dealuri... Era o zi de toamnă, liniștită, și mă simțeam așa de bine în izolarea aceia de cîteva ore.... Deodată un automobil care venea din urmă, țipă strident și comic dintr'o trompetă. M'am întors zîmbind, aproape mecanic, fără să-mi dau samă. Și, ca și cum m'ași fi întors numai pentru asta, privirile mele au dat deodată, de tipul din tramvaiu, care se uita fix la mine, mergînd și el tacticos de cealaltă parte a aleii. Am simțit precis că eram urmărit. N'am avut un sentiment de frică, dar m'a neliniștit mult. Mi-am continuat drumul cu un zîmbet și un *Hm* interogativ. Dar gîndurile îmi erau tulburate, fiindcă era ceva fără înțeles și fără explicație.

M'am așezat pe-o bancă, pe marginea aleei, am pus picior peste picior, am întins mîna dreaptă de-alungul spetezii băncii, cu fața spre Apus, și oarecum întors puțin cu spatele înspre

partea de unde venea tipul din tramvaiu. Soarele lumina cetăți de nouri înspre Apus, întindea ape roșii care pluteau în lumi aeriene, sculpta în coraliu, chipuri ciudate, bucle de nourași ca niște frânturi dintr'un cap creț de copilaș, lucrat în cărămidă. Postul de telegrafie fără fir urca o siluetă elegantă și lină, de sîrme, ca o scară de paianjeni pentru suit la cer. Pe deasupra unde nevăzute și misterioase aduceau ca niște valuri de mare, ecoul cine știe căror îndepărtate concerte... Toate acestea însă le-am înregistrat inconștient. Cu privirile întoarse peste umărul stîng urmăream silueta „spionului“ meu, care s'a conturat întăiu neagră ca o umbră, și apoi s'a deslușit întreagă cu chipul pe care acum îl cunoașteți. Mersul lui avea ceva din mișcările sacadate ale unei paiate pe care o trași brusc de sfoară;—picioarele se îndoiau dela genunchi instantaneu și repezi, deși omul mergea încet. Am văzut albul ochilor lui, exagerat. Probabil se uita și el pe furis la mine. Am căutat să-l identific iarăși cu cineva pe care l-ași fi cunoscut odată, dar mi-a fost imposibil deși acum îl aveam în față și sugestiile puteau să fie mai active, fiindcă de data asta operația mintală de comparație avea unul din elemente, real.

Am încercat apoi să fiu iarăși indiferent. La parcul sportiv o minge de foot-ball, aruncată sus și proiectată pe cer, apărău o clipă ca o lună neagră, căzătoare. Peste ea, trupuri în costume vărgate alb și negru, se învălmășiră violent, deșteptîndu-mi viziuni de zebură care fuge și cade.

Oprirea mea pe bancă nu intra în obișnuințele mele. Făcusem asta numai pentru ca să scap de obsesia din spate pe care n'o puteam suporta. Vroiam să treacă *el* înainte pentru ca să-l supraveghez *eu* din spate. Mi se părea că deja sîntem într'o luptă în care cel mai tare e cel care rămîne în urmă. Se vede însă că el îmi cunoștea obiceiul și surprins de oprirea și de tactica mea, trecu prin cealaltă parte în dreptul meu, aruncîndu-mi un suris ironic și disprețuitor de superioritate (surisul lui strîmb).

Și ca o bravare a intențiilor mele, s'a așezat și el pe-o bancă din cealaltă parte a aleii, înaintea mea. Era desigur cel mai bun loc pentru a mă putea observa și pentru a face să-mi cadă toate planurile mele. Am simțit în ținuta lui de manechin caraghios o atitudine de victorie. Albul ochilor și negrul de cărbune al ciocului se deslușiau limpede dela mine, și parcă și încrețiturile obrazului drept din cauza zîmbetului strîmb.

Ași fi vrut să mă scol și să plec imediat. Dar n'ași fi voit să-l fac să prăceapă că am înțeles totul și mai cu seamă nu doream să-l provoc, și plecarea mea care-ar fi coincident cu oprirea lui mi se părea o provocare vizibilă.

Bine înțeles, că el se uita la mine.

Am căutat deci să rămân pe loc cât mai mult. Cum însă nu puteam vedea nimic din cauza enervării, m'am ridicat probabil îndată, deși eu am avut atunci convingerea că stătusem chiar prea mult. (De asta mi-am dat seamă mai târziu).

Am plecat înapoi spre oraș. Cînd m'am ridicat, el și-a accentuat zîmbetul de victorie, ceiace m'a demoralizat. L-am simțit mai tare mult decît mine. Convingerea asta mi-a crescut mai ales cînd l-am văzut că el nu mă menajează, nu simulează nimic, că se ridică și el odată cu mine, și pornește tot spre oraș, în urma mea.

Am grăbit pașii enervat, fără să mă mai uit în urmă, ignorînd totul. Am avut o voință fermă. (Mai târziu m'am felicitat pentru aceasta).

Acasă am început să raționez, să mă conving că totul se datorește unei coincidențe, că probabil e o persoană curioasă, și atît. Nu vroiam în nici un caz să conced că sînt bolnav de nervi, și mă plimbam încă agitat prin oada dela ușă înspre geamul dela stradă și înapoi. Aveam mersul apăsător al oamenilor furioși. M'am oprit un moment în fața geamului, cu minile în buzunare, privind afară, în vag, fără să văd nimic precis, cînd, pe stradă, chiar pe trotuarul din fața casei, tipul din tramvaiu trecu. De data aceasta și el cu minile la spate într'un mers plin de nepăsare și de liniște, de parcă ar fi parodiat plimbarea mea din alee. Atît cît am putut să-l văd pe geam, alipindu-mi chiar capul de marginea din stînga a ferestrei pentru ca să-l pot vedea cît mai mult timp, nu s'a uitat de loc spre geamul meu. Prin urmare nu știa unde stau, și mă pierduse din vedere după ce am pornit repede spre oraș. Această constatare mă liniști. Cel puțin aici, după perdeaua subțire, ca după o întăritură eram la adăpost de privirile lui, care nu s'au mai întors albe, lăptoase, spre mine.

Dar dacă numai s'a prefăcut?

Am eșit în poartă și de după stîlp am scos capul să văd dacă nu s'a oprit, dacă nu se întoarce înapoi. El tocmai atunci făcea colțul străzii Romîne, și l-am văzut bine cum a întors capul, cum a rămas surprins văzîndu-mă, cum s'a oprit o clipă cu același zîmbet strîmb, și apoi a dispărut.

Prin urmare se prefăcuse! Prin urmare știa că voi veni la poartă, căci altfel nu-mi explic cum m'a văzut, de ce s'a întors.

Mi-am petrecut în minte fel de fel de ipoteze, mi-am scrutat conștiința ca să pot găsi o explicație acestei urmăririi, și nu m'am putut fixa asupra nici uneia din posibilitățile presupuse care în fond nu aveau nici un suport.

Să fi fost bărbatul Suzanei, care se întorsese din Egipt?! Ar fi fost desplăcut. Am rămas totuși convins că nu poate fi vorba decît de o confuzie. Omul acela mă confundă cu cineva. Cu cineva căruia nu îndrăznește sau nu vrea să-i vorbească, cu cineva pe care vrea să se răzbune, pe care vrea poate să-l omoare. Exageram desigur. Dar venise noaptea, eu uitasem să aprind lumina și imaginația mea bolnăvicioasă și detracală opera mai bine pe întuneric, ca un hoț.

*

23 Oct. 19...

Astăzi am eșit dela birou obosit. Am avut o decepție în meserie, și oboseala a sporit demoralizarea. Am căutat o diversiune și am intrat la cinematograful „Astra“. În sală era întuneric și omul de serviciu m'a condus sigur de el, cu lumina lui electrică pe panta dreaptă, ca într'o mină. Sfiritul aparatului îmi funca pe note gîndurile, dîndu-le o melodie și un ritm repetat, care le multiplica la infinit, monoton pînă la exasperare.

Auziam muzica numai ca pe-o amintire.

Două zile nu mai văzusem tipul din tramvaiu, și aproape uitasem de el. Rîdeam eu singur de tot ce clădisem pe această întimplare. Am avut însă brusc impresia că el este acolo. Întunericul mă dezarma, și eram agitat, și priveam în toate părțile, în orcîndu-mă pe scaun cînd la dreapta, cînd la stînga, scrutîndu-mi vecinii, ca în fața unei primejdii pe care o aștepti și nu știi încă de unde are să vie.

N'am văzut nimic din ceiace se reprezenta.

Cînd mi-am întors capul îndărăt pentru a nu știu cîtea oară, omul de serviciu conducea tocmai pe cineva care intrase atunci. Lumina lui concentrată ca un reflector-miniatură căzu pe obrazul meu, albă și supărătoare, făcîndu-mă să-mi încrețesc fața și să-mi închid aproape ochii. Apoi lumina deviă spre stînga unde

spectatorul de cărbune se așeză pe-un scaun, și căzu pe fața lui pe care o lumină. Era el.

Avea aerul îngrijorat. Pe frunte trei brăzdături adânci parodiau cu umbra lor firele de păr negre încleiate pe craniu dela o timpă la alta.

Cînd s'a făcut lumină mi-am impus cu stăruință să nu mă mai uit la el. Și am izbutit, cu toate că pentru asta am simțit că suport un chin îngrozitor. Cînd a sunat, și cînd au început să se stingă becurile laterale, n'am mai putut să mă stăpînesc; am întors capul și m'am uitat fix la el. Mă privea, și a avut iarăși surîsul care mă persecuta ca o strîmbătură lipsită de spirit, și copilăroasă. Și după ce s'a făcut întuneric am mai întors odată capul. Desigur c'a observat.

De altfel în ultimul timp am început cu să fiu agresiv în privire, cu credința că așa îl voiu desarma. Aveam curajul exagerat al omului fricos.

Totuși m'am gîndit că trebuie să plec, și am plecat. Cînd am eșit pe culoarul îngust dintre scaune, era întuneric. Pe lumină n'ași fi îndrăznit să mă ridic și să pornesc, fiindcă atunci ar fi trebuit să iau o atitudine mai hotărîtă, și nu m'ași fi putut decide nici într'un sens. Așa, am simulat un aer obosit, și am pășit dibuind prin beznă, numai prin reflexul snopului de lumină ce se respira pe pînza albă. Nu am uitat însă să-l privesc, cu toată oroarea pe care mi-o producea albul crud al ochilor lui, care păreau că nu mă bagă în seamă, și apoi s'au întors după mine ca două sinistre lentile mate.

Cînd am ajuns afară am avut senzația unei eliberări. Eșisem parcă dintr'un laborator în care se demonstrează concret că oamenii sînt numai niște umbre, în care totul e o combinație chimică sau fizică, neînțeleasă și savantă, dar vulgarizată. Subt cer m'am simțit deodată ca într'o grădină. Stelele păreau sus, albastre și palide. Eram așa de fericit...

*

5 Nov.

Ne-am întîlnit aproape în fiecare zi, și sînt convins că în zilele în care nu l-am văzut a fost așa de dibaciu încît a putut să mă urmărească fără să-l observ.

Astăzi însă a avut îndrăzneala sau cinismul să se oprească

la aceeași vitrină la care mă uitam eu. Era vitrina unei librării. Cărțile rînduite una lîngă alta, dreptunghiulare, cu copertile colorate, cu inscripții negre, însemnau parcă în vitrină har'a unui cimitir, cu lespezi înflorite, văzute din aeroplăn. Cercetam titlurile, autorii, și eram contrariat numai că nu pot pipăi, că nu pot foileta toate volumele acelea, rînd pe rînd, cu deliciul cu care ași descoperi lucruri de demult. Aveam de gînd să intru chiar atunci înăuntru pentru a-mi face această plăcere, care-i una din cele mai subtile bucurii din viața mea.

Dela o vreme am simțit ca o umbră, alămurca de mine cercetînd vitrina, dar eram prea ocupat cu descoperirea unei cărți nouă, pe care să n'o cunosc și care să-mi facă o plăcere. Mi se întîmplă de multe ori să aștept o carte de care sufletul meu are nevoie, și să vie...

Asta face parte dintr'un misterios echilibru universal.

Cînd am vroit să plec mi-am aruncat ochii la vecinul de-alături. Era el. Și, închipuiți-vă, după ce a mers pînă acolo încît să vie cot la cot cu mine, își compusese așa fel expresia în cît parcă nici n'ar fi știut nici el că eu sînt acolo după cum nici eu nu știusem pînă atunci (deși dacă-mi aduc bine aminte, era cineva care se uita la vitrină cînd am venit eu; l-am văzut dela spate, și s'ar fi putut să fie el).

N'am mai intrat în librărie. Am fugit aproape. Din spate, privirile lui mă urmăreau curioase, interrogative, albe, răutăcioase...

*

Astăzi l-am văzut cu prietinel meu S... Erau pe celalt trotuar în fața mea. Vorbeau împreună și din cînd în cînd se opreau, discutau dînd din mini, ridicînd din umeri.

Fața lui se întorcea atunci spre mine; era pentru întăia oară cînd îl vedeam vorbind; și de data aceasta mi se păru simpatic.

Ochii se încrețeau în jur, sprincenele se încruntau ca sprincenele unui copil care nu poate pricepe ceva decît foarte greu, ochii lui albi dispăreau astfel, retrași în fund, și tipul din tramvaiu era parcă alt om. Cînd se opreau ei, mă opream și eu în fața unei vitrine, pentru ca să-mi păstrez distanța dela care eu

eram nevăzut și îi puteam observa foarte bine. Am fost nevoit să mă uit într'o vitrină cu ghete ale căror tălpi nouă mi-au adus aminte de tălpile lucioase și agresive ale morților, într'o vitrină de frizerie în care era un bust de femeie de ceată ca de panopticum, și peruci... (viziuni de tragedii de dragoste la un teatru clasic); într'o vitrină de mezeluri în care intestine de porc decorau geamul cu ghirlânzi oribile de viermi în procesit ne...

Mi-a fost apoi rușine oarecum de acest spionaj conștient și îndelungat. Atunci m'am gândit că dacă o crimă nu s'ar săvârși într'o clipă ci într'o jumătate de oră, nimeni n'ar merge până la capăt.

Tipul m'a zărit și el. Probabil mă căuta. Un moment a avut o înfățișare plină de groază. Am trecut însă repede înainte, fără să-mi salut prietinel, fără să mă opresc, ca fugărit de cineva...

*

De două zile prietinel meu S. mă caută. Când mă întorc acasă, servitoarea îmi comunică: „iar v'a căutat domnul cel mic“ fiindcă ea nu știe cum îl cheamă.

Când mi-a spus întâia oară, m'am surprins, întrebînd-o grăbit: „Era singur?“

*

„Bine, dragă, îmi spuse S., ce ai tu cu Demianof, cu colegul meu dela universitatea din Leipzig, despre care ți-am vorbit de-atîtea ori. Știi, m'am întîlnit cu el acum trei zile. E aici de-o lună. Dă un examen de echivalență la universitate. Mi-a făcut o plăcere grozavă. E un băet fermecător.

Tu treceai tocmai pe lîngă noi. Erai teribil de grăbit și furios. Demianof mi-a spus că de cînd a venit în oraș *îl urmărești* zi cu zi, că dacă n'ar fi fost reținut de examene aici, ar fi plecat demult, că l-ai înebunit. Nu, serios, ce ai cu dînsul?“

Demostene Botez

Cauzalitate și finalitate în Logică

I

Rațiunea științifică este caracterizată prin *tendința causală*: în adevăr, determinarea unor raporturi cauzale subție înfățișarea unui lanț de fapte apare ca scopul însuși al științei pozitive, ca o cerință obligatorie a unei cunoașteri dominate de principiul transformist care presupune—după o prea clasică formulă—că nimic nu se crează și nimic nu se pierde. Totuși, din momentul în care raționalitatea științifică asimilează cauzalitatea cu identitatea pentru a turna, în chip progresiv, realitatea în tiparul cauzalității identificatoare, o serie întreagă de dificultăți se ivesc și nu pot fi întru nimic dezlegate. Pericolul este deja semnalat subție o formă cit se poate de subtilă de către Boutroux în *Contingence des Lois de la Nature*: „Cum se poate concepe că o cauză sau o condiție imediată ar putea să conțină cu adevăr tot ce trebuie (tout ce qu'il faut) pentru a explica efectul? Ea nu va conține niciodată acel lucru prin care efectul se deosebește de ea, aceea apariția a unui element nou, condiția indispensabilă a unui efect de cauzalitate. Dacă efectul este în totul identic cauzei, el se confundă cu aceasta și nu este un efect veritabil”.¹ Toate propozițiile mecaniste se lovesc de acest prag mai puțin una, mai puțin aceea lege a lui Clausius care aduce în fizică aspectul de degradație atât de opus, în fond, mecanismului, adică conservării energiei. Dacă ordinea fenomenelor este ireversibilă, dacă trecerea dela un moment la altul are un sens, și reprezintă o pierdere, o consumare, se înțelege că flece moment este ceva nou și se deosebește de antemergător, deși nu

1 *De la Contingence des Lois de la Nature*, 1874, p. 18.

este, în sensul fizic, un progres, fiindcă nu este nici o creație, nici o adăugire. Atita ajunge unor filozofi ca să constate că tendința cauzală satisface nevoia rațiunii de a se apropia de realitate de îndată ce renunță de a privi în chip exclusiv raporturile de identitate pentru care era clădită. Bazele filozofiei lui Emile Meyerson se găsesc în credința acestei oscilări a rațiunii științifice dela realitate la identitate;¹ forțind valoarea unei atare constatări și exagerînd, în bună parte, importanța unei înfățișări a procesului rațional până a tinde să facă din postulatul cauzal o lege supremă ce așează evenimentele naturii în legături rigide de identitate, Meyerson va ajunge să a scrie: „Să presupunem pentru un moment că știința ar putea să facă realmente ca postulatul cauzal să triumfe: antecedentul și consecventul, cauza și efectul se confundă și devin indiscernabile, simultane. Și timpul, el însuși, al cărui curs nu mai implică schimbare, este indiscernabil, înmaginabil, inexistent. Ajungem la confuzia trecutului, a prezentului și a viitorului, la un univers pe veci imuabil... Și, bine înțeles, simultan sau mai degrabă anterior, cauza a pierit fără urmă. Căci de îndată ce se confundă cu obiectul, de îndată ce este identitate între antecedent și consecvent, nu mai este cauză“.²

Logicianul nu poate însă să nu vadă lucrurile altfel: în fața logicii, conștientul gîndirii pe de o parte este mai puțin important decît mecanismul ei, și evenimentele încătușate joacă un rol mai mic decît încătușarea însăși. Și așastînd lucrurile, ne vine greu să înțelegem că logica ar putea să considere raporturile cauzale ca raporturi de identități, dat fiindcă identitatea ar sta aici, cel mult, în substanța gîndirii, și ar fi substanțială, iar nu formală. Oricare ar fi, prin urmare, temerea noastră de a cădea în excesul logisticienilor, vom prefera să opunem cauza și efectul, fiindcă în afară de problema atît de dificilă dar atît de străină logicii, a chipului în care evenimentul-cauză se comportă față de evenimentul-efect, există certitudinea că efectul și cauza se opun ca un condițional față de condiție. Considerînd lucrurile din acest punct de vedere, ne vom putea sustrage consecințelor fatale ale filozofiei lui E. Meyerson; mai mult, rațiunea omenească fiind una, și logica avînd dreptul exclusiv să-l studieze modalitățile, concluziile logicii în ce privește rațiunea vor avea căderea să reacționeze asupra tuturor concepțiilor și teoriilor filozofiei pure. Scopul rațiunii poate fi—va spune logica—acea totalitate, aceea unitate determinată de Höffding, scopul rațiunii poate fi de a introduce realul în calapul identității, și logica, fiind o ramură a filozofiei, nu poate renunța de a examina aceste considerații pe care filozofia pură i le impune. Ca atare, deci, logica se zbate în dificultățile și contradicțiile semnalate de Meyerson: cauza și efectul, privite de ea ca evenimente în le-

1 Cf. *Identité et Réalité*, 1912 și *La Déduction relativiste*, 1925.

2 *Identité et Réalité*, p. 250.

gătură, vor apărea pe planul identității cerut de rațiunea științifică, pe acel teren plat în care trecerea nu este nici sulre, nici coborîre. Dar, dacă logica nu se poate izola de filozofia pură, nici filozofia pură nu se poate izola de logică. Și atunci, după ce logica va fi pătruns în domeniul filozofiei pentru a examina scopul rațiunii, filozofia va pătrunde pe terenul logicei, al cărui obiect propriu este studiul *mecanismului, modalității* rațiunii.

*

Mecanismul este desigur subordonat scopului. Și rațiunea apare ca un instrument a cărui structură este apropiată funcției pe care o îndeplinește. Dar să nu ne iluzionăm asupra acestui punct: dacă materialul brut ce este introdus într-o mașină spre a fi transformat, constituie o parte din datele problemei pe care mașina o rezolvă, celace interesează în chip cu totul capital este nu lucrul din care se fabrică, ci lucrul fabricat; nu argila, ci cărămida; nu sîrma de oțel ce intră în uzină, ci acele cu vîrfurile și cu urechile lor, ce ies din uzină. Mașina, instrumentul de transformare, trebuie construit în așa fel ca să poată utiliza materia brută ce-i este procurată; dar trebuie construit, mai ales, în vederea produsului pe care îl obținem. Celace este important—revenim asupra ideii noastre—nu este de a utiliza oțelul ce se găsește pe plată: ci de a fabrica ace, sau bolduri, sau penițe. Celace vrem este materialul fabricat și nici materialul brut care se găsește înainte de voința noastră, nici transformarea materialului brut, cheltulală de energie de care ne-am dispensa dacă obiectul pe care îl confecționăm s'ar găsi de-a-gata în natură. Ochiul, considerat ca instrument de cunoaștere, este el-însuși în situația oricărei mașini: funcția organului optic este să ne dea senzații vizuale, transformînd excițăriile ce-l lovesc. Și cînd trecem la cugetarea omenească, lucrul nu devine mai puțin limpede: rațiunea poate fi comparată și ea cu o mașină industrială a căruia material brut ar fi lumea în sine, și a cărei produs ar fi lumea cunoscută. Insistăm asupra acestui aspect fiindcă se lovește de o prejudecată profund înrădăcinată a simțului comun, acela după care îndatorirea ideală a rațiunii este de a reda o imagine fidelă a naturii, acela după care cunoștința vrea să pătrundă realitatea splendidă a *numenului* și este infirmă în măsura în care nu atinge această țintă.

Ori, să examinăm mai în deaproape funcția instrumentului rațional. Scopul rațiunii este cunoașterea lumii, dar, zicînd aceasta, noi insistăm asupra cuvîntului: *cunoaștere*, mai mult decît asupra cuvîntului: *lume*. Cunoașterea, în adevăr, poate fi un act, dar poate fi și un produs, un rezultat. Și dacă, în raportul precedent, cunoașterea ar trebui să fie considerată ca act, am înțelege că în expresia: „scopul rațiunii este cunoașterea lumii“, termenul „cunoaștere“ ar juca rolul pe care îl are, de pildă, termenul „confecție“, în expresia „rolul cunătorului de

cărămidar este confecția cărămizii". Cunoașterea ar apărea ca operația simetrică confecției, precum lumea s'ar arăta un produs corespunzător produsului cărămidă. O atare asemuire arată cât este de absurdă prejudecata care ne invită să căutăm în noi o lume deformată, o lume produsă de actul cunoașterii, o imitație, un *vis-a-vis* al realității exterioare, o lume de obiecte—imagine corespunzătoare unei lumi de obiecte—realități. Lumea nu poate fi un produs al cunoașterii, fiindcă cunoaștința este un produs al lumii. Și între lume și cunoașterea ei, apare acel profund abis ce desparte un eveniment material de un eveniment psihic. Putem, desigur, să acceptăm principiul că între ordinea rațională și ordinea naturală există o relație: dar asta nu în-samnă să putem conchide de aici că un veritabil univers al fenomenelor se ridică în fața universului numenelor. Orice ar crede Schopenhauer, kantismul nu conchide în acest sens. În adevăr, dacă el ar face-o, ar trebui să presupunem că în filozofia kantiană, raportul dela numen la fenomen este privit sub categoria cauzalității, sau, cu alte cuvinte, că numenul apare ca o cauză al cărui efect este fenomenul. Nimic nu autorizează o asemenea părere: categoria cauzalității este interioară fenomenalității, și nu putem spune, fără absurditate, că filozofia kantiană admite un raport de cauzalitate între fenomen și numen, un raport de cauzalitate exterior fenomenului sau—ca să întrebuițăm expresia lui Kant—exterior lumii fenomenale. Nu are sens să spunem că raportul causal, precum și intuițiile pure de timp și spațiu trec dincolo de marginile fenomenului, de oarece categoriile (printre care și cauzalitatea), tot atât cât și intuițiile pure sînt tocmai formele *apriorice* în care se orîndesc datele cunoașterii, și nu are sens, prin urmare, să proclamăm că lumea numenală este *cauza* lumii fenomenale. Totuși noi, pretinzînd să simplificăm doctrina kantiană pentru nevoile noastre actuale fără a o depăși însă, vom fi conduși să suprimăm opoziția chiar între lumea numenală și lumea fenomenală, deosebind nu două lumi, ci o lume și o cunoaștere a lumii.

Precauția utilă unei atare deosebiri am luat-o introducînd termenii comparativi de mai sus pe care îi putem utiliza o ultimă oară. Raportul între cunoaștere și lume ne apare—după cum am văzut—cam ca raportul între cărămidă și argila din care cărămida este făcută, sau ca raportul între ac și sîrma de oțel din care sînt făcute acele; în relația noastră, lumea este cam ca materia brută și cunoașterea un produs. Celace putem noi utiliza în compunerea judecăților este acest produs, un șir de elemente psihice, iar nu universul numenal care este cu desăvîrșire extra-psihic, și, ca atare, nu se poate potrivi construcției noastre interne. Ajunși aici fenomenul nu mai este o imitație a numenului, ba chiar devine incomparabil numenului: cunoaștința nu imită natura.¹

¹ Ipoteza noastră pe care am aparat-o în mai multe rînduri (cf. în special *Essai sur la Pensée*, iar, în *Revue Philosophique*, 1925, ar-

*

Considerațiile preliminare care precedă ne dau un curaj deosebit, așezându-ne în poziția cea mai privilegiată: ele ne închid, în adevăr, cu desăvîrșire într'un sistem bine ordonat, a cărui folos primordial este de a fi clasic și, ca atare ușor de acceptat, și al cărui profit secund este de a ne scoate din obsesia în care ne-ar fi azvîrlit considerația că în lumea absolută legăturile de identitate nu pot avea nici un sens, fiindcă nu pot explica evoluția în timp, adică istoria universului. Rămîne deci bine înțeles că, în cele ce urmează, noi rezervăm cu desăvîrșire tot ce se referă la realitatea numenală și că cercetările noastre poartă exclusiv asupra construcției noastre interne precum și asupra naturii judecăților de cauzalitate privite ca bază a rațiunii științifice în general, și a raționamentului inductiv în special.

Din acest punct de vedere, se cuvine, în primul loc, să căutăm în ce privință se poate spune că raporturile cauzale sînt legături de identități. Să alegem, pentru a ne sprijini argumentația, un exemplu tip de relație cauzală și să discutăm acest exemplu: cînd prezint flacăra unei lămpi Bunsen o masă de fosfor solid, constat că fosforul, ajuns la o temperatură oarecare,

fiicoul intitulat *Sur la Nature des Images*) și care se referă la natura imaginilor ne arată, din alt punct de vedere, în ce raport se află obiectul-imagîne și obiectul-realitate, și ne dă, în această privință, un sprijin aproape neașteptat. Imaginea, așa precum ni s'a părut că se desface din teza noastră, se află mai aproape de răspunsul organismului decît de excitările ce ne parvin dinafară, ea este în legătură cu reacțiunea noastră înreagă, embrionară sau numai proiectată și nu cu zguduirea pe care ne-o dă universul; ea crește pe ramura centrifugă a circuitului nervos și nu pe ramura centripetă. Cînd, de pildă, temperatura ambiantă se coboară, frigul pe care-l resimțim în conștiință nu apare decît odată cu tremuratul. Dovada este că ori de cîte ori se iesește tremuratul, cum se împlință în cazul unei emoții, fiurul aduce cu el iluzia că resimțim frigul. Ceiace se petrece cu simțurile terrice, se petrece cu toate simțurile, în raport, bineînțeles, cu categoriile de reacțiuni proprii fiecărui simț. — Teoria noastră asupra imaginilor intelectuale poate fi apropiată cu teoria lui James asupra emoțiilor (*Theory of Emotion*, 1890); emoția conștientă, pentru James, se așează în succesiunea temporală după reacțiunea corpului și în relație cu aceasta. „Văd un urs - tremur - mi-e frică” și nu „Văd un urs - mi-e frică - tremur.” Noi zicem într'o ordine de idei aneogă: „Temperatura scade - tremur - simț frigul” și nu „Temperatura scade - simț frigul - tremur.”

Rezultă din felul nostru de a considera lucrurile că imagina se ține foarte departe de excitarea nervoasă, putem spune, pe povirnișul opus. Ea înlovărășește descărcarea nervoasă de reacțiune, și dacă samănă cu ceva, samănă cu această descărcare, iar nu cu excitările, sau, mai ales, cu universul fizic. Și încă asemănarea pe care o descoperim nu este de prezumal, ea însăși, decît în măsura în care un fapt psihic, adică imagina, se poate asemui cu o descărcare nervoasă, adică cu un fapt fiziologic sau material. Tot așa, într'un pian, sunetul nu apare decît în momentul în care ciocănelul lovește coarda: el n'are nimic comun cu proprietățile degetului ce lovește clapa, nici cu proprietățile clapei, nici cu proprietățile ciocănelului, dar are ceva din proprietățile corzii. Sunetul este o parte din răspunsul pianului la solicitarea unei forțe ce vine dinafară.

se topește. Zic, atunci, că fosforul solid s'a transformat, prin fuziune, în fosfor lichid. Dar, dacă lau sama la forma expresiei mele, constat cu ușurință că ea nu formulează un raport causal. În adevăr, dacă vreau să exprim, în cazul de față, o legătură de cauzalitate, trebuie să spun că, în relația mea, căldura cheltuită de becul Bunsen este cauza fenomenului de topire a fosforului, și că fuziunea fosforului este efectul. Considerind acum ambele relații, constat că prima este o relație de identitate. În adevăr: fosforul din momentul inițial (în stare solidă), și fosforul din momentul final (în stare lichidă) sînt unul și același lucru, o același cantitate de fosfor care a trecut dela starea solidă la starea lichidă: dar este vizibil că celace joacă, în realitate, în acest raport este principiul substanței, principiul, după cum se știe, cu totul exterior cauzalității. *Același corp*, sub ochii noștri, ia aspecte deosebite. Dacă, prin urmare, știința este întotdeauna silită să coacădă la identitate, faptul se datorește acestui principiu de substanță, care-i comandă, care prezidează tuturor cunoștințelor noastre. Asta nu însumă însă că raportul causal este determinat de raportul de identitate, sau—mai ales—că unul și altul se confundă. O judecată de substanțialitate își are, deci, principalul ei caracter în faptul că enunță o identitate a unui lucru sub formele deosebite pe care le îmbracă. Propoziția noastră, în prima ei formă, este de acest tip.

Relația noastră, sub ultima formă, se prezintă cu totul în alte condiții. Ea nu este o relație de identitate. Rațiunea acestei deosebiri se descoperă lesne. În adevăr, în paragraful precedent a n manifestat părerea că un raport de identitate se subordonează principiului substanței, constatind că un *același corp* se prezintă sub aspecte mereu noă, fără de a înceta să fie unul și același corp. Și se poate spune că un raport de identitate poartă acest nume pentrucă exprimă identitatea unul *obiect* în ciuda transformărilor al căror teatru este acel obiect. Nu tot așa se întimplă cu raportul sub forma causală: căci nu trebuie să pierdem din vedere că o propoziție causală se referă nu la *obiecte*, ci la *evenimente*.¹ Ea nu poate constata identități între lucruri, fiindcă—în primul loc—nu se ocupă de lucruri: ea nu are ca scop de a nota identitatea mereu postulată a unui obiect ce suportă transformări, ci tocmai de a nota transformările ele înșile. Plecind de aici, trebuie să recunoaștem că o relație causală se referă la o acțiune, la un act, și nu la cele două stări ale unul acelulași lucru. Așa fiind, dacă relația causală nu contrazice principiul identității, ea se formează totuși cu totul deoparte de acest principiu, în afară de orice preocupare relativă la unitatea substanței. Opinia acelor logicieni după care princi-

¹ Formula este aproape reprodusă din Wundt, *Logik*, I, p. 506. Ed. 2-a: Die Veränderung ist also Bedingung des Causalität: diese bezieht sich nicht auf Dinge, sondern auf Ereignisse.

plul cauzalității și principiul substanțialității fac „double-emploi” mi se pare, dar, cu desăvârșire eronată: ambele principii colaborează în logica inductivă, ambele prezidează la ordonarea noțiunilor dar fără a se confunda.

Atît timp cît toate părțile care cuprind lumea rămîn neschimbate, sau prezintă mereu același trecere neschimbată (chiar în aparență), atît timp cît rîurile curg cu mereu același luteală între dealuri nemîșcate, atît timp cît oamenii muncesc în tihnă și în pace ogoarele, nimeni nu pronunță și nu caută raporturi cauzale: numai o revoluție sau un războiu cer o explicație pe bază de cauzalitate, numai năruirea unui deal pune omenirii o întrebare la care ea caută să răspundă. Și, luînd lucrurile mai în larg, „perseverarea” unei substanțe într’o formă veșnic identică nu dă loc la stabilirea unui raport cauzal care ar trebui să n’albă aici nici un conținut. Așa dar, este necesar ca o substanță să suporte o modificare pentru ca nexul cauzal să poată fi constatat.¹ Și, ca să intrăm deîndată în punctul de vedere pe care vrem să-l exprimăm, trebuie să spunem că relația cauzală, la drept vorbind, anunță modificarea unei substanțe prin altă substanță. În adevăr, un obiect nu se modifică, nu se transformă decât atunci cînd un alt obiect acționează asupra primului: fosforul brut se topește la flacăra unei lămpi Bunsen: suprimați lampa, îndepărtați corpul ce liberează căldură și fosforul rămîne sau redevine solid. Evenimentul pe care judecata cauzală îl notează este, prin urmare, o acțiune a unui corp asupra altui corp. Sistem departe aici de judecata chemată a constata o identitate de substanță: ceiace leagă relația noastră nu sînt două forme a unei același substanțe, ci două substanțe deosebite, ceiace caracterizează, cu alte cuvinte, *tendința cauzală* a spiritului științific este dorința de a arata că acțiunea unei substanțe—acțiune numită cauză—produce o modificare a altei substanțe—modificare numită efect.—Se zice, ca atare, că parte din *căldura* liberată de lampă este *cauza* a cărui *efect* este *topirea* fosforului. Dacă deci felul acțiunii participă la natura *substantiae causantis*, felul modificării participă la natura *substantiae causatae*: flacăra lămpii Bunsen, în adevăr, topește fosforul, dar provoacă combiștinea (și nu topirea) unei bucăți de lemn. Acest din urmă aspect al problemei ne duce, prin urmare, la concluzia firească după care un raport cauzal ne împinge cu atît mai puțin la enunțarea identității unei substanțe sau a vre-unei calități a unei substanțe cu cît cleștele cauzal cuprinde două substanțe—una modificatoare și alta modificată—cu cît cei doi termeni ai rela-

1 Obiectele ce stau nemîșcate pe pămînt nu încetează, lucrul este prea evident, de a fi acționate de atracția pămîntului, care este încă o *cauză* ce aduce echilibrul tuturor acestor obiecte. Totuși, dacă toate obiectele ar sta veșnic nemîșcate într’un echilibru etern, este îndoielnic că legea gravitației ar fi fi fost vre-odată descoperită. Căderea unui măr face că atracția devine sensibilă și duce singură, la legea lui Newton.

țiel noastre se referă unul la o substanță (la o acțiune a substanței A) și celalalt la altă substanță (la o pasiune a substanței B). Nexul causal îl exprimăm, prin exemple, zicînd că *atracția pămîntului este cauza căderii unei pietre, și că lovirea cu un cuțit este cauza scurgerii singelui dintr'un organism viu*. Acum, dacă luăm atenție la concluzia noastră, constatăm că, deși obținută pe altă cale, ea se potrivește cu rezultatele reflexiilor mai multor logicieni cum ar fi de pildă Sigwart¹ care recunoaște că propoziția lui Mayer: „*causa aequat effectum*“ nu poate fi interpretată, în nici un caz, ca exprimarea unui raport de identitate, mișcarea și căldura nefiînd întru nimic identice ci numai comparabile pe baza acțiunii lor.

Trebue să reținem această afirmație a lui Sigwart cu atît mai mult cu cît logicianul german conchide piecînd—contrar nouă—dela o cauzalitate *substanțială*, adică dela o cauzalitate ce pune în joc natura însăși a substanțelor, dela o cauzalitate ce n'ar nota evenimente ca atare, ci s'ar referi la lucruri.² În ce ne privește, am sprijinit teza, după care judecata causală nu se închide în identitatea substanțelor, pe argumentul principal că raportul causal—precum am văzut—nu enunță transformările unei substanțe contemplate în întreaga exclusivitate a ei, ci arată modalitatea transformărilor privite în ele-inșile ca acțiuni sau ca pasiuni. Trebuie însă să complectăm această afirmație a noastră, recunoscînd că am avut precauția în cele ce precedă să facem o parte considerațiilor asupra naturii substanțelor și, prin aceasta, ne-am apropiat considerabil de cauzalitatea *substanțială*. Ajuși la acest punct totuși, nu am putut să nu observăm că alcătuirea unui nex causal presupune doi termeni ce se referă fiecare la o substanță deosebită, celace însămnă că chestiunea privită chiar din acest punct de vedere ne lasă să întrededem faptul capital pentru noi că, într'un raport causal, cauza și efectul nu pot fi privite în nici un caz ca expresiile a două forme îmbrăcate de una și același substanță. Intrunind acum ambele poziții, rămîne să spunem în concluzie că raportul causal nu este un raport de identitate de substanță, fiindcă după concepția cauzalității *actuale*, el nici nu are ca obiect una sau mai multe substanțe, ci acte determinante și modificări determinate (cauză = căldură, efec = fuziune), iar, dacă, conform concepției cauzalității *substanțiale*, privim substanțele ca ascunse sub aceste acțiuni și modificări, dacă le luăm ca indisolubil le-

¹ *Logik*, II, p. 179, Ed. 4-a.

² „Aber daraus folgt nicht, dass nun der Causalbegriff sich nicht auf Dinge, sondern auf Ereignisse beziehe. Denn Ereignisse oder Vorgänge sind doch Veränderungen an Dingen; das Begriff der Veränderung lässt sich ohne den des Dinges oder des Gegenstands überhaupt nicht denken; wenn ein „Ereignis“ oder ein „Geschehen“ Ursache sein soll, so ist es doch sicher die Bewegung oder Veränderung eines Dings...“ (Sigwart, *Logik*, Anmerkung zu § 73, Ed. 4-a (—Vezi și Prefața lui Heinrich Maier la ediția 3-a a *Logicei* lui Sigwart).

gate de întimplările a căror teatru sînt, de întimplările ce sînt calități ale lor, constatăm că raportul cauzal întrunește, prin cei doi termeni ai săi, calități a două substanțe deosebite. În nici o ipoteză, deci, cauzalitatea nu identifică un lucru, o substanță sub două aspecte din două momente ale istoriei acestui lucru.

*

Mai există însă un aspect al problemei în virtutea căruia ne putem întreba dacă identitatea nu joacă un rol în legătura cauzală. Lăsăm deoparte, firește, chestia de a ști dacă nucumva raportul cauzal sprijinit pe *postulatul identității lumii*, nu include ceva din această identitate a lumii. Ar fi, aici, să confundăm două lucruri: identitatea conținuturilor raporturilor cauzale și identitatea celor două termene legate de raporturile cauzale. Prima identitate există de neîgăduit prin însăși credința în determinismul universal, credință ce constituie baza inducției baconiene și care se exprimă zicînd că „aceleași cauze au aceleași efecte”; dar, trebuie s'o remarcăm imediat, această identitate, sinonim cu repetiția necesară în sinul universului, nu este de genul identității puse în discuție în studiul nostru. Căci cealaltă vrem să demonstrăm este că, în nici un chip, cauza nu este identică cu efectul într'un raport cauzal, iar nici de cum că, odată un raport cauzal enunțat, acesta nu se potrivește tuturor cazurilor identice: o repetăm, această potrivire, această uniformitate din urmă este condiția însăși a cauzalității stabilite pe inducție, și ea nu poate fi pusă în dublu. Să nu confundăm deci problema pe care am discutat-o mai sus și pe care credem că am rezolvit-o în sensul că ni s'a părut că o cauză și un efect nu sînt doi termeni ce se leagă în identitatea unei substanțe, cu problema zisă a uniformității naturii pe care o lăsăm cu totul înafară și care presupune că la cauze identice sînt efecte identice sau, ceialte este același lucru, că un același raport cauzal se manifestă mereu în chip identic, adică în chip necesar. Una este a spune, în adevăr, că atracția pămîntului, este sau nu este privită într'un *raport de identitate cu efectul său*, căderea corpurilor, și alta este a spune că această atracție *acționează sau nu în chip identic* asupra tuturor corpurilor, comunicîndu-le o mișcare de *același* direcție și de *același* accelerație. În primul caz, identitatea ar fi interioară judecății cauzale și ar constitui, ca să zicem așa, cimentul care asigură legătura termenilor, în al doilea caz identitatea ar fi exterioară și n'ar prezida la construcția vre-unui raport cauzal, ci la construcția lumii pe temeiul cauzalității mereu verificate. Nu vrem să spunem desigur,—și cu asta ne luăm toate precauțiile—că un raport cauzal se poate stabili în afara oricărei preocupări asupra identității lumii. Nu este de ajuns ca un fenomen să albească loc o *singură dată* în legătură cu alt fenomen pentru ca să construim un raport cauzal între ambele fenomene; ne trebuie, chiar dacă raportul nostru se bazează pe un singur caz observat, certitudinea că repetiția „à l'iden-

tique" a primului fenomen va trage după sine repetiția „à l'identique" a celui de al doilea. Știință nu se poate face decât cu acest preț, și raportul causal, unealtă a științei, este condiționat de această certitudine. Am putea chiar merge până a spune că celace diferențiază o legătură causală de o legătură fortuită este faptul că primul este privit ca necesar și universal și este reținut ca atare, astfel ca o observație a unui eveniment natural este punctul de plecare ce duce la stabilirea unui raport causal după cum cea observare este judecata necesară sau nu, după cum se întovărășește de părerea că aceleași evenimente, în circumstanțe identice se vor produce sau nu din nou.¹ Totuși, dacă totul se leagă în logică, asta nu înseamnă că totul se confundă: și causalitatea este, cel puțin în două feluri, legată de identitatea substanței: într'un fel pe care l-am văzut mai sus când am spus² că principiul causalității și principiul substanțialității odihnesc unul pe altul, și într'un al doilea fel pe care l-am văzut chiar acum. Celace noi punem în dubiu este deci numai faptul unei interpenetrări intime inaccesibile analizei a postulatului identității lumii, a principiului identității substanței și a causalității.

Această lungă paranteză fiind închisă, revenim la problema ce ne preocupă în această secție a studiului nostru, cea de a ști dacă nu cumva termenii causalității constituie o altă legătură de identitate încă nemenționată, dacă—cu alte cuvinte—nu cumva o judecată causală este celace numim în logică o judecată de identitate. O rapidă investigație ne va lămuri pe deplin, credem, asupra acestui lucru. În adevăr, judecățile zise de identitate sînt bine cunoscute, bine definite în natură și în forma lor, și tot ce nu participă la această natură și la această formă nu poate fi o judecată de identitate. O atare judecată este de tipul: acesta este tot una cu acela. Când zic: *acest om este Ahiles* zic, în realitate, că *omul pe care îl văd în fața ochilor și omul numit Ahiles sînt unul și același om*. Înțelegem, prin aceasta, cît de mic este cîmpul acestor judecăți de identitate care, din punct de vedere psihologic, echivalează cu o recunoaștere. Desigur revenind pe tărîmul logic, nu trebuie să exagerăm stricteța unei asemenea identificări: ne pare, din acest punct de vedere, îndubitabil, că o judecată, ori care ar fi ea, nu se poate forma decât prin așezarea împreună a doi termeni discernabili. Așa fiind,

¹ D. I. Petrović, în cursul său de Logică, insistă cu dreptate asupra faptului că repetiția experiențelor nu este un element constitutiv al raporturilor causale. Un raport causal se întemeiază pe o singură experiență; celace formează rădăcina în lumea reală a unui raport reputei causal este tocmai credința că repetiția circumstanțelor ar crea același eveniment și, prin „ricochet", credința că repetiția experienței este inutilă. Altcum, dacă raportul causal nu s'ar crea de la prima experiență, de ce s'ar crea el la a doua sau la a treia sau la a x -a față de infinitatea cazurilor în viitor? Ce aduce nou experiența No. x ?

² P. 6.

dacă ne gândim bine, judecata: A este A nu se poate constitui decât fiindcă sub această judecată, în realitate eliptică în forma ei, se ascunde judecata complexă: A cu No. 1 este A cu No. 2. Succesul unei judecăți de identitate este tocmai condiționat prin faptul că, în încheierea unei operații mintale de un tip aparte, facem indiscernabili doi termeni ce cu un moment înainte erau discernabili. Exemplul precedent era particular de elocvent, în acest sens; zicînd: acest om este Ahiles, nu fac decât să enunț părerea că omul pe care îl am *astăzi* în fața mea este același pe care l-am văzut *eri* și care mi s'a spus că îl cheamă Ahiles. Termenii mei se opun, prin urmare, printr'un atribut temporal: omul de *azi* este același ca omul de *eri*. Ori, dela Leibnitz încoace cel puțin, logicienii sînt de acord în părerea după care este de ajuns ca două subiecte să aibă *un singur* atribut deosebit pentru ca să fie discernabile. Așa,—am putea spune,—îată două bile albe de biliard așezate pe masa verde avînd exact același culoare, exact același formă sferică și exact același mărime: ele sînt discernabile, fiindcă tocmai am proclamat că sînt *două*. Dar, trebuie să fim foarte atenți înainte de a emite părerea că ele nu diferă prin nici un atribut. În adevăr, ele sînt identice ca formă, mărime și culoare: însă trebuie să remarcăm că ele nu ocupă același loc în spațiu și că acesta este elementul care ne face să le deosebim; în termenii logicei atributive s'ar putea deci spune că cele două bile de biliard au un atribut *necomun* constituit prin faptul că coordonatele bilelor la limitele mesei de biliard nu sînt aceleași. Dacă sceastă din urmă deosebire ar cădea, vedem în chip mintal, din vina de a nu le mai fi lăsat nici un atribut *necomun*, cum cele două bile s'ar apropia deodată, s'ar pătrunde și ar deveni indiscernabile, dar n'ar mai fi decât una și același bilă. Două subiecte deci, ca să poată fi considerate ca atare, trebuie să difere prin ceva, și numai fiindcă sînt *două* pot să constituie termenii unei judecăți. Am avut, prin urmare, perfectă dreptate cînd am spus, ceva mai sus, că judecata referitoare la Ahiles nu este posibilă decât în măsura în care distinge omul de *eri* și omul de *azi*. Și termenii unei judecăți de identitate au această calitate, paradoxală în aparență, de a nu fi identici.

Dar nu putem împinge lucrurile mai departe pe această cale: cheia unei judecăți de identitate, miracolul pe care mintea omenească îl săvîrșește cînd o formează, este constituit prin faptul că cele două noțiuni închise în termenii săi se suprapun confundîndu-se ca două triunghiuri egale sau ca cele două bile de biliard de mai sus. Trecerea pe care o asigură o judecată de identitate este dela nidentici discernabili la identici indiscernabili. Dacă, prin urmare, operația găsește, înainte pasului pe care îl asigură, doi termeni distincți, sfîșitul și scopul ei este absorbirea celor două concepte unul prin celălalt. Spiritul care săvîr-

șește operația subînțelege că vrea să omită atributul necomun în favoarea celor comune, el privește acest atribut ca neglijabil și îl îndepărtează. Omul de *eri* numit Ahiles și omul de *azi* devin, numai cu acest preț, un același om. De altfel, caracteristica, pe care o semnalăm în treacăt, nu este particulară exemplului nostru: atributul ce cade în judecata de identitate, a căru! mecanică ni s'a părut că se bizue pe o recunoaștere, este mai întotdeauna un atribut temporal, (A este aceleași A pe care l-am cunoscut în momentul cutare) sau spațial (A este același A pe care l-am văzut în punctul cutare), sau mixt spațialo-temporal (A este același A din punctul cutare și momentul cutare). La drept vorbind, identificarea nu se face topind cei doi termeni într'unul, ci reducând pe cel dintăiu la cel de al doilea, cu gândul că reducem necunoscutul, lucrul perceput sau conceput în momentul prezent, la cunoscutul fruct al investigațiilor trecute, omul văzut acum, la omul cunoscut *întotdeauna* sub! numele de Ahiles. Celace revine a spune că identificarea, pe lângă caracterele de mai sus, mai are pe acele de a reduce particularul la universal, legînd un singur moment prezent de momente trecute multiple. Se înțelege ușor, așa fiind, că o judecată de identitate oarecare se poate reconstitui la infinit, fiecare recunoaștere sporînd termenul al doilea în care primul termen vine să se rezorbe. Astfel, omul întîlnit în ziua 5-a a lunel lui Hecatombeon este identificat cu omul numit Ahiles întîlnit în cursul lunii lui Pyanepsion: unul și altul sînt tot Ahiles. Dar [omul întîlnit în ziua 12-a a lui Hecatombeon] este iarăși (același Ahiles, pe care l-am mai văzut acum în două rînduri, în cursul lui Pyanepsion și la 5 a lui Hecatombeon). Am așezat aici între eîrlige [] termenul întăiu, și între paranteze () termenul al doilea: constatăm că termenul al doilea se găsește sporit față de cel din judecata precedentă. În fine [omul întîlnit în ziua a 29-a a lui Hecatombeon] este (același Ahiles pe care l-am mai văzut acum în trei rînduri, în cursul lui Pyanepsion... etc...); termenul al doilea se găsește și mai sporit de această dată. Am putea să mergem așa la infinit, ori decite ori întîlnim pe omul numit Ahiles, și să zicem, de pildă, că omul întîlnit în anul al 3 lea a celei de a IV-a Olimpiade este același Ahiles pe care l-am mai recunoscut în nenumărate rînduri în anii trecuți.

Iată caracterele predominante ale unei judecări de identitate. Trebuie să recunoaștem acum că nimic nu samănă mai puțin cu o atare judecată decit o judecată cauzală. Celace ni s'a părut esențial la judecata de identitate precedentă era fenomenul contopirii a două noțiuni discernabile într'o singură noțiune prin intrarea noțiunii făcînd obiectul primului termen în noțiunea mai generală făcînd obiectul celui de al doilea termen. În această privință, propoziția: *a* este același lucru ca A, însămnă: *a* dispăre în A. Spiritul la contact cu *a* și cu A, și nu mai reține, la sfîșitul operației, decit pe A care înglobează acum și pe *a*. Același operație are ea loc cu prilejul unui judecări cauzale? În ce chip se

împerechează aici acei doi termeni? Dacă sînt distincți la începutul operației, ei nu se confundă la sfîrșitul ei. Cauza obiect al primului termen este cu desăvîrșire ireductibilă termenului al doilea. Privind-o dintr'un anumit punct de vedere, am spus mai sus 1 că prima este o calitate a unei substanțe, și cealaltă o calitate a altei substanțe. A le împreuna, ar însemna oarecum a aduna merele cu fluturii. Dar nu considerăm numai substanțele, ci raportul cauză-efect; vom vedea lucrurile și mai limpede. Să disociem, în adevăr, o judecată cauzală. Fie judecata următoare: căldura solară dilată fierul. Căldura aici este o acțiune a substanței numită soare, acțiune a cărei efect este dilatația unei substanțe numită fier. Ce departe sîntem de astădată de forma expresiei: *acesta este Ahiles*. Termenul întău, într'o judecată cauzală se balansează cu termenul al doilea fără a se putea reduce. Și judecata întregă enunță că un lucru este autorul unui eveniment în sinul altui lucru. Termenii formează un echilibru și stau de ambele părți ale verbului precum două talere ale unui cîntar: scoateți unul și celalalt cade la pămînt; căci nu se poate concepe un efect izolat, un efect ce n'ar avea nici o cauză, și nici o cauză izolată, o cauză fără efect. Primul încă este mai privilegiat, pentru că un eveniment izolat ar putea fi cunoscut ca o pură întîmplare, dar o cauză stearpă, o acțiune ce nu este una, nici nu se poate înțelege; în adevăr, de unde știm că soarele împarte căldură, dacă nu fiindcă dilată mercurul din termometru, fierul și alte metale, fiindcă dă plantelor puterea de a crește, fiindcă excită simțurile termice ale omului, îl face să transpire, etc. etc.? Cauza, fiind acțiune, nu se manifestă decît prin efectele sale.

Acest lucru însumă că o judecată cauzală comportă în mod obligator două elemente care nu există decît unul prin altul, fiindcă stau față în față. Dispariția unuia aduce dispariția celuilalt. Și fără a mai continua cercetările, se vede că, în asemenea condiții, ar fi evidentamente absurd să credem că un termen ar putea să sară peste termenul copulativ pentru a se contopi cu ultimul termen, ca într'o judecată de identitate. O atare operație logică, dacă cumva ar fi făcută posibilă printr'o structură excepțională a termenilor față în față, ar aduce cu sine dezechilibrul cîntarului prin așezarea ambelor talere, fără contragreutate, în același parte a pliciorului. 2 Cauza fiind, precum am spus, factor de efect, și invers, n'am mai avea nimic, silindu-ne să avem numai cauze, sau numai efecte. 3

1 Vezi p. 7-8

2 Componerea unui raport cauzal cu echilibrul unei balanțe se poate duce mai departe decît o cer nevoie noastră actuală. În raporturile cantitative, cantitățile de cauză se modifică cu cantitățile de efect, deși - să nu uităm a o adăuga - nu întotdeauna în același sens ca în cazul balanței.

3 Este aproape inutil să semnălăm că o judecată cauzală poate fi ea însăși obiectul unei judecăți de identitate ca orice cunoștinși, de

Dacă raportul de cauzalitate nu este un raport de identitate, dacă forma sa, ca judecată, nu este acela a unei judecăți de identitate, sîntem evidentamente ispițiți să reluăm cercetarea lucrurilor pe alt plan, întrebîndu-ne dacă nu cumva logica astăzi atît de defăimată a secolului al 19-lea ne dă cheia problemei în timp ce ne permite a declara că raportul cauzal este un raport de secuență, un raport între două elemente ce se prezintă *successiv*, și din care elemente unul este numit *antecedent*, și celalalt *secuent*.

Examenul atent al raporturilor cauzale ne arată însă că aceste raporturi nu sînt întotdeauna raporturi de secuență ci sînt cel puțin tot atît de deseori raporturi de *coexistență*. Cînd o șină de cale ferată este expusă razelor solare puternice dintr'ol zi de vară, ea își mărește volumul în timp ce primește și reține căldura soarelui, și pe măsură ce primește această căldură; mărirea volumului este modul său propriu de a primi căldura. Nu se pot deci deosebi în experiența noastră două momente succesive: a) acel în care șina este lovită de razele solare; b) acel în care ea se dilată. Și, mai în general, cînd aplicăm o forță unui obiect material, nu deosebim un timp *gol*, un timp în interiorul căruia efectul ar fi încă nul, deși cauza s'ar manifesta, în interiorul căruia forța (cauza adică) lucrează, fără ca modificarea cerută de lege (adică efectul) să se producă. În mecanică se subînțelege, de pildă, că dacă o forță vine să comunice unui corp o mișcare pe un timp t , începînd la o epocă $t = t_0$ și mîntuînd la o altă epocă $t = t_z$, mișcarea va căpăta o accelerare ce începe a se manifesta în momentul t_0 și dispăre în momentul t_z , iar nu în momentul t_1 pentru a se anula în momentul $t_z + 1$. Toate aceste sînt evidente. Cînd dau drumul unei pietre, eu nu cred că piatra stă nemîșcată într'un prim interval de timp (oricît de mic ar fi acest interval) pentru ca să satisfacă pe amatorii de secvențe care doresc ca întăiu să vie atracția (cauza), și, pe urmă, mișcarea pietrei înspre mijlocul globului pămîntesc (efectul).

Mai mult decît atît. Este interesant să semnalăm faptul că observația noastră ne arată cazuri în care cauza și efectul sînt intervertibile. Să luăm ca tipa asemenea cazuri legea lui Mariotte 1: „la temperatură constantă, volumurile unei aceleiași mase de gaze sînt invers proporționale cu presiunile pe care le suportă”. Cînd se mărește presiunea asupra unei mase de gaz, volumul său se micșorează în mod proporțional; cînd se micșorează volumul, se

altminteri. Ori de cîte ori o judecată cauzală joacă, ea este *recunoscută* și apropiată de cazurile observate anterior, după mecanismul pe care l-am descris ca fiind propriu unei judecăți de identitate. *Acesta este acela* devine, de pildă, *acest eveniment* este un *caz de dilatație*. Nu trebuie însă să facem o confuzie grosieră; constatarea, consemnată în această notă, nu implică nici o analogie între judecățile de cauzalitate și de identitate, ci numai că un raport cauzal poate fi identiffcal.

1 Numită și legea lui Boyle.

mărește presiunea în chip proporțional. Astfel că se poate spune indiferent că variațiile de volum sînt cauza variațiilor de presiune, sau că variațiile de presiune sînt cauza variațiilor de volum. Ce este aici antecedent și ce este secuent? Dacă am presupune că modificarea volumurilor este antecedentă, această modificare putînd fi efect, am avea un antecedent efect, și logica tradițională ar fi în mare încurcătură.

La lumina celor ce preced și în special a ultimului exemplu — și exemplele, de altminteri, nu lipsesc — vedem ce trebuie să credem, în ultima analiză, despre afirmația lui Malorescu¹: „În formularea metodei concordanței și a diferenței, noi am introdus nota succesiunii ca o notă esențială. Mulți logici (Mill, Bain, etc.) și mulți naturaliști o lasă la o parte: căci aceștia voesc cu orice preț să introducă o lege naturală și în coexistențe fenomenale; și fiindcă legea naturală nu se poate înțelege decît prin raportul causal, vor să introducă în fel de cauzalitate în cele coexistente. Dar aceasta nu ne pare admisibil; căci unde nu e succesiune, nu e cauzalitate“. O atare judecată ni se pare ar fi o eroare: cum am văzut, un raport causal poate să fie de coexistență și legătura dela antecedent la secuent nu este nici de cum semnul unei legături cauzale.

De altfel, succesiunea invariabilă nici nu constituie cauzalitatea și nici nu poate fi paralogism în raționamentul inductiv mai periculos decît acel exprimat prin formula: *post hoc, ergo propter hoc*. Astfel, credem noi, se poate reduce la nimic acel paradox celebru al logicienilor din veacul al 18-lea, pus la modă de Thomas Reid, care se referă la conexiunea între noapte și zi. Nu există succesiune mai veche, mai invariabil și mai regulat observată decît acela a nopții urmată de o zi. Totuși, nimeni n'ar avea ideea vreodată să spue că noaptea este cauza zilei, sau, considerînd, că și ziua precedă noaptea, să proclame că ziua este cauza nopții. Un raport de cauzalitate nu este întotdeauna un raport succesoral; un raport de secuență cît de invariabil, nu este numai decît un raport causal; iată rezultatul la care ne oprim și care ne silește să ne așezăm iarăși într'o nouă poziție.

Raportul causal nu are caracterul de a fi nici de identitate, nici de succesiune. El este însă, desigur, un raport de echivalență. În ce sens trebuie să înțelegem această echivalență și în ce limită putem noi s'o acceptăm? Iată problema care se pune de astădată. Problema de o extremă delicată, dacă ne gîndim la toate înțelesurile ce se pot îngădui formulei „causa aequat effectum“. Desigur, o mare parte din aceste înțelesuri pot fi înlăturate fără o prea mare sforțare. În primul rînd, am văzut că echivalența nu poate fi acceptată ca o formă de identitate, și n'avem să revenim asupra acestui punct. În al doilea rînd, dacă

¹ *Logica*, p. 165 a Edit. VII-a.

o cauză și un efect se comportă în anume condiții una față de alta, nu se poate pierde din vedere că o cauză nu este legată de un efect precum o tulpină este legată de o floare, și nici nu se poate crede că o cauză fiind dată în chip izolat, adică sub înfățișarea de manifestare, un efect *singur posibil* este dat în mod concomitent. Căldura *dilată* o șină de metal, și *topește* o figurină de ceară. Astfel că principiul: „aceleași cauze au aceleași efecte” trebuie înțeles într'un anumit fel. Până la un punct, pentru a lămurii această dificultate, am fi ispitiți să revenim pe poteca cauzalității substanțiale pe care o găsim deja bătută și în care am rătăcit deja intru câțiva în cele ce precedă. Am constatat, ca atare, că A cu B este cauză de β în chip necesar, dar că, în chip tot așa de necesar, A cu C este cauză de γ semnă-lind prin aceasta că acțiunea lui A depinde de substanța influențată. De aici plecînd, am putea să enunțăm legea-corectiv după care *aceleași cauze au aceleași efecte asupra aceluiași substanțe*, și am presupune, oarecum, că principiul adoptat în mod comun și care nu pomenește de substanță, conține o elipsă, un subînțeles. Dar, nici această primă corecțiune, prin introducerea membrului subînțeles, nu ne satisface. În adevăr, căldura dilată o bară de fier, însă cînd aceasta ajunge la o anumită temperatură ea va intra în fuziune, întocmai ca bucata de ceară. Ceara, deci, nu se dilată niciodată și, prin aceasta, se comportă în mod deosebit de substanța numită fier; dar ceara și fierul, până acum substanță cu comportări deosebite, prezintă ambele celace se numește în fizică un *punct de fuziune*. Celace însumă că reluînd limbajul cu notații schematică de mai sus, sîntem reduși a spune că A cu B poate fi cauză de β dar și de γ în anumite condiții. Se vede, prin urmare, cîte dificultăți prezintă principiul echivalenței cauzel cu efectul; și totuși, ne grăbim să adăugăm, atîta nu ajunge să răstoarne convingerea că raporturile cauzale sînt necesare.

Să reluăm însă, de mai sus, explicațiile noastre. Este prea cunoscut că *absolut* toate corpurile simple¹ trec prin cele trei stări solidă, lichidă și gazoasă, deși în condiții de temperatură și de presiune specifice fiecăruia, astfel că la temperatura normală a globului pămîntesc și la presiunea atmosferei sale, unele corpuri se găsesc în stare lichidă, altele în stare gazoasă, și altele în stare solidă. Celace variază, prin urmare, dela corp la corp sînt temperaturile critice caracteristice, și întreaga diversitate a fenomenelor observate în legătură cu schimbările de temperatură a acestor corpuri se poate simplifica și reduce într'o privință cînd dăm atenție legii absolut universale că toate corpurile simple trec prin aceleași stări, în același ordine: orice corp solid, în-

1 Și cele compuse cînd căldura nu le descompune.—În ce privește corpurile simple, cărbunele n'a putut să fie lăsat până acum, deși se volatilizează la 3500°.

călzit, va termina prin a deveni lichid, și orice corp lichid, încălzit, va termina prin a trece în stare de gaz. La capătul acestei simplificări, regăsim necesitatea: temperatura la care un corp trece dela o stare la alta depinde de acest corp; dar celace nu depinde de el, celace apare necesar, este trecerea și ordinea în care cele trei stări își succedă: o dublă specie de necesitate se descoperă, deci, în natura lucrurilor: una le ține pe toate în cleștele ei: cealaltă privește pe fiecare corp în parte, și în acest din urmă sens zicem că fosforul se topește necesarmente la 44°.

Dacă trecem dela fuziune la alt fenomen cum este acel al dilatației, constatăm că numai unele corpuri prezintă fenomenul de dilatație, constatăm adică cum că numai unele corpuri solide își măresc volumul cu cât se apropie mai mult de temperatura de fuziune: alte corpuri solide păstrează același volum, oricare ar fi temperatura lor, în fine apa scade de volum când trece dela starea solidă la starea lichidă. Singura necesitate ce se ivește în raport cu legea dilatației este deci acela pe care am numit-o de specia adoua: unele corpuri se dilată, dar, aceasta, în chip necesar.

Reese prin urmare, d'n examenul ce precedă, că un observator va înregistra comportări foarte deosebite la corpurile diverse pe care le va încălzi rind pe rind și, dacă întinde experiențele la realizarea altor cauze decât căldura, tabelurile de proprietăți fizice și chimice ale corpurilor ne sînt martore că el va descoperi efecte ce vor varia cu corpurile tratate: unele se vor arata solubile în apă, altele solubile în sulfura de carbon, unele averse de oxigen, altele averse de azot, etc. etc..

Iată ce rămîne din principiul uniformității naturii și din acel după care aceleași cauze au aceleași efecte. Condițiile accesorii subînțelese pot fi atât de numeroase și de complexe că o lege cauzală este necesară, dar ea poate să nu joace decât în anumite cazuri, adică față de unele substanțe influențate și în condiții determinate. Apa nu dizolvă toate corpurile, dar pe acele ce le dizolvă, le dizolvă în mod necesar. Ajunși aci, trebuie să avem îndrăzneala să tragem o concluzie iremediabilă: principiul că „aceleași cauze au aceleași efecte“ este tot atât de adevărat cași principiul invers după care „aceleași efecte au aceleași cauze“. Cauzalitatea răsturnată include, în adevăr, condiții analoge acelorora pe care le-am găsit cauzalității drepte, și nimic mai mult. Căci, în special, dacă la cauzalitatea dreaptă efectul depinde de substanțe ce suportă cauza, la cauzalitatea răsturnată cauza depinde de substanța ce produce efectul. Este cunoscut, de exemplu, că în chimia industrială există mai multe proceduri prepușe a obține un produs. Astfel, albumina uscată se prepară tratînd o soluție de albumină în apă fie prin căldură, fie prin alcool, fie chiar prin unele acide. Într'un asemenea caz, cauzalitatea răsturnată nu ne permite să plecăm dela produsul

considerat ca efect, pentru a ne ridica în mod necesar la ch'p'ul de producție adică la cauză. Și bazați pe constatarea că alcoolul precipită întotdeauna albumina din apă, iar că albumina nu este întotdeauna precipitată de alcool, logicienii vor considera că legătura de cauzalitate răsturnată are o rigoare inferioară ce nu se potrivește cu acela a cauzalității drepte. Propoziția noastră după care principiul „aceleași efecte au aceleași cauze“ are o valoare egală cu principiul „aceleași cauze cu aceleași efecte“ nu poate deci stărni, la prima vedere, decit o mare nedumerire.

Totuși, îndrăznim să facem acest pas oprit de logica tradițională. În adevăr, bazați pe considerentele precedente, ni se pare că putem opina că raportul de cauzalitate răsturnată este promovat mult în urma raportului de cauzalitate directă fiindcă i se pune condiții cu mult mai grele. Primul inferă dela acționat la agent, al doilea dela agent la acționat. Ori, se admite în general, după cum am văzut, că într'un raport direct natura acționatului trebuie să ne fie dată, și, de asta spunem că alcoolul coagulează albumina. De ce atunci nu s'ar admite ca, într'un raport răsturnat, natura agentului să ne fie dată și să ne declarăm tot așa de satisfăcuți când enunțăm legea (necesară, să nu uităm) că albumina este coagulată de alcool? Știm bine: albumina nu este coagulată numai de alcool, dar asta nu ridică nimic din rigoarea și—încă odată—din necesitatea legăturii pe care o știm. Precum știm tot așa de bine că alcoolul nu încheagă numai albumina, și nu cugetăm totuși că legătura de cauzalitate directă de mai sus este mai puțin riguroasă și mai puțin necesară din acest motiv. Dacă n'am pune deci condiții subînțelese unui raport de cauzalitate dreaptă, acest raport ar deveni absurd căci aceleași cauze „n'ar avea“ aceleași efecte. Și de ce, în acest caz, n'am acorda aceleași clauze subînțelese și raportului răsturnat pentru ca nici el să nu fie absurd?

Numai cu acest preț, dacă ne gândim bine, raportul de echivalență ar putea să subziste în sinul cauzalității. Fiindcă, în mod indubitabil, ca doi termeni să fie echivalenți, trebuie ca trecerea dela unul la altul să se poată face în ambele sensuri. Dacă scriem sub formă schematică raporturile cauzale de mai sus, avem, pentru raporturile drepte, o expresie ce s'ar putea întoarce în modul următor: a din A asupra lui B produce efectul b , sau, mai bine, în modul: a din A produce efectul b la B . Această expresie corespunde dezvoltării celei mai complete a raportului drept. Pentru mai multă siguranță, putem s'o încercăm pe un exemplu simplu, și atunci, corespondența devine precum urmează: Căldura (a) soarelui (A) produce dilatația (efectul b) la șine (B). Legătura de echivalență cere, în chip indiscutabil, ca trecerea precedentă dela grupul aA la grupul bB să poată fi făcută și în sensul invers, astfel ca să zicem în limbaj schematic: b la B este produs de cauza a din A . O repetăm, acest din urmă raport nu trebuie înțeles cași cum ar fi scris: b

la B este produs numai de cauza a din A , precum nici raportul direct nu trebuie înțeles cași cum ar fi scris: a din A numai asupra lui B produce efectul b , sau: a din A produce numai efectul b la B (și niciodată efectul c la C , efectul d la D , etc.).

Totuși, nu putem să pierdem acest lucru din vedere, dacă raporturile cauzale directe și răsturnate se pot transforma întotdeauna unul într'altul prin trecerea termenilor unul în locul altuia și printr'o modificare—întotdeauna același—a termenului copulativ, dacă se poate conchide, de aici, că termenii sînt echivalenți, dacă, mai ales, se poate vedea, din cele ce precedă, că raționamentul logic are, în ambele raporturi, o valoare egală, totuși, zicem, între raporturile directe și cele răsturnate subzistă un oarecare număr de diferențe. S'ar părea, la prima vedere, că diferența cea mai demnă de a fi notată se prezintă în eficacitatea raportului drept; adică în valoarea științifică a acestuia.

Nimic mai fals decît această aparență. Desigur, știința întrebunțează cu precădere raporturile directe și transformă legile naturii exprimîndu-le tocmai sub formă de raporturi directe. Dar trebuie să nu uităm un lucru: un element nu devine cauză decît în preajma vre-unui efect, căldura, de pildă, chiar privită ca agent virtual, nu poate fi considerată ca o energie de sine stătătoare și izolată, ci numai ca o energie capabilă de a provoca dilatarea unor corpuri, combustionea altora, fuziunea altora, etc. Se poate chiar spune că o cauză nu este observabilă decît în măsura în care dă naștere la efecte. Nu ne trebuie mai mult ca să recunoaștem că efectele ne descoperă cauzele iar nu cauzele efectele, și că cercetarea științifică, în stadiul său creator, procedează prin stabilirea de raporturi răsturnate, căutînd cauzele fenomenelor înregistrate. Celace vrem să stabilim în știință, celace nu cunoaștem întotdeauna, celace ne oprește în loc sînt cauzele: cauzele cutremurelor de pămînt, cauzele ploii, cauzele cancerului, și așa mai departe. Cutremurul îl vedem, cancerul îl vedem: celace căutăm este cum *este produs* cancerul. Și din ziua în care vom ști că boala numită cancerul *este produsă* de cutare factor, vom fi în posesia unei noi legi științifice. Iasăși forma expresiei precedente, în care termenul copulativ se enunță prin cuvîntele: *este produs*, și în care elementul cauză (astăzi în alb) se află în al doilea membru, însăși această formă este clasică înfățișare a unui raport cauzal răsturnat. Ori, dacă savanții întrebunțează în mod curent cauzalitatea răsturnată însăși, în chip indubitabil, că ei îi acordă o încredere pe care logicienii, la rîndul lor, ar putea s'o îngăduie.

Conchidem, din considerațiile precedente, că echivalența între cauza și efectul cuprinse într'un raport cauzal trebuie interpretată în sensul că trecerea dela un termen la celălalt este tot atît de riguroasă, oricare ar fi ordinea în care formulăm legătura ambilor termeni. Altcum știința și-ar pierde orice posibili-

tate de înfăptuire și orice rost. Zicem chiar orice rost. Căci ce valoare ar mai avea un instrument ca termometrul dacă n'am fi convinși că în chip necesar sulirea coloanei de mercur (efect) corespunde cu mărirea temperaturii ambiante (cauză)? Și ce valoare ar mai avea un tratament medical dacă n'am ști iarăși că dezordinile organice pe care vrem să le curmăm sînt produse în chip necesar de un factor pe care tratamentul este tocmai menit să-l înlătore?

Aceste toate fiind spuse, rămîne să vedem care este natura acestei echivalențe între fenomenul cauză și fenomenul efect. Nu putem să ne gândim la o simetrie, celace poate fi explicat pe scurt zicînd că o simetrie ar implica o interschimbare a termenilor: ar fi indiferent să așezăm cauza într'un loc sau în celălalt în raport cu termenul copulativ. Ori, tocmai se întîmplă că după ordinea de așezare a cauzei și a efectului structura verbului se schimbă, celace însemnă că această ordine nu este indiferentă. Dacă am exprima raporturile cauzale în limba latină, am putea spune că verbul, în cazul unui raport direct, este activ, și că este pasiv în cazul contrar. Astfel, ar trebui să spunem: *calor dilatat ferrum și ferrum dilatat calor*. Poziția noastră se acordă însă numai cu cazurile simple. Există, în particular, o expresie tip a judecății cauzale, expresie extrem de uzuală, a cărei studiu logic nu l-am putut întîlni nicăeri, și care reprezintă, în ochii noștri, un raport de cauzalitate răsturnată deghizat. Un atare raport îl putem analiza în exemplul: cauza dilatației este căldura. Se știe că un raport de cauzalitate directă se poate defini zicînd că, din punct de vedere gramatical, el are un subiect ce nu este decît cauza și un predicat ce este efectul, pe cînd un raport de cauzalitate răsturnată ar fi, după același criteriu, o judecată în care — de data asta — efectul ar fi subiectul și cauza atributul. Ce se întîmplă însă dacă, vrînd să aplicăm regula noastră exemplului precedent, ne propunem să vedem căruia din aceste două tipuri de cauzalitate îi corespunde? În propoziția: „cauza dilatației este căldura“, subiectul judecății este cuvîntul: „cauza“, iar atributul este cuvîntul: „căldura“. Nici unul, nici altul din aceste două cuvinte nu se referă evidentemente la efect. Criteriul precedent după care deosebim judecățile drepte și judecățile răsturnate se dovedește, prin urmare, inoperant în cazul ce ne preocupă.

Ce s'ar întîmpla însă dacă am modifica oarecum criteriul tradițional, lăsînd mai puțină răspundere gramaticii, și menținîndu-ne pe un teren pur logic? Să încercăm, de pildă, să întrebuițăm o formulă care să se resimtă de influența celei vechi, dar care totuși să ne dea o libertate mai mare. Vom zice acum: într'un raport de cauzalitate dreaptă, efectul este o determinată a cauzei, sau, dacă vreți, cauza determină efectul — cel puțin în aparență și în ordinea termenilor — pe cînd, într'o judecată de cauzalitate răsturnată, efectul determină cauza. Așa făcînd, re-

venim la cele ce au fost spuse mai sus cînd am observat că judecățile de cauzalitate ne asigură o trecere în ambele sensuri după cum considerăm că efectul sau cauza ne sînt date din primul moment, și după cum căutăm cauza sau efectul care li se potrivesc. Mersul dela cunoscut la necunoscut, specific cercetării științifice, este astfel asigurat prin relația cauzală, în două chipuri. Ori cunoaștem cauza și vrem să determinăm efectul, ori cunoaștem efectul și vrem să determinăm cauza. Astfel, în relația: *căldura provoacă dilatarea unor corpuri*, termenul „dilatarea unor corpuri, este celace descoperim ca însușire a căldurii,¹ o determinație a ei, ca atribut—de data asta nu în înțeles pur gramatical, ci în înțeles filozofic.—Pe cînd în relația: *dilatația este provocată de căldură*, celace vrem să cunoaștem este cauza unui fenomen dat dinainte, celace este o determinație, o însușire, o proprietate, este căldura pe care o recunoaștem ca o cauză a dilatației, *dilatația* este un concept conținînd diferite note și, printre aceste note, figurează și factorul care o provoacă.

Nu mai sîntem acum dezarmați în ce privește exemplul nostru de mai sus. Este destul să ne întrebăm care este, în judecata noastră, termenul pe care dorim să-l cunoaștem în raport cu termenul dat dinainte. Ori, în judecata: „cauza dilatației este căldura” apare în mod indubitabil că termenul dat dinainte și care suportă afirmația, termenul despre care cugetăm este *dilatația*. Celace afirmăm noi, în definitiv, este că dilatația are o cauză, anume căldura. Dar, în ce privește rostul termenilor în legătură cauzală, nu putem decît să fim de acord că dilatația reprezintă efectul și căldura cauza. În cazul precedent, prin urmare, judecata enunță o însușire a unui efect, o notă a conceptului reprezentat în efect, notă ce privește modul de producție a efectului. Ne aflăm deci în fața unei veritabile judecăți cauzale răsturnate de o formă extrem de răspîdită și care se deghizează ochilor logicienilor numai fiindcă logica împarte judecățile drepte și răsturnate referindu-se la rolul gramatical al termenilor.

Se înțelege ușor, celace ne preocupă în primul rînd în studiul de față, nu este să reabilităm cauzalitatea răsturnată, atît de calomniată. Prin celace precedă imediat, am încercuit aproape în mod desăvîrșit problema referitoare la natura echivalenței pe care vrem s'o determinăm la raporturile cauzale, și, din acest punct de vedere credem că nu ne-am pierdut timpul. În adevăr, dacă cele de mai sus sînt exacte, cauza și efectul își fac față în judecățile cauzale, în sensul că trecerea dela una la alia se face

¹ O repelăm iarăși, cel puțin în aparență; în cele ce precedă, am arătat deja că fenomenul căldurii nu ne poate fi cunoscut în afară de manifestările ei, în afară deci, de efectele ei, fie asupra simțurilor noastre directe, fie asupra unor corpuri asupra cărora provoacă modificări percepute.

tot atât de riguros, fie că plecăm dela cauză, fie că plecăm dela efect; nu înșamnă însă acest lucru că verbul ce separă cauza de efect era rolul unui semn de egalitate ca, de pildă, într'o expresie algebrică unde $x=s$ se poate scrie și $s=x$, fără ca termenul de legătură să fie modificat cituși de puțin. Termenul de legătură al judecăților cauzale, adică termenul copulativ al acestora se modifică, după cum am văzut, îndată ce ordinea termenilor în relație se inversează. Faptul nu poate să ne mire, căci dacă ar fi altfel, dacă termenul copulativ ar fi indiferent la schimbarea termenilor, ne-am afla în fața unui raport în care cauza ar fi identică cu efectul: celace am demonstrat a fi, credem, absurd. Este drept, dacă considerăm legea lui Mariotte, expresia: „în sinul unui gaz, modificările de presiune produc modificări de volum invers proporționale la temperaturi egale“ poate să devie: în sinul unui gaz, modificările de volum produc modificări de presiune invers proporționale la temperaturi egale“. Membrii uniți de termenul de relație pot să treacă unul în locul celuilalt și invers fără ca acesta să se modifice. Decît în exemplul de față, efectul din prima expresie trecut în membrul întâiu din a doua expresie, se transformă în cauză și invers; nu mai sîntem în fața aceluiași raport cauzal, lucrul vizibil, fiindcă celace interesează în cazul nostru este că nici cauza nici efectul nu mai sînt aceleași, și numai legea fizică din care scoatem ambele raporturi le este comună în timp ce enunță că presiunile și volumele unei mase de gaz stau într'o anumită relație. Celace înșamnă că exemplul de față nu este o derogare și nici o excepție dela principiul pe care îl susținem. Dimpotrivă, zicem: „cercetarea liberă produce știință“ și „știința este produsă de cercetarea liberă“; în ambele expresiuni „cercetarea liberă“ reprezintă cauza și „știința“ reprezintă efectul, și vedem ușor că intervertirea ordinii termenilor are ca rezultat modificarea verbului ce din activ devine pasiv. Rezultat ce—o repetăm—nu trebuie să ne surprindă fiindcă altcum am reveni la idela pe care am alungat-o din spiritul nostru după care echivalența legăturilor cauzale s'ar reduce la o identitate pură și simplă.

Rămîne deci că echivalența pe care vrem s'o determinăm se prezintă ca un fel de *corespondență* a termenilor față în față. Acest lucru devine foarte clar cînd considerăm raporturi cantitative și studiem modul în care se comportă efectul și cauza. Fiecare cauză varînd în cantitate, efectul variază în cantități corespondente, și nu necesarmente egale. În acest sens se poate vorbi de echivalentul mecanic al căldurii,¹ de coeficientele de dilatație ce corespund, la fiecare corp, cu ridicări de temperatură de 1°, etc. etc. Și dacă, într'o atare privință, expresia după

¹ Raport constant, egal cu 425, care există între un travaliu produs și cantitatea de căldură cheltuită în vederea travaliului.

care o căldură echivalează cu o dilatație ar fi înțelegibilă, expresia după care o cantitate de căldură echivalează cu o cantitate de dilatație este, dimpotrivă, cu desăvârșire corectă. Iată, în consecință, de ce am crezut nimerit să scrim că echivalența termenilor cauzali nu poate fi privită mai mult decât ca o corespondență. Cauza corespunde cu efectul, și efectul cu cauza; o anumită cantitate de cauză corespunde cu o anumită cantitate de efect, și o anumită cantitate de efect cu o anumită cantitate de cauză. La asta se reduce echivalența din sîmul cauzalității. O anumită cantitate de lucru mecanic distrus produce o anumită cantitate de căldură, totdeauna același; în schimb, această cantitate de căldură cheltuită reproduce cantitatea de lucru mecanic necesară dobîndirii acestei călduri; tot așa, micșorarea volumului unei mase de oxigen are ca efect mărirea proporțională a presiunii sale,¹ și invers, comprimarea aceleiași mase provoacă o micșorare proporțională a volumului. Echivalența cauzală merge deci, precum am mai văzut, până la reversibilitatea cauzei și a efectului. Acest punct trebuie reținut fiindcă va fi utilizat în cele ce urmează. Dar mai trebuie reținut că noi nu nădăjdăm că am putea merge mai departe pe această cale a echivalenței.

*

În adevăr, ce face că un fenomen este efect și nu cauză, și ce ne face să recunoaștem, în cazurile de reversibilitate în special, că elementul-cauză a devenit element-efect? Iată, în definitiv, problema pe care o agităm, în chip formal sau implicit, dela începutul studiului nostru, și la care sîntem încă în imposibilitate de a răspunde. Toate cercetările noastre de până acum n'au făcut decât să ne fixeze asupra faptului că trebuie să căutăm resortul cauzalității pe un teren netradițional. Acest lucru, o înțelegem, nu s'ar fi întîmplat dacă, de pildă, am fi crezut posibil să acceptăm ideea că raportul cauzal este un raport de secvență, în care caz cauza s'ar fi distins de efect prin anterioritatea ei în timp.

Un efect corespunde întotdeauna cu o cauză: „ex nihilo nihil”. Dar, în nici un chip, cauza nu se confundă cu efectul. În fond, operația răsturnării cauzalității ne arată cu cită măiestrie știm să convertim relațiile noastre, să dăm verbului, după nevoi, forma activă sau pasivă, să reconstituim mecanismele, etc.. Dacă efectul nu s'ar deosebi de cauză în mod atât de lămurit, n'am cădea noi veșnic în mrejele spiritului de simetrie, și dacă principiul echivalenței între cauză și efect ar fi conceput într'un sens mai larg decât acel pe care am înțeles să-l dăm, adică în sensul unei identități și nu a unei corespondențe, nu ar fi omul de ști-

¹ Se știe, totuși, că legea lui Mariotte nu este riguroasă decât în interiorul unor limite de temperatură și de presiune, și că în de aceste limite legea devine apropiată.

înă victimă permanentă a iluziei pe care îl dă un criteriu atât de larg, dacă ar fi acceptat ?

În realitate, cauza și efectul se leagă așa precum am văzut. Dar, precum vom vedea, ele se opun una alteia. Căci, după cum am spus în paragraful precedent, trebuie să existe cel puțin un element caracteristic care să ne facă să deosebim o cauză de un efect, și—să adăugăm acum,—trebuie pe de altă parte, să existe un criteriu de discernere care să scoată din planul causalității necesare toate elementele fortuite și accidentale. Să nu uităm, în adevăr, că necesitatea unui raport nu se constată ci se inferă. Cum am spus-o pe scurt, repetiția, ea însăși, cât de frecventă, nu formează baza certitudinii inductive. Un fapt, o singură dată observat, poate să fie privit ca un simbul în jurul căruia se formează o lege necesară și a fost destul ca primul aeroplan să „decoleze“ o singură dată, pe o distanță de câțiva metri, pentru ca zborul să devie o realitate pentru om. Dimpotrivă, o însușire poate să întovărășească pe un concept un mare număr de ori fără ca să ne așteptăm ca s'o mai întâlnim în viitor legată de acel concept. Toate hărțile Europii, pe care le-am văzut, au fost poate în culori și au reprezentat România în verde; totuși, în mintea noastră, figurația cartografică a României nu se leagă în chip necesar cu o atare culoare. Zicem, în acest caz, că a fost o coincidență că autorii atlasurilor pe care le-am consultat au colorat România în verde și Ungaria, de pildă, în galben, și ne așteptăm ca, în primul atlas ce ne va cădea în mână, distribuția culorilor să fie cu desăvârșire alta.

Totul, în adevăr, nu revine, veșnic cu toate aceleași însușiri. Căci dacă în favoarea necesității legăturilor de natură militază *principiul identității* sau *acel al uniformității naturii*, nu putem să nu facem un loc, pe de altă parte, și principiului *indiscernabilității identicilor* pe care l-am văzut în cele ce precedă. ¹ În conformitate cu acest din urmă principiu, două concepte A_1 și A_2 trebuie să conțină note ce nu se reproduc fiindcă altcum ele n'ar fi decît un singur concept A , punct de convergență a tuturor atributelor din A_1 și A_2 ; cu alte cuvinte, A_1 și A_2 s'ar confunda dacă n'ar avea atribute necomune. Faptul, deci, că în univers noi cunoaștem mii de obiecte singulare, însemnă că aceste lucruri sînt discernabile, însemnă adică cum că ele conțin și atribute necomune. A se fonda, deci, în chip exclusiv pe principiul identității, ar fi a descoperi lumea eleată. ² Nu putem deci să inferăm întotdeauna că X și Y , care au atributele a și b în comun, vor avea, în comun, și atributul c pe care unul din ele îl prezintă; două corpuri pot fi solide, inso-

¹ P. 11.

² Atributul de timp el însuși n'ar fi suficient, în acest caz, căci am fi în prezența unei substanțe unice și imuabile care s'ar regăsi în toate timpurile, adică iarăși în fața „Substanței eleate imuabile și eterne“.

lubile în apă, averse de oxigen; totuși, dacă unul din aceste două corpuri este dilatabil, nu înseamnă că și celălalt este dilatabil.

Concluim, prin urmare, din acest temperament pe care îl găsim postulatului *uniformității naturii*, că o legătură poate fi necesară, dar că ea poate, câteodată, să fie numai fortuită. Cum știm, atunci, că un raport este de cauzalitate, în ce fel deosebim o legătură cauzală, adică necesară, de o conexiune întâmplătoare pe care putem să ne așteptăm ori și când s'o întâlnim cu ocazia unei observații a naturii? Iată problema care se pune de astădată. Unele raporturi sînt recunoscute ca absurde, imediat ce vrem să le enunțăm ca raporturi necesare, altele ni se arată ca riguroase. De ce și cum? Iată un raport, dela prima vedere, absurd: douăzeci de oameni ce au fruntea bombată se numesc Tanase,—observația am făcut-o pentru fiecare în parte; noi vom induce de aici că pe toți oamenii cu fruntea bombată îi cheamă Tanase? Desigur, nu. Și de ce? Fiindcă—se va răspunde—forma frunții nu poate fi cauza numelui unei persoane. Dacă luăm însă sama, observăm că preocuparea noastră este tocmai de a ști cînd se poate hotărî că un lucru este cauză de altul, și răspunsul precedent, prin urmare, nu se potrivește întrebării.

Dar să mergem mai departe: am recunoscut mai sus că orice raport de cauzalitate este o legătură necesară. Reciproca nu este însă exactă. Vrem să spunem că legătură necesară nu este numai o legătură cauzală sau, cu alte cuvinte, că necesitatea nu este nici ea semnul cauzalității. Este destul, ca să dovedim acest lucru, să discutăm pe scurt cîteva exemple. Se zice, de pildă: tot ce trăește trebuie să moară, și se leagă viața cu moartea în chip necesar. Este ușor de văzut că, în exemplul prezent, sîntem în fața unei necesități empirice, căci necesitatea logică presupune absurditatea contrariului, și aici contrariul nu este contradictoriu. Totuși, în relația noastră empirică nu recunoaștem, orice am face, un raport cauzal: viața, în ade-văr, nu este cauza încetării ei, nici încetarea vieții nu este cauza vieții. Moartea naturală este consecința uzurei organice în tot lungul vieții; nu produsul, efectul, consecința vieții, ci, mai degrabă, un faliment al ei. Un alt exemplu: ori și care cetate trebuie să posede o poartă de acces pentru garnizoană. Legătura este iarăși necesară, fiindcă o cetate de zid neprevăzută cu o intrare ar reține prizonierii pe însăși apărătorii ei, reducîndu-i la foa-

1 Conceptul de *necesar* poate fi luat în mai multe sensuri. Se opune, de pildă, o necesitate ce derivă din principiul de contradicție ce se numește necesitate *logică* sau de *drept* și o necesitate *empirică* sau de *fapt* care implică imposibilitatea ca un *fapt*, să nu fie, de îndată ce se produc circumstanțele în care se produce. În discuția noastră, se înțelege că necesitatea empirică este singură în joc. Despre această necesitate, se admite în mod curent că ea relevă de principiul de cauzalitate. În contra acestei afirmări ne ridicăm noi în studiul de față.

mete ; dar nici aici—pentru aceleași motive ca mai sus—nu simțem în fața unei necesități logice, ci în fața unei necesități de fapte. Totuși—continuăm analiza expresiei după procedeul pe care l-am aplicat cazul de adineaori—relația noastră nu este causală, de oarece nu avem în prezență o cauză și un efect, și nu vrem să constatăm, formulând relația, nici că cetatea este cauza porții, nici că poarta este cauza cetății. Poarta este construită pentru a permite trecerea dintr'o parte în cealaltă a zidului, ea nu este o subordonată causală a zidului, un efect al zidului, ci o spărtură, un punct slab al său. În fire, un al treilea exemplu ne-ar fi oferit prin relația atât de celebră în filozofie și deja citată de noi, care se bazează pe succesiunea necesară a zilei și a nopții. Nici aici nu regăsim un raport causal. Apariția soarelui este cauza zilei și dispariția sa la orizont cauza nopții ; ziua nu este cauza nopții, și nici noaptea cauza zilei, ci fiecare din ele este încetarea celeilalte.

*

Să revenim însă asupra tuturor reflecțiilor ce precedă pentru a termina cu o concluzie firească toată această primă parte a studiului nostru. Concluzie—mai avem nevoie s'o adăugăm ? —cu desăvârșire negativă. Căci dacă am recunoscut că o judecată causală posedă însușiri specifice care ne fac s'o deosebim de ori și ce altfel de judecată în chip imediat, în chip aproape intuitiv, nu este mai puțin adevărat că ni s'a părut a putea demonstra că semnul causalității nu stă nici în necesitatea raporturilor cauzale, nici în identitatea termenilor cauzali, nici în simetria sau echivalența lor ; nici, în fine, și mai ales, în legătura dela antecedent la secvent. Rămîne, acum după ce am îndepărtat acest bagaj al filozofiei curente, să reluăm lucrurile dela izvoare și să procedăm la analiza directă a judecății cauzale pentru a vedea dacă nu cumva vom găsi, în cursul acestei cercetări, specificul causalității.

Dan A. Badăreu.

(Sfârșitul în numărul viitor).

Efect de lună

În fața mea, răzămată de pupitrul stropit cu cerneală de toate culorile, o fată blondă stă cu capul aplecat pe-un umăr, subț povara cozilor grele împletite din mătăasă crudă de păpușoi. Pare atentă. Dar știu că ochii viorii privesc risipit, fără să înțeleagă, și că la colțul gurii i s'a ivit un virfușor de limbă roză și subțire, ca de pisică. Alături de ea se agită pe loc o școlăriță brună. Are omoplații în relief subț pinza șorțului și părul ei roșcat e tăiat scurt deasupra cefei pirlite, scobită ca o linguriță.

De afară se aude glas răgușit de cloșcă și pluit subțirei. Un automobil trece, departe, pe drum. Urletul sirenei se desface în două, se împletește, — parcă se bat doi motani, noaptea pe acoperiș.

Și-i soare, soare, soare... Mă dor ochii. I-ași închide.

Mîna profesoarei, lovind sec creta de tabelă, împarte liniștea în bucățele inegale. Subț degetele uscate, nervoase și înodate la încheeturi, se înfiripează, unul lîngă altul, cercuri negre cu conturul alb. Pe filele caetelor de notițe, mîni copilărești, somnoroase, reproduc figurile în mic: cercurile albe cu marginile negre.

Profesoara e nălțuță și are trupul gîuit, de viespe. Ochii blînzi pun o lumină caldă pe chipul tăiat în linii ascuțite. Părul rar e încrețit șuviță cu șuviță ca să acopere creștetul alb și luciu ca de hîrtie velină. Pe cravata înodată bărbătește s'a prins, într'un ac de aur, un flutur albastru de smalt cu antene fragile, — un flutur din cel care pilpe, vara, deasupra florilor de înșor.

Dacă mă înalț puțîn, văd, peste terasă, o ramură de castan întinzînd pe-o tîpsie de frunze piramide gingașe de flori tălate în sîdef.

Pe fereastră a intrat o muscă, slobodă și poleită de soare. În liniștea amorțită, zborul ei pare un zbirniț depărtat de motor. Profesoara rămîne o clipă cu creta lipită de tabelă, urmărind cu gîndul alurea firul zborului înclicit. Musca a intrat în umbră; soarele i s'a scuturat de pe aripi.

O mină fierbinte și îngustă mi s'a strecurat sub braț. Și o șoptă, abia o undă de sunet pe care mai mult o simt decît o aud, îmi trece pe la ureche:

— Știi? Asară a fost iar. Desară iar vine... Trebuie să-i vorbesc. Altfel nu se mai poate...

Tresar, dar nu întorc capul.

Nușa are o aventură. E cea dintîi dintre noi care are o aventură și taina asta numai eu o știu.

Nușa nu e frumoasă. E slabă și are în obraji palizi două pete aprinse, inegale, cu contur precis: cea din obrazul stîng aduce cu Africa, cea din obrazul drept cu America de Sud. Părul Nușii, castaniu, capătă uneori, la soare, reflexe blonde. Ochii ei mlomi, puțin tulburi, privesc lucrurile de aproape,—iar cînd se uită departe se îngustează, se lungesc, și atunci între pleoapele brune, ca fardate, nu i se mai văd decît două bobîțe de lumină neagră.

El, e palid și visător ca Sărmanul Dionis. Nușa nu știe cum îl cheamă. Știe doar că stă departe, într'o casă veche și înaltă cu cerdac de lemn risipit, cu tencuiala căzută,—o casă părăsită în mijlocul unei ogrăzi cu bălării și cu tufe de soc. Acolo, o lumină pilpitoare arde, până noaptea tîrziu, la o fereastră. De unde a aflat Nușa toate astea, nu mi-a spus. Nici n'am întrebato. Sărmanul Dionis nu poate să stea la centru, într'o casă cu etaj, cu lumină electrică și cu fața la stradă.

Cînd e lună, el trece pe sub ferestrele ei. Se oprește peste drum, în umbra unui zaplaz înalt, și așteaptă. Nușa lese la geam. Se uită unul la altul. Între ei e strada, lumea care trece... Pe urmă, el pleacă. Face un semn cu mîna și se duce.

Semnele de pe tabelă încep să se miște. Cercurile ies în relief, se desprind, își schimbă conturul, se întretae în văzduh, ca niște rotogoale moi și plutitoare de fum. O linie roșie s'a desfăcut în urma lor, le-a ajuns, s'a rupt în trei și s'a întors asupra ei însăși: un triunghi.. În jurul lor se lasă o umbră violetă din care se deslușește, abia, capul aplecat cu barba gălbue și subțire și cu creștetul de fildes... al maestrului Ruben. Și ca într'un albastru zbor de libelulă, în cadrul ferestrei care s'a depărtat, apare și dispăre chipul Sărmanului Dionis.

* * *

Sînt singură în odaie.

Pe filele cărții deschise sub lampă, strofele poeziei sînt doar figuri geometrice, aproape egale, înșirate una dedesubtul alteia.

La geam, luna stă prinsă, ca un painjen, în plasa perdelelor subțiri.

În sara asta, Nușa se întâlnește cu Sărmanul Dionis... Între paginile cărții și ochii mei, îl văd pe amîndoi, mici și în relief, ca prin lentilele unui stereoscop. El stă în umbra zaplazului vechiu. Și-a scos pălăria. Fruntea lui, albă în întuneric, pare luminată pe dinăuntru. Nușa a leșit la geam, și cele două pete aprinse din obraji i-au pierit deodată. Se apleacă ușor pe marginea ferestrei. Părul ei e de argint în sara asta. Închide puțin ochii, să vadă mai bine—și face un gest cu mîna..

— Mai al mult?

Glasul mamei, din odala de alături, vine de departe și face ochului largi până la mine. Răspund, fără să fi gîndit nimic până în clipa asta:

— Mamă, nu știu ce să fac... mi-am uitat caetul de ger-mană în geantă la Nușa.

Minciuna asta neașteptată, pe care o spun parcă fără voia mea, îmi dă un fel de spaimă, repede risipită. Glasul mamei e același, liniștit:

— Să nu trimet pe Tasia să-l aducă?

— Lasă-mă și pe mine cu Tasia. E aproape... Mă doare puțin capul. O să-mi facă bine.

Vreau să uit că n'am nici un caet la Nușa, și-s bucuroasă că n'am spus nici o minciună nouă: e aproape, mă doare capul, o să-mi facă bine,—toate sînt adevărate. Primesc cu sufletul ușor învolarea mamei:

— Bine, du-te, numai să nu 'ntirzi...

Îmi iau pelerina de uniformă din cui și string în mîna o băncuță de argint. Tasia e gata. Fusta ei scurtă și vîrgată par-că-i umflată de vînt. În poartă, ridică spre lună ochii alburii și nasul cit o mărgică—și oftează.

— De ce oftezi, Tasio?

— Ia, și eu, dudușă, cu ale mele...

Facem cîțiva pași, în liniște. În văzduhul clar, luna aproape plină se clatină ușor deasupra dealurilor Repedei. Acolo, sus, firisorul de care e aninată a fost atîns în treacăt de o aripă invizibilă.

— Tasio?... Tasio...

Tasia clipește des, cu viclenie, și tace. Numai virful nasu-lui i se mișcă,—parcă ride, înăuntru. Știe ea că n'o alint degeaba.

— Tasio, na-ți o băncuță. Văd că domnu' Marcu n'a închis dugheana. Du-te și-ți cumpără alune americane.

Tasia a primit băncuța în palma ei rotundă și tare ca o pernuță de pus ace,—dar rezistă încă. Îi închid, peste banul alb, degetele scurte cu pielea alunecoasă:

— Du-te, Tasio, n'avea grijă, că nimeresc eu și singură. Așteaptă-mă aici și minincă alunele în sanatatea lui Nică...

Tasiei îi plac, mai mult decît toate bunătățile, alunele ame-

ricane bine prăjite. Iar dacă Tasia oftează și la lună, și la soare, și la focul din plită,—e pentru că Nică, ordonanța maiorului de peste drum, s'a liberat de-o săptămână și a plecat, c'o traistă într'un virf de băț, departe, în satul lui.

Tasia oftează, resemnată, și ridică din umere, semn că se învoește.

— Bine, duduiță... numa' să nu stai mult, c'apoi tot pe mine cade pacatul.

Fusta vărgată pornește sprintenă, rotindu-se la fiecare pas, și dispăre ca pe o poartă de rai în dreptunghiul rumen care în-samnă, în noapte, intrarea în prăvălioara lui domnu' Marcu.

Imi simt inima ușoară și mică: în jurul ei a rămas puțin vid. Mi se pare că dacă ași strânge bine coatele de trup, dacă mi-ași ține respirația și dacă ași vrea cu tot dinadinsul,—m'ași înălța de la pământ și ași pluti, lin, sub lună...

În colțul străzii, o umbră neclintită. Să fie el?... Nu. E ordonanța cea nouă a maiorului. Stă răzimat de un stîlp și siste printre dinți un cîntec cu note scurte și luți. E tuns, și capul lui rotund poartă, de-o parte și de alta, urechile depărtate, ca două aripi. Hainele albastre, abia scoase din magazia regimentului, împrăștiie miros tare și înțepător de naftalină.

Trec înainte, pe trotuarul umbrat. Mă gîndesc, cu ipocrizie, cașicum ași da socoteală cuiva străin: — Mă duc numai așa, până la casa cu balcon. Acolo mă opresc, îi văd,—și pe urmă mă 'ntorc. Fac cuiva vre-un rău?

Imi simt obrajii fierbinți. Îi răcoresc cu palmele. Mîinile mi-s reci.

Imi scutur capul și încerc, c'un fel de ciudă parcă și c'o sinceritate care mă înțeapă și mă bucură în același timp, să mă lămuresc.

— Nu-i adevărat, nu vreau *numai* atîta. Mai degrabă vreau să se fi întîmplat ceva Nuși. De pildă gazda ei să aibă în sara asta un acces de gută... ori să-și fi pierdut cățelușul și s'o fi luat pe Nușa, acum noaptea, să-l caute tocmai pe dealul Șorogariilor, la hingherii. Ași vrea să nu fie Nușa la fereastră, și Dionis s'aștepte singur în umbra zaplazului... De subț pălărie i-ași vedea numai ovalul feței și gura de copil care nu știe încă dacă trebuie să plîngă. Mi-ași ridica gulerul pelerinii, să nu mi se vadă decît ochii, și m'ași apropia... Nu știu ce i-ași vorbi. I-ași spune, simplu:—Uite, am venit... Nușa e rea, te-a uitat. Eu am trimis-o pe Tasia să-și cumpere alune și am venit singură, pentru că ești supărat. Pe mine mă chiamă Maria... Și pe subț pelerina asta ași vrea să am haine băețești de catifea, ca să mă recunoști.

Așa ași vrea să se întîmple. Și pe urmă? Nu mai știu. Să mă întorc acasă și să plîng.

Acuma știu ce vreau. Și nu mă 'ntorc din drum, și nu-mi pare rău de nimic. Nu-mi pare rău decît că mi-s obrajii roșii. O-

braii mel, pe care-l vreau în sara asta palizi ca al Sărmanului Dionis, sînt roșii ca al Tasei cînd suflă 'n foc!

Am ajuns. Într'o grădină, un glas de femeie cîntă, cu întrecuperi. E singură și visează, ori poate că nu e singură.

Iată zaplazul înalt. În umbra lui nu e nimeni. A plecat—ori n'a venit încă?

De departe se ridică uruit de tramvae ș'un vuet lung și adînc, ca un ecou îndepărtat de tunet. Într'acolo, cerul e coborît și decolorat, și deasupra orașului se clatină o pulbere ușor roșietică. În fund, un automobil trece măturînd din treacă străda cu evantaiele de lumină ale proiectoarelor, și sloboade două sunete scurte,—parcă strănută.

Nu se arată nimeni. Geamul Nușii e galben de lumina lămpii. Peste zaplazul înalt, deasupra locului unde ar trebui să aștepte el, un oțetar cu trunchiu drept își înalță cununa de franze. Increment și negru pe cerul luminos, pare un palmier tînăr prins din altă eră într'un bloc de cristal.

Nu vine. Poate i s'a întîmplat ceva,—poate s'a sinucis... Și Nușa a aflat și s'a dus lingă el, îmbrăcată în haine bătești de catifea și c'o pălărie largă peste părul strîns. Gazda n'a auzit-o cînd a ieșit. Gazda Nușii e o cucoană bătrînă și surdă, cu ochi de cucuvea, care poartă în jurul gîtului, vara și iarna, un șal verde, și duce de lănișor un cățel negru, pipernicit, cu picioarele strimbe și uscate ca niște vreascuri.

M'apropii, tulburată. Fereastra Nușii e prinsă numai în cîrîg. Prin perdelele cu ochiuri hexagonale ca dantela fagurilor de mîere, se vede limpede în odaie. Patul făcut, în fund, cu pledul roșu păturit la picioare; pe masă, lampa de porțelan cu abajurul verde. Și subt lampă, aplecată deasupra unei cărți, Nușa singură, în capot albastru de noapte, cu cozile pe spate, cu picioarele goale în pantofi,—Nușa calmă, cuminte, puțin somnoasă, fără o tresărire de nerăbdare, fără o privire spre fereastră. Se ține cu minile de marginea mesei și, închizînd puțin ochii, se clatină în tact și recită cu glasul ridicat, parcă vrea cu tot dinadinsul să trezească din somn pe baba cea surdă:

*Der alte Barbarosa
Der Kaiser Friderich...*

Nușa m'a minșit... M'a minșit azi și totdeauna. Sărmanul Dionis nu există... Imi string pelerina la piept și mă întorc spre casă, tot mai repede. Strada albă, lumina asta neclintită și moartă... Mă trezesc alergînd. Imi vine să rid cu glas, dar nodul ce mi se ridică în piept e fierbinte și amar și are gust de lacrimi. Mi-e rușine.

În colț, mă lovesc de trupul Tasei, tare și elastic ca de gumă.

— Da' ce alergi așa, duduliță? Ce ți s'o 'ntimplat, paca-tele mele?

După gard s'a pitulat, grăbită, o umbră.

Răsufli adînc și ușor. Mă uit la Tasia—parcă n'am vă-zut-o de mult și mi-a fost dor de ea. Subt pașii mei se sfarmă coji de alune americane.

— Nu-i nimic, Tasio, mi-a fost cam frică, singură. Hai re-pede, că am de învățat...

Tasia rămîne puțin mai în urmă. O aud cum ronțăe, pla-cid, alune. Intorc capul. Femeia calcă sprinten, purtînd în ne-știre un suris nou și fericit la colțul gurii—și în pocoluța stîmță și în fusta rotată, miros tare și înțepător de naftalină.

Otilia Cazimir

Vicisitudinile sentimentului estetic

Dincolo de frumos și urît

Nici o categorie de cunoștințe, poate, nu e mai capricioasă, mai anarhică, mai greu de surprins și de fixat ca sentimentele estetice. În primul rînd ele variază și se diversifică în patru direcții deosebite: dela o epocă istorică la alta, dela o clasă socială la alta, dela om la om în cuprinsul aceleiași clase, în fine ele fluctuează chiar în cuprinsul aceleiași sensibilități individuale. Apoi o mulțime de elemente străine sînt asimilate de sentimentul estetic care, prin aceasta, se modifică sau se alterează. Și, ca culme, pe tărîmul șovăelnic al acestui sentiment proteiform, în lipsa unei definiții hotărîte, adesea nu știm dacă avem aface cu un element din domeniul estetic sau nu.

*

Aproape toți esteticienii admit, sub o formă sau alta, că satisfacția estetică e dezinteresată. Pe cînd plăcerea de a respira aer curat, de a mîncă lucruri gustoase (gustul bun e, în teorie cel puțin, o garanție că mîncarea e sănătoasă) plăcerea erotică etc., folosesc individului sau speciei; plăcerea estetică e un lux și ca atare inutilă. Dar e evident că ceiace e inutil poate lua aspectele cele mai diverse, spre deosebire de tot ce e legat de anumite condiții prin intenția ce întrupează. Pe de altă parte se știe din biologie că energia vitală de prisos e cheltuită pentru a varia formele; cînd pe un cîmp se pun foarte multe îngrășăminte, plantele dau o mulțime de variante în jurul tipului comun.

Astfel, nu numai că un obiect cu intenții estetice place urezător, și altora nu, dar și felul plăcerii se schimbă dela om la

om. Cu atît mai nestatornică va fi plăcerea dacă vom considera altă epocă istorică. După cum observă Anatole France, Iliada, care ne place prin conținutul ei barbar și primitiv, era, dimpotrivă, admirată în secolul al XVII-lea, pentru că menține regulile epopeei. Totuși ar fi poate posibilă o clasificare a tipurilor estetice.

„Sensibilitatea morală e acum, în Europa, tot atît de fină, tîrzie, diversă, iritabilă, rafinată, pe cît „știința moralei“ e încă tînără, începătoare și grosolană... Ar trebui să recunoaștem de ce lucru e nevoie aici pe multă vreme încă: Adunarea materialului, cuprinderea în noțiuni a unui domeniu imens de subtil și delicate sentimente valorificatoare, diferențe de valoare care trăesc, cresc și mor... aceasta ca pregătire pentru o știință a tipurilor (Typenlehre) în morală“.

Pasagiul acesta din Nietzsche (Jenseits von gut und böse) se potrivește minunat *mutatis mutandis* sentimentului estetic și esteticei

Aripelor delicate și veșnic tremurătoare ale sentimentului estetic, acestor aripe care joacă în nuanțe nenumărate, mereu schimbătoare, fugitive și atît de greu de fixat, li se atribuie rolul de a suporta edificiul greoiu și definitiv al frumosului oficial, clasificat de-a gata și impus cu toată autoritatea învățămîntului secundar și superior; și nu mai puțin se crede în genere că ele suportă greutatea multiplă a sistemelor estetice.

Iar Nietzsche continuă: „Cît de departe de mîndria grosolană a filozofilor era problema, neînsemnată în aparență și cu totul părăsită, a unei descrieri, cu toate că abia cele mai delicate mîni și simțuri pot fi îndeajuns de delicate pentru ea“.

Se poate zice chiar că, între sentimentul estetic nuanțat la infinit și inezisabil de o parte, și esteticele cu pretențiile lor de unitate și definitivitate de alta, e mai mare contrastul decît între etică și sentimentul moral; căci morala are un punct de sprijin în interesele îndeajuns definite ale societății, ale claselor sau ale indivizilor, pe cînd frumosul plutește într'un nedeterminism esențial. Trebuie remarcat că unde, prin excepție, intervine un interes fiziologic, elementele estetice sînt mult mai stabile: spre exemplu, frumusețea femeilor în ochii bărbaților.

Calea spre „știința tipurilor“ nu cred să o indice estetica experimentală de azi. Aceasta se ocupă cu rezolvarea unor probleme foarte simple: care e, spre pildă, raportul dintre dimensiunile unui dreptunghi, astfel ca el să placă? E evident că sentimentul frumosului în toată complexitatea lui, nu e o sumă de astfel de date estetice elementare. Inceputul l-ar face mai curînd descrierile introspective ale artiștilor și cunoscătorilor sinceri și pătrunzători.

Fiind un lux, arta nu e luată în serios decît de clasele su-prapuse. E greu să imaginezi o discuție între țărani asupra unei probleme estetice cît de simple. Acestui fapt se dato-rește, poate, lipsa unei evoluții, stagnările prelungi ale frumu-seții populare de orice gen. Modele claselor de jos durează secole, în îmbrăcăminte ca și în arti.

*

Ca și în „Originea Speciilor“, sentimentele estetice se mo-difică în lumea noastră interioară prin variații bruște ca și prin evoluție. Dacă am ține socoteală complet obiectiv de ceiace simțim, ne-am convinge că orice fenomen estetic despre care am stabilit că ne place, nu ne dă satisfacție decît în ma-joritatea cazurilor și cu foarte multe excepții. Dar omul simte nevoia să eticheteze lucrurile frumoase ca și pe cele urite odată pentru totdeauna, și nu vrea să fie seamă de fluiditatea esen-țială a plăcerii respective. De cîte ori nu ni se întimplă (mă adresez numai celor sinceri) să ne vie în minte o melodie sau un vers și să nu ne dăm drumul admirației sau disprețului, chiar față de noi înșine numai, decît după ce ne-am amintit au-torul. E frica de-a nu desmîți o etichetă.

Riguros vorbind, o impresie estetică nu poate fi nici o-dată de două ori aceeași. Cînd auzim a doua oară o sonată, prima audição se întvede subț aceasta. Impresia estetică a-devărată ar fi deci numai cea dintăiu. Dar, pe de altă parte, cînd am auzit de multe ori o operă muzicală, devin posibile sentimente estetice nouă și care ar fi excluse altfel. De sigur, mulți cunosc ca și mine plăcerea ce ț-o dau una cîte una din notele unei fraze muzicale, ca și cum melodia întreagă s'ar con-centra în fiecare din ele. Cînd, spre exemplu, fraza începe printr'ui, sunet prelungit, ai, în așteptarea continuării pe care o cunoști, o impresie asemănătoare unui efect de perspectivă. Efecte de perspectivă de genul acesta se întilnesc fără îndoială în toate artele și de aceia prima impresie e de obicei mult mai săracă.

Dar și aceste valori, stabilite doar statistic, prin „majori-tatea cazurilor“, sînt nestatornice. Ele nu constituie un sis-tem fix decît din grația lenei intelectuale. În orice moment al vieții noastre, fiecare din valorile estetice coboară sau se urcă pe'ncetul. Din cînd în cînd ne dăm deodată seama, că cutare novelă despre care știam că ne place, nu ne mai dă de mult nici o satisfacție; atunci, repede, schimbăm rușinați eti-cheta pentru un nou șir de ani. După cum vedem, etichetele acestea sînt un fel de prejudecări individuale, particulare fie-căruia.

*

Nu e mică satisfacția pe care ne-o dă, nouă celor sinceri, Anatole France, același care cade în convulsii de admirație cînd vine vorba de Racine, cu întrebarea: „Croyez-vous vraiment qu'il y ait beaucoup de liberté dans l'approbation que nous donnons aux classiques grecs, latins, et même aux classiques français?“ Iar Fechner, care, slavă Domnului, numai de paradexe nu poate fi acuzat, ne face plăcerea de-a afirma: „Teoriile cunoscătorului sau ale esteticianului hotărâsc mai curînd gustul său decît gustul, teoriile“.

Dar dacă gustul estetic e atît de relativ ce poate să însemne epitetul „om de gust?“ În general sensul lui e că cel despre care e vorba are același gust cu cel ce vorbește. De asemenea, între „nu ai gust“ și „nu sîntem de aceeași părere“ se pune de obicei o deosebire numai de bună creștere. Cred însă că ar trebui dat epitetului și expresiunilor în chestie un înțeles mai serios.

Opiniile adevărate sînt în general rare; pe acest tărîm ne interesează mai ales opinia celorlalți despre noi și în consecință afișăm opinii de care să putem fi mîndri sau, cel puțin, de care să nu ne fie rușine. Și în această goană a *fiecăruia* după părerea bună a *celorlalți* nu-i vine nimănui în minte că *ceilalți* sînt asemenea *fiecăruia*, cu alte cuvinte, că părerile lor sînt atît de vapoaze și de anemice încît s'ar putea aproape spune că sînt inexistente.

Lucrul e mai ales adevărat în ce privește opiniile estetice. Subt părerile de paradă, în sensul de mai sus, nu se găsesc niguroase opinii sincere, mai mult sau mai puțin în contradicție cu cele dintăiu, ci semi-neantul. Deci, majorității oamenilor nu le plac și nu le displac decît puține lucruri din domeniul artistic, și acestea în chip vag. Dimpotrivă, omului de gust îi plac și îi displac, cu o nuanță hotărîută, foarte multe manifestări a acelei arte în care are gust.

Bine înțeles, Wagner sau Rimbaud pot plictisi oricît vre-i pe profani (și într'adevăr, *ils ne s'en privent guère*), dar, strict estetic vorbind, aceasta nu înseamnă că le displac Wagner sau Rimbaud, ci că nu-i înțeleg. Pentru ca să-ți poată displace o manifestare artistică trebuie să-i înțelegi intenția estetică; alfel poți cel mult să n'o înțelegi. Astfel se disting în domeniul estetic noțiunile „nu-ți place“ și „nu înțelegi“, noțiuni care, în vorbirea curentă, nu se deosebesc nici ele decît prin tendințe subiective ale vorbitorului, tendințe de aprobare, dezaprobare, politeță etc. Privilegiul acesta al omului de gust—acela de-ai plăcea și de-al displăcea intens fenomenele artistice—e rezultatul combinat al educației și al inclinației înăscute.

Cunoscătorul de artă va fi cu atît mai competent, deci va

avea cu atît mai mult gust, cu cît va avea o intuiție mai exactă a manierei unui artist. Deseori maniera unei opere de artă e ca un sistem de convenții tacite și în mare parte inexprimabile, și dacă nu le-ai pătruns taina nu cunoști jocul pe care artistul încearcă să-l joace cu tine. Maniera artistului literat e un limbaj mai subtil și creat într'adins pentru intențiile estetice ale autorului, și numai astfel aceste intenții devin comunicabile. Sau, mai bine zis, acele intenții nu se pot închipui exprimate în domeniul altei maniere, sînt caracteristice ei, și o constituiesc chiar.

În fine, o altă deosebire între omul cu gust și cel fără, e că primul, chiar cînd îi displace o operă de artă, poate totuși să priceapă plăcerea altuia, tot pentru că înțelege intenția estetică a operei; pe cînd profanului o asemenea plăcere îi e din fire enigmatică.

*

Toată lumea e de acord că artele evoluează fără excepție sau încetare, și chiar, că această evoluție schimbă esențial producțiile lor. Nu e care o stranie inconsecvență că, în general, gustul estetic e privit ca ceva stabil? Între gustul publicului și producția artistică trebuie, evident, să fie o strînsă legătură. Atunci, dacă într'adevăr operele clasicele franceze mai pot da cunoscătorilor de azi satisfacții estetice atît de mari cum se pretinde și cum, în parte, pretind chiar ei, de ce nu mai dă nici un scriitor la iveală piese de teatru în genul lui Corneille?

Și nimeni nu încearcă măcar, să pună de acord convingerile cu faptele.

*

În afară de deosebirile mărunte, care sînt cu mult mai importante prin numărul lor considerabil, sînt și deosebiri mai generale în gusturi și care despart oamenii în tabere mari și marcate. Astfel sînt partizanii artei vechi și a celei nouă.

Întru cît sînt sinceri, adepții formelor trecute nu în vedea e arta nu prea depărtată de noi, aceia deci care nu e încă complet mumificată. Cearta aceasta e, de altfel, veche ca și arta. „Le bon vieux temps“ e un refren veșnic, în domeniul frumosului ca și aiurea. Toate artele au fost revoluționare odată și a noastră va deveni „clasică“ asemenea lor. Ești părtaș a unei facțiuni sau a celeilalte după cum însușirea noutății te desfată sau te supără. Foarte des oamenii trec cu vîrsta dela un fel de a fi la celălalt și, părtași ai artei nouă în tinerețe, îmbătrînesc cu dînsa. Și cele două tabere, despărțite doar prin gusturi, fără să ție seamă de dicton, nu mai conțin cu discuția.

Un argument foarte la modă acum împotriva artei moderne e absurditatea ei. Dar, fără să mai socotim că nu poți fixa dinainte granițele absurdului în artă, în mare parte ea ne pare astfel numai pentru că nu sîntem obișnuiți cu dinsa. Oare metafora cea mai banală, „flacăra iubirii“ spre exemplu, nu e absurdă și ridicolă privită cu ochii cuiva care ar ceti-o în tăia oară? Dar sîntem atît de obișnuiți cu astfel de figuri literare, încît ne pare tot atît de normal ca, în lumea poeziei, iubita să aibă ochi ca stelele, cît ne pare de natural să aibă, în lumea reală, ochi albaștri sau negri. Numai că lumea a doua ne e dată, pe cînd cea dintăiu o creăm noi și această deosebire ar trebui luată în seamă de dușmanii artei moderne; căci fiind înșiși autorii lumii poetice, putem face ca mîine să fie normal ceiace azi e absurd.

Dar desigur că și această iluzie a absurdului se repetă de mii de ani. A fost, fără îndoială, un timp, pierdut în noaptea vremurilor—ca să vorbim pe gustul simpatizanților literaturii trecute—cînd s'a rîs mult de poetul care a îndrăznit să spună, că ochii iubitei sale sînt ca două stele. Și oamenii cu bun simț au spus atunci, desigur, că cineva care afirmă serios despre o femeie, și încă despre o femeie iubită, că are în loc de ochi două puncte foarte mici și strălucitoare, e mai potrivit între nebuni decît între poeți.

Sînt oameni îndrăgostiți firă nici o măsură de clișeele literare tradiționale. Am asistat acum vre-o zece ani la următoarea scenă: Se cetea unui literat, astăzi răposat și clasic, o poezie de d. Sin Georgiu în care întilneai versurile:

*Te las cu toamna care ride
In orice murmur de izvor*

Scriitorul în chestie a fost jignit adînc de „toamna care ride“ și a declarat că, după cîte știe el, exclusiv primăvara poate să ridă. Dar e inutil să te superi pe cineva cînd n'ai gusturi comune cu el.

*

Cînd Mark Twain a asistat la reprezentația lui Lohengrin, a suferit atît de rău de plictiseală, încît gema tare din timp în timp. Dar marșul nupțial, singura muzică propriu zisă din întreaga operă după părerea lui, l-a mai consolat de suferințele îndurate. „Atunci“, zice el, „am înțeles intenția autorului: rostul chinurilor pe care ți le impune era să te faci să-ți placă și mai mult marșul nupțial“.

Cam așa se întimplă cu operele scriitorilor celebri vechi. De oarece ești silit să le cetești și cum ești obligat să-ți placă,

detaliile suportabile izolate capătă un relief și o strălucire neașteptate. Care anume sînt detaliile suportabile ne-o spune și tot știutorul Proust în „Du côté de Guermantes“: „Ceia ce ne uimește în scriitorii vechi sînt ideile sau imaginile literare moderne. Pentru ca Ossian să pară cel mai mare dintre scriitorii tuturor timpurilor a fost deajuns ca farsorul Macpherson să introducă în opera veche foarte multe anacronisme de acestea. „Un traducteur n'a qu'à ajouter à un Ancien qu'il restitue plus ou moins fidèlement, des morceaux qui signés d'un nom contemporain et publiés à part paraîtraient seulement agréables: aussitôt il donne une émouvante grandeur à son poète“.

*

S'ar crede că măcar impresia estetică individuală și sinceră e o dată imediată a conștiinței, un element simplu și complet subiectiv. Lucrul însă nu stă astfel. O sumă de influențe semi-conștiente alterează impresia pură și ele determină sentimentul estetic complet. În primul rînd e înrîurirea exercitată de opiniile de paradă asupra celor sincere, înrîurire de care vom mai vorbi, precum și acțiunea repetării aceleiași impresii, lucru de care a mai fost vorba. În afară de acestea, sentimentul frumosului se asociază și ajunge strîns legat cu alte sentimente sau cu noțiuni pătrunse de afectivitate. Impresia estetică pură e o perfecție pe care nu o atingem probabil niciodată.

Fenomenele artistice simple sînt cu deosebire dominate de astfel de asociații. Romanțele sentimentale sînt cenușii și iritante în același timp, pentru că sînt legate în mintea noastră de chefuri cu lăutari și mai ales de locotenent Mișu dela itindentă; „locotenent Mișu care e mucalit al dracului“ și, în excursie la Uriătoarea cîntă acele romanțe restului companiei: „Madam' Vasilescu, Madam' Constantinescu, nepoșica ei domnișoara Popescu și d. Vasilescu și Madam' Georgescu“... (Tren de plăcere, Caragiale). Melodiile populare pot fi mai curînd frumoase pentru că sîntem mult mai puțin în contact cu țărani decît cu așa numiții mitocani; totuși, pe deoparte Țigani, pe de alta cocoanele în costum național și cu voce, la serbări de binefacere, luptă să le trivializeze și pe ele. Dacă toate melodiile ar plăcea egal de mult sau de puțin mitocanilor cred că ar rămînea puțină deosebire între valorile lor estetice.

Se va obiecta poate, că răsturnînd termenii acestei teorii a trivialității, obținem o afirmație tot atît de plauzibilă. Cu alte cuvinte, nu se știe dacă sub influența lui locotenent Mișu devin romanțele triviale, sau dacă invers, faptul că îi plac romanțe proaste prin ele înșile, e una din însușirile constitutive ale mitocăniei sale. Dar mitocănia lui locotenent Mișu e un fenomen foarte complex și cu laturi multiple, încît natural e

Dacă clasificăm sistemele estetice după definiția pe care o dau obiectului lor, le putem împărți în trei grupe mari: cele cu definiții prea stricte, cele cu definiții prea largi, în fine cele a căror definiții sînt și prea stricte și prea largi, care adică nu se potrivesc la tot ce e frumos și pe de altă parte admit elemente străine de frumusețe. Aceasta dovedește, cred, că sentimentele și deci fenomenele estetice sînt prea disparate pentru a fi cuprinse într'o singură noțiune. Chiar în sfera unei singure arte se găsesc probabil sentimente estetice esențial deosebite. Ceiace leagă între ele aceste fenomene diverse e cuvîntul „*frumos*“. Dar ce-ar fi dacă etica ar reclama pentru domeniul său cizmăria teoretică, sub cuvînt că ghetetele pot fi făcute *bine* sau *rău*.

Viitorul ne va aduce mai curînd un mare număr de estetice cu totul diferite decît o estetică—*dacă* ne va aduce ceva pe tărîmul acesta.

*

În introducerea volumului IV din „*La vie litteraire*“ Anatole France spune: „*Quand la biologie sera constituée, c'est à dire dans quelques millions d'années, on pourra peut-être construire une sociologie. Ce sera l'affaire d'un grand nombre de siècles; après quoi il sera loisible de créer sur des bases solides une science esthétique*“.

De fapt, fără o schimbare adîncă a naturii oamenilor, o estetică în înțelesul lui France nu numai că nu e posibilă în oricît de multe secole, dar nici măcar nu are sens. Estetica promisă ar consta mai ales în enumerarea legilor și condițiilor necesare pentru ca anumite fenomene să devie frumoase. Dar, prin definiție, o însușire aparține în chip obiectiv unui fenomen al lumii exterioare numai atît timp cît marea majoritate a oamenilor îl percepe avînd acea însușire. Cerul este albastru pentru că cea mai mare parte din oameni îl văd astfel și pentru că excepțiile sînt destul de rare ca să putem numi anormați oamenii respectivi. Nici urmă de asemenea concordanță în ce privește frumusețea. Ceiace ne-ar putea da iluzii pânăla un punct în această privință sînt opiniile impuse în chip uniform de societate, admirațiile obligatorii pentru toți, impresiile estetice transformate în locuri comune. Dacă presiunea societății asupra indivizilor ar dispărea, dacă oamenii ar ajunge liberi, am fi uimiți de diversitatea gusturilor estetice. Cu atît mai puțin poate fi imaginată realizîndu-se o estetică normativă, care adică ar tînde la stabilirea unei ierarhii de valori.

Dar această continuă presiune socială are o importanță mai mare decît s'ar părea la prima vedere. O parte din elementele datorite ei rămîn exterioare sentimentului estetic. Altele însă sînt asimilate pe'nctul și devin parte integrantă din acest sentiment.

cu dinsa să confere unei melodii nuanța ei specifică și nu vice-versa.

Astfel melodia poate să placă în chip oarecum negativ—pentru că nu e banală, deci pentru că îi lipsește un defect, nu pentru că are o calitate. Mai bine zis, ea place prin contrast cu urîtenia vulgar-convențională, și numai această urîtenie are realitate independentă. Exemple de acest fel de frumusețe găsim și în arta literară: E frumoasă „toamna care rîde“ pentru că primăvara se abține.

*

Istoria rolului anecdotelor în succesul operelor de artă renumite e, fără îndoială, mare, deși prea puțin cunoscut. Ar fi ajuns oare simfonia a 5-a de Beethoven cea mai celebră din toate, dacă autorul ei nu spunea că primele măsuri amintesc soarta bătînd la poarta omului? Printr'un astfel de detaliu frapant și de efect într'o conversație, o operă de artă își merită admirația.

*

În cuprinsul aceleiași sensibilități estetice se găsește tendințe contradictorii și care se realizează totuși amîndouă. Astfel, spre exemplu, nevoia de exactitate riguroasă, mai ales psihologică, e astăzi mult mai puternică decît oricînd. Naturalitatea, verosimilul sînt pentru noi acum condiții necesare ale frumuseții, dela comic la jocul actorilor și încîtva chiar în povestirile fantastice. În special cerem metaforei să fie un evocator credincios și puternic al realității. Și totuși multe metafore ne plac tocmai prin deformarea pe care o impun naturii.

Nietzsche numește cerul „die azurne Glocke“ și prin aceasta îi înfrînge forma exagerîndu-i boltirea, țuguindu-l, și îi hărăzește cu dela sine putere o sonoritate măreață. Și tocmai prin această siluire a naturii, prin purificarea formei turtite și inelante a bolței cerului, comparația lui Nietzsche devine frumoasă.

„Nous ne sommes que les pièces inertes de la partie que Dieu joue sur l'échiquier des jours et des nuits“, zice poetul persan Omar Rhyam. Aici de asemenea ne place răsturnarea firii lucrurilor, desfășurarea timpului într'o suprafață cu pete albe și negre.

Alte ori în fine modificarea formelor naturale are o valoare caricaturală ca în versurile lui Verlaine:

*Des bouts de fumée en forme de cing
Sortaient drus et noirs des hauts toits pointus.*

*

Mai ales în prima tinerețe, cînd oricine pozează în ce privește opiniile estetice și cînd întreaga structură sufletească e în formație, gustul onorabil în ochii oamenilor în care ai încredere e subliniat, iar cel de care ți-e rușine înfrînat. Pe cînd apariția plăcerilor estetice decorative ne măgulește și le cultivăm cu solitudinea, celor compromițătoare le dăm cu piciorul de cîte ori se arată. E evident că în această atmosferă primele au să prospere, cele de-al doilea se vor atrofia. Despre aceste modificări zicem mai tîrziu că ne-am format gustul. Puțini sînt acei cu plăceri estetice destul de pronunțate ca să reziste acelor influențe exterioare, astfel că afirmațiile lor în materie de artă să rămîna curat mincinoase—bine înțeles cu excepția acelor fericiți a căror gust coincide din întîmplare cu cel oficial admis.

Nu mai vorbim de influența socială directă: Faptul că, din copilărie auzi, vezi, cetești, anumite lucruri și nu altele determină mare parte din om, și deci mult din sentimentele lui estetice.

După cum vedem toate modificările exterioare suferite de complexul frumosului sînt de origine socială; căci și variantele gustului estetic datorite antipatiei de vulgaritate, lucru despre care am mai vorbit, sînt, în ultimă analiză, o chestie de clasă socială. Dar, tocmai pentru că societatea e împărțită în clase și pentru că în sinul aceleiași clase chiar se formează grupuri clar individualizate, influența ei e variată la extrem. Dacă însă societatea va tinde din ce în ce spre unificare, acțiunea ei asupra frumosului se va uniformiza și ea și va crește din ce în ce. Astfel, peste un număr destul de mare de secole, gustul estetic ar putea ajunge îndeajuns uniform pentru ca estetica să devie posibilă ca știință; n'ar fi deci exclus ca prevestirea lui France să se adeverească.

*

Omul variază trecînd dela un cunoscut sau dela un grup de cunoștințe la altul, de cele mai multe ori fără să știe de seamă. El e ca o cutie ale cărei fețe ar fi cunoscute fiecare de alții pe cînd interiorul nu l-ar cunoaște decît posesorul ei. Chiar acesta de altfel nu e decît vag inițiat în secretele conținutului. Conștiința trăește mai mult de-alungul suprafețelor și luminează slab și rar interiorul întunecat și misterios. Contrastul între fețe și partea lăuntrică e atît de mare, încît multe din însușirile omenești sînt însușiri de suprafață și își pierd ori ce sens cînd întrebăm de ele în ce privește conținutul tridimensional.

Gustul estetic se schimbă și el cînd treci dela o față la alta a cutiei, adică dela un grup de cunoscuți la altul. Se în-

timplă aproape fiecăruia, să admire sincer, fiind într'un anumit grup de oameni, o bucată de muzică sau o poezie care i-ar fi displăcut dacă ar fi fost singur, și aceasta înainte de-a auzi părerile celorlalți, numai pentru că simte că e perfect în gustul lor. Le înțelege atât de bine plăcerea estetică, își reprezintă atât de exact felul lor de a percepe, încît realizează în sine aceea plăcere. Alteori anumite frîne, aversiunea pentru banal, spre exemplu, sau frica de ridicol, sînt înlăturate prin fenomenul de substituire, prin intrarea în pielea altuia, și plăcerea estetică izbucnește în voe. O dovadă cît de mare, deși superficială în acest caz, poate fi influența socială asupra sentimentului estetic. Amabilitatea și plăcerea de-a fi de acord pot fi și ele numărate printre uneltele înriuririi sociale de genul acesta.

*

Există plăceri estetice curat intelectuale. La ele fac a-luzie matematicianii cînd vorbesc de eleganța unei soluții. Se vorbește deasemenea curent de jocul ideilor și mulți esteticieni asimilează artele unor jocuri. O anumită simetrie în raționament, unificarea neașteptată într'o noțiune sau sub o lege a unei diversități de idei sau de fenomene, acestea sînt fapte pur intelectuale și susceptibile de frumusețe în același timp. Paradoxul e un exemp'lu de frumusețe intelectuală negativă, asemenea melodiilor sau metaforelor originale, căci singura lui valoare estetică consistă în a fi contrariul unui loc comun.

În frumusețea oricărei arte se găsesc probabil elemente intelectuale, sau altele avînd un rol asemănător. Următoarea experiență ne va dovedi existența unuia de felul din urmă:

O operă simfonică auzită la orchestră, să o cîntăm sau să o ascultăm cîntată la pian. Avem să recunoaștem nu numai bucată dar și impresia estetică, mai săracă decît cea de adineaori, dar avînd mult comun cu ea. Să urmărim acum bucată numai cu ochii, cetind partițiunea. În acest caz vom avea aface cu puține și vagi imagini auditive și mai ales cu senzații musculare de mișcări născînde. Totuși, cu toată sărăcia ei, vom continua să recunoaștem plăcerea estetică drept aceeași. Aceasta dovedește că e un element important comun între impresiile estetice succesive, element care ar putea fi numit prin analogie forma lor intelectuală; căci, asemenea unei noțiuni, poate cuprinde elementele cele mai diverse rămîinînd totuși aceeași: sunetele orchestrei, sunetele pianului, senzații musculare. Condiția pe care trebuie să o împlinească aceste elemente e tridimensionalitatea; pe deoparte să fie continue în timp pentru a putea reprezenta durata sunetelor, pe de alta să mai aibă două moduri de variație ca să dea seama de intensitatea și înălțimea lor.

E rolul formei intelectuale să fixeze, să individualizeze plăcerea estetică legată de opera muzicală și prin aceasta să contribuie la relativa ei stabilitate; căci după cum își păstrează identitatea de câte ori i se schimbă conținutul, tot astfel e probabil că tinde să rămână aceeași față de fluctuațiile subiective ale auditorului. Din acest punct de vedere ar semăna cu etichetele impuse de noi operelor artistice și fixînd gradul lor de frumusețe; aceste etichete sînt, doar și ele de natură intelectuală. Dar forma intelectuală e o etichetă lăuntrică și esențială plăcerii estetice muzicale și nu un element adăugat din afară mai mult sau mai puțin arbitrar.

De altfel nu toate fenomenele estetice intelectuale au tendința de a-și perpetua frumusețea. Dimpotrivă, ele pot fi foarte diverse în această privință. Pe cînd frumusețea științifică e într'adevăr cu deosebire durabilă, cea mai intelectuală dintre arte, literatura, e aceea care se demodează mai curînd și mai evident; iar elementul cu deosebire allerabil în cuprinsul artei literare e comicul, care e și cel mai curat intelectual, cu excepția jocurilor de cuvinte.

*

Disensiunile și discuțiile ar fi cel puțin de zece ori mai rare dacă n'ar exista decît divergențe de opinii adevărate. Dar cele mai multe opinii sînt pseudo-opinii în realitate, și controversele pseudo-controverse, adică niște monștrii absurzi și ridicoli. Teratologia logică ne învață, sau ar trebui să ne învețe dacă ar exista, că monștrii în chestiune sînt de două feluri: discuțiile pe cuvinte și neînțelegerile dela gusturi. Majoritatea așa numitelor discuții estetice sînt de felul al doilea. Am văzut în ce constă iluzia care e la baza lor: Pentru că mai toate impresiile corespund unor fenomene obiectiv reale, pentru că „roșu“, pe lîngă că e o senzație e și calitatea unui obiect, omul a generalizat și a crezut că impresia estetică deasemenea corespunde unei însușiri a lucrurilor, însușire numită frumusețe.

Intr'o controversă de cuvinte, cei doi protivnici sînt în dezacord numai asupra numelui cu care trebuie botezată o noțiune, sau a înțelesului ce trebuie impus unei vorbe. Pare într'adevăr că pasiunile oamenilor se leagă mai ales de cuvinte și gravitează cu predilecție în jurul lor.

*Mit Worten lässt sich trefflich strellen,
Mit Worten ein System bereiten,
An Worten lässt sich trefflich glauben;
Von einem Wort lässt sich Kein Jota rauben.*

In chip divers, simpatia pentru anumite cuvinte a jucat un mare rol în istoria gîndirii omenești. Ajunge să amintim că

atiția filozofi, începînd cu Spinoza, erau siliți de frica opiniei publice sau a unor pedepse mai serioase, să afirme existența lui Dumnezeu; căci afirmația aceasta era deajuns ca să îmblînzească furia oamenilor, chiar dacă filozofii în chestie arătau că înțeleg sub această denumire ceva cu totul deosebit de sensul ei obișnuit teologic. Era destul să afirmi existența a orice și să botezi acel ceva cu cuvîntul Dumnezeu; iar dacă mai atribuiai acelei entități cîteva atribute mărețe ca: veșnic, infinit, nepătruns etc., toată lumea rămînea mulțumită. Obiceiul s'a menținut, deși nu mai are rolul binefăcător de odinioară și, desigur, mulți se vor fi mirînd de ce în limbajul filozofic cuvîntul Dumnezeu are atîtea înțelesuri fără nici o legătură cu cel obișnuit. Explicația se află în prudența și șiretenia filozofilor de pe vremuri, și pe de altă parte, în dragostea oamenilor pentru cuvinte sau, cum am zice, în prostia lor.

Schimbînd sensul convenit al termenilor putem obține cele mai strălucitoare, mai amuzante și mai ieftine paradoxe. Astfel Séailles, modificînd înțelesul obișnuit al cuvîntului „geniu“ dovedește nu se poate mai ușor, că genialitatea e lucrul cel mai banal și mai răspîndit.

Dezacorduri pe cuvinte se întîlnesc destule și în domeniul frumosului; astfel sînt discuțiile dacă anumite sentimente trebuie numărate printre cele estetice, plăcerea spre pildă, care poate să o dea muzica operetelor de duzină. Evident, răspunsul cel mai logic la această întrebare ar fi: depinde dacă vrei sau nu să botezi acea plăcere „estetică“. Totuși chestiunea nu-i chiar atît de absurdă și de zadarnică pe cît ar părea: Epitetele, cuvintele în general, nu sînt numai fișe de recunoaștere; pe lîngă înțelesul propriu zis, ele au absorbit și fixat tot felul de nuanțe afective, nuanțe de laudă, de blam, de admirație, de dispreț, de vanitate sau de snobism. Bine înțeles că această vagă fosforescență afectivă care învăluie înțelesul precis e foarte schimbătoare. Astfel termeni ca *zigouiller* sau *bouffer* care, auzite de un Francez, comportă o nuanță de dispreț față de vulgarul *argot* sună dimpotrivă în România cu o nuanță *chic*.

Epitetul „estetic“ conferă un prestigiu deosebit sentimentelor denumite de el; să spui că sînt estetice înseamnă să afirmi că acele sentimente sînt subtile, distinse, profunde, demne de un suflet ales, adînc străine de vulg. E evident că fiecare va numi estetice sentimentele care-i sînt mai simpatice, și astfel, după cum vedem, ceiace părea o cearță de cuvinte se arată a fi o chestie de gust.

Afară de aceasta, denumirea și delimitarea unei noțiuni trebuie să împlinească anumite condiții de bună administrație intelectuală și logică: să nu încalce domenii vecine, să nu fie în prea flagrantă contradicție cu terminologia admisă, să grupeze obiecte cît mai înrudite pentru a fi astfel un inel cît mai solid în nomenclatura întregă. Căci, dacă știința e, după cum

spune Condillac, un limbaj bine întocmit, limbajul comun trebuie să fie și el științific într'un anume grad. Cum în estetică nu există definiții precise și prin urmare nici o terminologie general admisă, ceiace conduce și hotărăște e mai curînd instinctul logic decît logica. De toate acestea trebuie să țină seama cine cercetează natura fenomenelor sufletești limitrofe celor estetice, și cine se întreabă dacă ele fac sau nu parte din domeniul estetic.

Curiozitatea față de acțiunea unui roman, însușirea caracterizată prin formulele: „te pasionează“, „nu poți să mai lași cartea din mînă“ etc., reprezintă oare un element estetic? Problema nu e ușoară. Desigur, acest sentiment nu e special artei literare ci e identic cu acea curiozitate de toate zilele care face atît de interesante mahalagisme; romanele de senzație, purtătoarele acestei plăceri, sînt relativ ușor de scris și prin aceasta nu se potrivesc cu ceiace înțelegem de obicei sub cuvîntul artă, iar plăcerea însăși e vulgară și antipatică; în fine, dacă apropii cu gîndul curiozitatea în chestie de ideea frumuseții, simți îndată că sînt străine una de alta și că deci avem aface cu un element din lumea reală rătăcit în aceia a ficțiunilor, în artă, pe care o trivializează. Pe de altă parte însă majoritatea celor care cetesc romane nu cunosc altă plăcere în lectură lor; ei nu sînt decît curioși să vadă „ce are să se mai întîmple“ sau „cum are să se sfîrșească“, și numesc frumoase cărțile care îi interesează astfel. E greu să treci peste una din accepțiunile unui cuvînt cînd ea reprezintă o majoritate; și apoi e probabil că, în aliaj cu alte elemente mai puțin nespălate, curiozitatea aceasta dă combinații prețioase.

Nu tot atît de îndoelnic stau lucrurile în ce privește entuziasmul. Acesta e cultivat de mulți ca un ingredient absolut necesar plăcerii estetice. Dar la aceasta se mărginește rolul lui; un ingredient al plăcerii estetice și nu parte integrantă dintr'însa. Se poate chiar spune că e un dușman al acesteia. Intr'adevăr, dacă în mijlocul unei fraze muzicale sau a unei poezii proferezi acele strigăte interioare de admirație numite entuziasm, farmecul frumuseții se rupe, și de aceia e recomandat să aștepti sfîrșitul înainte de a-ți da drumul la baierile sufletului. Entuziasmul distruge receptivitatea estetică, receptivitate care cere un fel de liniște încordată și un gen specific de obiectivitate. În afară de acest defect, entuziasmul e desigur o stare foarte plăcută. Și apoi trebuie să ținem seamă că a-tiția oameni care se plictisesc cumînți la concerte, n'au drept recompensă decît entuziasmul care îi cuprinde la urmă.

După cum vedem relativitatea, nestatornicia elementelor estetice e atît de mare, încît chiar această nestatornicie e rela-

tivă. Nici anarhia nu e lege absolută pe tărîmul lor. De cele mai multe ori de altfel, în întreg domeniul științelor morale nu poți afirma nimic fără restricțiunea: „de cele mai multe ori“.

Astfel și nestabilitatea sentimentelor și deci a valorilor estetice e relativă în toate sensurile considerate. Desigur, multe lucruri odată îți plac, altă dată nu, dar sînt și care îți plac mai totdeauna într'o epocă lungă din viață. Și apoi se întîmplă ca o operă artistică să nu-ți dea satisfacția estetică așteptată dar să simți că ar trebui să ți-o dea, că acea satisfacție există în chip oarecum latent și că nu se poate realiza din cauza unor împrejurări lăuntrice defavorabile. În aceeași clasă judecățile estetice sînt foarte diverse, dar, într'o epocă dată, e probabil că ele ar putea fi împărțite în grupe. Rolul criticului de artă sau a celui literar e să fie reprezentantul unui asemenea grup și purtătorul său de cuvînt. Sînt melodii și poezii care pot plăcea unor clase cu totul străine una de alta, cele populare în special, deși felul de a plăcea uneia sau celeilalte e profund deosebit. În fine, arta veche poate prin excepție să rămînă, sau mai bine zis să redevie, parțial modernă, după cum s'a întîmplat, cred eu, cu Rabelais sau cu superba metaforă a lui Omar Rhayam citată mai sus. Bine înțeles însă că și aici felul plăcerii estetice se schimbă cu totul. Dese ori i se adaugă farmecul trecutului istoric, dacă epoca în care a reînviat opera de artă cunoaște această plăcere estetică; e cazul epocii noastre spre deosebire de epoca clasică franceză spre exemplu.

Am văzut că o judecată e obiectiv adevărată cînd majoritatea oamenilor e de acord asupra ei. Dar e evident că astfel definită, obiectivitatea însăși e relativă; ea crește sau scade cu acea majoritate. Astfel fiind, afirmația noastră că frumusețea n'are nimic obiectiv a fost încîtva imprecisă. De fapt, nu se poate nega judecăților estetice o vagă urmă de realitate obiectivă.

Ioan D. Gherea

Mahatma Gandhi

Fără îndoială că timpul în care trăim noi este foarte tulbure, căci pretutindeni e o frământare în creștere și o neliniște în sporire. Dacă lăsăm la o parte Europa, unde spiritul războiului, cu toate consecințele sale, nu s'a liniștit încă, și ne îndreptăm privirile spre Asia constatăm că această Asie liniștită, contemplativă, începe să se miște. Asia se deșteaptă din somnolența ei de până acum. China, sub influența desigur și a propagandei bolșevice, este teatrul unor lupte interne, care au însă și un pronunțat caracter xenofob; în India se petrec, sub ochii noștri, schimbări atât de mari, încît Europa are motiv să privească cu multă atenție și să urmărească cu îngrijorare noua mentalitate care se formează acolo. Intr'adevăr, 300 de milioane de Indieni încearcă să scuture jugul european, tînzînd către o viață națională proprie. Mișcarea actuală din India este o adevărată revoluție, care poate avea urmări considerabile pentru echilibrul intercontinental al puterilor și mai ales pentru Europa. De acela India trebuie înțeleasă și primul fenomen actual, care atrage cu deosebire atenția, este *Gandhismul*.

S'a vorbit despre o nouă religie care ar fi Gaudhismul, despre o mișcare națională gandhistă și despre o revoluție socială gandhistă. În toate acestea sufletul, motorul principal este *Mahatma Gandhi*. El este nu numai șeful necontestat al mișcării naționale din India, ci și un adevărat simbol pentru noua viață indiană, căci el reprezintă idealul moral, politic și social al unui popor, care vrea să trăiască într'un stat unitar și independent. Poporul, care mai înainte era foarte ușor stăpînit și prin forțe puțin numeroase de către Europeni, de oarece doctrinele religioase și organizarea socială din India ajutau la aceasta, devine acum, sub influența lui Gandhi, o națiune greu de stăpînit, ba chiar periculoasă.

Pentru a înțelege mișcarea indiană, rolul și însemnătatea lui Gandhi, trebuie să ne oprim puțin asupra stării sociale din India, pentru că orice fenomen social trebuie studiat în cadrul în care s'a produs și în legătură cu întreaga constituție a acelei societăți.

India se încheie pe o suprafață de 5 milioane km. p.—cam jumătate din suprafața întregului continent european. Pe acest vast teritoriu trăiește o populație de 325 milioane locuitori, dintre care 300 de milioane sînt Indieni puri. Interesant este faptul că această mare populație e împărțită în numeroase grupe, care vorbesc vre-o 40—50 limbi și foarte multe dialecte, deși între ele nu sînt diferențe naționale absolute. India, țara minunilor și a visului, este în același timp și țara contrastelor celor mai frapante, căci alături de o civilizație înfloritoare se întâlnește primitivitatea, și nu departe de noblețea mindră și disprețuitoare stă umilința degradantă pentru om. Avem de a face cu un popor bogat și sărac în același timp, înțelept și ignorant, capabil și incapabil de a și conduce singur propriul său destin, dornic de libertate și totuși atașat de lanțurile pe care alții le-au pus la mîni. * India este o țară în care predomină încă religia, așa cum era Europa în evul mediu, căci sufletul Indienilor, precum și întreaga lor organizație socială nu s'a emancipat până acum de religie. Este acolo o altă mentalitate și o altă cultură decît cea europeană, de aceea trebuie să facem un moment abstracție de mentalitatea noastră, pentru a putea înțelege mișcarea provocată acolo de Gandhi. Dacă Europa este în faza cînd religia s'a adaptat formelor sociale, în Asia societatea e adaptată și supusă religiei; în Europa modernă, cu industrialismul și capitalismul ei, se poate vorbi de un materialism istoric, pe cînd Asia este încă în faza spiritualismului istoric. Gînditorul german Scheler, care încearcă să explice întreaga cunoștință omenească (religia, știința, filozofia și arta) în funcție de mediul social, susține că Europa și Asia, în evoluția culturii lor, au plecat dela două puncte diferite și au parcurs stadii deosebite, căci Europa a plecat dela materie, dela tehnică și pozitivism, tînzînd către suflet și metafizică, pe cînd Asia a pornit invers dela suflet spre materie—deoarece acolo abia acum se întrezărește direcția unei culturi științifice pozitive, naturaliste. **

Nu vom discuta aici problema aceasta, trebuie să accentuăm însă că în realitate și Europa și Asia parcurg același direcție: dela religie spre eliberarea de religie. Într'adevăr toate comunitățile primitive sînt, după cum ne arată datele exacte ale Etnografiei, sub stăpînirea absolută a religiei și treptat-treptat se emancipează de dînsa. Fiecare fază de evoluție e caracteri-

* Nicol Maenicol, *The Making of modern India*, 1924.

** Max Scheler, *Versuche zu einer Soziologie des Wissens*, 1925, pag. 114.

zată prin o nouă formă de familie, de drept, de economie, dar și prin o nouă mentalitate, în care factorul religios devine din ce în ce mai puțin puternic. Fenomenele sociale din clanul nediferențiat sau diferențiat sufăr influența absolută a religiei, dar mai apoi ele devin forme emancipate, care la rîndul lor exercită o acțiune transformatoare asupra religiei chiar. Acesta e mersul normal al evoluției: instituțiile odată înfăptuite dobîndesc o existență oarecum de sine stătătoare, au o viață detașată de substratul lor inițial și contribuiesc la schimbarea mentalităților din care au izvorit. În Asia factorul religios încă predomină—de aceea organizația societății indiene e în strictă dependență de religie.

Forma națională a religiei Indienilor este *Hinduismul* (Hindu este termenul prin care au denumit Indienii pe cei neconvertiți la Mohamedanism). Din 300 milioane de Indieni, 218 milioane sînt Hinduizi, 67 milioane Musulmani, iar restul Zarathustrieni, Creștini, Evrei, etc. Hinduismul nu este propriu zis o singură religie, ci el cuprinde mai multe secte și credinți, dar în fondul lor au unele idei fundamentale comune (cuprinse în cartea sfîntă a Indienilor: *Vedele*). Sîmpozițiile fundamentale ale Hinduismului sînt două și acume: 1) doctrina *Samsara* și 2) *Karman* Samsara cuprinde credința în metempsihoză, credința că după moarte sufletul se încarnează în alte corpuri—de aici respectul pentru toate ființele, oricît de inferioare ar fi ele, pentru că în ele există suflet. Cea de a doua doctrină formulează idela că omul are o menire specială în viață și ca atare că el este răspunzător de modul cum și-a realizat și respectat menirea în viață. Este în această doctrină ceva asemănător cu protestantismul, care formulează și el un fel de etică a menirii omului în viață. Hinduismul, privit în totalitatea sa, este o religie a salvării, o religie al cărui fond îl formează aspirația către mintuirea de suferință din lumea aceasta. Dealtmînter toate religiile universaliste—universalismul e până acum ultima fază în evoluția religiilor, o fază concomitentă cu întemeierea societăților politice avansate și cu tendința de integrare socială în mare—au comun această tendință către salvare, pe care însă o întemeiază în moduri diferite, fie pe cale metafizică (cum e în Hinduism cu toate formele și școlle sale), fie pe cale socială (judaismul și creștinismul). Pentru Hinduism izvorul rănii și al suferinței este lipsa de valoare a acestei lumi în genere. Pe pămînt totul este trecător și totul e sortit morții—lumea sensibilă, cu toate fenomenele ei, este numai o aparență. Realitatea adevărată e constantă, e același totdeauna. După cum pentru filozofii eleași bula încremenită reprezintă esența adevărată a realității, tot așa pentru Hinduism divinitatea—Brahma—este totul. Numai cînd putem înlătura iluzia fenomenologică, dinamismul, avem cunoștința adevărului suprem și numai atunci scăpăm de suferință. Ori la această cunoștință nu se poate ajunge decît prin unirea spiritului cu Brahma. Cunoștința este deci o iluminare a sufletului—ea produce înțelegiunea (Bôdhi), iar

cel care a dobândit această înțelepciune a devenit un Budha și a ajuns la o stare specifică de beatitudine mistică, la Nirvana. Prin urmare prin profundă meditație și prin misticism se dobândește salvarea.

Din punct de vedere al cultului, Hinduismul este un adevărat ascetism. El impune în primul rînd *Ahimsa*, adică oprește omorul sub orice formă: toate ființele trebuiesc cruțate, căci ele au un suflet. De acela se interzice omului de a consuma carne de vită și se recomandă chiar vegetarianismul. Hinduismul condamnă orgiastica și recomandă îndepărtarea de femei, de oarece ea distrage pe om dela meditația salvatoare și trezește în suflet pasiuni. Extazul mistic, pur, acesta produce acea iluminare a conștiinței, cunoștința sfintă, care face pe om să simtă mai întălu iubire infinită pentru Dumnezeu, apoi iubire și milă față de creațiunea sa și în urmă indiferență față de rău și suferință. * Hinduismul, pe lângă etica specială, pe care a întemeiat-o, a dat naștere și unei anumite organizații sociale în India, anume împărțirea societății în caste închise. Dar ce e o castă ?

Castele nu sînt grupări teritoriale, așa cum au fost satele, care au luat locul comunităților totemiste, pentru că membrii din același castă pot trăi pe teritorii diferite, foarte depărtate unele de altele. Nu sînt nici unități politice, ci ele sînt forma cea mai veche de clase sociale, întemeiate pe cu totul alte baze decît clasele sociale propriu zise. Nu ne vom ocupa aici cu problema claselor sociale, dar în treacăt vom arăta deosebiriile dintre clasele sociale moderne și caste. Din punct de vedere sociologic, clasele sociale apar ca niște produse ale diviziunii funcțiilor sociale. Orice societate e o organizație de muncă și de cultură—ca atare în ea se exercită activități diferite, care însă depind una de alta și se influențează reciproc. Membrii care alcătuiesc o clasă socială au conștiință de clasă, adică o conștiință de funcțiunea comună pe care o îndeplinesc ei și de interesele comune legate de această funcțiune. Deși toate clasele îndeplinesc funcțiuni necesare și utile, totuși clasele sînt neegale și neegal apreciate—de-aici o luptă între ele. Lupta dintre clase nu e o luptă de distrugere, cum susțin unii sociologi, ci e o luptă pentru valorificarea funcțiunii sociale, pe care o exercită fiecare și pentru cucerirea de drepturi și de putere politică în societate. Prin luptă clasele sociale se prefac, se reînnoesc,—și astfel se schimbă chiar structura socială. În nici un caz și nicăeri clasele sociale nu sînt astăzi niște cadre închise, incremente, ci indivizii pot trece dintr'o clasă în alta. Se constată în societatea modernă un proces de ascensiune al indivizilor din clasele inferioare la cele superioare—ascensiune lentă sau chiar bruscă.

Castele au unele asemănări cu clasele sociale moderne, dar au și multe caractere specifice lor. Sénart ** vede în caste niște

* Max Weber, *Geammelte Aufsätze zur Religionssoziologie*, Tübingen, 1920, II Bd..

** Sénart, *Essai sur le régime des castes*, 1908:

organizații a parte care există numai la Indieni—deși se pare că și ale popoare din antichitate a 1 cunoscut sistemul castelor. Castele indiene, ca și clasele sociale, au un caracter funcțional, de oarece fiecare castă are funcțiunea și menirea sa bine determinată, dar, în deosebire de clasele sociale, ele sînt legate de reprezentări religioase, au o origine și un fundament religios. Incercările de a se explica formarea acestui sistem al castelor prin cucerire (Janet) sau prin evoluție economică (Dahlmann) sau prin deosebirile etnice (Weber) nu sînt verosimile; așa cum se prezintă ele la Indieni—unde au forma cea mai pură—se vede clar caracterul lor religios.

După Hinduism castele sînt de origine divină și reprezintă o ordine de valori ierarhice. Castele clasice, prevăzute în Vede, s'au născut din diferitele organe ale zeului suprem Brahma și sînt în număr de patru: 1) *Brahmanii*—casta preoților, a celor care au putere magică și care sînt stăpînii tuturor lucrurilor; 2) *Kschatrya*—casta militarilor. Ordinea socială se bazează pe unirea acestor două caste superioare, care impart între ele, tot în mod ierarhic, toate puterile. 3) Castea *Valçya*, în care intră comercianții și agricultorii, nu se bucură nici de virtuțile, nici de privilegiile economice și politice ale celorlalte două caste superioare; 4) *Cudra*, casta servitorilor și sclavilor. După concepția vedică, toate aceste patru caste sînt complet străine una de alta, fiecare avînd soarta și menirea ei.

Care sînt însă caracterele constitutive ale castelor? În primul rînd ele reprezintă o *specializare profesională ereditară*, un fel de monopol obligator de profesune, care se transmite din tată în fiu, indiferent de aptitudinile. Al doilea caracter este *repulsivitatea pe care o au castele una față de alta*. Expresia instituțională a acestei repulsivități este *endogamia*, adică obligația de căsătorie a membrilor unei caste între ei, pentruca să nu degenereze casta prin amestecul de sînge. Fiecare castă se subdivide în grupe mai mici—*Gotras*—în care membrii nu se pot lua între ei. Aceste *Gotras* sînt un fel de clase matrimoniale asemenea acelor pe care le constatăm la triburile australiene. Între caste există deci repulsivități și oroare, de aceea dacă un individ dintr'o castă superioară nu a respectat obligațiile impuse castei sale, decede și devine un *impur*, un proscris (*outcast*). Astfel că nu poate fi vorba despre un proces de ascensiune dintr'o castă inferioară într'una superioară. În sfîrșit al treilea caracter al castelor este *neegalitatea și ierarhia lor*.** E o neegalitate politică, juridică și chiar morală, căci fiecare castă are virtuțile sale, pe care le monopolizează întocmai ca și profesivitatea și averea. Astfel *Brahmanii* au ca virtuți: înțelepciunea, moderația, dreptatea, liniștea. Ei au apanajul științii și în special al teologiei. Războinicii, militarii, au curajul, gloria și generozitatea caracte-

* *Sénart Les castes dans l'Inde*, 1896.

** *Bouglé, Essai sur le régime des castes*, 1908.

ristică învingătorilor. Agricultorii și comercianții au puterea de răbdare și prevedere, iar servitorii și sclavii numai umilința.* Ordinea și rangul castelor este ceva etern, pentru că rezultă din divinitate. Aceste sînt cele patru caste clasice, așa cum sînt înfățișate de Vede. Astăzi se constată însă în India existența a vre-o 3000 de caste, produse prin divizarea celor principale. Și toate acestea sînt tot niște grupe închise și strălune unele de altele, fără puțința de a se amesteca și colabora laolaltă. În afară de această împărțire a populației, mai sînt în India și unii oameni fără castă—*Athisudra*. Aceștia sînt considerați ca impuri, ca indivizii, cu care niciun membru dintr'o castă nu trebuie să aibă contact, pentru că ei pîngăresc pe ceilalți și le aduc nenorociri, după credința Indienilor.

Această organizare socială, pe baza religiei, a favorizat stăpînirea Indiei și a împiedecat orice mișcare de eliberare a ei, pentru că membrii castelor nu pot sta toți laolaltă și mai ales nu pot intra în legătură cu cei fără castă. Și cu toate acestea se constată astăzi în India începutul unei adevărate revoluții, cel 300 de milioane de indieni se trezesc la o viață nouă. Răsăritul se deșteaptă. Conducătorul acestei mișcări indiene este *Gandhi*, cărui i s'a zis *Mahatma*, adică suflet mare (Atman=suflet), de oarece într'adevăr e un suflet deosebit, cu resurse care depășesc comunul muritorilor.

Întrebarea cea mai naturală, pe care și-o pune oricine, este acum: în acest mediu social stăpînit de religie, cu organizațiile proprii pentru stăpînirea europeană, cum e posibilă o mișcare politică, o luptă pentru autonomia Indiei? Ce cauze au zguduit pe Indieni și i-au făcut să treacă peste tradiția lor atotputernică? Cauza primă care a determinat rolul lui Gandhi și doctrina lui este politica colonială a capitalismului englezesc. Politica de colonii, sau forma cea mai recentă a barbariei—cum o numește Anatole France—a schimbat pe Indieni.

Gandhi, care a studiat dreptul la Londra și a profesat apoi avocatura la Bombay, Gandhi care cunoștea Anglia și o iubea, a avut dureroasa ocazie să cunoască încă de la anul 1893 aspectul urît al civilizației europene în colonii. Atunci și-a dat sama de adevărul spuselor scriitorului *Wells* că Europa nu a urmărit în colonii un imperialism cultural, ci numai unul economic exploatare. R. Rolland descrie în culori vii modul în care a început Gandhi a-și formula ideile sale și a lupta.** Între anii 1890 și 1893 trăiau în Africa de sud, în provincia Natal, vre-o 150000 de Indieni, al căror număr sporea mereu prin imigrațiile. Această afluență de Indieni a îngrijorat pe Englezi, care au început a deveni xenofobi; de acela guvernul a pus taxe mari pe imigranți, i-a umilit și persecutat, pentru a sfîrși prin fapte

* *P. Janet*, *His'oire de la science politique*, I, pg. 12.

** *R. Rolland*, *Mahatma Gandhi*.

și mai grele. Gandhi însuși a suferit în Natal vexațiuni. Atunci el, care venise acolo numai pentru o pledoarie, s'a simțit dator să rămână în Natal, în mijlocul Indienilor și să lupte pentru ei. A scris contra guvernului britanic, a scos un jurnal indian redactat în trei limbi europene, ba a făcut chiar și un congres indian. Dar călăuzit în special de idei religioase, a căutat el soluția cea mai practică și întărirea pentru luptă în doctrina hindusă. Subt inspirația acestuia a proclamat el drept cel mai eficace mijloc de luptă *pricipiul non-rezistenței la rău*. În fața mijloacelor puțin admisibile ale autorităților, el sfătuește populația autohtonă să se retragă la sate, iar la toate suferințele să nu răspundă cu violență. Faptul acesta a provocat Europeanilor mult necaz și mari pagube, pentru că viața industrială întreagă a stagnat, a fost cu adevărat paralizată. În anul 1905 această grevă pasivă se generalizează, căci la ea aderă și Chinezii din Africa de sud. Generalul englez Smith procedează nu tocmai cu abilitate și recurge la violențe, fapt care îndirjește și mai mult populația—și atunci când Gandhi însuși este închis și violentat, populația în mare masă se prezintă la autorități pentru a fi bătută și închisă. Rezultatul e că în anul 1913 mișcarea aceasta de rezistență a autohtonilor se întinde și în Transvaal. Situația devenise intolerabilă și atunci guvernul englez din anul 1914 cedează și institue în Africa de sud un regim mai uman și mai liber. Cu aceasta, misiunea lui Gandhi își ajunsese scopul, de acela el se întoarce în India, unde îl aștepta o muncă și mai mare, căci și aici se desemna un început de mișcare.

Marele războiu mondial silește pe Englezi să promită un guvern responsabil și libertate pentru India. Aceste promisiuni formale îl fac pe Gandhi să lupte pentru cauza engleză în războiu împreună cu aproape un milion de Indieni. Dar, după încheierea armistițiului cu Germania, regimul din India se înrăutățește, libertățile sînt suspendate și poliția secretă reîntră în funcțiune. Promisiunile date fuseseră uitate. Gandhi, optimist și increzător în bunătatea acelor care profesază admirabila doctrină a lui Christ, susține încă posibilitatea ridicării țării sale prin colaborarea cu Englezii. În acest scop el oprește pe Indieni dela orice mișcare, lăudînd mereu suferința și combătînd violența.

Dar deoarece răul tratament al Indienilor continua și deoarece toate intervențiile lui Gandhi pe lângă guvern rămăseseră fără niciun rezultat, Gandhi s'a văzut nevoit să proclame și în India greva pasivă. Indienii părăsesc toate titlurile și funcțiunile onorifice, nu vor să participe la împrumuturile guvernului, nu se prezintă la judecată, ci se supun unui arbitraj privat, boicotează școlile de stat, nu primesc nicio însărcinare civilă sau militară și mai ales se hotărăsc să nu mai întrebuinteze țesăturile și stofele englezești. Pentru educația națională a poporului se întemeiază în anul 1920 o universitate națională indiană. Atenția lui

Gandhi se îndreaptă în primul rînd spre unitatea poporului, de-aceia el încearcă și reușește să apropie castele între ele, convingînd în același timp pe toți Indienii că nu trebuie să disprețuiască nici pe cei fără de castă. Mai mult încă, în anul 1921 reușește să adune într'un congres general pe toți Indienii—și pe Musulmani și pe Hinduși. La acest congres Gandhi e ales președinte, i se dă puteri absolute, chiar și pe acela de a-și alege succesor. Așa de mult a impresionat Gandhi pe Indieni, în cit mulți au văzut în el ceva de esență divină și au vroit să-i ridice temple și să-l adore ca zeu—ceiace Gandhi refuză cu energie. Indienii musulmani, mai îndrăzneți, în mod imprudent au dat prilej unor încercări sîngeroase cu armata și în anul 1922 Gandhi a fost arestat, fiind liberat apoi de Mac Donald.

În India lucrurile nu s'au liniștit însă, deoarece Indienii sînt fanatizați de noile perspective care li s'au deschis; ei tind spre unitatea politică și autonomia întregului popor, lăsînd la o parte toate deosebirile de castă și de religie. Iată pentru ce se poate spune că în India s'a început, sub influența lui Gandhi, o adevărată revoluție socială. Nu trebuie să se uite însă niciun moment că Gandhi a pornit de la principiile religioase, dela iubirea infinită de oameni, dela condamnarea forței și dela apologia suferinței. Aceste sublime principii le găsim însă și în religia creștină, de ce n'au avut totuși niciun succes în Europa? De ce un Tolstoi, care a predicat și el non-rezistența la rău, greva pasivă, a rămas în Rusia un simplu visător, un utopist? Și doar în Rusia mesianică constatăm în sufletul poporului înclinațiuni spre misticism! Creștinismul activ, pe care îl proclama Tolstoi nu a prins. Tolstoi, ca și Gandhi, și a trăit doctrina și a dat astfel exemplul viu pentru toți semenii săi—și totuși nu a avut succes. Predica de pe munte în care Tolstoi vede, ca și Gandhi, ideea unei revoluții morale și începutul unei adevărate revoluții sociale—a influențat în mod diferit spiritul Rușilor și pe acela al Indienilor.

Toți înaintașii lui Gandhi nu au reușit, deși au avut același masă populară asupra căreia trebuiau să lucreze. Cum se explică reușita lui Gandhi? Mișcarea actuală din India a fost provocată de însăși acțiunea Englezilor în colonii. Dacă am adopta limbajul marxist, am putea spune că politica colonială engleză a creat propria sa negațiune. Într'adevăr capitalismul și imperialismul, pentru exploatarea Indiei, a avut neapărată nevoie de cooperarea intelectualiilor băștinași, deaceia a făcut școli pentru instruirea lor, iar pe tinerii mai bine înzestrați i-a trimis la studii în Europa. Ori aceștia au putut constata aici existența unui altfel de viață politică, au văzut state naționale unitare, au cunoscut democrația și cu aceste idei s'au reîntors în patria lor, unde au încercat să aplice ceiace au învățat a cunoaște în Europa apusană. Dar orice mișcare a lor s'a izbit de vechea religie națională a Indienilor, de tradițiile religioase ale poporului. Nu era posibilă acolo egalitatea și nici democrația, deoarece castele

erau considerate drept ceva divin și etern; fiecare castă are un karman al ei și reprezintă o valoare proprie, de care nimeni nu se poate atinge.

Și totuși Gandhi reușește. El nu s'a ridicat, ce e drept, la înalta concepție a lui Rabindranath Tagore, care în admirabilele sale lucrări a criticat aspru mentalitatea europeană caracterizată prin adorația capitalismului și a naționalismului îngust, dar Tagore nu a avut un spirit realist, căci el nu a văzut ceiace îi trebuie Indiei*. Deși a criticat Europa, cu toate păcatele ei, totuși Tagore a recunoscut că India, chiar fără aceste păcate, nu poate trăi încă pe propriile ei picioare, că ea are nevoie de un stăpîn. Pentruca indienii să poată forma un stat unitar, cere Tagore să se desființeze castele și să se înlătore tradițiile religioase. Ideile acestea îndrăznețe ale lui Tagore nu au găsit mulți adepți, tocmai pentru că erau ceva prea neobișnuit pentru popor. Tagore nu a văzut că o astfel de schimbare radicală izbea prea mult în temelile organizației sociale a poporului său, era prea revoluționară.

Gandhi a urmat însă o altă cale și anume a luat metoda practică realistă a lui Bal Gandhar Tilak, pe care mulți îl consideră ca un demagog, deși de fapt el a fost un politic cu o clară viziune și înțelegere a situației din India. Gandhi și-a dat sama că poporul indian, tradiționalist cum este el, nu poate rupe deodată și complet cu trecutul și că ideile noiă trebuiesc introduse treptat în sufletul indienilor; de acela el a menajat credințele și tradițiile religioase ale poporului. În acest scop Gandhi a admis sistemul castelor drept ceva necesar, și ca o ierarhie de valori. Religia este, pentru dînsul, calea pe care se poate face mișcarea națională și socială în India, de acela cu dreptate îl consideră Braunthal pe Gandhi ca *un reformator religios* în primul rînd**; reforma aceasta însă pentru indienii o adevărată revoluție. Doctrina lui Gandhi are *un caracter spiritualist* bine pronunțat, căci el susține că spiritul e ceva cu mult mai presus de cît materia, că spiritul poate înfringe orice forță materială, de acela proclamă disprețul forței fizice și al oricărei încercări de violență. Susținînd sus și tare necesitatea credinței religioase, Gandhi afirmă însă că poporul trebuie să înțeleagă spiritul Hinduismului și să înlătore tot ce-lace îl deformează. Pornind de la această idee fundamentală, Gandhi cere două reforme principale și anume: 1) *reducerea numărului mare de caste de acum la cele 4 caste clasice*, care reprezintă valori și vocațiuni diferite. Gandhi și-a dat sama că împușinarea numărului castelor e un adevărat proces de integrare, de unificare a poporului indian și de acela toată efortarea lui s'a îndreptat în această direcție. 2) Acest proces de unificare nu este însă compatibil cu

* Iullus Braunthal, — Mahatma Gandhi. Der Kampf, 1924, n. 10-11.

excluderea celor mal năpăstuți, a celor fără de castă și de aceea *Gandhi duce lupta contra Ideii de impuritate* și contra prejudecății că cei fără castă (Athisudra) nu trebuie să aibă niciun contact cu ceilalți Indieni. În articolele publicate de el și reunite în volumul *Joung India*, Gandhi consideră drept o nelegiuire excomunicarea absolută a acestor Athisudra. Cărțile sfinte au scopul de a călăuzi rațiunea nu de a o întuneca, de acela chiar dacă litera lor nu exprimă înfotdeauna destul de clar ideia, trebuie căutat spiritul lor. Vedele recomandă umanitatea, modestia, blindeța și iubirea—ori lipsa de contact, disprețuirea semenilor e ceva contrar acestor principii. Tendința către Swaray (autonomie) nu are niciun sens dacă 60 de milioane de Indieni sînt oprimați de chiar frații lor. Reforma religioasă este pentru Gandhi, un instrument pentru schimbarea ordinii sociale; ea pregătește cu adevărat revoluția socială *

Revoluția nu însemnă numai decît vărsare de sînge, distrugere din temelie, ci o răsturnare de valori sau schimbare de atitudine bruscă. Revoluția poate fi și pașnică. Într'adevăr în viața publică, constituțională a Angliei s'au făcut cele mai mari revoluții fără nicio zguduire, ci numai prin schimbarea spiritului public și a mediului. Revoluțiile politice propriu zise sînt de cele mai multeori singeroase pentru că ele țintesc numai către răsturnarea autorității politice și a unei forme de drept. Revoluțiile sociale însă, care transformă fundamental toate formele sociale, sînt pașnice, căci ele se pregătesc încetul cu încetul și apar ca forme evolutive. O revoluție socială nu e superficială cum este cea politică, ci profundă. În India Gandhi pregătește în mod reflectat, conștient și progresiv revoluția socială, servindu-se de reforma religioasă, prin care schimbă treptat mentalitatea poporului Indian.

Care sînt mijloacele practice, pe care le recomandă Gandhi, în lupta pentru autonomie?

În primul rînd e boicotul mărfurilor—și în special al ștofeilor englezești. Indienii au și motive economice să se ridice contra mașinismului, deoarece toată industria casnică a țesutului—care era unul din mijloacele de trai al lor—a fost distrusă prin fabricile de stofe. Englezii luau mai toată materia primă din India și o utilizau pentru fabrici; băștinașii deveneau lucrători salariați sau proletari. Gandhi cere boicotul stofelor, îndemnînd pe Indieni să introducă din nou în fiecare casă furca de tors și războiul de țesut. În afară de acest motiv economic, Gandhi mai are și un motiv moral, care îl face să îndemne pe toți la repudierea mașinilor și a produselor lor, anume ideia că prin muncă manuală se afirmă demnitatea persoanei; și apoi produsele fabricelor, zice el, sînt expresia concretă a exploatării omului prin om.

* *Jullus Braunthal*, art. cit., pg. 45.

Mijloacele politice de luptă le deduce Gandhi din doctrina religioasă. Ele sînt: 1) *non-cooperația* cu autoritățile britanice, refuzul oricărui sprijin pentru administrarea țării, 2) *non-violența*, care se bazează pe Ahimsa, pe interdicția de a ucide. Gandhi și-a dat sama de altminteri că rezistența violentă nici n'ar putea avea rezultate satisfăcătoare, deoarece utilajul de războiu al Europeanilor i-ar înfringe și le-ar cauza Indienilor dureri inutile. Ori cînd, spune Gandhi (l'Opinion), * se va găsi un Smith (aluzie la generalul Smith din Natal) care să impoște poporul. Non-cooperația și non-violența sînt mijloacele cele mai potrivite pentru deșteptarea conștiinței naționale în popor și se potrivește de minune cu sufletul indian, care se va simți mai unitar în durere de cît în bucurie. De altminteri acesta e un adevăr general pentru toți oamenii, pentru că durerea leagă mai mult sufletele oamenilor, pe cînd plăcerea separă, individualizează. Gandhi admite violența numai pentru cazul cînd n'ar mai fi posibil niciun alt mijloc pentru salvarea demnității omenești.

Idelle acestui mare reformator religios-revoluționar au căpătat în India o răspîndire neobișnuită și au avut un succes neașteptat, căci astăzi Brahmanii stau aproape de cel fără de castă și în locul disprețului izolator, în sufletul tuturor este dragostea care apropie și unește pe oameni într'o luptă comună, lupta pentru Swaray, pentru autonomie.

Gandhi a avut o atît de mare influență nu numai prin doctrina lui—in care sînt așa de multe puncte comune cu creștinismul și cu tolstolismul—ci și prin puternica lui personalitate.

Pentru a înțelege pe cei săraci și obișduiți, Gandhi, ca un nou Christ, a trăit ca ei și împreună cu ei, iar mai înainte de a fi fost iubit, i-a iubit el pe dinșii. Gandhi a îmbinat idealismul religios cu realismul politic. Sufletul lui mare a trăit durerea fraților săi, el a înțeles că, deși soarta i-a pus la îndămină o altfel de viață decît a celor mici, nu va putea gusta niciodată bucuria cîtă vreme alții sufăr. El a simțit adevărul cuvintelor lui R. Rolland „bucuria și durerea sînt surori și cine nu înțelege pe una nu poate gusta pe cealaltă“.

P. Andrei

* Julius Brauntual, op. cit..

La bătălia dela Port Arthur

DEPOZIT CU COLONIALE ȘI BĂUTURI SPIRTOASE

E vară. Cîrciuma și-a lătit viața până în stradă. Soarele cade în plin, o luminează și o încălzește. Trotuarul e îngrijit, hîrdaele cu leandri fac umbră, mese, scaune și butoaie stau în fața ei.

De mai multe ori pe zi băețașul șerpuește apă pe jos, o potrivește în desene armonioase și simetrice, însă fără să se grăbească, fără să se joace—fă înd lacu i ori stropind trecătorii—căci domnul Tocle, care-l controlează cu o satsiație demnă, din prag, de lingă potcoaă, nu i-ar permite o astfel de lipsă de respect și perde de timp.

Domnul Temistocle Castadulos, cunoscut în mahala sub numele de domnul Tocle, își iubește cîrciuma cum își iubește orice om lucrul p ntru care a muncit, lucrul pentru care s'a trudit, lucrul care îi aduce roade. O îngrijește și o împodobește cu cea mai caldă dragoste, așa încît înfați area ei nu lasă nimic de dorit. Căruțe, camioane, t ășuri ch ar, se opresc necontentit, atrase de frumusețea firmelor, de aerul impozant al butoacelor burtoase și mai ales de mulimea afişelor scrise de chiar mîna domnului Tocle, și ea e înștiințează pe trecători de tot ce se află nou, trufanda, excepțional, în prăvălie, de toată specialitățile casei:

Victoriosul turburel de Drugasani.

Bors b eresca.

Venți baeții veseli. Mari kefir și să facem aci. Este petrecerile cele mai bune Fleici, mit tei și aite naționale.

Clienții vechi nu-l trădează pe domnul Tocle pentru nimic

în lume, pentru nici-o altă circumă; cînd un lucru te satisface complet, nu mai cauți mulțumire în măruntele plăceri ale schimbării, ale necunoscutului.

Dar domnul Tocale știe că aceasta nu este un efect al hazardului ci al priceperii lui, și de aceea muncește cu o neîntreruptă râvnă; iar cînd se întîmplă să fie o zi mai încărcată de muncă—cum de pildă azi cînd îi sosesc butoae cu vin—atunci într'a-devăr se poate aprecia toată priceperea domnului Tocale în circumuirea circumuii.

De abea au avut timp căruțele cu huriere de roți fieroase să se oprească, țărani să tragă caii de urechi și să-i frece pe la ochi, și domnul Tocale e cu ei în stradă. Și-a schimbat șorțul alb cu unul albastru, glasul lui poruncitor strigă, înjură, comandă. Totul e condus fără șovăire. Butoaele imense încinse în frînghii, alunecă greu pe scîndura ce face punte între căruțe și trotuar. Cu gemete și răcnete, țărani se îndeamnă la sfortări. Domnul Tocale, febril, se învîrtește împrejurul lor.

— Așa, așa. Haideți băeți!...

Din cînd în cînd, cu inima strînsă, intră în circumă, să supravegheze pe tatăl lui, care a rămas să servească singur. Căci acesta, dintr'un vechiu obicei, nu se poate opri de a se cinsti cu toți mușterii. Aprins, se înjură cu prietini înghesue și ciupește servitoarele ce vin la tîrguială... De cîte ori intră domnul Tocale în circumă, bătrînul cu o privire umilă bîlbie la el:

— La-las că am eu gri-grije.

Este emoționat. Știe că de cîte ori sosește vin nou, înainte ca domnul Tocale să-l „dreagă“, să-l combine în pivniță ca să-l poată servi mușterii cu un preț mai convenabil, seara la masă se bea din el așa cum este.

E sărbătoare, de altfel, în toată casa. Un miros de cocă și mîncare vine din odaia de alături, unde locuște domnul Tocale și familia dumneaui. Mama domnului Tocale—Mișera—întinde foi de plăcintă. E o muncă pe care o face de cîte ori e zi mare. Nici nu așteaptă ordin.

Grasă, în odaia sup. aîncălîită de dogoarea mașinii de gătit, stă în fața mesei și subțiază foile. Nădușala i-a făcut fața lucioasă. Își simte picioarele umflate...

Așezată pe pat, domnișoara Evridichi, sora domnu'ui Tocale, cîntînd melancolic, taie foiță pentru sticlele ce vor fi așezate în rafturi. În tăerea foiței și învelirea sticlelor, are o îndeminare de netăgăduit. De altfel acesta este singurul lucru pe care știe să-l facă, după spusele domnului Tocale, ce o disprețuiește adînc.

Domnișoara Evridichi—domnișoara Ridiche cum îi spun pungașii mahalalei—palidă și ofilită ca o floare scoasă primăvara din pivniță, d.la păstrare, trece din odaie în circumă, din circumă în odaie, indiferentă la răcnetele bețivilor, la cîntecele

obscene ale lăutarilor, și cară sticle înfășurate în foiță, ca în niște petale exotice.

Afară, căruțele ușurate de butoaie și caii odihniți sînt gata de drum. Înainte de plecare, așa, la botul calului, încă o cinste din marfa adusă, și căruțașii vor porni... Atras ca de o minune, cerșetorul străzii vine și el spre cîrciumă. N'are picioare. Sînt tăiate de sus, de după genunchi. Își țirăște cu mîinile bucata de trup rămasă.

Domnul Tocle îi strigă înveselit:

— Hai, moș Automobil, dă drumu' la viteză!

Cu îndemînări de animal dresat, schilodul intră în cîrciumă. Incurajări, rîsete, îl înconjoară, îl primesc. El scoate din traista dela gît banii primiți din pomană și—ca de obicei—ii bea pe toți. Bea încordat, neridicînd privirea la cei înalți, la cei cu picioare, bea până cînd, clătînîndu-se, ne mai putîndu-se propti în mîini, se răstoarnă ca un pachet de sdrențe murdare, în hohotele de rîs ce ump'u cîrciuma. Domnișoara Evridichi, curioasă, îl atinge delicat cu vîrfu piciorului; iar domnul Tocle, mulțumit de efectul prompt al vinului nou, zice, jovial, băiatului:

— Să-l dăm afară; e prînzul; vin lucrătorii. O să-l calce'n picioare. Incurcă locul.

Și bă țasu, cu ajutorul domnului Tocle, reușește să-l scoată din cîrciumă și să-l proptească de zid, lîngă treapta roasă a intrării. Domnul Tocle îi potrivește căciula cu gura larg deschisă'n sus—și-l lasă acolo subț soarele copleşitor care-l topește parcă.

Sirenele asvîrl în aerul liniștit țipete ascuțite și prelungi. La binale răspund sunete de toacă vesele și zglobii, și repede se umple strada de zgomot. Es și lucrătorii din fabrici. Sînt negri. Ochii le sclipesc de foame. O clipă uită că se vor întoarce iar la dogoarea nebună a focului ce topește fierul, la încordarea mușchilor în sfortări neomenesti, în zgomotul asurzitor al mașinilor fără suflet. Acum sînt la soare, la aer, minîncă...

Cîrciuma e năpustită de ei. Domnul Tocle se întrece, servește grăbit, politicos, vesel. Băețasu e împins, e întins din toate părțile, nu știe să mai dea de rost. Zăpăcit, uită comenzile și incurcă pachetele cu mezeluri. Domnul Tocle îl desmeticește din cînd în cînd, cu cîteva palme aruncate la neme-reală.

Pe tro'uar, schilodul doarme și lîngă el, în căciulă, dela trecători, se strîng din nou bani pentru domnul Tocle.

*

Sînt oameni care nu știu să fie fericiți. Veșnic, o dorință sau o grijă, îi frămîntă.

Desigur că domnișoara Evridichi, spre rușnea ei, a greșit și a rămas însărcinată.

De cîtva timp domnișoara Evridichi era mai palidă, mai slabă și se tira de colo până colo. Domnul Tocale o imbrîncea: „mișcă-te mamdam“, și mă-sa: „ce ai tu Evridichi?“, iar domnișoara Evridichi era mai slabă, mai palidă și nu zicea nimic.

Intr'o zi cîrciuma era plină de mușterii. Mirosul țuicii se amesteca cu cel de mîncare și te amețea, te copleșea molatec ca o mîngîiere ce nu ia sfîrșit. Domnul Tocale sta la casă, tatăl lui servea clienții, Evridichi și cu mă-sa erau în odae. Domnișoara Evridichi, sta trîntită pe pat—pat larg, unde unul lîngă altul dorm toți—și se gîndea cu ochii deschiși în tavan. Deodată gîndurile sînt prea aspre, o dor. Se ridică gemînd. Și ochii i se măresc de spaimă, gata să cadă parcă jos din orbită, dar nu picură decît două lacrimi mari rotunde, grele. Mă-sa speriată întreabă:

— Ce ai tu, Evridichi? Ce ai?

— Mitera, Mitera, eu am să mor!

Mă-sa scapă undrelele din mină:

— Evridichi, ce ai tu?

Și îi tremură buzele și toată grăsimea adunată pe sub bărbie:

— Evridichi! Evridichi!...

Alături, în cîrciumă, forfotesc glasuri, pași, se ciocnesc pahare, gîlgie vinul și țuica.

— Evridichi! Evridichi!...

Și plînge și mă-sa și plînge și ea, și plîng și plîng, și Evridichi îi povestește totul.. până cînd, din întimplare, intră radios domnul Tocale. Ele au încremenit, lovite pa că cu leuca. Sughiturile plînsului hohotit s'au făcut ghem în gît. Vesel, domnul Tocale întreabă, grozav de intrigat:

— Cine-a murit?

Și pleacă urechea în ascultare.

Dar ele tac în pămîntate.

— Ce v'a găsit? Asta e adevărată țicneală. Ce nu vorbiți? Și enervat aruncă o privire îngrijorată prin ușa deschisă în cîrciuma rămasă singură, dar cîrciuma, ca un om sărătos, e plină de aceeași viață bogată, de aceleași gînduri vesele.

Atunci domnul Tocale intră adînc în odae și întreabă neînduplecat:

— Hai, ce-i smintitelor?

Evridichi simte că-i vine rău. Se face mototol în pat, își ascunde capul în mîni...

Timpu' trece greu, grozav de greu, batjocoritor de încet, cum faci de cîte ori ai da ani din clipă de liniște pentru puțină grabă din parte-i.

Glasul milog al mă-sii vorbește: caută să explice, se înecă, porneste iar... Din cînd în cînd glasul domnului Tocale cere cîte o deslușire. Domnișoara Evridichi, cu sufletul ghemuit, cu o-

chii strînși, cu fața îngropată în palme, stă ca omul care așteaptă să-l lovești de moarte, după ceafă.

Deodată ascuțită: căci domnul Togle înjură, mă-sa bocește. Ascultă încordată să înțeleagă, și cînd aude că are să fie dată afară, scoate capul înspăimîntat la iveală. Atunci domnul Togle îi trage două palme. Evridichi începe să țipe. Ca să nu se audă în cîrciumă, domnul Togle caută să-i înăbușe țipetele cu palma la gură, dar ea se zbate, scapă, și cu obrajii roși, aprinși, sub singele ce s'a urcat în ei, țipă-țipă mai tare, mai tare, a-lergînd prin odae înebunită.

— N'am să mai fac, n'am să mai fac!

— Să taci, că te smintesc! Ce să nu mai faci acuma?

— Evridichi, Evridichi, ce ai tu? Spune mă-sa abrutizată. Iși simte mîinile moi, incapabile de mișcare.

Impleticindu-se, a intrat în odae tatăl domnișoarei Evridichi. Domnul Togle îl deslușește volubil pe grecește. El ascultă fără interes, cu ochi holbați, roși, ce se închid din timp în timp sub pleoapele umflate. Zice:

— S'o ia de nevestă.

Togle răspunde:

— Asta e sigur, că-l îpușc. Dar să meargă cu el. Să n'o mai văd în ochi. Și nici un ban n'am să-i dau. Nici un ban. Ne-a făcut neamul de ris.

Iar tată-su:

— Eh!

În ușă s'au adunat mușterii. Se înghesue, se îmbrîncesc, formează o masă compactă, neagră. Parcă un animal enorm ce se mișcă într'o frămîntare lăuntrică continuă, inconștientă; un animal primitiv, monstruos de mare și fără înțeles, cu o răsuflare caldă și cu zeci de ochi ce privesc din toate părțile corpului.

Domnișoara Evridichi se apără cum poate de pumnii și palmele ce i le aplică domnul Togle: cu cotul, de după masă, de după scaune... Mă-sa geme la fiecare lovitură, iar tată-su se uită.

În sfîrșit mușterii, după ce a obosit complect domnul Togle, au intrat curagioși în odae și au scăpat-o din mîinile lui. Domnul Togle mai îndruga, fără suflare, fără să încerce s'o mai bată, fără să se miște măcar, așa, într'o doară:

— Lăsați-mă s'o omor... s'o omor!

Iar mușterii îl împedecau, ținîndu-l strîns de mîini, de brațe, de trup, tirîndu-l în cîrciumă.

El, moleșit, șoptea încă:

— Să plece! Să plece, c'o omor!

*

Lui Evridichi i-a ajutat mă-sa să-și facă un pachet și i-a mai

dat o broboadă groasă de a ei. Evridichi a plecat, mică, slabă, antipatică, bolnăvicioasă.

*

La casă, domnul Togle caută să înăbușe printr'o mimică de amărăciune mindria ce o simte la gîndul că el, domnul Togle, este atît de atot puternic—cuvîntul lui atît de hotărîtor.

Tatăl lui profită de neatenția lui și bea pe nerăsuflete. Și singură în odaie, mama lui Evridichi își bocește copila. Nu se gîndește la nimic, dar simte că sufletu-i e pustiu: În odaie nu mai e Evridichi...

Pe obrazu-i umflat, galben, lacrimile curg, alunecînd, făcîndu-și loc prin cutele feței. Simte că plîngînd îi e mai bine, mult mai bine, i se moae sufletul și de aceia plînge, plînge...

*

A fost o dragoste neînțeleasă pentru ea însăși, aceia a domnișoarei Evridichi.

El, băiat frumos, român, era vînzător într'o băcănie din piața mare. Sta cu locuința în curtea cîrciumei „Bătălia dela Port Arthur“. Intra și el cîteodată prin cîrciuma domnului Togle—mai sta de vorbă cu el despre ale meseriei—însă rar și nu se îmbăta niciodată. Domnul Togle îl prețuia și zicea:

— Acesta e băiat deștept!

Și într'o zi, venind acasă, întîlni în curte printre butoaie pe domnișoara Evridichi care se plimba a lene. Trecînd pe lângă ea, într'o mișcare obișnuită, cum ar fi făcut cu oricare altă fată, o ciupi.

Niciodată domnișoara Evridichi nu simțise ce a simțit atunci, așa, un fel de moleșeală, un fel de lipsă de voință care curse prin tot trupul și o făcu să plece pleoapele ca de oboseală. Iar el, cînd văzu că domnișoara Evridichi nu-i dă peste mînă sau nu-l obrăzniceste, nu înțelese nimic, rise stîngaciu. Dar de atunci își făcu un obicei să se apropie de ea, și pe furiș să o strîngă de mînă, de braț, apoi în brațe, până cînd o chemă la el în odaie și domnișoara Evridichi rămase însărcinată.

Cînd Evridichi îi spuse aceasta, el îi răspunse bătînd-o mulțumit pe umăr:

— Cam prost, dar de! Ascultă: Să-i spui lui Togle să ne luăm și vin cu voi tovarăș în prăvălie.

Evridichi a început să plîngă, strîngînd mîinile laolaltă înfricoșată:

— Au să mă omoare!

— Ei, te omoară! Nu te omoară! Ce? Nu te iau de nevastă?

Dar prudent, s'a mutat din curtea cărciumei, așteptînd în noua locuință un răspuns.

În loc de răspuns, a venit domnișoara Evridichi—fără zestre la el, plocon; la sosire i-a tras o astfel de bătae, încît domnișoara Evridichi s'a gîndit să fugă dela el. Dar n'a avut unde.

*

E iarnă. Cărciuma înoată în tăcere, zăpada a asurzit orice zgomot.

Disdedimineată, din viul nopții, băeșul sgribulit și nespălat, cu ochii roși de somn nepotolit, ese pe ușa dosnică să curețe ninsoarea adunată de vînt în fața intrării.

Se căznește neputincios, cu minile mici învinețite pe coada lopoții, cu dinții clătănind, tușește adînc.

Cu huruirea oblonului, ce se ridică greu, ziua de negot a început. Cînd vin mușteriii, intră în cărciumă aplecîndu-se ca să nu se izbească cu capul de oblonul tras pe jumătate din pricina frigului. Fac parcă temenele în fața unui templu misterios, ce răsună ca o cutie de rezonanță de glasurile bețivilor și de cîntece răgușite.

Domnul Togle însă e nervos. I se întîmplă acum să bruscheze pe cîte un mușteriu umil, ce se socotește la plată, căci de cînd a plecat domnișoara Evridichi toate sînt fără rost.

Mitera, bolnavă, umflată, nu poate pridi la nimic: mincările se prind de fundul cratițelor, laptele dă în foc de umple toată cărciuma de afumat—cu toate că, speriată presară iute sare pe mașină—și apoi și mai ales ea bocește cît e ziua de mare. Se tirăște de colo-colo cu oțări obosite, lungi, nesfîrșite... Și de atîta plîns nici nu mai vede bine. Scapă mereu ochiurile ciorapului, și pentru că nu e nimeni să i le ridice din nou, își amintește că e singură, că Evridichi a plecat, și plînge iar... Domnul Togle, ne mai putîndu-se stăpîni, îi spune furios, cu virful urechilor roși de singele ce se urcă, cu glasul stăpînit ca dintr'o cratiță ce ferbe acoperită :

— Ți-am spus să taci, bocitoare bătrînă, că orbești! Iar mi-ai dres ciorapii de mă glodesc în ghetete ca boabe de fasole. Și pleacă, pocnind ușa.

Singur tatăl domnului Togle e liniștit, mult mai liniștit. Domnul Togle nu-l mai controlează atîta, și bea... și bea...

*

— Ei, ce mai e cu domnișoara Evridichi?

— Asta o importă pe ea. Are cine să-i ducă de grijă, răspunde domnul Togle; iar mușteriu cu ochii lucioși:

— Și o luă de nevastă!

— Sigur!

— Și făcu copilul!

— Credem că da.

Și domnul Tocale, îndreptându-și creionul dela ureche, ia o față superbă de nobil, căruia îi amintesti că împrejurările au fost negre față de prestigiul blazonului său.

Mușteriu mai spune, fără milă în glas:

— Săraca!

Mai în fund tatăl domnului Tocale, străin la tot ce s'a spus până acum, ridică glasul cinstindu-se cu un mușteriu:

— Ce-am auzit, să fie cu noroc!

— Hei, domnule Tocale, să-ți spun și eu: Știi dumneata că i-a mers bine băiatului?

— Ce băiat?—întrebă domnul Tocale, continuînd să împartă, numărînd cu mîna, o porție de măslin.

— Păi, de, vorbirăm: cel cu domnișoara Evridichi.

— Ce fel bine? Și atent numără măslinile mai încet.

— Iacă bine. A învățat ce-a învățat, a făcut bani și e vorba să-l faci tovarăș.

— Ce zici!

Se opri brusc din numărătoare, rămase cu o măslină în mînă. Încet o așază și pe ea în hirtie. Ridică privirea gînditor și mai spuse odată:

— Ce zici! — Apoi repede:

— Ia șezi colo la masă, că vin și eu.

După o clipă domnul Tocale sosi grăbit, aducînd băutura, și sprijinit cu coatele de speteaza unui scaun, întrebă:

— Ei?

— Uite da!

Și mușteriu sorbi din vin, svîrlind capul pe spate și plescînd din limbă.

— E bună!

— Este. Ei hai, zici?

— Nu e de aceia de eri?

— Nu. Ei zici?

— Spun. Și așa, cum zisei...

Trase scaunul mai aproape și cu capul în palme, cu coatele pe masă, începu deslușirea. Din cînd în cînd bea închizînd ochii.

Cele ce spunea trebuiau să fie grozav de hotărîtoare, căci fără a sta pe gînduri cînd sticluța fu goală, Tocale o umplu din nou.

— Și Evridichi ce zice, ce face?

— Nimic. Ii cîrpește, îi spală rufele, vede și de copil, gătește, ce să facă, nimic. Stă pe-acasă ca femeia. Și așa, neică, să trăești, și sănătate.

Din cîrciumă omul a plecat clătînîndu-se, iar în seara aceea domnul Tocale a fost visător.

A doua zi, oricine ar fi fost atent la toate nuanțele ce se perindau prin sufletul domnului Tode și se reflectau pe fața lui, ar fi putut observa că dumnealui e adînc preocupat. A eșit brusc din circiumă în curtea alăturată și aici cu tot noroiul ce se făcuse prin topirea zăpezii, a colindat de cîteva ori curtea, în sus, în jos și în lat. Soarele strălucea. Pomii înmugureau spărgînd coaja neagră cu niște boboane verzi, cleicase. Aerul călduț mirosea a frunze putrezite, a pămînt ud, a clorofilă.

Dar, nu, nu! Nimic din acestea nu vede, nu simte, domnul Tode—că i un ideal, o imagine lăuntrică te poate face orb la orice realitate. Domnul Tode visa și vedea, tot, până la cel din urmă amănunt, cum și în ce fel s'ar putea deschide aici în curte un restaurant de vară. Aici un chioșc, aici mesele... da, tot.

În aceeași săptămînă, într'o seară, la masă, domnul Tode turnă vin, chiar el, cu mîna lui, vin din cel bun, în paharul mamei și al tatălui lui. Inchinînd, întrebă voios:

— Ce ați spune dacă ași primi-o pe Evridichi înapoi?

Mă-sa începu să pîngă, iar tată-su holbă ochii.

Tode reîntrebă:

— Ei, ce ați zice?

În sfîrșit, tatăl său găsi un răspuns:

— Și de ce să vie?

Iar mă-sa printre lacrimi:

— Cum să vină acum, că nu mai încape; are și bărbat și copii.

Atunci domnul Tode zise:

— M'am gîndit eu și la asta! E odaia care a fost a lui, rămasă neînchiriată. Se mută acolo. Pe el îl iau tovarăș...

— Să fiți doi st'pini?—fu o întrebare neașteptată din partea bătrînului, parcă o licărire de cugetare.

Domnul Tode îl privi ridicînd sprincenele, încrețînd fruntea ca o răzătoare de parmezan și zise: m'am gîndit eu și la asta. Fac cu banii lui, în curte, un restaurant de vară.

De admirație, bătrînul se ridică încet, apoi se frînse din genunchi și că u iar pe scaun.

Domnul Tode ridică paharul și zise:

— Asta-i!

Și hotărît, pe nerăsuflăte, îl goli.

A doua zi, domnul Tode o trimise pe mama sa la Evridichi. Cînd fu să plece o mai povățui odată:

— Ai auzit! Să plîngi mult ca să vie. Să-i mai spui că ai să mori dacă nu vine, ca să plîngă și ea, până l-o plic-tisi pe el ca să vrea și el.

Drept răspuns bătrîna începu de acum să bocească, și mulțumit de acest prim succes, domnul Tocale o împinse spre ușă:

— Hai, hai.

Domnul Tocale intră în circiumă, frecîndu-și vioiu minile.

*

Mitera ține biletul dela tramvaiu strîns în mînă de-i amoresc degetele. Din cînd în cînd se uită la el cu spaimă, să se încredințeze că nu l-a pierdut și de cîte ori îl vede, simte o ușurare. La fiecare stație se scoală să vadă de nu a ajuns. Dela un timp i se pare că a trecut locul unde trebuia să se coboare. Se zăpăcește, se svi-colește locului, îi trece prin minte că poate dacă a trecut de stația ei, nici biletul n'o mai fi bun. Dacă au s'o prindă?

Nădușala apare pe frunte, subt fișiu. Încă o stație. Asta-i! Recunoaște statuia lui Pache în mijlocul pietei și simte pentru ea o recunoștință, un respect nemărginit. Dă busna și se coboară, îmbrîncind, îmbrîncită. E pe trotuar. Merge legănîndu-se pe amîndouă picioarele...

Cînd domnișoara Evridichi deschise ușa, Mitera rămase în prag ne mai putîndu-se mișca, iar domnișoara Evridichi, în zăpăceală, se învîrteze titirez prin odaie, cu copilul în brațe, neștiind unde să-l așeze. Ahea îmbrățișate, au și început a plînge:

— De ce n'ai mai venit?—întrebă domnișoara Evridichi, bohotînd.

— Nu m'a lăsat. Zice că e rușine.

Evridichi pleacă fruntea. Lacrimile pică pe podea.

— Păi azi?

— Azi el m'a trîmes. Și nu mai știură nici una ce să vorbească. Domnișoara Evridichi arată copilașul. Semăna cu ea. Atunci găsiră un nou motiv de bocet...

Cu toate că recomandațiile domnului Tocale se dovediseră inutile,—căci bătrîna uitase de ele—domnul Tocale ar fi fost mulțumit văzîndu-le. Scena era sfîșietoare.

— Vino'napoi.

— N'o să vrea el să vie. Vă'njură, că sîntem Greci.

— Păi acum vrea Tocale să vij. Îți dă zestrea.

— De ce să mai mi-o dea acum, că m'am măritat?

— Vino tu că te primește acum.

— Nu se poate, că am copil.

Și iarăși plînsese...

Cînd sosi bărbatul domnișoarei Evridichi rămase uluit.

— Ce s'a întîmplat?

Evridichi zise:

— Zice Mitera că mă primește Tocale acum.

Mitera îl desluși:

— Zice că să vii și dumneata, dar că n'ai să vrei.

— Și de ce să vin? Sigur că n'am să vreau. Cine l-a pus să facă pe nătărăul. Acum nu mai vreau eu.

Ingimfat, deșteptă copilul, care începu să scîncească, îl luă în brațe și-l desmerdă.

— Am să mor, zise bătrîna.

— Mitera-Mitera, zise domnișoara Evridichi.

Mărinimos, el hotărî: Să vie mă-ta să te vadă dacă vrea.

— E departe și am să mor—zise bătrîna.

Și simți că într'adevăr i se face rău de atîta emoție.

— O să moară!—țipă Evridichi, zbătîndu-se.

Atunci într'o ultimă disperare bătrîna șopti înăbușind:

— Face în curte, restaurant de vară.

— Zău?

Și deodată bărbatul domnișoarei Evridichi le privi radios cum boceau.

— Zău?

În brațele lui, copilul ținut prost, înăbușit, se sbătea în țipete stridente și mișcări convulsive.

— Hai, hai, nu mai plîngeți. Las' că țî-o aduc eu pe Evridichi. Poate m'oi învoi cu Tocale...

Atunci emoționată, domnișoara Evridichi se apropie de el și-i zise cu glasul sdruncinat.

— Mersi, Ionel!

Dar Mitera continuă să plîngă, pentru că nu se mai putea opri.

*

În cîrciumă seara, la masă, domnul Tocale zise mamă-sii:

— Bravo, Mitera. Te văzui și diplomat. Venizelos, nu altceva!

Pe Mitera însă o doare grozav capul. De atîta plîns, îi rămăsese un gol în tot trupul. Nu putea nici mîncă nici bea. Zise:

— Eu am să mor.

— Las' că țî-o aduc pe Evridichi. Văz eu că nu poți fără ea. Așa cine n'oi fi. Am s'o ert.

*

Restaurantul de vară este aranjat cu cel mai desăvîrșit gust. Omului, pînă în cele mai mici amănunte ale vieții, ca să fie lucrul făcut ca lumea, îi trebuie inspirație. Și de data asta, domnul Tocale s'a'ntrecut.

Da, da, domnul Tocale s'a'ntrecut. Dar răsplata e aici. O are în fața ochilor, căci munca și cinstea, cazna și răbdarea, au întotdeauna răsplata lor.

Restaurantul e strălucit, e reușit, e un adevărat triumf, și mușterii nu conțeneșc.

Cu șorțul alb în față, la cotlon, domnul Tode din ce în ce mai repede, bate ritmic cleștele de grătarul cu mititei.

Simte că zilnic face progrese.

Și toate merg bine: în casă Mitera doarme; în circumă, bărbatul domnișoarei Evridichi supraveghează; tatăl discută politică cu prietini...

Singură domnișoara Evridichi distonează. Dealtfel dumeaei niciodată nu a știut să se adapteze mediului. Într'o familie fie ea cît de unită, întotdeauna se găsește cite un membru care să nu fie ca ceilalți.

Palidă „lămîie“ cum îi zice cu obișnuitul spirit de observație domnul Tode, domnișoara Evridichi tușește, obosește. Poate o fi și din pricina copilului pe care trebuie să-l poarte...

De cîtva timp i se pare că e din nou însărcinată. Însăpăimîntată, nu știe cum să anunțe această nouă boroboată a ei domnului Tode. Cu ochii holbați, se uită ceasuri la mititeii și fleicile ce se frig.

Printre gard, copiii strigă la ea în cor, cînd o prind singură:

„Domnișoara Ridiche a făcut un R'dic, domnișoara Ridiche a făcut un Ridic“...

Și domnișoara Ridiche simte cu groază, că o să mai facă unul.

Henriette Yvonne Stahl

Reflecțiuni despre Succes

Se întâmplă cu noțiunea de succes ceia ce se întâmplă cu unii termeni în psihologie. Când vorbim de pildă de o reprezentare, putem înțelege trei lucruri deosebite: actul reprezentativ, conținutul reprezentării și obiectul extern la care ea se raportează. Cu acest din urmă înțeles, întreaga lume este reprezentarea mea. În același chip se pot distinge trei planuri de aplicare ale noțiunii de succes. Succesul este pe deoparte starea sufletească a cuiva care ia cunoștință de întinderea influenței pe care o exercită asupra contemporanilor. Pe de altă parte este dispoziția sufletească a unei colectivități în relația ei cu o individualitate care o influențează. Este în sfârșit suma de manifestări concrete în care această dispoziție se încorporează. Limbajul este așa de imperfect și de aproximativ încât vorbind despre succesul cuiva, nu precizăm dacă înțelegem a-nume momentul sufletesc tonic într-o individualitate sau stimularea difuză a unei societăți sau suma de manifestări concrete care îi dau o expresie. O limbă precisă, științifică, ar trebui să aibă un termen diferit pentru fiecare din aceste realități, deși numai prin întrunirea lor fenomenul succesului se completează. Fără o stare corlativă în conștiința de ansamblu a colectivității, succesul ar fi în individualitate numai o deșartă închipuire de sine. Fără de manifestări concrete care să traducă sentimentul colectivității, încântarea pe care o resimte cineva care trăește un succes nu ar avea ocaziunea să apară. Cele trei forme ale succesului sînt legate așa de organic, încît își determină reciproc realitatea, după cum ori care din unghiurile unui triunghiui isoscel hotărăște deschiderea celorlalte două.

Psihologia nouă a arătat importanța pe care o are în procesul individualității, imagina ce și-o formează despre noi înconjurimea noastră. Naturile concentrate și sincere știu ce greutate tragică este legată de încercarea cunoștinței de sine. Formula „eului“ este indescifrabilă. Ajungem cel mult să dăm o unitate faptelor noastre, socotind că stăpînirea de sine este și o auto-cunoaștere. Cei mai mulți trăim o viață întreagă luîndu-ne drept ceiace alții cred despre noi. Lucrăm apoi pentru a menține și a nu altera această imagine. Ceiace se numește reputație, bun renume, onoare, tip profesional etc. și tot ce decurge de aici pentru conduita vieții, rezultă din imagina pe care opinia publică o răsfrînge în sufletul nostru. Sînt foarte puțini aceia care nesocotesc sau nu înregistrează această imagine. Sînt sau naturile foarte personale care nu înțeleg să lucreze decît după indicațiile propriei lor spontaneități; sau fiirile născute cu o tendință refractară vieții de societate. Viața lor se rezolvă atunci automatic în conflict. La cei din urmă, cînd productivitatea naturii lor nu le vine în ajutor, pedeapsa se declară în anarhia scopurilor și mijloacelor de care vor suferi. Cei dintăiu, atunci cînd nu reușesc să creeze despre ei o imagine deosebită de aceia pe care opinia publică le-o opune, sînt pedepsiți de societatea care îi izolează, fără să-i stimeze, printre „originali“. Ceiace vom numi cu un singur cuvînt: imagina externă, este încă unul din avantajile de care se bucură omul în societate. Ea înlocuește munca prețioasă, dar oboșitoare și primejdioasă, a cercetării de sine. Ea creiază un confort, dă o siguranță pe care niciodată cunoștința de sine nu o va recolta. Imprumută un scop vieții; dă faptelor noastre energie și precizie.

*

Imagina externă este începutul succesului. Raspîndirea relativă și intensitatea reliefului ei îl desăvîrșește. Prin succes individualitatea capătă o reprezentare despre sine. Mulți dintre acei care s'au căutat vreme îndelungată fără să se găsească, trăesc cu acest prilej o revelație. Este de multe ori de altfel numai o înșelare. Li se pare că s'au regăsit atunci cînd au luat numai cunoștință de rolul la care societatea îi meneste.

Imagina externă are o putere exclusivă în sufletul aceluia care primește omagiile succesului. Siguranța lui este așa de mare încît respinge cu un gest suveran toate criticile care ar putea s'o disloce. Poate că în el trăește totuși o teamă ascunsă și de aceia siguranța lui devine uneori brutalitate;—uneori numai o iritare usoară și distrată ca și cum ar încerca să-și amintească un cuvînt pe care i se pare că l-a auzit în trecut.

Cînd nici o imagină externă nu stăpînește conștiința, cîm-

pul este deschis pentru toate sugestiunile momentului. Așa apar visătorii, fantăștii, femeile oneste și nenorocite, bărbații care urmăresc o vagă invențiune; din această plictiseală a în-succesului. Dacă cercetarea lor n'a obosit ei te întrebă cu o lașitate care indușează: „Spune-mi sincer, te rog, ce crezi despre mine?“ Iar dacă au obosit să se mai recunoască în oglinda turbure pentru ei, a înconjurimii, cine nu cunoaște dulceața dispoziției lor, blindețea în raportul cu semenii, modestia respectuoasă față de autorități, pocăința rușinată cu care primesc învinovățirile?

Numai rareori se întâmplă ca întărit de singurătatea, care alteori descompune, sufletul singur să-și facă despre sine o reprezentare. Un astfel de singuratic va avea aproape puterea unui om încununat de succese. Va respinge cu aceeași suveranitate criticile înconjurimii și, întărit prin orgoliu, imagina externă nu va mai prinde rădăcini în cugetul lui. Lupta dintre imagina externă și imagina personală, prilejuește conflictul de viață a unei a doua categorii de „originali“. Cei dintăiu nu erau recunoscuți de opinia publică; aceștia nu o recunosc ei. Stau izolați pe un promontoriu de mândrie. Pentru deșertăciunea vieții lor nu se vor recunoaște vinovați căci au aflat că singurătatea omului este fără mîntuire. Pot fi cuprinși însă de o tristețea aspră gîndindu-se că sîntem ferecați în individualitatea noastră. Și, dacă au înțeles că numai în individualitate este posibilă existența, tristețea individualității se unește cu recunoștința pentru individualitate, precipitînd o melancolie resemnată. Invăluși într'o aureolă de simboluri și din depărtările istoriei sau din forfoteala vieții, numele acestor suferinzi se bucură adeseori de o glorie tîrzie, care lasă să se înțeleagă că în ei s'a petrecut drama reprezentativă a umanității.

*

Succesul este una din voluptățile vieții. Poate intra în amănuntul lui numai acela care cunoaște bine psihologia plăcerii. Numai acela care știe că plăcerea este o întîrziere a senzației, o oprire a clipei, poate înțelege și marea bucurie de sine care se rostește în succes. Ce palidă ne apare astăzi vechea explicație a plăcerii ca semnalul unei reacțiuni utile! Studiul patologiei plăcerii, morala voinții de putere, analiza tragicului în artă, au ruinat această ipoteză. Astăzi știm că plăcut poate fi numit tot ce ne atrage atenția—într'un chip pe care nu-l putem amănunți mai de aproape aici—asupra faptului elementar că trăim. Cînd atingem suprafața moale a unei catifele, avem numai o indiferență excitație a pipăitului, atîta timp cît nu o alegem și nu o reținem și nu o contemplăm. Plăcerea este inteligența sensibilității. Inteligența poate preface în plăcere chiar

sfișierile cărnei și torturile cugetului. Stăpînește un mijloc minunat de vindecare omul de spirit care se pricepe din pasiv să devină reflexiv. Înțelegerea acestei dedubări prin intelect ne arată mai departe că toate plăcerile aparțin unei singure categorii. Se vorbește greșit de gustul plăcut al unui fruct sau de mirosul plăcut al unei flori. În toate împrejurările asemănătoare s'ar putea vorbi mai bine de plăcerea pe care ne-o dă corpul nostru cînd constată cu atenție și surprindere că există. Plăcerea tipică și elementară este oferită de conștiința propriului nostru corp. Tot ce contribuie să ne atragă atenția că existăm într'un trup, tot ce modifică sentimentul monoton al fiziologiei, aromele tari, băuturile alcoolice, exercițiile violente, fac parte dintre plăcerile cele mai căutate. Sănătatea este o plăcere numai în munca de refacere a convalescenței sau în unele clipe de împrospătare primăvărată; iar conștiința unui trup bolnav, care slăbește și pierde, poate fi suferită de înțelept cu răbdare și mîngiere. Nu credem să greșim afirmînd că toți acei care se lasă ușor cîștigați de succes fac parte dintre naturile sensuale. Ei găsesc aci prilejul bun de a-și „degusta“ viața. În conștiința individuală, contrariul succesului nu este înșucăcelul, ci inactivitatea.

*

Succesul presupune, la cei care îl pregătesc și la acela care îl primește, o întreită ipoteză. Mai întău că există o corespondență între lucruri și suflet. Succesul este o răsplătă. Subt această formă el este în individualitate, recunoștință și în opinia publică, conștiința unei datorii plătute. Dacă s'ar ajunge la ideia că sufletul este ceva infinit și că pentru faptele lui nu există răsplătă materială, individualitatea n'ar mai fi sensibilă la succes și opinia publică s'ar resemna să adore infinitul fără a mai încerca să-l răsplătească. Ea crede însă că darurile ei prezintă un echivalent extern pentru mecanismul atît de complicat al responsabilității. Succesul afirmă că cineva este răspunzător în chip direct și șut de frumusețea aptei sale. Se poate întîmpla totuși ca individualitatea să nu pat uns mai adînc în tainele responsabilității și a unei înțelesului cel mai sărbătorec se poate simți încă năpăstuită, după cum în cea mai umilă floare care i s'ar oferi poate s'o turbu e conștiința unei uzurpări. Opinia publică nu va obosi niciodată de a sărbători un om mare pentru că aceasta îi dă iluzia plăcută de a trăi în unison cu sufletul acestuia din urmă.

Este numai o iluzie. Ea presupune că individualitatea este ceva unitar și stabil. Individualitatea e însă ceva multipu și curgător. Sînt unele versuri nice pe care le etim de zece ori, la epoci și în dispoziți deosebite, fără să întîlnim

de două ori întocmai același ecou. De fiecare dată avem impresia că cineva a dispărut din noi pentru totdeauna. Același simțire trebuie să o încerce și poetul care a scris versurile. Ele au fost rodul unei clipe. Niciodată ea nu se va mai întoarce și niciodată poetul însuși nu le va mai înțelege în semnificația lor originală. Succesul în loc să se oprească la un singur vers, la o singură carte, la o singură faptă de arme, se îndreaptă către masa totală a unei individualități, lăsându-se înșelat de credința că un singur sunet domină o existență întreagă. De aici melancolia pe care o încearcă în succes naturale în adevăr profunde. În momentul sărbătoririi ei caută, fără să mai găsească, semnificarea faptei pentru care sînt sărbătoriți. Înțeleg influența individualității, apa curgătoare în care nimeni nu se cufundă de două ori...

*

Contopirea între o masă colectivă și individualitate nu e cu puțință decît prin ceiace este momentan în aceasta din urmă. Nu mai apare atunci succesul cu toate însușirile pe care le-am desprins până acum. Avem altceva în schimb. Dacă masa colectivă a reușit să înregistreze toată bogăția de înțelesuri, toată adîncimea de perspectivă, toată înălțimea predominantă a unui moment individual, ne întîmpină entuziasmul moral. Succesul are în vedere omul; entuziasmul moral are în vedere ideea. De ce am sărbători pe cineva, cînd ceiace ne-a sguđuit a fost numai printr'un organ întîmplător, o vestire a spiritului universal? Sînt manifestări publice în care nu se aplaudă, nu se felicită, nu se fac daruri. Credincioșii în biserică nu organizează un succes predicatorului. E o tradiție care nu se poate călca. Și chiar dacă înțelesul acestei tradiții ar dispărea vreodată se va recunoaște la originea ei, entuziasmul impersonal pentru idee.

*

Nu orice idee poate da loc entuziasmului moral. Nu vorbim de acele idei a căror virtute nu este atît generalitatea, cît importanța. Trebuie deosebit apoi între generalitate, ca putere de referire la o masă de obiecte, și generalitate, ca putere de împărtășire la cît mai multe inteligențe omenești. Așa zisele „idei generale“ ar putea fi numite și „idei indiferente“ dacă am vrea să accentuăm mai bine capacitatea lor neutră de transmitere. Ideile care pot descătușa entuziasmul moral sînt fructele unui moment cu totul și cu totul particular. Chiar ideile științifice nu-și capătă întregul lor înțeles decît atunci cînd sufletul le aplică semnul unui moment singular. Generali-

tatea lor se transformă astfel în bogăție. În același timp le dispare facultatea de a se comunica ușor și indiferent. Acoștea sînt ideile care pot solidariza în entuziasm moral o masă colectivă. De obicei o colectivitate restrînsă. Ideile neutrale pot lega o masă mai mare, fără s'o entuziasmeze.

*

Trebuie să alegem între om și idee. Ideia și omul stau față în față. Între ei se angajează un ciudat dialog. Omul spune:

- Eu te-am gîndit.
- Și Ideia răspunde:
- Pot trăi mai departe fără tine.
- Prin mine, vorbești cel dintîiu, oamenii te cunosc.
- Cînd mă cunosc, oamenii te uită.
- Vei trăi totdeauna în sufletul omenesc.
- Sufletul omenesc a trăit o singură clipă în mine.
- Cum, nu-ți aduci aminte fericirile ce-mi făgăduiai cînd m-ai ieșit întăia oară înainte?
- Cum de-ai uitat fericirea ce-ai resimțit-o cînd ți-am ieșit întăia oară înainte?
- Fără mine vei pieri.
- Vei pieri fără mine.
- Niciodată nu te vei mai întoarce făgăduind ca întăia dată?
- Înțelesul meu e să fi existat dela începutul timpurilor și să nu fi luminat decit o singură dată în tine.
- Și niciodată nu te vei mai întoarce?
- Niciodată.

*

Succesul descarca în individualitatea sărbătorită expansiune, pe cînd în colectivitate ea provoacă mai degrabă o împiedicare. Personalitatea sărbătorită se bucură de un alt avantaj garantat de mecanismul succesului. Opinia publică nu îngăduie o imagină diferită de aceea pe care și-a făcut-o odată despre semenul sărbătorit. Orice încercare de a o varia este neînțeleasă și respinsă. Succesul are impenetrabilitatea obiectelor solide. Se răspîndește ca și corpurile gazoase. Imagina externă ia, în sfîrșit, forma unei categorii generale. Opinia publică trece ușor peste diferența personală a unui artist, a unui învățat sau a unui mare general, pentru a nu reține de fiecare dată decit ceiace știe ea în genere despre fiecare din aceste categorii. Toată anecdotică personalităților, bine cunoscute, variază la nesfîrșit pe tema moravurilor distrase sau capricioase

ale savanților sau poezilor. În același fel lichidele iau forma vasului în care sînt turnate.

Succesul are o tendință de fixare și individualitatea o tendință de schimbare. Din relațiile lor rezultă o serie nouă de efecte. Individul vrea să menție imagina care s'a format despre el în opinia publică. De statornicia acestei imagini atîrnă durata influenței lui. Sfortările individului de a nu o altera cumva prin fapta sa, dau naștere *pozei*. Ele au un corelativ în munca aceluiași individ de a conserva imagina care s'a resfriut în sine din sugestunile mediului. În lipsa ei, adeseori viața s'ar găsi fără scop. Situațiunea aceasta, pentru care nu există nici un termen propriu, creiază ridicolul unei vieți bazată pe nesinceritate, pe o falsă cunoștință de sine. În același fel colectivitatea este determinată de tendința de a stabili în ea imagina pe care și-a format-o despre un individ. Fenomenul care ia naștere în aceste împrejurări se numește *prestigiu*. Este așa de mare puterea prestigiului încît el creiază o constrîngere în fiecare membru al colectivității. După cum succesul nesocotește diferențialul în individualitate, înăbușește tot astfel variațiunea de înclinație în oricare din membrii colectivității. Cînd disprețuim *moda*, înțelegem să condamnăm o asemenea paralizare a spontaneității individuale.

Prestigiul și moda desemnează aceiași realitate considerată în două situațiuni deosebite. Prestigiul denumește fenomenul stabilizării unei imagini în opinia publică. Termenul „modă“ vorbește de tendința de stabilizare în luptă oarecum cu sufletul individual. Cînd cineva caută să răspîndească una din acele imagini coercitive care intră în compoziția succesului, nu se amintește cumva de încercarea de a crea un prestigiu. Trebuie exprimată lupta de aservire și de unificare a celor cărora el se adresează; se observă atunci că încearcă să introducă o *modă nouă*. În afară de aceasta, se poate vorbi de prestigii care au durat secole. O modă nu poate dura însă mai mult decît o viață de om. Dacă a reușit să cîștige o generație, are mulți sorți să devie un prestigiu; și dacă n'a reușit, disprețuim îndoit cînd vorbim despre o *modă învechită*.

Nu numai individul, dar și societatea are nevoie de succese. Ele îi întăresc conștiința sa de colectivitate. Am ob-

servat că așa numitele „interese comune“ despart mai de grabă pe oameni, decît îi unesc. Fiecare caută să-și deschidă o cale a egoismului și se mintuește cine poate. Interesul este totdeauna personal. Solidaritatea generoasă se ivește numai acolo unde avariția firească a omului este amortită pentru o clipă. Oamenii devin cetățeni mai ales cînd prăvăliile sînt închise. Și mai ales atunci cînd cetățenii au vreme de pierdut se întimplă părăzile, manifestațiile publice și adunările consiliului comunal. În marile catastrofe sociale se cetește pe fața celor interesați în comun tristețea unei îngrozitoare singurătăți. Conducătorii știu lucrul acesta, și căutînd să-i strîngă laolaltă prin mijlocul unei sărbători sau al unui dolii public, provoacă o consolare mutuală în suferință. Durerea izolează; bucuria solidarizează. Politicii romani știau și ei acest lucru cînd interesau masele orașului la o sensualitate comună. Este destul ca un public să se simtă unificat, pentru a răsuna deodată dintr'o mie de glasuri numele cuiva care are vre-o pricină oarecare în bucuria lui. Aceasta este una din formele în care se naște succesul.

*

Succesul joacă un rol deosebit în democrații. În societăți, adică unde prilejurile conștiinței de total sînt mai dese. Democrațiile au creat în adevăr termenul de „oameni mari“. Este interesant de observat că Hegel, dela care se inspiră liberalismul politic, este și teoreticianul „personalităților istorice“. De fapt nu există „oameni mari“ sau „personalități istorice“, ci doar idei importante și momente adînci. Omul uită și se îndoiește. Democrațiile au însă nevoie de ipoteza oamenilor mari, pentru că în sărbătorirea acestora este un sprijin pentru consistența ei. Corectează apoi una din primejdii care o amenință. Creiază o ierarhie între sărbătoriți și cei care sărbătoresc. Dintr'o massă clocotitoare face o structură.

*

Mult mai mică este importanța succesului în aristocrații. Numele i se schimbă de altfel dacă se produce într'un public întîns sau în mijlocul unui cerc restrîns și organizat printr'un criteriu selectiv. Se poate vorbi așa dar de popularitate sau reputație, după întinderea cercului public și după gradul de specialitate al ideii. În cercurile specialiste și restrînse admirația nu se îndreaptă cătră om, ci cătră ideile lui. Ele știu să distingă atunci cînd, judecînd despre un dispărut, dau dovada unei adorații mai profunde, vorbind: „A gîndit lucruri eterne, dar viața i-a fost plină de vicisitudini“. Am auzit totuși spu-

mindu-se într'o îmbinare oarecum ridicolă și cu totul nesemnificativă: „Avea o știință adîncă, gîndul lui a mers pînă în taina lucrurilor și era un bun tată de familie“.

*

Intr'o bună zi bătrînul Tolstoi, părăsindu-și familia și averile, fugi dintre oameni. Publicul european dorea să-și facă despre el o imagine și de aceia întoarse într'acolo, dintr'o mie de părți, obiectivul aparatului fotografic. Se pare totuși că lumea modernă a dobîndit un simț oarecare pentru variațiunile individualității; operatorilor plecați în Rusia li se cereau clișee care să reprezinte pe contele Tolstoi în situațiunile cele mai particulare ale existenței lui, în fața modestei mese de scris, îmbrăcat în tunică și cisme, vorbind cu țărani sau călărînd. Tolstoi simți cum această curiozitate indiscretă amenință „ideia“ lui și de aceia într'o bună zi se hotărî să fugă din fața publicului european. Jertfa lui amintește pe aceia a lui Moise sau a altora din înțelepții Asiei care, cătră sfîrșitul vieții și în clipa în care lumea era gata să le adore ființa pămîntescă, își perdeau urma în pustie. Pe atunci jandarmeria nu era atît de strașnic organizată, încît le reușea să se ascundă de-al binelea.

Plecau departe oamenii. Urcau și coborau văile. Se lăsau biciuiri de furtuni și chinuiri de arșiță. N.ci o încercare nu li se părea prea grea. Ce să însemne spiritul acesta de martiriu, voința aceasta aspră de peire și mortificare răsărită în prezentimentul victoriei? Goethe și Schopenhauer își cultivau bătrînețele, se lăsau înconjurați și măguliți, își ofereau ieselele de înțelepciune turmelor venite din toate părțile pămîntului. Ei traiau desigur în credința că individualitatea, descoperită cu prețul atitor îndoeli, este un lucru atît de stabil, încît tot ce adunaseră de-alungul vieții avea soliditatea unei averi cinstite. Sentimentul acestei siguranțe le dădea o nemăsurată poftă de a vorbi în care se amesteca măreția docentă cu bonomia de șezătoare. Altfel se întîmpla cu înțelepții Asiei. Opera vieții implinită nu-i îndreptătea la repaos și degustare. Știința lor era fructul unei revelații de a cărei dureroasă fugăcitate erau deplin știutori; căci „numai corpul material rămîne același un șir de ani, uneori o sută sau mai mult; dar ceiace numim gîndire, sau spirit, sau conștiință, apare în timpul zilei sau al nopții într'un fel și dispăre într'altul“. (Buddha). Tonul bătrîneții lor era neînduplecat, ascetic, pentru că nu găseau nicăieri în ființa lor un punct fix de care să se poată atirna cununile recunoașterii. Plecau așa dar în pustie să cerceteze mai departe.

Tudor Vianu

creație și analiză

Note pe marginea unor cărți

Dacă s'ar putea cinematografia și fonografia conținutul unui roman, am vedea pe pînză figurile personajilor, gesturile lor, toată înfățișarea și purtarea lor și am auzi la fonograf toate vorbele lor, dar ar mai rămînea ceva: celace autorul ce-tește în sufletul personajilor sale și *ne spune*.

Așa dar, cinematograful și fonograful ne-ar da numai *comportarea* personajilor. Celace nu ne-ar putea da ar fi *analiza* sufletului lor.

Despre *comportism și analiză* voim să vorbim aici. Dar primul termen e prea neobișnuit. De acela îl vom înlocui prin acela de *creație* ca mai cunoscut și familiar,—deși, analiză ajutînd la creație, acești termeni nu se pot opune radical unul altuia. Insfirșit cetitorul este rugat să ia cuvîntul creație în înțelesul acesta îngust: înfățișarea personajilor și comportarea lor, cu alte cuvinte totalitatea reprezentărilor concrete, pe care le putem avea dela ele.

Creația și analiza se găsesc împreunate, în diverse proporții, la orice prozator de talent. În romanul eminent de analiză *Adolphe*, există și strictul necesar de creație. În povestirile lui Maupassant, operă eminent de creație, există și strictul necesar de analiză. În romanele lui Tolstoi, care redau viața în chip complex, există și una și alta în proporție normală. (Proporția normală rămîne de definit. Dar înainte de toate, trebuie spus că variază după obiect).

Există opere care pot servi ca piese de experiență preparate parcă anume pentru lămurirea unor probleme literare—opere în care unele elemente sînt izolate ca în experiențele de laborator. O astfel de operă ni se pare romanul recent al lui Mauriac, *Le désert de l'Amour* care, după tipul lui—coliziune între mai multe personaje—ar trebui să conțină multă creație.

În acest roman sînt trei tipuri principale. Abia le vezi. Scriitorul spune destul despre ele—cantitativ și calitativ—ca să le poți clasa în anumite categorii umane, dar nu le crează, nu le individualizează,—nu „trăesc”. Mai mult trăește un tip secundar, nevasta doctorului. Dar ce analiză subtilă a stărilor sufletești! Ce demontare delicată a sufletelor personajilor, în realitate: a unor suflete savy, și mai just încă, a unor feluri de a simți!—Dar aceste stări de suflet nu au un suport destul de vizibil; sînt mai degrabă atribuite unor ființe oarecare, puse în situație de a avea aceste stări de suflet. Acest roman în care eroii fac o slabă „conurență stărilor civile”, este mai mult o colecție de observații ascuțite asupra sufletului omenesc.

Un caz extrem.

Cînd a apărut *Deux Angoisses*. — *La Mort. L'Amour* de Jean Rostand, — o colecție de maxime despre iubire și frica de moarte, — un critic francez a spus că partea consacrată iubirii este un roman în cugetări. Înainte de a citi recenzia criticului francez, am avut aceeași impresie. Relev această coincidență, pentru că atunci cînd vine la doi oameni o idee, ea are sorți să fie adevărată, oricît de curioasă ar părea. Am avut impresia că acea colecție de cugetări este un roman, pentru că acele cugetări, prin conținutul lor, prin raportul dintre ele, prin vibrația lor, trădau un dramatism sufletec, care indică o unică și continuă experiență—vreau să spun că acele cugetări păreau a consemna rezumativ etapele unei afaceri de sentiment trăite. Iată culmea „romanului” analitic—o analiză condensată, expusă în formule, fără nici o creație, fără nici o afabulație, fără nici un suport plastic, — adică cu suprimarea francă a acestora.

Anatole France a spus odată că vremea noastră e a criticii și că critica va înlocui poate toate genurile literare. *L'Amour* al lui Jean Rostand este, într'un fel, înlocuirea romanului pasional prin critică, ori mai bine prin criticism.

De altfel, romanul actual a luat forme, care ar mira mult pe creatorii moderni ai genului, pe un Defoe, Fielding sau Richardson. Să ne gândim, de pildă, la *Mort de quelqu'un* al lui Jules Romains: moartea unui om oarecare, repercutarea acestei

morți în sufletele locatarilor unei case de raport și, temă secundară, în satul de unde era acel om oarecare.

În romanul de azi se deșune, se poate zice, orice. Că această libertate e legitimă sau nu, — e altă vorbă. Dar „evoluția” aceasta a romanului e un fapt.

*

Genul de roman propriu zis, care se îndepărtează mai mult de tip, este romanul p oblemă, adică o „invenție” epică, menită să illustreze o problemă de psihologie sau de morală. Acestul gen se consacră mai ales teoreticianii filozofi. Romanele lui Gide, de pildă, cad în categoria aceasta. Gide e mai mult un gânditor decît un poet. De altfel, în dedicația ultimului său roman, *Les Faux-Monnayeurs*, el spune că acesta e primul său roman. Un exemplu bătător la ochi este *Aimée* a lui Jacques Rivière. Creația e aproape nulă. Romanul nu are mai nimic epic. Și un minimum de plastică. Iar analiza, uneori adîncă și sigură, nu este făcută în vederea stărilor de suflet pentru ele însele, ci în vederea rezolvării problemei. Tot așa, *Sa maîtresse et moi* a lui Marcel Prévost. Acest romancier, cam compromis prin operele lui d spre și pentru dame șlesit din modă din cauza vîrstei, — a scris în timpul din urmă romanul numit mai sus, în care și-a schimbat maniera; a adoptat una mai literară și mai modernă. Acest roman a fost foarte bine primit de critica nouă franceză. Autorul e serios aici, pătrunzător, are stilul sobru — și pune o interesantă problemă de psihologie. Dar valoarea romanului stă mai cu samă în rezolvarea acestei probleme (Totuși acest roman conține și creație proprie zisă, pentru că autorul e un vechiu meșteșugar al genului). — De altfel, romanul actual francez, aproape întreg, este un gen în care se rezolvă probleme. Epopea actuală franceză nu mai este decît abia epică.

Un singur romancier francez de talent dintre cei noi, mai este azi cu totul în tradiția cea mare a romanului — oricum „specie” a poeziei epice, — Roger Martin du Gard cu al său *Les Thibault*, care continuă genul Balzac, Flaubert, Tolstol.

*

Unii istorici literari întrevăd un fel de lege în evoluția literară: După poezia lirică, vine cea epică, și apoi cea dramatică. Ar fi ritmul tuturor literaturilor, cînd au avut condiții normale de dezvoltare, ritm ce caracterizează fiecare eră. Nu e vorba dacă această „lege” corespunde exact și în totdeauna faptelor. Dar „evoluția” ultimă a romanului parcă ar confirma „legea”. Căci romancierul de azi, în deosebire de cei pur epici de dinainte, pune probleme cași dramaturgul, și, cași dramaturgul, conduce acțiunea în vederea re-

rezolvării problemei. Numai cît romanul-problemă actual e uneori un fel de dramă filozofică, în care crearea de caractere e lucru secundar, principalul constînd în rezolvarea problemei.

Dacă ne oprim la literatura noastră, constatăm că evoluția ei n'a fost normală, căci noi am căutat să copiem repede dela 1800 încoace întreaga evoluție a literaturii europene. Cu toate acestea, am început cu lirismul, și numai de pe la 1840 am *introdus* și celelalte genuri, — pe toate. Dar de fapt, dacă lăsăm la oparte accidente ca I. Caragiale, literatura noastră poartă, cu mici excepții, și până azi caracterul liric, indiferent de gen. Abia acum începe cu adevărat genul pur epic cu romane ca Neamul Șoimăreștilor, Ion, La Medeleni, probabili Intunecare. Teatru adevărat avem puțin. Și, indiferent de valoarea lor, cele mai multe piese de teatru au un pronunțat caracter epic. Dramatism adevărat încă nu avem nici în roman, nici în teatru. Dramatismul, după același „lege“, presupune o evoluție sufletească înaintată: apariția conflictelor de conștiință din cauza ciocnirii de civilizații și culturi, care dispar, cu altele care se încheagă. Dăm aceste considerații, de altfel ca toate din paginile de față, ca simple sugestii...

* * *

Sînt două feluri de psihologi literari: analiști și, cu o expresie uzitată în Franța, „moralisti“. Anatole France e moralist. Bourget e analist și mai ales moralist. Dostoewski e analist și deloc moralist. Proust e aproape în totdeauna analist—și rar moralist.

Moralistul face observații asupra sufletului și a conduitei omului, caută cauzele stărilor sufletești, tipice, etc. — Analistul observă sufletul, îl descompune („analizează“), îl descrie, *îl redă* așa cum este el, cît poate mai exact.

„Moralistul“ observă mai mult pe alții: analistul se observă mai mult pe sine.

Moralismul presupune gustul ideilor generale și spirit de generalizare. De aceea el înflorește mai ales în Franța. Analiza presupune o bogată viață interioară, fie că e vorba de autoanaliză, fie că e vorba de analiza altuia (Aceasta din urmă o presupune pe cea dintâi, căci sufletul altuia îl cunoaștem prin analogie cu al nostru).

Firește că rar cineva e numai una sau alta. Și dacă există analiști, care nu-s moralisti, ca Dostoewski, nu există moralisti, care să nu fie analiști.

*

„Moralismul“ ajută creația, luminînd-o, explicînd tipurile prin clasificare psihologică. Analiza o ajută contribuind direct, com-

plectînd fizionomia tipului prin relevarea mecanismului vieții lui interioare.

*

Celace lipsește prozatorilor noștri e și această însușire: Psihologismul. Și e firesc să fie așa. Creația e un proces sufletesc posibil și unei psihologii mai primitive. În Creangă e multă creație de personaje (cît de mult trăesc părinții lui în *Amintiri*, moșneagul cu pupăza, dascălul dela Folticeni și chiar năzdrăvanii din Harap-Alb și atîtea personaje din povești!). Omul lăsată privește în afară și mult mai tîrziu se întoarce asupra lui însuși (Unii consideră această întoarcere spre propriul suflet ca un semn de decadență în istoria rasei). Deci analiza e posterioară observației.

Noi umblăm la școala literaturii franceze, și cum scriitorii francezi cei mai caracteristici, mai „specifci“, se disting prin analiză și mai ales prin moralism, scriitorii noștri ar trebui să învețe acest lucru dela Francezi, dacă se poate învăța... Probabil că se poate. Adică se poate căpăta, prin lectură, prin *familiarizare*, gustul psihologiei sau, mai exact, se poate fortifica tendința spre analiză și moralism, pe care, în chip rudimentar, o are orice om.

Intr'o operă literară, analiza e uneori de sine stătătoare, alătura de creație, alteori e subiacentă, contopită în creație, avînd rolul de *principium movens* al creației. Acest din urmă caracter îl are literatura d-lui Brătescu-Volnești în grad remarcabil.

Cu *A la recherche du temps perdu* se pune într'un chip cu totul nou și problema creației și aceea a analizei. Aici, mi se pare, stă adevărata noutate a lui Marcel Proust—„revoluția“ pe care a făcut-o el în aria literară. De rolul subconștientului, de acela al duratei în evoluția personajilor—au știut și alții samă, în măsura talentului lor sau al materialului operei lor. De pildă Dostoewski.—Cu „inconștientul“ lui Proust se face un abuz de cuvinte și un sofism. Scafandrișmul lui Proust în Inconștient este o invenție gratuită. Nimene, și nici Proust, nu se poate scobori în Inconștient, adică în in-conștient. (Că și el credea, despre sine, că se poate, nu face nimic).—Că, la Proust, subconștientul varsă mai mult în conștient, desigur. Mirosul unei odăi vechi lui îl evocă atîtea senzații, încît, de la o vreme, nu mai găsim în noi cu ce să pricepem cuvintele lui: în conștientul nostru nu poate

străbate din subconștient materialul, cu care să interpretăm cuvintele lui,—ori poate, mai puțin sensibili, nici n'am avut vreodată acele senzații și deci nu au de unde să se „reproducă”.—Că Proust vede mai clar și mai detaliat în conștientul lui, iar e sigur. Pentru omul comun, o stare de suflet este o rezultantă, de ale cărei componente este neștiutor („inconștient”). Analizții de până la Proust au descoperit unele din aceste componente. Proust ne dă impresia că el vede totul, până în fundul și până în toate colțurile sufletului. O stare de suflet, care pentru noi este o linie dreaptă, pentru el este, rămânând de același lungime, o linie de zece de ori frântă. Sau, cu o altă comparație, am spune că el descompune mișcarea săgeții filozofului grec în mișcărilor componente.—Că efectele doratei sînt mai vădite în opera lui Proust, și că personajele lui evoluează mai adecvat vremii și mediului, și variază și cu impresia ce o fac altor personaje, iarăși e sigur.—Că la el logica afectivă și asociațiile de idei pe baza unui sentiment sînt frecvente cași în viața reală, e sigur de asemenea. Dar toate acestea îl fac, în aceste privinți, mai „mare” decît alți scriitori, dar nu *altfel*.—decît doar întrucît e adevărat că un lucru crescînd în cantitate, dela o vreme își schimbă calitatea (20 de lei sînt parale; 20000 sînt capital...).

Celace este cu adevărat nou la Proust, ni se pare că vine de aiurea, din genul analizei lui.

Analiza lui este sui generis. Ea este creație, fie că el se analizează pe sine, fie că analizează pe alții (în realitate pe el, în diverse posturi morale trăite ori ipotetice, cum face orice scriitor, cînd „redă” tipuri,—dar vom vedea că cu alt rezultat decît la alții). Această analiză, la Proust e o descriere a sufletului și, mai ales, o *povestire* a sufletului. El face portretul și romanul „epic” al unor stări de suflet. El, care n'are subiect, intrigă epică ori dramatică externă, are subiect și intrigă internă. El crează *lumi sufletești*. Dar să ne înțelegem: aceste lumi nu sînt reflexul proporționat al vieții externe. Proust pictează germinarea, generația și coliziunea stărilor sufletești, așa cum se condiționează ele în de ele—bineînțeles sub presiunea lumii externe, dar atîta numai: sub presiunea ei, sub incitația ei inițială,—și nu ca o reflectare ori corespondență a ei în sensul acelei *ajustări* interne la extern, de care vorbește Spencer, gîndindu-se la adaptarea *normală* deci practică—adică strict necesară—a flinței care „luptă pentru traiu”.

Proust a pictat cea mai bogată eflorescență psihică și, din punct de vedere al adaptării la mediu, cea mai inutilă,—*asa dar un exces psihic dăunător biologiei, prin urmare din acest punct de vedere, anormal,—anormalitate ce rezultă întotdeauna din excesul de psihic și din întoarcerea psihicului asupra lui însuși*.

Vom face mai bine înțeles „metodul” lui Proust, dacă ne vom gîndi la analiza lui aplicată sie însuși, adică aceluia erou al

său, pe care el îl numește „je”. De pildă celebrele treizeci de pagini despre adormire dela începutul lui *Swann*, care au făcut pe atîta cetitori să zvrile cartea din mînă. Este epopea, istoria; este drama,—defilarea concretă a stărilor de conștiință dintre trezile și somn.

În pagine ca aceste Proust pictează și istorisește realități sufletești, le *crează*.

Realități sufletești *de sine stătătoare*... Amorul de pildă și gelozia din opera lui sînt Amorul și Gelozia, dar rediate nu discursiv, noțional, ci cu toată frăgezimea vieții, cu tot conținutul lor psihic și, deși în limitele celui mai pur psihologism, impregnate de nu știu ce atmosferă radlată de corelatul biologic.

Rînd cu rînd, frază cu frază, pasagiu cu pasagiu, se încheagă o curioasă, s'ar putea zice, „biografie” ori poate „monografie” a unei stări de suflet—în realitate o „exteriorizare” complexă a stării de suflet, în toată complexitatea ei vie.

La reflecție, constatăm că această stare de suflet, s'a detașat de subiect, adică de autor ori de personaj, și a căpătat o existență independentă. Gelozia lui *Swann* și Proust devine Gelozia, entitatea „Gelozie”, dar, încă odată, nu abstractă, noțională, ci concretă, vie de tot conținutul ei și de toată puterea ei afectivă. Din gelozia sa, a *creat*, Gelozia, cum altul crează un personaj viu și tipic.

Și aceasta, pentru că Proust nu se spoveduește. Proust nu numai că nu e liric, dar nu e nici subiectiv. Că e mereu întors asupra sufletului său, aceasta este cu totul altceva. Aceasta este introspecția, „metod” de investigație psihologică.

Subiectivismul începe numai atunci, cînd apare atitudinea afectivă față cu propriu-ți suflet. Dar Proust nu are această atitudine. El constată—încă odată, introspecția nu e subiectivism. Dacă un anatomist ar putea să-și disece corpul său propriu, pentru a căpăta adevăruri despre corpul uman, n'ar face „subiectivism” în anatomie; s'ar folosi de corpul lui—un corp omenesc—în loc de al altuia. Unii fiziologiști fac, în măsura posibilă, experiențe de fiziologie asupra lor înșiși, pentru a găsi adevăruri obiective despre fiziologia umană. (Nu ignorez că altul e raportul între observator și observat în introspecția psihologică și altul în această observare a propriului corp și că altul, deci, este gradul de obiectivitate al observației. Am făcut comparațiile de mai sus numai pentru a defini metoda).

Așa dar Proust a creat niște realități nouă. Până acum s'au creat oameni geloși, ori s'a analizat gelozia și celelalte sentimente. Proust a *creat* Gelozia, Amorul și atîtea alte stări de suflet.

Creațiile lui sînt *lumi* sufletești, care stau la dispoziția noastră, pentru studii asupra sufletului omenesc pe viu. Opera lui Proust conține piese pentru uzul oricui, și nu observații *despre* suflet. Aceste piese sînt vii, ca viața, — întocmai ca acele

preparate ale lui Carrel, țesături care trăesc, inimi care pulsează încă *in vitro*. Și fiindcă, în psihologie, nu se poate considera elementul decît în funcțiune, așa dar în raport cu alte elemente, Proust face tot odată și anatomia și fiziologia sufletului, arătîndu-ne, în același timp ca structura elementară a conținutului psihic, și funcționarea lui.

Facultatea de a crea stări de suflet, de a le da drumul în lume (cum alții crează tipuri și le dau drumul în lume), la Proust merge mai departe—la acele conglomerate, care încheagă în același timp stări de suflet și realități externe. Sonata lui Vinteuil, acea bucată muzicală, cu un rol atît de mare în amorul lui Swann, este o creație unică în literatură. Sonata acela, invenție a lui Proust, circulă prin cameră, ca o realitate detașată de executor, ca o ființă—ca o fantomă, dacă voiți—dar bine înțeles, în „economia” ei organică este și ea, și este și impresia produsă de ea,—s’ar zice că e alcătuită din realitatea ei în sine și din actul percepției ei. În paginile consacrate acestei sonate, e transcripția verbală a sonatei, e critica, tehnică și impresionistă, a ei—din care rezultă ceva nou, ființa sonatei, crearea unei realități nouă—*scnata*, care s’a detașat de executor, trăește de aici înaltele prin propria i viață și circulă, liberă, de sine stătătoare, prin salonul d-nei Verdurin, evoluînd în spațiu, plecînd, întorcîndu-se și care, altădată, vine de undeva, cu toată realitatea ei personală, cu toată individualitatea ei, în vizită la Swann...

În fața naturii, același comportare, același reacție. Același gen de creație. Natura lui Proust e și senzațiile lui și percepțiile lui,—și impresiile lui, combinate în genul său unic, pentru că aceste stări de suflet se încheagă și se obiectivează, și ele, se deașează de el, devin realități obiective. Transformată la maximum de către psihicul său, natura lui Proust totuși nu e umanizată, nu e „personificare”, nu e expresie a sufletului său, nu e un „état d’âme”, ci foarte obiectivă. Țesătoare de senzații, percepții și impresii, natura lui nu e nici juxtapunerea lor, nici suma lor, ori, dacă e suma lor, este altceva decît ele, un conglomerat sul generis: *natura*, dar natura „Proust”. Vezi marea și împrejurimile dela Balbec, cîmpia și satele dela Combray—și (ilustrare de către el însuși a pelsagisticel lui) transcripția picturii lui „Eiștir”, pendant coloristic al sonatei lui Vinteuil.

~~...~~ Dar Proust a fost bolnav, un om „anormal”. Atunci nu cumva, *din cauza aceasta*, creațiile lui, cu toată obiectivitatea lor, sînt lipsite de valoare general-omenească? Cu alte cuvinte aceste creații ale lui, nu sînt ființe cumva anormale?

Boala lui Proust, credem noi, însemnă numai atîta anormalitate, cită a trebuit ca să-i dea *condițiile* necesare creării unei *astfel* de opere. Dezechilibrul sufletesc,—sensibilitate excesivă și inte-

ligență superioară pe socoteala voinei; boala fizică : de unde recuziunea și traiul de noapte—a fost condiția favorabilă pentru acea introspecție unică. Lipsit de priză asupra lumii externe, ferit de solicitarea evenimentelor vieții diurne, Proust, aplecat și prin firea lui la introspecție, a trebuit să-și întoarcă, întregă, marea sa inteligență asupra sufletului său. Altă anormalitate n'a avut Proust. Ca om în tranzacțiile sociale, da, a fost anormal, omul care nu putea vizita și primi vizite decît dela miezul nopții încolo; ca instrument de analiză sufletească a fost perfect normal, ba încă pus, din nenorocire pentru animalul din el, în cele mai bune condiții pentru crearea concretă a psihologiei moderne.

Acum, firește, și cel mai normal om e o variantă a umanității. Din acest punct de vedere, dar numai din acesta, creațiile lui sufletești nu corespund cu orice suflet, ci numai cu categoria lui—ca orice produs sufletească al unui scriitor,—căci nici un om nu poate reprezenta exact întreaga omenire. Cel mult, s'ar putea vorbi de anormalitatea semnalată undeva mai sus: excesul de psihic, absolut disproporționat cu nevoile adaptării la viață, așa dar vătămător acestei adaptări, așa dar anormal,—„anormalitate” a omului, nu a stărilor de suflet.

* * *

Atitudinea poetică a autorului păgubește chiar și poeziei dintr-aceia. Poezia trebuie să rezulte din *fapte*, adică din senzații, impresii, imagini, idei. Cu atât mai puțin poate fi îngăduit poeticul acolo unde nu e vorba de sentiment, ci de înțelegere.

Sînt prozatorii fără destul talent de analiză, care-și redactează puțină „psihologie” în stil poetic, luînd parte, printr'un limbaj înflorit și sentimental, la suferințele ori bucuriile personajului lor, parcă entuziazmul ori tristețea lor, a autorilor, ar putea suplini deficitul de analiză. Cum s'ar zice: „vorbe în loc de fapte”. Acest defect se găsește în literaturile începătoare, mai lirice prin definiție, cum e literatura noastră.

În analiză, artistul adevărat se exprimă direct, pentru că scriitorul cînd analizează, lucrează cu inteligența. Proust, cînd analizează, nu face poezie. Și dacă întrebuițează comparații, ele nu sînt poetice, ci lămuritoare—de acela în multe din comparațiile lui termenul al doilea e luat din unele științe teoretice ori practice.

Nu mai într'un caz imaginea poetică poate fi, dacă nu recomandată, cel puțin îngăduită: atunci cînd starea sufletească analizată este ea însăși poetică, adică atunci cînd poezia însăși e obiectul analizei, cînd, așa dar, scriitorul are de redat anume impresia de poezie. Atunci poezismul stilului poate contribui la crearea atmosferei și impresiei vrite. Așa de pildă, în analiza amorului Monicăi, amorul emina-

mente poetic al acestei ființi eminentemente poetice,—pe care d. Ionel Teodoreanu ține cu orice preț să le prezinte cetitorului ca atare. Dar d. Ionel Teodoreanu, stăpin pe unul din stilurile cele mai înflorite din literatura noastră, abuzează—cite odată—dar avem impresia că din ce în ce mai rar—de talentul său prestigios și exprimă poetic și alte lucruri, care ar trebui exprimate direct.—Și uneori chiar unde e cerut acest stil, d-sa face uz prea împărătește de această permisiune.

Contradicția dintre psihologism și poezism apare lămurită, dacă ne gândim la prințul psihologilor moraliști La Rochefoucauld. Stilul lui are toate calitățile, afară de unul: nu este decit prin excepție *imagé*. Maximele și cugetările, cînd sînt descoperiri psihologice, n'au nevoie de comparații ori metafore poetice. Maximele și cugetările poetice *imagés* sînt de obicei banalități, adevăruri curente, transformate, cînd halna poetică e prețioasă, în poezie. Firește: comparația *lămuritoare* (vezi mai sus) nu poate fi exclusă.—La noi, unde literatura e încă în adolescență, goana după poetic este unul din caracterele dominante ale stilului. Am citit cîndva cuvintele de regret ale unui poet și critic național, că maximele și cugetările lui, oricît de profunde ar fi, nu au valoare, dacă nu sînt împodobite cu „juvaeruri”, cu „pietre prețioase”. Criticul și poetul nostru uita pe La Rochefoucauld.—„Pasiunile sînt ca mingile: cu cît le arunci mai tare de pămînt, cu atîta sar mai sus”,—o cugetare a unui scriitor național—e o comparație frumoasă, ba încă o comparație legitimă, căci e lămuritoare, nu poetică.—Cugetarea aceasta nu e însă o descoperire, căci fără comparație, ea nu în-samnă decit atîta: că o pasiune, cu cît n'o satisfaci, cu atîta te chinuște mai mult. Dar fără comparație, scriitorul s'ar fi sfiit să tipărească această cugetare, căci, în afară de comparație, valoarea ei este egală cu zero.

* * *

Este imposibil de definit cu adevărat un artist sau opera unui artist. Esența, celace formează nota specifică a operei unui artist, este un sunet unic, pe care ar trebui să-l exprimi într'o singură formulă. Criticul cel mai pătrunzător și mai sonor la opera unui artist, un Sainte-Beuve ori un Lemaitre, dau tir-coale (să mi se erte un expresia), se apropie, dar nu pot prinde într'o formulă celace e un artist și-l deosebește de toți ceilalți.

Ce este Turghenev (căci pe dînsul îl vom lua ca exemplu în discuția ce urmează), ce e aceia ce-l face să fie el și nu altul? Orice-am spune—cu oricîtă cheltuială de sagacitate,—vor fi vorbe, formule *care se potrivesc și altuia*. Chiar dacă am reuși să înșirăm caractere unul după altul, exacte, atît de multe, încît *combinația* lor să nu se mai potrivească altui scriitor, am ști mult despre Turghenev, dar cu atît mai

mult ne-am îndepărta de acel ideal: de a surprinde sunetul special Turghenev și a-l împărtăși altora.

Mă întreb de multă vreme ce este Turghenev. M'am învățat mult la jurul lui, mi s'a părut uneori că mă apropiu de enigmă, poate am simțit-o vag,—dar n'am putut pune degetul unde ar trebui, și dacă am simțit sonoritatea operei lui, n'am putut să mi-o lămuresc clar, să mi-o traduc în cuvinte, fără de care nu putem nu numai împărtăși altora, dar nici înțelege bine.

Am găsit în Paul Bourget formula: *pessimisme et tendresse*. E impresionantă. Spune mult despre arta acestui poet, dar formula aceasta nu spune totul și apoi convine și altora, și deci nu e suficientă. Poate conveni și primelor poezii ale lui Sully Prudhomme. Dar ce are aface Sully Prudhomme cu Turghenev?

Ce este Turghenev? Mister. Simți, dar nu poți să-ți lămurești.

Sentimentul acesta de neputință îl ai mai ales față de scriitorii pe care-i cunoști mai bine, îl simți mai bine, și-i „înțelegi” mai bine. Sentimentul acesta l-am avut și față de Eminescu. Și cu cât te apropii de punctul cel secret, cu atât simți mai mult existența acestui secret și—neputința de a-l surprinde odată. Dar nici nu s'ar putea altfel, căci aspirația noastră de a defini esența unui scriitor, nu e altceva decât îndrăzneala nebună de a viola secretul vieții. Bergson a zis că: „inteligenta e caracterizată printr-o incomprehensiune firească a vieții”. Bergson însă are remediul: intuiția—Dar problema pusă de noi e tocmai trecerea dela nelămurirea intuiției la inteligibil. Când zic că „simt”, dar nu pot spune ce e, am intuiția, dar n'am formula. Știu, intuiția se „exprimă” prin reverberații stilistice care să creeze în altul o stare de suflet identică. Dar, încă odată, noi vorbim aici de o formulă cuprinzătoare. Suggestia, nu e în chestie.

Atunci trebuie să ne mulțumim cu însușirile mai vădite, cu detaliile, cu frumosul parțial dintr-o operă de artă.

Dacă nu putem defini sunetul „Turghenev” (dar oare se poate defini un sunet? Simțim sunetul aurului, deosebit de al argintului,—dar cum să-l exprimăm prin vorbe?), putem indica ce anume a zăgrăvit sau exprimat el mai bine și mai impresionant, și găsi vre-un secret al tehnicii lui.

Cred că celace formează o bună parte din farmecul operei sale este chipul cum înfățișează femeia în amor.

Să alegem pe una,—pe Irena din *Fum*.

Ca toate eroinele lui Turghenev, Irena reprezintă la maximum suprema feminitate. Turghenev știe să dea toată „rațiunea suficientă” a vrăjirii (cuvânt compromis de poezii) Dar cel mai propriu) amantilor de către eroinele sale. Această „rațiune suficientă”, o simțim noi; noi dăm toată dreptatea bărbaților din Turghenev să rămână fascinați—cum n'o mai dăm altor bărbați din romanele altor scriitori, afară doar decât lui Wronsky.

Cetitorul pricepe perfect pentruce ele inspiră pasiuni ascu-

șite și poetice, pentru că și cetitorul, cit cetește, are un început de iubire pentru aceste eroine.

Așa dar tehnica lui Turghenev trebuie să ne explice *impresia noastră* produsă de acele femei din opera sa.

Nu vom cerceta decât unul din procedeele lui (acela care ne va servi la ilustrarea ideii noastre cu privire la problema discutată în rindurile următoare).

Acest procedeu este unul negativ și anume: Turghenev, pictînd pe eroinele sale cit mai seducătoare prin figură, temperament, conduită, ține ascunse gîndurile lor, luptele lor sufletești, delibărările lor interne, conținutul detaliat al sentimentalității lor.

Nu le analizează (și nici nu le pune,—am zice: nu le lasă,— să se destăinuiească cuiva).

Frumuseța, grația, acel „nu știu ce” și „nu știu cum” al poetului subjugă pe eroul din carte și pe cetitor. *Dar atîta tot.* Cetitorul (cași eroul) e chinut, conștient sau inconștient, de misterul pe care nu-l poate deslega, iubește, *din cauza aceasta*, și mai mult pe aceste femei—și le iubește altfel, cu sentimentul necunoscutului, pe aceste ființe enigmatice.

Chinurile sufletești ale lui Litvinov, Turghenev le analizează pe larg și meren. Și cetitorul admite perfect rațiunea acestor chinuri. „Cum să nu sufere Litvinov?”—„Cine n'ar suferi?”—„O femeie atît de încîntătoare!”—r. flectează cetitorul. Cu atît mai încîntătoare, cu cit e mai enigmatică.

Enigmatică—din cauza lipsei de analiză (și a atitudinii ei de sfînx):

Irena are șaptesprezece ani, Litvinov douăzeci. Litvinov se duce aproape zilnic în casa familiei Irenei. Ea nu-i vorbește, parcă nici nu la act de existența lui, ori, rar, îl măsoară ironic din ochi și pleacă.

Pe de altă parte Turghenev completează fizionomia Irenei prin cîteva amănunte cu privire la purtarea ei cu cei din casă și la pensionatul unde învață, din care reese că Irena e o ființă voluntară, concentrată—și enigmatică pentru toată lumea.

Dar într'o zi cînd Litvinov vrea să plece, ea îl spune să mai stea. E tot misterioasă, ascunsă, dar altfel decât până atunci. Înțelegem că-l iubește.

De ce s'a purtat până acum rău cu ei? (Luptă împotriva sentimentului ei, conștient ori inconștient? Și din ce cauză lup à?). Ce crede despre Litvinov? Ci și cum îl iubește acum? Pentru ce însfirșit îl iubește? Nu știu nimic. Dar cum e zugrăvită ființa aceasta de Turghenev! Ce ființă de lux e această prințesă veritabilă (din neamul lui Rurik) în mijlocul sărăciei în care a decăzut familia ei! (Și aceasta e o noră care contribuie la atmosfera de mister...). Și ce frumuseță rară și stranie („cu ochii ca în picturile egiptene”,—altă sugesie de mister). Ce enigmatică este această Irenă, această condensare de aprigă femininitate într'o fată de șaptesprezece ani.

Peste citva timp familia ei este invitată la un bal, unde va asista și familia imperială venită din Petersburg. Irena nu vrea să se ducă. Litvinov, la îndemnul tatălui ei, o convinge. Ea îl atrage atenția că *el* a vrut și a îndemnat-o. Simțim că se petrece ceva în ea—dar autorul nu ne spune nimic. Are ea o presimțire? Se știe amblițioasă, și se teme? De ce se teme? Vorbește în ea ceva din rasa ei? Și de unde știe ea că balul acesta va fi hotărâtor în viața ei și o nenorocire pentru Litvinov? Mister.—Și n'adevăr, la balul acesta ea face o impresie extraordinară, și un unchiu al ei, un curtean al palatului, o ia la Petersburg, pentrucă văzuse că a distins-o țarul. Ea consimte să plece, scrie lui Litvinov că nu trebuie să se mai vadă înainte de plecare, fără să-i dea vre-o explicație a purtării ei, și din scrisoare se vede că-l iubește și suferă.

Ce s'a petrecut în ea și ce suferă exact, nu știm.

După zece ani, îl întâlnește pe Litvinov la Baden. E măritată cu un general care, pentru carieră, a acceptat tîrgul (ea fusese amanta țarului), lucru suggerat foarte discret de autor) și pe care se vede că ea îl disprețuiește enorm. (Ce simte anume, nu știm). Litvinov e logodit. Ea îl captivează din nou, îl iubește, i se dă, Litvinov strică logodna, ea îi făgăduiește sincer că are să fugă cu el; în ultimul moment nu se ține de cuvînt; el pleacă și ea rămîne zdrobită. Turghenev ne spune pe larg ce s'a petrecut în Litvinov, ezităriile lui, pasiunea lui, suferințele conștiinței lui, tristețea lui, dar ce s'a petrecut în ea în tot timpul acesta nu ne spune. Pricepem atîta că în lupta ei între sentimentul natural, între firea ei sănătoasă și între nevoia ei de avere, fast și mondanitate (căci în ea sînt două ființe), a învins iarăși acestea din urmă, cași la Moscva.

Așa dar—pictura ei, cum se zice, cu o mină de maestru, apoi fapte, dar nici un cuvînt despre ce se petrece în ea. Ce n'ar da cititorul să știe ce-a gîndit și ce-a simțit Irena în cele două ceasuri, cît a stat nemișcată cu minile pe față, singură, în odala unde numai un fluture palpita printru perdele,—după ce Litvinov i-a spus, la Baden, că o iubește. Dar Turghenev nu ne spune nimic. În schimb zbuciumul sufletesc al lui Litvinov din aceste două ceasuri ni l analizează pe larg.

Irena rămîne dela 'nceput până la sfîrșit rară, prețioasă—și misterioasă. Fără o astfel de femeie, ar fi fost cu neputință această altă ilustrare sfișietoare a Ideii centrale din opera lui Turghenev: că singura fericire este iubirea, dar că această fericire nu este niciodată posibilă.

(Taine a spus că dela tragicii greci n'a mai existat un scriitor ca Turghenev. În adevăr, Turghenev este un poet al fatalității, și fatalitatea în opera lui este cu atît mai dureroasă cu cît acei asupra căroră își exerce cîtă puterea ei oarbă au sensibilitatea ascuțită a omului modern).

Ce este în acest procedeu „tehnic“ ?

Este sensibilitatea, recunoscută, a lui Turghenev la „eternul feminin“,—competența lui, simțul lui psihologic superior în domeniul sentimentului de iubire.

Turghenev știa—simțea—perfect că celace este captivant într-o femeie este misterul și că o femeie de rasă știe să-și ascundă întotdeauna jocul. Prin rolul ei biologic, care îi dictează (ca în toată seria animală), rezerva și paza, cași prin situația ei de sex secundar, de supusă—dealungul evoluției sociale—femeia a trebuit să-și ascundă mișcărilor sufletești în fața bărbatului. Această însușire de „sfinx“, legată de însușirea ei de femeie și femeie, este un însemnat „caracter sexual secundar“.

Toate femeile știu să tacă ori să ascundă. Și o femeie, cu cât e mai femeie, cu atita posedă mai mult acest caracter și deci cu atita e mai enigmatică, ori cu atita e toate acestea, cu cât e mai femeie.

În coliziunile dintre amanți, bărbatul, ființa biologic agresivă și social dominantă, care nu a avut niciodată nevoie, și nici destulă posibilitate, să ascundă (asediatul e veșnic după ziduri; asediatorul e nevoit adesea să atace din cîmp deschis sub privirile asediatului ascuns) se dă îndată și mereu pe față, își face adesea chiar o plăcere ba și o *datorie* de onorabilitate (la intelectuali: și o datorie de veracitate) de a-și deșerta tot sufletul,—dar femeia tace, ori spune altceva decît celace gîndește și simte. În societățile foarte civilizate, cînd de fapt și femeia și bărbatul au aproape aceleași drepturi, cînd deci cel puțin superioritatea socială nu mai există, această „exteriorizare“ a bărbatului este o dezarmare și mai primejdioasă pentru el. Dacă mai adăogăm faptul cunoscut (a cărui explicație nu e locul s'o căutăm aci) că o femeie adevărată privește în sufletul unui bărbat ca într-o vitrină, pe cînd bărbatul e lipsit, față cu ea, de acest talent, vom înțelege și mai bine inferlitatea, din acest punct de vedere, a bărbatului, și *deci* prețul femeii enigmatice.

Așa dar, încă odată, cu cât o femeie e mai enigmatică, cu atita reprezintă mai bine feminitatea.

Această forță captivantă a misterului poate fi ilustrată și cu privire la plastica feminină. În *L'Île des Pingouins*, acela care a devenit apoi Orberose, era o ființă banală pentru Pinguini, ca oricare altă femeie, până în ziua cînd Diavolul, sub forma unui călugăr, a îmbrăcat-o cu voia Sfîntului Maël. Din acel moment Orberose a devenit cu totul prețioasă, și toți Pinguinii au început să se țină după ea, chiar și Diavolul-călugăr, înnebunit de propria-i creație.—Halnele, au schimbat în mister ceiace până atunci era firesc.

Dacă analiza suprimă misterul sufletului femeesc și scade astfel farmecul femeii, apoi moda de azi...îi analizează plastica și-i micșurează farmecul. Această ultimă „analiză“ poate ațîța instinctele, cu siguranță că nu ajută pe femei să provoace amoruri turgheneviene. Își poate cineva imagina pe Lisa din *Cuib de*

nobil cu rochia până la genunchi pe stradă, până la supragenunchi când stă pe scaun, până la hipersupragenunchi când stă picior peste picior? (Dar respectuoasa Lisa nu străta niciodată picior peste picior). Și, în genere, își poate imagina cineva compatibilitate între tonul sentimental, și chiar tonul vieții în genere, din Turghenev, și moda de azi? Dar ceiace spunem aici e, în fond, o banalitate, căci moda de azi nu e întâmplătoare. Este și ea produsul și expresia stării de suflet postbelică, atât de alta decît pe vremurile și în societatea din Turghenev. Moda de-atunci era favorabilă amorului; cea de azi instinctualității. De aceea, fie zis în treacăt, detalierea corpului femeesc în romane poate să ațîțe pe cetitor, dar nu contribuie la acel început de înamorare a lui, necesară pentru a pricepe așa numitul „infinit” din sufletul amantului.

Am adus în discuție misterul plasticeii, numai spre a întări considerațiile noastre cu privire la păstrarea misterului feminin în vederea efectului operei de artă.

Și dacă am căutat la Turghenev un exemplu pentru problema pusă aici, nu însămnă că acest procedeu negativ e absent la ceilalți scriitori. Instinctul artistic conduce pe foarte mulți la același procedeu.

* * *

Vorbeam undeva mai sus de un roman în care tipurile secundare sînt mai frapante decît cele principale. Aceasta nu e o excepție. Contrarul e o excepție. Tipurile principale rareori ne rămîn în minte atît de conturate, ca cele secundare,—cînd acestea ne rămîn.

Și e natural să fie așa. Dacă vezi numai o fotografie a unei persoane, sînt mai multe probabilități că ai să-ți ai în minte figura, decît dacă ai vedea zece fotografii ale acelei persoane, fie scoase chiar în același zi toate—dar încă atunci cînd sînt scoase în timpuri diferite! Cași rezultanta a zece fotografii, rezultanta imaginilor diverse ale aceluiași tip dealungul unui roman, este neclară.

Un tip care circulă dealungul unui roman în trei volume este o sumă de imagini prea multe și prea diverse, ca să putem avea în minte clară, bine delimitată, perfect individualizată, figura tipului. Pe cînd un tip secundar, care apare numai într'un capitol, dacă e bine zugrăvit, ne rămîne în minte mai exact,—cîtă vreme ne rămîne în minte.

Dacă scriitorul e un adevărat creator, tipul principal desigur că se încheagă în mintea noastră—și anume din ceiace are el esențial, din ceiace există mereu neschimbat în fiecare variantă a sa. Dar această „imagine” este de o natură specială. Să imaginăm o fotografie compozită, obținută prin suprapunerea mai multor clișee, și care ar rezuma ceiace au comun acele clișee. Dacă o astfel

de fotografii ar fi obținută din clișeele unei singure persoane, acea fotografie nu ar reproduce nici un clișeu, firește, ci ceva comun lor, esența persoanei. Așa e și imaginea compozită, pe care o avem dela un tip prezentat de scriitor în sute de imagini dealungul romanului. Imaginea *aceasta* e o abstragere, din toate imaginile, și nu *portretul* viu al tipului, cum ar fi acela dintr'o vîrstă anumită, dintr'o zi anumită, dintr'o situație anumită, dintr'o dispoziție sufletească anumită.

În toate acestea, ne-am gîndit la scriitorii care „se supun la obiect” și ale căror tipuri sînt consecvente. *Tocmai* supunerea la obiect e acela care determină variația imaginilor aceluiasi personaj, pentru că personajul în adevăr „evoluează”, e mereu altul, se schimbă el însuși din cauza timpului și a împrejurărilor, și ele schimbătoare. Un scriitor, care și-ar ținea personajul identic nu s'ar supune la obiect, n'ar lua act de neconștientă schimbare a oricărui om în timp și în împrejurări.

La unii scriitori personajul se schimbă nu din această cauză, ci din cauza lipsei de talent a scriitorului, din cauză că scriitorul nu este pătruns de firea, de esența personajului său, —și atunci schimbarea nu e o „evoluție” a *aceluiasi* om, diversele imagini ale personajului nu sînt ipostase ale aceleiasi ființi.

Cînd scriitorul însă e un adevărat observator și creator, atunci cetitorul simte că are în față mereu același om, are sentimentul identității personalității tipului, are intuiția naturii nedesmințite a personajului, îl clasifică în categoria lui umană,—tipul există, trăiește, în *acest sens*,—dar, încă odată, cetitorul nu are *imaginea* clară a personajului din cauza suprapunerii de imagini diverse.

Oricine poate controla acest adevăr cu experiența vieții reale. Cunoști un om demult, de zece ani. Ai atîtea imagini ale lui din toți acești ani. Încearcă să ai imaginea lui cuprinzătoare, ad'că rezultanta acestor imagini. Care e acela? O astfel de imagine nu există. Dela un om intîlnit mereu zece ani, nu putem avea o imagine clară, decît dacă alegem una, aceia de acum cîteva ceasuri, ori de cînd l-am văzut mire, ori de cînd ținea discursul de 10 Mai, ori de cînd a apărut într'o zi la colțul unei străzi. — Atît e de adevărat că nu putem avea clar decît o imagine, și nu o rezultantă de imagini.

Un tip secundar însă, e ca un om văzut la o serată și atîta tot, ori ca imaginea unică, cea dela colțul străzii, a omului văzut zece ani în șir.

Această infirmitate, cred, e generală. Uneori cu efecte curioase. Sînt tineri care, spre nenorocirea lor, țîn mai bine minte figura bărbierului decît pe a iubitei lor. Cred că aici e vorba de excesul imaginilor diverse—cu atît mai multe și mai diverse, cu cît toate expresiile fizionomiei femeii iubite, toate gesturile ei sînt băgate în samă, sînt interesante și deci crează tot atîtea imagini diferite, mult mai multe decît decît pentru spectatorul rece. (Desigur, că trebuie să mai adăogăm aici, spre a fi complecți, și

tulburarea în fața iubitei, paralizarea aparatului perceptor și— în momentul rememorării—afloxul emotivității, care tulbură memoria. Cu alte cuvinte: imagini prea multe, prea nuanțate în diversitatea lor și, în același timp, facultatea perceptivă și cea rememoroare tulburate. Exces de imagini văzute, și la percepere și la rememorare, printr'o sticlă afumată.—Dar acest parantez este o complectare, care nu are aface cu tema noastră).

*

Tipul principal îl vedem descompus în imagini de natura tipului secundar. Pe Ana Karenin o văd ori cea dela bal, ori cea din Italia, etc.. Din toate aceste imagini, adică din toate ipostasele tipului în situații diferite, reese *natura* lui. Cu alte cuvinte, tipul pus în diferite situații, se probează mereu, se desăvirșește sufletește, dar imaginea lui se complică și dă rezultatul clișeelor suprapuse. Așa dar, celace ajută într'o direcție, strică în cealaltă.

*

Caragiale este cel mai mare creator de tipuri frapante din literatura noastră. La aceasta l-a ajutat mult și „unitatea de timp“ și „de loc“, a bucăților sale. Afară de *Păcat*, bucata lui cea mai slabă, toată opera sa conține cele două unități, —exact sau aproape. *O noapte furtunoasă* ține o noapte și se petrece într'un loc; *Conu Leonida* tot așa; *O scrisoare pierdută* ține câteva zile, se petrece la Trahanache, plus întrunirea; *Momentele* țin „un moment“ și se petrec în genere într'un loc; *Năpasta* ține douăzeci și patru de ceasuri și se petrece într'un loc; *Făclia de Paști* ține douăzeci și patru de ceasuri și se petrece într'un loc.

Dacă Zița „ținea“ zece ani și se schimba în proporție cu durata de timp, era oare posibil să sară tot atât de vie din paginile lui Caragiale ori de pe scenă? Și, încă, dacă am fi văzut-o încadrată de lucruri și locuri diferite care, prin tot alte raporturi cu ea, ar fi luminat-o mereu altfel, schimbând-o în „reprezentarea“ noastră?

Din o sută de fotografii ale Ziței luate dealungul a zece ani (ca să reluăm comparația noastră), cînd în casă, cînd în grădină, cînd pe stradă, cînd în picioare, cînd pe un jilț, cînd în haină de odae, cînd în haină de paradă, o vom vedea mai puțin decît din una singură. Că cele o sută de fotografii, luate în locuri și situații diferite, ne vor da „evoluția“ ei și deci mai bine firea ei intimă, aceasta e altă chestie. Aici vorbim numai de *claritatea* imaginii personajului (figură, gesturi, expresie, stilul ființei) și atîta tot.

Cînd e vorba de un personaj principal, desfășurat într'un roman, celace-i ține în conștiința noastră tipul identic sie însuși, consecvent cum se zice, este mai ales reacțiunea lui „tipică” nedesmințită la împrejurările—la incitațiile lumii externe. Oliguța, încîntătoarea creațiune a d-lui Ionel Teodoreanu, e mereu ea prin această însușire. Acest *ea* este firea ei.

Cu cit durata, în care evoluează personajul, e mai lungă, cu atîta, desigur, e mai greu de menținut identitatea, căci el se schimbă, și scriitorul trebuie să ia act de schimbările lui—adică să-i acorde schimbări în sensul lui, al personajului. Vîrsta, condițiile de viață tot mai diverse lucrează asupra naturii personajului, și fiecare etapă în traectoria vieții lui este un raport între natura lui și vîrsta lui plus condițiile mereu nouă. Scriitorul trebuie să albe intuiția acestui raport. Oliguța, cînd va avea treizeci de ani, va fi măritată, va avea copil, va lubi poate extra-conjugal,—va fi cu totul alta, dar va fi tot ea (dacă creația d-lui Teodoreanu va fi reușită până la capăt). Ea altfel, sau mai exact: ea alta.

Jean Christophe se schimbă din cauza vîrstei și a împrejurărilor foarte diverse ale vieții lui, dar rămîne tot Jean Christophe cel mic dela Bonn. Cred că e un exemplu reușit de varietate în unitate. Nu-i vorbă, aci lucrul e mai ușor, din cauza naturii speciale a eroului: Jean Christophe este genial, și genul este persistența copilăriei în maturitate. Apoi el are o puternică unitate sufletească, din cauză că, compozitor genial, el are o *facultate dominantă*, cu alte cuvinte o puternică și neclintibilă axă a sufletului.

Un exemplu frapant de unitate în varietate (ori invers) este Jacques din *Les Thibault*: schimbările, pe același natură fundamentală, dela vîrsta de doisprezece ani la vîrsta de douăzeci. Să vedem, dacă în continuare autorul va reuși tot atît de bine, cînd il va duce la vîrstele mature.

*

Mal greu reușesc scriitorii să creeze tipuri de femei decît de bărbați. Nu există în literatură tipuri de femei așa de vii, care să sară din pagini și să capete o individualitate de sine stătătoare ca Don Quijotte, Tartuffe, Père Goriot, Levin, etc..

Și e firesc. Femeia e mai puțin individualizată în natură decît bărbatul. S'a zis, exagerat desigur, că femeia nu e individ, ci specia. Acest deficit de individualitate din realitate se oglîndește și în literatură—în „oglînda vieții”—și de aceia femeile din romane nu sînt tot atît de individualizate ca bărbații. Într'un roman, o femeie e o nuanță a feminității; un bărbat este

mai mult decît o nuanță, este un aspect bine determinat al umanității. Apoi, într'un roman, o femeie e mai întotdeauna mai mult ființa de *sex femeesc*, pe cînd bărbatul apare în atîtea ipostase: om politic, clubman, vîntor, artist etc. În adevăr, în roman, femeia e mai ales specia (ființa amoroasă); bărbatul e întotdeauna individul, oricît rolul său în roman ar fi acela de „prim-amorez”. Chiar Dechartre din *Le Lys rouge*, mai e sculptor, gînditor. Pe cînd Thé:èse...

Am vorbit de tipul reușit al Olguței, care, totuși, e femeie. Dar, fără a mă deda la subtilități, nu vedeți că Olguța e cel mai băet din toate personajile? Nu e, încă, amoroasă, e sport-woman... Comparați o cu ștearsa Monică, tip de femeie-specie. Și, fiindcă am adus vorba de tipurile d-lui Teodoreanu, să se compare gradul de individualizare a d-nei Deleanu (gospodină; specie) și a Adinei (amantă; specie) cu gradul de individualizare al d-lui Deleanu, avocat, om politic și al lui Herr Direktor, inginer, om de afaceri,—bărbați, și diferențați social.—Femeile și fetele lui Turghenev, admirabile creații poetice, valorează în grad suprem ca nuanțe de încîntătoare feminitate, nu ca creații de tipuri individualizate. Liza din *Culb de nobili*, cea mai ideală creație a lui, după opinia lui Dostoewski una din cele două creații de femei ideale din literatura rusă (a doua e Tatiana din *Eugen Onieghin* a lui Pușchin) este un tip pasiv, șters, nu bine conturat—este specia.—În crearea femeilor, meritul este mai cu samă evocarea feminității lor. În crearea bărbaților, reliefaarea și delimitarea individualității lor.

Prin acestea, nu vreau să spun că nu există tipuri vii de femei în literatură. Vreau să spun numai atîta: că nu există tipuri de femei atît de vii ca cele mai vii tipuri de bărbați.

Dar deficitul de creație al tipurilor de femei mai poate să albă o explicație auxiliară: neputința romancierilor de a se transpune în suflete așa de eterogene ca sufletul femeii. Cit despre același deficit la femeile romaniere, rămîne explicația primă—și, cum vom vedea, inferioritatea puterii creatoare a femeilor.

Creația e superioară analizei. *Artă literară* fără analiză se poate. Fără creație, nu. Există un gen literar, care prin firea lui este numai creație, genul dramatic, ilustrat de unii din cei mai mari creatori. Autoanaliza din confidențe și monoloage nu este analiza autorului; este una din multele manifestări ale personajului menite să-l caracterizeze.

Tipurile cele mai vii se găsesc—și aceasta e foarte natural—la scriitorii eminenti creatori și nu la analiști. Proust, am văzut, este un caz excepțional, cum excepțională este și analiza lui. Și apoi el, deși a creat cîteva tipuri balzaciene, nu poate fi

socotit, cu tot geniul său, printre cei mai mari creatori de tipuri. El este, cum am văzut, un mare creator de lumi sufletești.

Creațiile cele mai cunoscute, acele care sînt cași niște personaje reale, acele care și-au tăiat cordonul ombilical și de opera respectivă și de autorul lor (încît, cînd spunem, de pildă, un „Tartuffe“, ori o „tartufferie“ nici nu ne mai gîndim la piesă ori la autorul ei) — sînt (citez cîteva nume din cele mai ilustre) Don Quijote, Tartuffe, Harpagon, — Hamlet; — Othello, Romeo, Julietta, personaje cu care comparăm pe oamenii reali și ale căror nume, ale unora, au format familii de cuvinte (donchișonadă, hamletism, etc.).

Aceste creații, afară de Don Quijote, sînt tipuri din piese de teatru.

Tipuri de felul tuturor celor înșirate mai sus există și în romane. Dar sînt mai frapante, cînd sînt în piese de teatru. Se va zice că sînt mai frapante, pentru că creatorii lor sînt scriitorii mai mari. Dar se poate răspunde că acești scriitori fiind mari, au fost dramatici, au conceput viața sub forma în care să-și poată realiza toată forța lor de creație. Și atunci revenim tot la concluzia că genul dramatic este creator prin excelență.

E natural să fie așa: în piese de teatru e creație pură, — acțiune și dialog. Viața personajului este arătată, și nu expusă și explicată. Și cînd piesa este jucată, personajul este arătat chiar ochilor noștri fizici, el trăește în fața noastră. Iar piesa de teatru e *gen dramatic* cu adevărat, numai cînd este jucată. *Cetirea* unei piese de teatru e un fel de abuz, căci, încă odată, o piesă de teatru se percepe legitim numai cînd o vedem, adică atunci cînd asistăm la acțiune. O piesă de teatru cetită, devine, dacă ne gîndim bine, o nuvelă dialogată, — ca „Momentele“ lui Caragiale, care, la rîndul lor, pot fi socotite textul unor comedii de jucat.

Apoi, într'o piesă de teatru, personajul ne apare într'un timp scurt, în trei ceasuri, așa dar ni se prezintă condensat în timp (și tot așa cînd îl cetim : într'o oră). — În sfîrșit, în genul dramatic, este o strașnică selecție de caracteristice, așa dar cît mai mult conținut într'un cit mai mic conținător, celace întotdeauna este mai forte și mai frapant.

Aproape întreagă prima grupă de tipuri, cele ale lui Molière, sînt în piese cu unitate de timp și de loc : personajul apare în numai douăzeci și patru de ore din viața lui, așa dar e la maximum identic sie însuși ; se mișcă în același decor, așa dar e tot timpul în același raport de om la mediu — celace am văzut că ajută la identitatea lui cu el însuși.

Aceste din urmă tipuri, în sfîrșit, sînt comice.

La noi, tipurile care „fac concurență stărilor civile“, tipurile din comedile lui Caragiale, îndeplinesc toate aceste condiții. Am văzut că „Momentele“ sînt și ele un fel de comedii (total

în ele e dialogat). Așa dar, opera literară romînă, care conține tipurile cele mai vii, este și ea dramatică, comică și clasică.

Don Quijote este și el un tip comic.

Să se observe că și tipuri puțin ilustre, tipuri care *trădesc* numai într'o țară, dar cu putere, devenind populare (cum sînt și ale lui Caragiale), așa de pildă, Tartarin ori Oblomoff, sau tipurile lui Gogol, se găsesc tot în opere comice ori satirice.

Aceste tipuri fiind comice, sînt mai frapante, pentru că sînt mai plăcute. Ne place să rîdem—de alții, și unora dintre noi, dacă nu sîntem prea proști, chiar de noi. Iar acest *interes* este o condiție de atenție și deci de memorare. Apoi, mai este ceva tot atît de important: artistul comic și satiric *șarjează* prin definiție; simplifică și mărește, acuzînd însușirile caracteristice, reliefind esențialul. Insușirile (dacă Bergson are dreptate) comicul fiind „*du mécanique plaqué sur du vivant*“, acest „*mécanique*“ e mai ușor de pictat (la talent egal) decît ceiace e „*du vivant*“, adică mai fluid, mai inzezisabil—și, tot din aceeași cauză, mai ușor de recunoscut de către cetitor, și cu atît mai mult, cu cît originalul copiat de scriitor circulă în lumea reală într'o mulțime de exemplare, căci acel „*mécanique*“ pune o mască asemănătoare pe figura unor indivizi care, altfel, ar fi fost mai diferențiați.

Spuneam mai sus că tipurile secundare din romane, cînd sînt reușite, sînt mai vii în memoria noastră (cîtă vreme le ținem minte). Vom adăoga că atunci, cînd acest tip secundar este și comic, el este frapant la maximum. În crearea unor astfel de tipuri secundare reușesc mai ales Dickens și Alphonse Daudet. Acesta din urmă are și grija să marcheze puternic aceste tipuri, înzestrîndu-le cu o particularitate rară, o schimbă, un tic special cu efect comic.

Dar—și cu aceasta să isprăvim cu tipurile secundare—cetitorul gîndind la romanele ilustre, pe care le-a citit, și aducîndu-și amînte, firește, mai ales sau numai de tipurile principale, va rămînea nedumerit de afirmarea noastră cu privire la tipurile secundare.—Că acestea din urmă, după o vreme mai mult sau mai puțin îndelungată, se uită, nu încapă îndolală. Ele sînt mai frapante numai cîtă vreme persistă în conștiința noastră. Pe urmă, cu claritatea lor relativă, rămîn în mîntea noastră numai tipurile principale, sau mai exact, cele care trec prin tot romanul.

Tipul Hamlet beneficiază numai de una din condițiile de mai sus: e personajul dintr'o operă dramatică. Acest tip, de alt-

fel, prin complexitatea lui, e un tip de roman ori de dramă modernă.

Tipul Othello e cu totul deosebit de celelalte. Nu e un tip complex ca Hamlet. Nu e un caracter ca Tartuffe. E un tip special cași acesta din urmă, dar e altceva, e o pasiune.

Fără îndoială că Othello e și altceva, care poate defini un temperament special: omul naiv, impetuos, fidel, brav, impresionabil. Dar nu acesta e „Othello” pentru opinia omenirii, ci furoarea geloziei. „Un Othello”, aceasta însemnă.—În schimb, Tartuffe are pasiuni și poftă, dar nu aceasta e „un Tartuffe”, ci ipocrizia.—E drept că Harpagon e o pasiune, dar o pasiune excepțională, avariția, și o pasiune rece, cu o covârșitoare armatură intelectuală—o „pasiune” care constituie fizionomia unui om și natura vieții lui întregi, un caracter.

Așa dar, Tartuffe e un caracter. Un caracter e el și azi, și mine, și oricând.—Othello e o pasiune, e o stare de suflet trecătoare. Othello nici nu e tipul omului gelos. Fără iago, nu exista un „Othello”. Un Tartuffe e tartuffe întotdeauna; un Othello e numai o lună, un an, putînd redeveni „Othello” în împrejurări identice.

Caracterul îl percepem mai intelectual; pasiunea mai afectiv.—Caracterul se poate desemna; pasiunea nu se poate desemna, ea se evocă.

De acela adevăratele tipuri sînt, cum se știe, Tartuffe, Harpagon, etc.; Othello, nu e tip, e pasiune. Ori, pentru simetrie, se poate spune că Tartuffe, Harpagon sînt tipuri de oameni; Othello e tip de pasiune.

*

În literatura franceză nu există tipuri pasionale ilustre ca Tartuffe (adică trăind detașate de operă și de numele autorului); în literatura engleză nu există tipuri ilustre de caractere ca Othello.

Gide spune că Francezul se caracterizează prin inteligență; omul de Nord prin intuiție și afectivitate. El mai spune că La Bruyère, autorul „Caracterelor”, nu poate fi conceput ca fiind German. Adăogăm că nici Englez. Tot Gide spune, în legătură cu cele de mai sus, că Francezii știu să desemneze, dar nu și Germanii. Cred că putem adăoga că nici Englezii.

Tartuffe e desemnat de spiritul clar și logic al Francezului;

Othello este explodat de spiritul poetic, neclar al rasei germanice. Operă latină—mai bine sudică—e și Don Quijote.

Desemnul sudic e în „caracterele” din opera literară, în melodia din muzică. Complexitatea nelămurită afectivă nordică e în poezia engleză, în literatura romantică germană și în armonia muzicii germane.

Acum, că sînt și excepții, „excepțiile” tocmai afirmă existența regulei.

* * *

Am spus că femei perfect individualizate nu există în operele literare. Acum putem traduce această idee, spunînd că, fiind mai mult specie, ele, prin definiție, nu pot fi desemnate așa de bine ca bărbatul.

Dar, la lumina celor discutate până aici, să vedem dacă nu mai există și alte cauze ale deficitului de individualizare a femeii în opera de artă.

Un „factor” al individualizării, cum am văzut, e șarja, inerență creației comice și satirice. Dar bărbații, adică creatorii operelor literare, nu prea șarjează pe femei. Nici Caragiale n'a șarjat pe femei ca pe bărbați. Și de obicei șarjarea femeii constă mai mult în șarjarea caracterelor feminine în genere.

Femeia nu se pretează la comic ca bărbatul, și cu atît mai puțin la satiră, pentru că viața ei e mai simplă, pentru că ea nu e, în același grad cu bărbatul, un element social (deci n'o întîlnim pe linia atîtor raporturi sociale), pentru că ea nu e amestecată ca bărbatul în „lupta pentru traiu” și în conflictele sociale. De aici urmează că contrastul între realitatea ei și între pretențiile ei este mai mic, apare mai rar, are mai puțină însemnătate și e mai puțin dăunător. Iar de aici urmează că bărbatul (autorul) nu are, nu poate avea față de ea o atitudine tot atît de agresivă ca pentru bărbați (sentiment ascuns în orice creator comic și mai ales satiric). În genere, scriitorii cînd atacă pe femei în comedii și chiar în satire, le atacă mai cu indulgență (aici joacă rol și cavalerismul masculin, și generozitatea stăpînului) și rezultatul e de obicei humorul (Vezi și în Caragiale).—Această atitudine de indulgență față de defectele femeii este unul din farmecele lui Bret-Harte.—Dar fără acea strașnică *frappe* de care a fost vorba, nu pot rezulta tipuri de forța lui Tartuffe.

Să mai adăogăm considerația că femeia, specia, umanitatea pasivă, reprezintă mai puțin viața decît bărbatul. Și cum numai viața poate fi comică (numai omul sau animalele cînd aduc cu omul pot fi comici), femeia, reprezentînd secundar viața, e mai

puțin compatibilă cu comicul și mai ales cu satiricul: Satira este provocată de întâlnirea și ciocnirea cu o forță considerabilă. Cu toate acestea, femeia fiind mai spontană, mai instinctuală, e mai puțin susceptibilă de automatismul produs de acel „mécanique plaqué sur du vivant“, și deci mai puțin și mai rar comică (Mi se pare că aceasta rezultă cu necesitate din teoria lui Bergson).

Femeile scritoare (în Anglia există foarte multe) sînt mai puțin creatoare decît bărbații. E firesc. Bărbatul e ființa creatoare prin excelență. În creația de artă e ceva viril. Și poate chiar că forța creatoare artistică presupune și pe cealaltă. Creația e masculinitate,—e fecundarea realității, din care rezultă o ființă nouă, opera de artă. În artele de pură creație, cum sînt artele plastice și muzica, femeile sînt și mai slab reprezentate. Femeia nu reușește decît în roman, gen hibrid, în care se poate face ori cîtă „literatură“.

În genul literar prin excelență creator—cel dramatic—femei autoare găsim foarte rar, iar talente „mari“ feminine în acest gen nu există (ca în roman),—și cu atît mai puțin în comedie. Femeile, în genere, cînd au simțul comicului, îl au mărunt. Femeile, în genere, nici nu gustă pe scriitorii comici ori satirici, în orice caz îl gustă mult mai puțin decît bărbații. Înțelegerea acestui gen (cași crearea lui) e un proces prea intelectual—e prea mult un joc al inteligenței,—iar femeia e ființa mai mult sensitivă și sentimentală.—De spiritul satiric mai ales, femeile se simt chiar ofensate. Simt în el, instinctiv, un atac, o irreverențiozitate, o primejdie, o amenințare, posibilitatea unei lipse de deferență, pe care le-o datorăm și o așteaptă de la bărbați.

Nici în analiză femeia nu ajunge pe bărbat. Analiza cere inteligență, și inteligență rece. Și un fel de mizantropie crudă nefirească femeii (reducerea sentimentelor superioare la componentele lor: reducerea parfumului la elementele constitutive).

Dar femeile romaniere au o superioritate morală: atîndinea delicată față cu subiectul—atitudine de femeie—și o înțelegere pentru ființele mici ori nenrocite,—atitudine de mamă pe care o are orice femeie de la șapte ani pînă la optzeci. Și fineță în observație și în executare, și adesea spirit. Și, mai rar, fantazie ironică.

Fără îndoială, toate considerațiile—și cele favorabile și celelalte—se raportează la generalitatea femeilor. Sînt și excepții, sau mai degrabă sînt grade foarte deosebite între femei. Și apoi feminitatea nu e o cantitate invariabilă. Și înțînța ne spune că diferențierea totală a sexelor e o iluzie. În orice bărbat e și o femeie (în unită

scandalos de mult, citeodată penal de mult)—și invers. Vechea poezie a celor două sexe absolut contrare a fost pătată de cruda știință. Scriitoarele în deficit de forță creatoare, să se consoleze: sînt mai diferențiate biologic, mai femei, deci mai poetice. Dar scriitorul suferind de acest deficit, adică scriitorul mai puțin bărbat, nu are cu ce se consola. Mojicul ciolănos și păros Tolstoi a fost un mare creator. Dar acestea sînt butade... Virilitatea e legată prea de multe condiții, iar talentul și de mai multe pentruca această corelație să fie întotdeauna probantă. Dar nu... căci parcă totuși e adevărat că marii creatori au avut înfățișarea virilă. Există efebi creatori mari?

*

Sper că nu voi fi atacat ca misogin.—Creația de artă nu e totul pe lume. În viața omenirii, femeia are un rol tot atît de mare ca și bărbatul. Ea are mai dezvoltate unele însușiri sufletești, bărbatul pe altele. Toate sînt necesare, indispensabile. A căror sumă e superioară din punctul de vedere al conservării speciei? Problemă oșioasă, în orice caz străină de tema acestor considerații.

* * *

Unii cititori își creiază adesea înfățișarea și mai ales figura personajilor independent de indicațiile autorului și uneori chiar în contradicție cu aceste indicații, —și atunci, la o nouă lectură a romanului, cititorul constată cu surprindere că, de pildă, eroina e în text castanie și nu brună cum i-a rămas lui în minte.—Această *corectare* a personajului din carte e determinată de experiența din viața reală a cititorului, care a legat de anume genuri de oameni anumite înfățișări și figuri. Și nu se știe dacă uneori *intuiția* cititorului nu este mai justă decît a autorului. Căci există, fără îndoială, cel puțin în genere, o corespondență între anumite figuri și anumite temperamente. Ana Karenin este înaltă și brună. Putea fi scurtă și castanie? Poate castanie, dar nu și scurtă. Și în nici un caz nu putea fi blondă și scurtă, fiindcă de astfel de femei în mintea oamenilor este legat alt temperament și alt stil al comportării. Că sînt și excepții, e sigur.

Acest fel de intuiție trebuie să-l aibă regisorul, cînd alege actori, și actorul cînd se grîmează —Și cînd actorul ne convine, adică se potrivește cu concepția noastră despre personaj (cu concepția autorului —credem noi foarte sincer), atunci zicem: da! așa e! așa e!

Actorul colaborează cu autorul mai mult decît la înfățișarea și figura personajilor. El interpretează creația autorului. Se adaugă la autor, ca artistul la realitate. Așa dar în conștiința noastră personajul se încheagă după text, numai cînd n'am văzut piesa reprezentată. Cînd o vedem pe scenă, personajul se încheagă în mintea noastră așa cum l-am văzut reprezentat de actor.

Să eliminăm din discuție pe actorii fără talent. Ne creînd nimic, el *nu există*,—și rămîi tot cu personajul din *carte*, pe care ți-l imaginezi *ad libitum*. (Cînd actorul, în loc de anost, e ridicol, atunci îți rămîne în minte el, actorul—nu personajul).

Eu n'am văzut niciodată pe Jago jucat bine, și de acela nu am în minte decît un Jago imaginat deadreptul din textul lui Shakespeare.

Cînd vezi însă un personaj jucat de un mare actor,—indiferent dacă l-ai mai văzut jucat și de alții fără talent ori inferiori,—personajul acela va fi deacum înainte pentru tine cel jucat de actorul mare. Am văzut pe Harpagon jucat de mai mulți actori, și de Coquelin-aîné. Și pentru mine *acesta* e Harpagon al lui Molière.

Cînd vezi un personaj jucat de mai mulți actori buni, rar se poate întîmpla să-ți placă toți la fel: atunci ai avea imagini diverse ale aceluiași personaj; rezultatul—vezi undeva mai sus. De obicei însă, îți convine mai mult unul din actorii de talent, acela care a reprezentat mai bine concepția *ta* despre personaj. Am văzut pe Hamlet cu Rossi și Mounet-Sully. Mounet-Sully nu poate fi uitat, desigur: fiecare atitudine a lui era o altă nobilă statue. Dar el interpreta pe Hamlet altfel decît îl văd și-l simt eu,—interpreta pe *alcineva*. Pe Hamletul meu, pe „Hamlet“, îl interpreta Rossi. De acela pentru mine „Hamlet“ e Rossi în Hamlet.—Am văzut pe Shylok redat și de Rossi și de Novelli: „Shylok“ pentru mine e Rossi în Shylok.—Dar am văzut pe Novelli, după mulți alții, în Papa Lebonnard. Papa Lebonnard a rămas pentru mine acela al lui Novelli. Aici Novelli juca realist, cum trebuie jucat Papa Lebonnard. În Shylok însă juca realist un tip shakespeareian, în proporții mai mari decît „natura“.

Am văzut în Jupin Dumitrache, pe lângă alții, și pe Arceleanu. Și multă vreme Jupin Dumitrache, pentru mine, *era* acest Jupin Dumitrache Pe urmă a venit d. Vernescu-Vilcea care îl joacă tot atît de bine. Contribuînd și timpul (Arceleanu a dispărut de pe scenă de vre-o douăzeci de ani), Jupin Dumitrache a devenit pentru mine acela al d-lui Vernescu-Vilcea.

*

Actorul *interpretează* un personaj cu experiența sa pro-

prie asupra vieții. De aceia, interpreții buni ai lui Caragiale s'au recrutat mai toți dintre Munteni, mai buni cunoșcători ai lumii lui Caragiale. Actorul e și el creator, un asociat, iar creația, mai ales comică și socială, presupune cunoașterea realității. Așa dar, cînd asociatul autorului cunoaște și el realitatea zugrăvită de autor, va interpreta mai cu *competență* textul autorului.

O piesă de teatru, care n'a găsit niciodată actori buni, *încă* nu există ca piesă de teatru. E încă în faza de text pentru teatru.

În schimb, ați văzut actori buni jucînd piese nule? Ați văzut ce sforțări dezesperate fac ei să învie, cu creația lor, cadavrele autorului sau, mai exact, neantul, căci un cadavru are încă măcar forma vieții?

II

Scriitorii, care au pus în opere de ficțiune pe Napoleon, au creat fiecare un alt Napoleon. Și cînd scriitorii au fost talentați, au creat Napoleoni adevărați, deși diverși. Napoleon al lui Tolstoi, oricît e de bagatelizat, e adevărat, conține adevărul cel mare pe care îl au creațiile acestui romancier și, în limitele lui, nu contrazice realitatea. Fiecare scriitor are o concepție despre Napoleon, clădită ori pornită delă *un* caracter veritabil al originalului,—de aceia fiecare Napoleon e adevărat, cu toate deosebirile dintre ei.

Dar Napoleon e un personaj istoric; creatorii, cei mai mulți, nu l-au văzut; l-au studiat în cărți. Deci nu puteau decît să plece dela o *concepție* despre el.—Oare nu cumva tot așa procedează creatorii și atunci cînd crează tipuri fictive, din observația directă a oamenilor vii, și aceasta cu atît mai mult cu cît un tip fictiv nu e creat după un singur original viu, ci din observarea unei categorii întregi de oameni vii?

Despre Balzac, cel mai mare creator occidental de tipuri din vremurile mai din coace,—așa dar un creator ale cărui tipuri au putut fi bine comparate cu realitatea,—s'a spus că n'a copiat realitatea, ci a inventat tipuri din capul lui, și că apoi oamenii reali au copiat tipurile din cărțile lui, și astfel s'a umplut lumea reală cu ființi balzaciene. La aceasta s'a răspuns că Balzac a găsit *ceva* în realitate și pe acel *ceva* a clădit mai departe tipuri, și apoi oamenii reali le-au copiat, așa că opera lui Balzac a fost și o copie a realității și o cauză de transformare a ei. Desbaterea mai departe a acestei probleme balzaciene și soluția ei nu ne interesează aici. Noi reținem numai faptul că opera lui Balzac a putut pune problema aceasta.

Am spus odată că țărani d-lui Sadoveanu sînt adevărați țărani moldoveni. Așa este. Sînt tipuri perfecte de țărani moldoveni. Dar țărani moldoveni nu sînt ca țărani d-lui Sadovea-

nu. Nu vreau să fac paradexe. Țăranii d-lui Sadoveanu— *ai d-lui Sadoveanu*, accentuez posesiunea—nu pot fi decât moldoveni, dar, încă odată, țăranii în carne și oase din Moldova sînt alfel. În țăranul d-lui Sadoveanu e ceva foarte specific din țăranul moldovan, o notă esențială din sufletul moldovenesc—dar altă. Și acest „altă” nu înseamnă că altcineva a zugrăvit mai exact pe țăranii moldoveni. Sînt idealizați? Poate. Dar nu e important dacă sînt idealizați, adică „fiatați”, sau nu. Important e că sînt alfel—sînt țăranul moldovan al d-lui Sadoveanu și numai al lui. Țăranul d-lui Spiridon Popescu, de pildă, e foarte adevărat, foarte țăran și foarte moldovan, dar e altfel decît al d-lui Sadoveanu și decît țăranul real. Și tot așa țăranul lui Creangă. Diverși între ei, diverși și de cel real, fără să-l contrazică. Un creator nu copiază realitatea, ci-și realizează concepția sa despre realitate. Tolstoi și-a făcut o concepție despre Napoleon, ori despre o „vinovată” superioară (Ana Karenin) și a realizat-o. Balzac și-a făcut o concepție despre omul zgircit și a realizat-o. D. Sadoveanu despre țăranul moldovan, și a realizat-o.

Această concepție are, desigur, ca punct de plecare anumite note din realitate, anumite însușiri ale omului ori tipului, și pe aceste note sau însușiri, creatorul clădește.

Clădește conform temperamentului său, culturii sale, moralei sale, religiei sale, filozofiei sale, simțurilor sale, prejudecăților sale, și cenesteziei sale, momentul psihic, raportului în care se găsește cu societatea, cu familia sa, cu iubita sa; și conform stilului său, căci materialul psihic este selectat de—și se adaptează la—posibilitățile stilului fiecărui, iar „stilul este omul”, adică scriitorul, fiecare cu stilul său, adică (revenim tot acolo) cu personalitatea sa.

Așa dar creatorul selectează, transfigurează ceia ce a selectat, transformă totul în ceva nou și foarte personal. Lumea din opera de artă este „reprezentarea” (și chiar „voința și reprezentarea”) foarte individuală a fiecărui creator.

Turghenev spune într-o năvelă, descriind o noapte de vară: „Era o lună ca 'n Gogol” Și 'n adevăr, clarul-de-lună al lui Gogol e numai al lui. Dar n'am putea spune și noi: „Era o lună ca 'n Eminescu”? Căci există și un clar-de-lună „Eminescu”.— Într-o noapte mai de demult, stăteam de vorbă cu doi prieteni tineri și, la un moment, re-am dus la un geam, care dădea în grădina. Era o noapte cu lună feerică, un verde din alie lumii diluat în aerul rece.

Frapați, și plini de Eminescu, cei doi prieteni s'au gîndit, fără cuvinte, la dișul.— „De data asta nu-i ca 'n Eminescu” au gîndit amîndoi tare, căci i adevăr era prea altfel și coincidență curioasă. La ambii le-a venit în mînte că noaptea acela avea ceva din Edgar Poe—Coincidența aceasta, relativ la negarea caracterului eminescian al acelei nopți și la afirmarea caracterului ei „Edgar Poe”, dovedește mai mult decît cele mai subtile analize că există

o realitate Eminescu și alta Edgar Poe—și multe altele. Nu obșnuiesc să scriu amintiri, dar nu m'am putut opri să n'o dau pe aceasta. Faptul e prea semnificativ, pentruca să nu merite... divulgarea.

Așa și cu Moldova d-lui Sadoveanu, ca să revenim la el. Pelsagiile, oamenii, trecutul ei—sînt ale lui și, în iubirea pentru patria noastră cea mică, toți cîți sîntem pătrunși de opera acestui prozator, nici nu mai știm ce avem în minte și iubim: Moldova noastră, a fiecăruia, ori Moldova lui. Și tot așa muntele moldovelesc al lui Hogaș.

Căci un artist ajunge să ne impună concepția lui despre realitate. Altfel ar fi fost pentru intelectualul român de-acum patruzeci-douăzeci de ani, natura, femeia, amorul, dacă n'ar fi existat Eminescu.

Un exemplu, în mare, de acest transfert de concepție, este chipul, masculin, de a privi viața al femeilor scritoare. Puține sînt scriitoarele, chiar și în poezia lirică personală, care privesc viața feminin. Cele fără destulă personalitate cad pradă concepției dominante, care e masculină, pentrucă literatura e creată de bărbați. În orice caz, femeii care să transfigureze realitatea puternic, care să creeze lumi ale lor, în aceeași măsură ca bărbații, nu există—pentru cauzele arătate mai sus, cînd a fost vorba de creația literară feminină.

Experiența personală a scriitorului are uneori efecte curioase asupra concepției lui despre lume. Ați observat că în romane toți tații și toate mamele fetelor și tinerilor sînt bătrîni—afară de cazul cînd subiectul cere anume să nu fie atît de bătrîni, cînd de pildă mama are o intrigă ori face chiar concurență fiicei? Toate fetele de optsprezece ani au tați moșnegi și mame babe, celace, mai ales în romanele din trecut, cînd fetele se măritau la optsprezece ani și aveau copil la nouăsprezece, este un anacronism strigător. Cauza este că tatăl și mama romancierului (și cineva nu poate fi romancier decît la o vîrstă mai matură) sînt în adevăr bătrîni, și în concepția lui „mama“ nu poate fi decît o doamnă bătrînă. Uneori aceste bătrîne din romane au, pe lîngă copil mai mare, și fete de doisprezece ani,—celace e ridicol și scandalos. Dar încă odată, „mama“ pentru un dîmn în puterea vîrstei romancierul, nu poate fi decît o femeie bătrînă.

Ați observat că în literatura epocii 1880—1900, a „proletarilor intelectuali“, toate fetele eroine, oricît de angelice, sînt agresive, fac ele primul pas cătră bărbat? Maria din *Sărmaul Dionis*, Cezara din *Cezara*, Margareta din *Durerile lumii*, chiar și Ana din *Dan*, Elena din *Iubita* lui Traian Demetrescu, etc. și pînă și doamna din înalta societate din *Păcat*? Și mi se pare că și în Delavrancea e această situație, tot cu o ființă angelică.

Acești scriitori „proletari intelectuali“ erau oameni solitari, timizi; apoi idealizau fetele de boer (toate eroinele mai sus a-

mintite sînt aristocrate) și din cauză că aceste fete sînt mai distînse și din cauza simpatiei acestor intelectuali, ieșiți din clase de jos dar vechi, pentru vechea boerime.

Această timiditate firească solitarului și gînditorului, cu atît mai exasperată cu cît „obiectul flacărilor” era, prin situația lui, mai inaccesibil, i-a făcut pe acești intelectuali să idealizeze fata agresivă, care să-i scutească pe ei de strategia agresivă masculină. Vlahuță chiar spune deadreptul într-o poezie:

De ce nu vrei?.. Mai lesne-ți vine
Să-mi faci tu cale la 'nceput...

E atît de comod. Și poezia se numește: „Ce fericiți am fi 'mpreună”.

Această dorință, de oameni timizi, exprimată aici în versuri lirice, i-a făcut pe acești scriitori să *concepă*, să creeze, mereu eroinele cele mai convenabile poftei sufletului lor: angelice, dar—erte-mi-se expresia—care dau la om.

*

Acestui mod de a privi creația literară se opune realismul, cu concepția scriitorului-receptor de senzații și cu corolarul „artă pentru artă”. E drept că chiar și simplistul Zola, „șeful” teoretic al realismului, a spus măcar atîta: că arta e un colț de realitate văzut printr'un temperament. Dar prin acest „temperament” s'au înțeles mai ales aparatele sensitive ale omului, văzul și celelalte simțuri cu produsele lor specifice.

Acest realism contrazice deadreptul toată concepția științifică modernă, care este energetică. Contrazice în primul rînd concepția psihologică voluntaristă. Realismul și arta pentru artă presupun teoria asociaționistă (contemporană cu realismul și arta pentru artă) după care sufletul primește pasiv, ca o pastă de ceară, aportul simțurilor exterioare. Dar psihologia modernă concepe sufletul ca un torent, care respinge, primește, selectează, absoarbe, transformă aportul simțurilor. Acest *energetism* domină toată gîndirea modernă și toate științele: Biologia, care s'a întors spre Lamarck: în locul variațiilor întîmplătoare, adaptarea activă a organismului la natură.—Etica: omul nu e determinat fatal, ci are în suflet o forță proprie, prin care lucrează să producă schimbări în „fatalitatea” cosmică.—Istoria: antideterminismul neo-marxiștilor în contra determinismului de fier al magistrului.—Medicina: fagocitoza, în locul concepției organismului pasiv la acțiunea bacteriilor.—Etc. Și încoronarea: teoria energetică și dinamică a materiei, concepută ca unități și curenți de forță—in locul atomilor morți de odinioară... Celace am numit *concepția* creatorului literar,—determinată de tot felul de condiții—dela temperamentul scriitorului

până la filozofia lui, dela filozofia lui până la purtarea iobitel lui cu el—concepție care transfigurează sul-generis realitatea,—este un aspect al energetismului care domină întreg universul cu toate manifestările lui. Iar acest mod de a privi creația literară este numai un capitol al concepției energetice moderne.

Critica literară, să nu uităm s'o spunem, nu se poate dispensa de a defini concepția unui scriitor. Ar fi să renunțe la cea mai însemnată îndelungire și datorie a ei, pentru că opera literară e transfigurarea lumii reale, obiective, cum va fi fiind ea în sine, de către personalitatea întreagă a scriitorului, a creatorului (și nu copiatorului...).

* * *

Natura concepției determină totul: genul operei unui scriitor; „școala” literară, în care îl clasificăm (noi, și nu el); atitudinea față cu subiectul; caracterul specific de clasă, rasă, popor; compoziția, stilul.

Unul concepe realitatea mai mult ca un prilej de senzații emctive; altul mai mult ca un spectacol; altul mai mult ca o succesiune de evenimente; altul mai mult ca un conflict între forțe: genul liric; descriptiv; epic; dramatic.

Aceste genuri-concepție nu corespund întotdeauna cu genurile „poetice” din poetică. Există pasteluri lirice ca ale lui Iosif, romane dramatice ca Pierre et Jean, drame epice ca ale lui Delavrancea, etc.. Nuvela, „gen epic” de obicei e o mică dramă—câci un novelist e altceva decît un povestitor (conteur).

Un scriitor concepe realitatea, *mai ales*, într'un gen sau altul. Aceasta însemnă că, secundar, o concepe și în alt gen. D. Sadoveanu, în mijlocul povestirilor sale, are și nuvele veritabile: *Păcat*, *Haia Sanis*, etc..

Romanul, „gen epic”, e în adevăr, în primul rînd, epic. Dar romanul e un gen complex; el trebuie să redea viața în întregime ei, și de acela, canavaua rămînînd epică, romanul conține și lirism, și descripție, și dramatism. E, așa dar, un gen hibrid, ori compozit, care presupune, la creator, concepția multilaterală a realității, firește, în primul rînd, concepția epică. Din această cauză, puține romane sînt perfecte, sau, mai exact, complete.

Mal departe.

Realitatea este un amestec de tragic și comic: Adesea, dacă nu întotdeauna, același lucru omenesc este și tragic și comic.—Unul, concepe realitatea mai ales pe partea ei comică; altul mai ales pe partea ei tragică: Scriitorul comic, și scriitorul tragic. (Pentru inteligența pură, viața apare comică; pentru sentiment apare tragică.—Aceasta nu însemnă că scriitorul comic este lipsit de sentiment; poate din contra, și poate că tocmai exaspe-

rarea sentimentului, printr'o reacție de apărare, se „recuză“ însăși, lasă loc atitudinii intelectuale, face apel chiar la ea. Molière, marele comic, avea o capacitate imensă de a suferi, deci de a simți; Apatole France, care a ris de univers, mărturisește într'o zi, cu lacrimi, d-lui Brousson, că „n'a avut în viață o clipă de fericire“; marele comic Caragiale nu ridea niciodată—pe cît știu (cași France, după mărturia lui Nicolas Ségur)—și l-am văzut citind emoționat anecdota acelui mare actor comic, bolnav de melancolie, căruia un medic, neștilnd pe cine are în față, îl recomandă ca remediu să asiste la „reprezentările marelui actor comic X“,—chiar pacientul).

Mai departe.

Unul concepe existența ca acceptabilă și o consideră cu un suflet echilibrat; altul o concepe inacceptabilă și-și detaliază obiectiv această concepție—ori, ca refugiu din această realitate, concepe o alta, corectată sau imaginară: Naturalism (ori, quintesențind realitatea, simplificind, generalizind; clasicism); realism; romantism (Eventuala neexactitate a acestor „definiții“ nu ar infirma însăși ideia susținută aici).

Cași în privința genurilor, nici în privința „școlilor“ nu există bariere de netrecut. Același scriitor, fiind, desigur, mai ales una sau alta, mai poate fi, secundar, și altceva. S'a spus că Flaubert e romantic în unele opere și realist în altele. Delavrancea este un amestec de romantism și realism: Romantic prin natură, prin aspirații, realist prin procedeu, probabil și din cauza influenței suferite din partea literaturii realiste franceze din vremea lui.

Mai departe.

Unul concepe viața ca o binefacere, altul ca o vale a plingerilor, altul indiferent: optimiști, pesimiști, indiferențiști.—Unul concepe viața mai mult din punct de vedere al binelui și al răului; altul mai mult ca o priveliște: Scriitorii morali (nu moraliști) și scriitorii esteți: Agribiceanu și Anghel.

Mai departe.

Un aristocrat concepe altfel viața decît un burghez; un om de sud altfel decît unul de nord; un Italian altfel decît un Spaniol: Literatură de clasă, de rasă, de popor.

Mai departe.

Unul concepe realitatea clar, simplu, rectiliniu și logic; altul o concepe complicat, causal, genetic. Primul „are compoziție“; al doilea „e lipsit de compoziție“ (Expresii improprii, căci și al doilea are „compoziție“,—compoziția felului său de a concepe).

Unul concepe realitatea mai mult în raporturile ei; altul o concepe mai mult în aspectele ei... Primul are stilul carent, în-color, fraza lungă; cel de-al doilea are stilul artist.

Deosebirea dintre cei care concep viața în raporturile ei, și cei care o concep ca o priveliște este foarte importantă. La extrem, ar fi deosebirea, de pildă, dintre Kant și Théophile Gautier.

Creația este artă, și prin urmare nu se poate închipui creator lipsit de concepția individualului, care e obiectul creației. Cu cât cineva are mai puternică această concepție, cu atât este mai creator. Dar marii creatori o au și pe cealaltă. Și aceasta ultimă îi ajută în creație, pentru că lumea nu e o sumă de indivizi juxtapuși, ci și acești indivizi, și raporturile dintre ei, și dintre ei și univers; și pentru că mai bine redai individul în complexitatea lui, adică atunci când îl concepi în toate raporturile lui cu lumea, decît când îl concepi izolat.

Din întîlnirea acestor două concepții rezultă un fapt foarte interesant.

Chiar dela început, vom înțelege că aceste două concepții amestecîndu-se, se vor amesteca și *stilurile* lor respective,— și că va rezulta un deficit de stil artist, adică un deficit de artă.

Cel mai mare creator în roman nu sînt *artiștii* de mîna întâia. Balzac a fost atacat mereu de criticii admiratori pentru lipsa lui de artă. Dostoevski spune singur de mai multe ori că el „e poet, dar nu și artist” (poet însemnă creator). Tolstoi e ilustru pentru stilul lui greoiu, cacofonic, plin de repetiri. Proust e obscur, lung, sacrificînd totul exactității (Căci toți sînt exacti: au prima din calitățile stilului: *proprietea*, fără care n'ar putea exprima ceace vor).

Brunetière, unul din cei mai buni cunoscători ai veacului al XVII-lea francez, spune că Regnard e mai strălucit decît Molière, dar Molière a spus cîteva adevăruri despre om, și de aceea e mai mare decît Regnard. Nu știu dacă Brunetière are dreptate. Dacă are, atunci și cazul lui Molière ar confirma cele susținute aici.

Dar să ne întoarcem la roman.

Rémy de Gourmont spune undeva că romanul ese din limitele artei și impietează domeniul științei.

În adevăr, romancleril de mai sus împletează domeniul, mai ales, al psihologiei și sociologiei. Balzac se lauda că e „docteur ès sciences sociales”. Dostoevski și Tolstoi sînt sociologi: au „tratată” în romanele lor cele mai însemnate probleme ale vieții rusești. În opera lui Proust— unul din marii psihologi moderni, alături de James și Bergson—d. Benjamin Crémieux și alții găsesc o sociologie.

Așa dar, acești romancieri, care au privit lumea în aspectele ei sensibile, ca orice artist pur, au privit-o și în rapoartele ei,— în atitudinea omului de știință. Și această a doua atitudine trebuia să aducă, după ea, și maniera ei, și stilul ei. Așa dar un deficit de artă. Și acest deficit trebuie să fie cu atât mai mare, cu cât produsul e hibrid, căci cele două concepții nu operează separat, ci deodată, încît stilurile nu sînt juxtapuse, ci amestecate.

Un exemplu din literatura romînă.

D. Rebreanu a fost atacat pentru lipsa de artă a operelor sale. Atacurile au fost îndreptățite. Dar... dar d. Rebreanu este un romancier remarcabil. *Ion*—cel atacat—marchează o dată în istoria noastră literară. *Pădurea spînzuraților* e aproape la nivelul lui *Ion* (*Adam și Eva* e lipsit de valoare).

D. Rebreanu concepe lumea și în raporturile ei. Psiholog e puțin; dar e sociolog. Cele două romane veritabile ale d-sale zugrăvesc societatea ardeleană, curente sociale și de idei de acolo, conflictele de rasă, de clasă și cele morale, etc.. Deci *trebuie* să aibă un deficit de artă.

Pe lângă această, chiar pe oameni, individual, îi consideră mai mult pe partea lor morală (nici nu se putea altfel, cînd îi concepe în raporturile lor sociale) decît pe partea lor estetică,—deși are lucruri remarcabile și din acest punct de vedere.

Concepția realității în raporturile ei, și concepția morală (sau moralistă) a adus cu ele stilul lor, și au determinat un stil, ce nu putea fi ca al lui Anghel ori Arghezi, care văd individualul, și-l văd sub categoria pur estetică. D. Agîrbiceanu este și el un scriitor în felul d-lui Rebreanu. Cași Slavici. Și toți sînt Ardeleni. Oare viața de luptă de acolo, unde trebuia să primeze problemele, și influența literaturii germane, mai puțin estetică decît a popoarelor de sud, adică mai morală,—oare această situație specială din Ardeal n'a selectat ea, pentru literatură, firi speciale,—morale și „sociologice“? Selecție—căci nu însăși rasa ardeleană e așa. Poezia populară din Ardeal e cași cea dela noi, iar Coșbuc este un exemplu tipic de artist pur.

Există romancieri, la care cele două concepții se îmbină fără deficit, ori fără deficit apreciable de artă, ca Turghenev, ori Anatole France,—deși la Turghenev sociologia uneori dispare în operă, chiar și în admirabilul *Fum* (vorbăria lui Potughin și paginile satirice) și trebuie să admirăm pe Anatole France pentru talentul infinit cu care știe să contopească, mai ales în *Histoire contemporaine*, sociologia și creația artistică,—să dizolve sociologia în artă.

Pentru acest rezultat, e necesar un extrem simț artistic—și cei doi scriitori citați îl au din belșug. Apoi mai trebuie ca sociologul din artist să nu fie chiar un „docteur ès sciences sociales“ ca Balzac, ori propovăduitor ca Dostoevski, ori un istoric și sociolog al rasei sale ca Tolstoi, ori un psiholog atît de „științific“ ca Proust.

Un psihologism și o sociologie moderate, o detașare sceptică de propriile-și idealuri (ca la France, chiar cînd pare mai înverșunat) și un simț artistic extrem, pot dărui minunea unei opere de artă perfectă, pornită din ambele concepții despre realitate. Aceste opere de artă, în care operează armonice ambele concepții, sînt cele mai încîntătoare. În romanul pur artistic, sim-

țim deficitul de substanță. În cellalt simțim deficitul de artă.—Și e una din „dezarmoniile naturii“, deficitul de artă al celor mai mari creatori.

Dar se vede că nu se poate altfel; în roman, creația mare se face pe socoteala artei. Cum am văzut, creația mare presupune conceperea individului în raporturile lui cu realitatea, adică o gândire științifică, deci o invazie a elementului neartistic.

Dintre marii creatori în roman, cel mai plăcut este Tolstoi. El nu are pretenții artistice ca Balzac, nu este chinat și chinător ca Dostoevski, nu este obscur ca Proust. Apoi zugrăvește tipuri de toate felurile, așa dar și tipuri incințătoare (rare la Dostoevski), are scene pitorești, poezia naturii (adică creații de natură care ne impresionează poetic, căci el nu „face“ poezie niciodată), inexistente la Dostoevski etc.. Defectele de stil ale lui Tolstoi frapează mai ales în rusește. Cei care știu rusește spun că în traduceri, stilul lui Tolstoi e „pieptănat“.

Creator suprem și artist suprem este Shakespeare. Dar Shakespeare nu scrie romane, gen care solicită și permite hibriditatea; și apoi el e Shakespeare, eterna excepție. Să mai adăugăm că pe vremea lui nu exista psihologism și sociologism,—ca pe vremea lui Ibsen, formidabilul pastor protestant, de altfel un mare creator de tipuri, pe care îl admirăm în totdeauna, dar care te incintă foarte rar.

*

Celace sare mai întâia în ochi, în operele de mare creație, este densitatea de fapte externe ori interne, adică densitatea de reprezentări ale lumii ce cade sub simțurile externe și ale celei ce cade sub simțul intern.

Pe lângă *Frații Karamazof*, *Războiul și Pace*, *Cousine Bette*, *Ala recherche du temps perdu*.—orice roman al altui scriitor este rar, procentul de fapte la același număr de vorbe este inferior.—Desigur, un roman valorează prin o mulțime de calități—alegerea esențialului, respectarea sau imitarea legilor naturale ale vieții, stil, etc.,—dar ceiace e comun la toți creatorii mari și-i pune deasupra tuturor scriitorilor, este această densitate de fapte externe ori interne—Gradul acestei densități e măsura cantității de viață transpusă în roman, adică creată. Cred că cea mai mare densitate de fapte e în Tolstoi, și mai ales în *Războiul și Pace*. La Proust, densitatea e obținută prin multele nuanțe ale *aceluiși fapt*. Balzac are lacune mari, dar nu între fapte, ci între grupe de fapte, adică acolo și atunci când părăsește creația propriu zisă, și se dedă la *considerații* filozofice, istorice, sociologice, arheologice, etc.. La Dostoevski,—deficitul, în comparație cu Tolstoi, de fapte, e compensat prin acea atmosferă de mister și de spaimă în fața realității (chiar când aceasta e banală), și astfel sufletul cetitorului e *angajat* cu aceeași intensitate în fiecare clipă.

Aceste *fapte* nu sînt la fel de importante. Se poate stabili între ele o erarhie psihologică, etică, socială și estetică din punctul de vedere al productivității lor estetice. Din acest punct de vedere, amorul e superior lăcomiei, căci amorul e sentimentul cel mai complex, deci un material foarte productiv estetic, adică foarte propriu unei opere literare. Eroismul este superior banalității morale din același cauză. O catedrală gotică este un element superior, unei colibe; și o sonată unei canțonete, pentru că sonata și catedrala se pretează la mai mult psihism estetic decît canțoneta și coliba.

Tolstol întrece pe Proust în erarhia psihică, morală și socială a faptelor din opera sa. Proust îl întrece în erarhia estetică. Tolstol n'a încorporat în opera sa fapte estetice, ca sonata lui Vinteuil, bisericile vechi dela țară, pictura lui „Elstir“, jocul dramatic al „Bermei“, romanele lui „Bergotte“, etc.

Faptele vin, în importanță, după talent, și departe de tot. Numai la talente egale, superioritatea faptelor poate acorda o plusvaloare operei. Altfel, *La Robe de laine* a lui Henry Bordeaux ar fi superioară lui *Madame Bovary*, și tablourile lui X și Y cu Christii, Madone, eroi—superioare pinzelor olandeze cu burgezi cheflii. Și trebuie să mai adăugăm că stupiditatea, răutatea, imbecilitatea sînt muze mult mai inspiratoare decît însușirile angelice, și de acela marea majoritate a creațiilor mari sînt de caractere rele.—Ba, am văzut că cele mai mari creații sînt de fîciori umane inferioare. Aceasta însă nu infirmă cele spuse. Nu caracterul rău face grandoearea creației, ci genul creației, cum am văzut. Și apoi pe lângă Tartuffi și Harpagoul, există și Hamleți și Prometei. Iar Don Quijote e un caracter superior: Critica nu mai obosește să ne-o dovedească. Și insfirșit Desdemona, Miranda... Iar Moise al lui Michel Angelo e superior cutărilor pinze cu mere și pere, pictată tot atît de bine cași pinzele lui Michel Angelo.

La noi, Sașa Comăneșteanu, ca să citez numai un singur exemplu, e,—din cauza superiorității caracterului ei—o creație superioară Vetel.

* * *

O concepție puternică, personală colorează realitatea întregă creînd o lume soi-generis. Această lume poate fi mohorîtă, chinătoare, de coșmar, ca a lui Dostoievski. Poate fi strălucitoare (cu toate că tragică) ca a lui Thomas Hardy.

Cînd scriitorul, pe lângă aceeaș concepție, are și „stil“, adică stil *frumos* și deci cu atît mai personal (ceia ce nu e în totdeauna cazul, cum am văzut), atunci lumea lui e și mai alta: Shakespeare.

Astfel de creatori—numai prin concepție, ori și prin concepție și stil—sînt „mari“, sînt idolatrizați, fac parte dintre acela,

pe care oamenii vreau să-1 vadă cu ochii, ca pe adevărați zei, adică creatori de lumi nouă. Și toți acei care au ceva din această însușire, beneficiază de acest prestigiu.

Pentru ce d-nii Brătescu-Volnești și Sadoveanu sînt cu totul altfel de scriitori și au făcut mai mare impresie asupra publicului decît d. Rebreanu? Pentru ce d. Rebreanu, cu un cuvînt, nu este atît de fascinant ca d-nii Brătescu și Sadoveanu? Pentru că d. Rebreanu, înzestrat cu o remarcabilă forță de observație și creație, nu are nici concepția generală asupra realității atît de *personală* ca ceilalți doi și nici stilul atît de *personal* ca dînșii. D. Rebreanu redă bine lumea reală, transfigurînd-o desigur, ca orice om, conform cu sufletul său, dar n-o transfigurează în deajuns de personal, nu crează o *altă* lume a iătura de cea reală; o pastîșează prea mult pe aceasta, ca să-1 simțim zeu, creator de lumi. Și apoi lumea lui, așa cît este transfigurată, e ternă, e cam otovă, fără reliefuri, fără accidente surprinzătoare și încîntătoare pentru ochi ori pentru suflet. E prea „realist“, ca să întrebunțăm un cuvînt care exprimă și acest deficit și, într'un sens, despăgubirea de acest difict.

*

O înălțime de concepție fără asemănare dă operel realistului Tolstoi un loc unic în creația literară. În prima perioadă (până la *Ana Karenin* inclusiv; dar perioada a doua se simte apărînd la sfîrșitul acestui roman), în această primă perioadă,—privind viața dela înălțimea stearpă dar superbă a concepției *nihiliste*,—opera lui este dictată parcă de un Demon, care consen-nează impasibil actele oarbe ale destinului. În perioada a doua cînd sufletul lui și-a găsit în sfîrșit împăcarea în Evanghelie, opera lui, mai ales cea populară, sau care vrea el să fie populară, e dictată parcă de Isus Christos. Iși aduce amînte cetitorul de *Mihail*, nuvelă cu tendinți de moralizare creștinească, dar care este o capodoperă de artă?

Nimene ca el n'a tratat, poate, dela așa înălțime viața, și cînd o privea din Sirius, și cînd o privea din chilila de anahoret.

Și, lăsînd la o parte „teoriile“,—ce creator cu totul altfel decît toți, e acest Rus genial! Cum ia el în plept viața, chiar din prima pagină din *Războiu și Pace*, în capitolul acela unde asistăm, în toată puterea acestui cuvînt, la serata dela Anna Pavlovna, damă de onoare a împărătesei. O lume întregă e acolo din societatea înaltă a Petersburgului, a iția bărbați, atîtea femei—atîta viață, atîta varietate. Și atîta siguranță în conducerea acestei lumi... Ai niat că ai în mîină o carte, o operă de ficțiune.

că-ți vorbește un scriitor. Ai plecat de-acasă dela tine și ești aiurea. Și pe urmă cartea te duce, dar fără să bagi de samă că ea te duce, la o petrecere de ofițeri, într'o societate de fete, la moșia unui general, la războiu la Austerlitz, la o rudă a familiei Rostov, la un revelion într'o noapte strălucitoare de ghiță, și iarăși în societatea de fete, și iarăși la familia Rostov. Și *nici-odată*, în viața reală, n'ai fost într'atita lume, printre atîția oameni, pe care să-i cunoști atît de bine. Cele șapte zile cît stai cu cartea asta în mînă, radele tale nu mai au destulă realitate, prietînii parcă sînt în trecut. Toți sînt *sterși* de lumea aceasta mal vie, în care trăești acum. Și după ce ai isprăvit cartea și începi să intri în lumea reală, simți că ai venit de undeva, din o lume foarte populată și foarte vie, că te-ai întors la ai tăi, cam depeizat între ei, ca după o lungă absență. Și, iarăși, după ce ai isprăvit cartea aceasta, dacă iei în mînă alta, a oricărui scriitor, ți se pare săracă, combinație, simți că ai de-a face cu un scrib care *scrie*. Am citit pentru prima oară pe Bojer, după ce isprăvisem nu știu pentru a cîtea oară *Războiu și Pace...* A trebuit să reiau altădată, cu greu, din datorie, pe romancierul scandinav și să văd că are talent. *Atunci* romanul lui Bojer mi se păruse o țesătură de copilării lirice pretențioase. Altădată am luat, după *Războiu și Pace*, pe *Fert comme la mort* al lui Maupassant, care mi plăcuse la două lecturi anterioare. Mi-a fost milă și scîrbă de Maupassant cu pictorul lui și cu doamna lui care nu vrea să îmbătrînească.

Romanul lui Tostoi *merge* amplu, măreț, purtînd cu el sute de ființi—ca o mică planetă—cu viața lor diversă, cu trecutul și viitorul lor. Un prietîn al meu defunct, la vîrsta admirabilă a admirațiilor nesfirșite, se sufoca, plîngea de admirație estetică la priveliștea acestei creații unice în toată literatura lumii.

Există oare dealungul vremurilor un poet mai mare decît acest Lev Nicolaevici ?

Aspirația cătră cer a lui Dante, poezia tragică a vremelnicei lucrurilor omenești a lui Shakespeare, înfrățirea, prin geniu, cu toată existența a lui Goethe, valorează oare mai mult decît această creație superbă, imensă, bogată și calmă ca germinația grînelor în ogoare și ca eternitatea, și mai vie decît viața ?

G. Ibrăileanu

La „Grandiflora”

În „grădina”, adică în petecul de fineață tunsă, cu trei pruni, din dosul circiului în chip de pavilion—prieșinii sărbătorește întoarcerea lui Manaru dela țară.

„Țara” asta, nu i departe; nici măcar cinci kilometri nu-s până acolo, socotind din mijlocul orașelului. Totuși pentru că drumul urcă și coboară Dealul Oltului, se ridică iar pe Dealul Marului și se lasă ca să se sue din nou până la jumătate coasta pe Dealul Verdii,—distanța ce se pierde astfel în văi și în podgorii pare vrednică de respect, mai ales pentru orașenii care n'au vie. Iar viile din Dealul Verdii, sînt întrevăzute de toți printr'un înveliș de mister. Acolo, departe, ele toate trebuiesc să fie mari și să dea un rod fără păreche.

Manaru a sosit pe seară și fără nevăstă. Și-a schimbat hainele, apoi a aruncat o privire neliniștită în cuprinsul odăilor, de unde vagi luciri de obiecte îi rînjeau sarcastic prin întuneric—și a plecat să ia masa în oraș:—„Soția mea a rămas la vie; știți, acuma strugurii dau în copt și nu poți avea încredere în nimeni... iar vierii sînt niște hoți!”

În grădina domnului Alexandru Cicoșel, la „Grandiflora” e deci sărbătoare mare. Paharele se ciocnesc des și cuțitele pătrund tăioase în mușchulețele cu sînge, fumegînd pe talere de lemn.

— Alexandre, o momită!

— Un ardei verde, băete!

Masa lor, așezată sub prunul cel mai noduros și mai ralinic, e luminată de trei becuri, atîrnate printre ramuri, ca trei renclode neobișnuit de mari și neobișnuit de coapte. E o „idee specială” a patronului, onoare rezervată „mesei banchetelor”. Mai puțin favorite, mesele celelalte se mulțumesc cu lumina ce se iese spre colțuri, până la seară, din globul comun, in-
dipt într'un stilp, la mijloc.

În restul grădinii, puținii consumatori, care au mai întrziat, snt grăbiți, cer plata nerăbdători, cu bătaî rezei de cuțit în pahare sau de inel în faianța sonoră a farfuriilor. Ei își caută și-si prind unul altuia privirile, reped scurt bărbia spre pronul cu rencloade electrice, sună cu înțeles sau clipesc din ochiul sting, apoi pornesc spre ieșire cu zor mare și cu scobitoarea între dinți, ca dinaintea unei furtuni. Căci bateriile au început să se succedă cu repeziciune crescândă în jurul lui Manaru și agapele acestora nocturne și subite au radiațiuni telepatomagnetice în orașul vestit în vii.

Totuși Manaru nu izbutea încă să se înveselească; bănuiala pătrunsese în el ca un cuțit lung, la fel cu cele de care se servesc cîrnătarii cînd taie șunca în felii. De ce tocmai un astfel de cuțit și nu un altul i se implantase în suflet, nici el n'ar fi putut lămuri precis; dar altă formă nu mai găsea unelei care-l stredelea nemilos. Poate, pentrucă atunci cînd îi venise în minte „ideia“, tîrguia mezeluri dela cîrnătăreasa cea nouă, rotundă și rumenă, ca și marfa ei. O mîngiase puțin pe mina albă punctată de pistruî mici și cafenii; ea-i încuraja îndrăzneala, rîzînd cu mare poftă și amenințîndu-l cu accentu-i unguresc:

— Bate borbât...

— Ehh, borbât!—făcuse Manaru cu buze pline de dispreț, ca și cînd cuvîntul acesta „borbât“ ar fi însemnat un lucru foarte netrebnic.

Și gîndul că și Ramură ar putea spune la fel, într'o împrejurare identică, doamnei Manaru, îl făcuse să pălească. O nepolită curiozitate îi prelungise totuși îndrăzneala până pe sub bluza de stambă cu dungi verzi și galbene și degetele-i se înfipseră în șnoi mari și moi.

Iar femeia, cu care atunci vorbea a doua oară în viață nu găsi altă împotrivire, decît să-l apuce puțin mai tare de brațul iscoditor și să rîdă și mai zgomoșos, sperîndu-l cu același accent stricat: „Vin mușterei!“ Lui Manaru îi venise pofta s'o plesnească.

Însa iată, ea deveni deodată lividă și ochi-i părură că se închid ca de-o durere. Manaru înțelesese atunci, că și într'ocîrnătăreasă mai există o rămășiță de pudoare. Dacă l-ar fi pămuit, i-ar fi sărutat mina pistruiată și lucioasă! Dar ungueroica a gîmut un „ah“ atît de lung și-un „nu se poate“ atît de zurgumat și de îagăduitor, că el și-a smuls mina cu cruzime din cărnuri și-a pornit furios trîntînd ușa cu clopoțel.

— Asta e! S'a terminat!... Ticălosul a îndrăznit!...

Și grăbea spre casă cu pachetul în mîna întinsă mult înainte, cu buza de jos lăsată, dinod busna peste trecători, răspunzînd monosilabic la saluturi și urări.

...Înconjurat de prietinii cei mai buni, luminat pe dinafară de lumina blondă a celor trei rencloade și pe dinăuntru de lumina tot așa de vie și tot așa de blondă a repețitelor pahare,

Manaru își amintește cu fiori și durere drumul acela orb și busna aceea de sălbatec, în salonul, în care Ramură, invitat la masă, își trăsesese scaunul atît de aproape de doamna Manaru, că genunchii lor aproape se atingeau.

Cine ar fi putut spune că nu se atinseseră cu un minut sau cu o clipă înainte; că nu se atingeau tot astfel de doi ani, de cînd Ramură era invitat în orice zi de sărbătoare și chiar în multe zile de lucru, la masă... sau în alte zile de orice fel, cînd nu era invitat de loc, dar cînd Manaru trebuia să plece neapărat la vie, sau la București, sau la Craiova, sau la Rîmnic? Ea refuza mai totdeauna să-l însoțească în aceste călătorii, spre ne-eazul lui de soț năpăstuit, cînd „urca în deal”, spre bucuria-i mare, cînd lua drumul departe. La întoarcere, raportul ce i-l da ea trebuia neapărat să se termine cu vechea poveste: „A fost și Ramură pe aci... în sfîrșit: l-am determinat! Acuma ia pe Preoteasca.

La început a fost Preoteasca, mai pe urmă Georgeasca și mai pe urmă Rafaileasca... Acum, că s'a măritat și Rafaileasca, oare cine ar mai putea fi pretextul lungilor convorbiri între patru ochi, pe jilțurile moi, de pluș roșu, ale salonului?

— La ce tot gîndești Manarule? Ia mai slăbește-ne cu mutra asta acră.

— Măi, dar pe Ramură nu-l văd. Se poate să nu fi auzit el de venirea ta?

Manaru schimbă vorba domol și totuși, ceilalți parcă zîmbesc. Pe nesimțite el duce conversația spre alte limanuri, dar ceilalți zîmbesc neconștienți, zîmbesc și palarele blonde ce parcă-s pline cu lumină electrică, zîmbesc și reneclodele, care parcă-s pline cu vin... Totul seînteriază de zîmbet înțepător ca vinul și ca electricitatea, o bătae de joc generală, mută și totuși zgomotoasă în jurul unei babe oarbe din jocul copilăresc, ce se învîrtește caraghioasă în beznă. Insași Manaru a început să zîmbească, parcă să arăte că și el își bate joc de toți și de toate. Asta, desigur, îl face și mai caraghios în ochii celor care poate știu ceva, după cum se face caraghios în ochii săi proprii; cine-i poate spune însă, că n'ar fi încă și mai caraghios, dacă n'ar zîmbi de loc... Nu știe și trebuie să ridă proteste ca baba oarba cu mîni dibuitoare.

Mesenii țin dîrji, pe loc, vorba despre Ramură, desigur pentrucă nu se poate să-i facă deit plăcere lui Manaru, pomenindu-i de un prietin bun. Băiat fără pereche! Și un crai! Aici i-a scăpat cuiva un „ssst” foarte ușor, parcă s'ar fi auzit vînal mustind. Și Manaru, galben ca vînal și ca electricitatea ce se reflectează pretutindene, nu știe dacă trebuie sau nu să sară, să ia de piept pe cel ce-a sîsfit. Nu știe... și suride prosteste...

Discuția s'a schimbat de tot cu venirea ultimelor surprize ale lui Alexandru; niște măruntae renumite și nestimate, specia-

itateea „Grandiflorei“. Ele sînt primite cu indelung murmur de admirație, iar în sufletul lui Manaru produc o jale de nespus: el nu le va mai simți gustul ca odinioară! ..se vor îmbiba și ele de amarăciunea-i nesfîrșită.

— Să mai „apreciem“ puțin, nene Manarule! Dar ce ai frate, de stai așa ursuz?

Paharele se ciocnesc rîzind cu scînteerea lor orbitoare, care mîngîia odinioară atît de dulce ochii conului Manaru. Unde gîndește? Doar la via aceia îndepărtată, unde a lăsat în surghiun pe Frosica, vinăta de indignare.

— Păuzi ce josnicie.. să mă bănuiască.. și cu cine?... cu Ramură, cu cel mai bun, cel mai draguț amic!..

Draguț?... Ah, asta e!.. Ticălosul a ajuns departe!.. Și totuși toată diplomația lui, toate rugăciunile, toate iertările anticipat, toate izbuenirile lui n'au folosit la nimic: un strop de mărtarisire n'a răsărit dintre buzele strigător de roșii.

Dar vinul se îndură lăsfîrșit de vechiul lui prietin. Ii însuflă îngăduitor minuitoarea întrebare: dacă o fi așa cum spune... dacă e o nedemă bănuială? N'ai văzut cum plînge, cum se sbuciumă, cum se indignează?..

Aș, vinul a greșit-o mai rău! Oare ungueroaica, luată de coade, n'ar fi răspuns la fel bărbatului ei? De ce tocmai *atîta* zbcucium, de ce *atîta* nobilă indignare?... Cînd un simplu: „*ia mai lasă-mă frate în pace!*“, însoțit de un rîs cu multă poftă și cîteva glume...

Lui Manaru îi vine să muște paharul, ca să-și înăbușe strigătul. Pe limbă chiar simte praful sgronțuros al sticlei pisate.

— Ei Manarule, dar ești chiar enervant de plictisitor!..

— Păi c'ășa e zău! Parcă ai fi un cotoiu afumat!..

— Ia lasă-ne nene, d-ai-a veniram noi colea!..

Înainte Manaru era vestit pentru replicile lui; de aceia petrecerea fără dînsul nu avea nici un suflet. Acuma zîmbi iarăși prosteste celor supărați de muțenia lui, înspăimîntîndu-se în adînc de această slabiciune și tăvălind prin toate cuntele creerului cele două cuvinte „cotoiu afumat“, pentru a le găsi vre-un tîlc ironic sau indecent.

Ii era cu neputință să spună vre-o vorbă. Și privea cu ochi tulburi, fără înțelegere, peste mesele celorlalte ale grădini părăsite de consumatori fără de fețe de mese; în fund de tot chelnerii începuseră să așeze peste ele, scaunele cu picioarele în sus. Pădurea de scaune, creștea, venea spre el; iar de sus, din lamponul central, părea să curgă un fel de apă galbue și murdară care inunda totul în lumina ei puhavă. Manaru se înfioră, căci oricît se silea, nu mai putu descoperi nici un chelner printre scaunele întoarse. I se păru că dela sine se înmulțesc, dînd proporții uriașe periei năprasnice de țepi. Globul din mijloc se stînsese.

Atunci deodată în decorul acesta sinistru, învăluit de semi-întuneric apără Ramură.

Stătu o elipă la îndoială în desigul de țeplici. Il stînjenea-
părea o presimțire. Însă Bazil îl zări :

— În stîrșit, uite-l!

Il primi un ropot violent de aplauze.

Ramură înaintă stîngaciu; se pretăcea că se ferește de lumina reoclodelor. Manaru părea că-l înghite în ochii fixați asupra-i. Înțelegea acum bine această codcă, care-l nedumerise și înainte, fără să-i dea totuși prea multă seamă. Dar ce se întimplă mai la urmă, puse capăt la toate: prea tîrziu, se hotărî să descopere pe Manaru, printre cei prezenți. Și atunci avu o izbucnire de bucurie prea puternică. Și cu toate astea era ceva măsurat și cîntărit în această prea mare bucurie. Cu cîteva clipe, un moment poate, mai din vreme dacă ar fi știut să-și joace surpriza și așa, înfrizată, totul încă ar fi rămas îndoelnic. Însă Manaru a băgat bine de seamă: nemernicul l-a observat mai înainte de-a exalta de fericire; l-a observat și ochii i-au alunecat îndată într'o parte... apoi deodată i-a rostogolit cu siia înapoi și cu ei speriați, bulbucăți, a început să-l aclame, cum nici odată nu l-a mai aclamat, nici chiar cînd a venit dela Paris, după șase luni de călătorie.

Atunci în mintea lui Manaru, care vîntura aceste considerații, în sferturi de clipită, fulgeră o mare inspirație: întîrzie și el cîteva momente să întindă mîna spre mîna ce i se întinsese. Și Doamne!—ori ești de înșelător să fi fost reflexul reoclodelor,—pe obrazul lui Ramură se petrecu cu totul o altă mișcare, de ești un simplu joc de lumină. Iar ochii îi crescură deodată mari și fricoși.

Parcă înveselit de aceste neașteptate descoperiri, Manaru s'a ridicat brusc, mecanic și peste masă a îmbrățișat cu prea multă grozav de multă efuziune, pe vechiu-i amic; iar acesta, aluit acum peste fire, dar păstrîndu-și încă destul de bine cumpătul, s'a silit din toate puterile să fie la înălțimea cordialității, cu care a fost întîmpinat.

În tot acest timp mesenii zimbeau; același surfs egal, corect, măsurat. Uneori zimbetul lua culori de îndoială, alteori de spaimă, ca acea vagă penumbră plumburie a soarelui ascuns de-un nor prea străveziu. Dar toate aceste schimbări se petreceau cu înțeli imperceptibil de repezi și zimbetul comun rămănea la fel egal, corect, măsurat, lofigîndu și tăiușul în gîndul lui Manaru, cu aceiași stăruință înceată și sigură, care-l făcea să geamă de usturime.

Iar Ramură se opintea în van să găsească în mintea pustie, vorbă ascuțită, care să taie în două coarda întinsă prea din cale afară. El incremenise cu gura într'un rîfjet prostesc, atît de poltron și atît de caraghios, că-l vedea reflectat astfel în privirile compătimitoare ale celor de față. Se silea să-l schimbe, izbutea poate pentru un moment, dar dela sine gura lua conturul aceleiași strîmbături de paralizic, care lămurea mai bine decît orice, adevărul temut.

Rămăseseră acum numai ei doi, despărțiți de masa cu pahare goale, cu sticle răsturnate, cu resturi de friptură, cu învelitoarea pătată, udă, umflată. Ramură s'ar fi scuzaț ca și ceilalți, care scosese răd pe răd ceasurile, se îngroziseră de ceea ce descopereau sub capacele de aur și porniseră unul după altul, mișcați parcă de-o grijă fără margini. Alte dăți Manaru i-ar fi oprit cu protestări îndrjite ce nu admit replică; dar acum le dăduse mina la cea dintăiu vorbă de scuza, împărțindu-le cu dărnicie largă nopți bune, ca și cind în graba lor subită, el și-ar fi găsit mofotuirea sufletului, pe care-l muncea din nou crincen o curiozitate și mai arzătoare ca la început; găsisse cheia adevărului, stragema descoperirii!

În schimb, la mișcarea cea mai mică a lui Ramură, se frământa nervos, curbându-și spinarea ca un pisoc atent la agitațiile prăzii; din ochi i se vărsau efluvii de scinteioare, îngrozind pe celălalt, îmboldindu-l să plănuiască o ieșire bruscă și dibace—și totuși risipindu-i la cea dintăiu înjghebare, orice brumă de plan mai potrivit.

Iar prietnii cei buni, chiar și cei mai anevoe la înțeles, priceuseră și ei greutatea împrejurării; răd pe răd se ridicau serioși și păseau grav spre eșirea împodobită cu marea firmă a „Grandiflorei“,—pentru ca de-acolo, nevăzuți de nimeni să se arunce ca la un consemn, printr'o spărtură de gard în oceanul de bălării al locului viran de alături și înotind prin verdeța de doi metri să ajungă, ferți de ulci, lângă masa de-abia părăsită. Se înfibră cu toții acolo, potolindu-și surprizele cu șoapte și risete înăbușite, în vreme ce peste gard, sub cele trei reoclode, Manaru și cu Ramură se cercetau încă tăcuți, pipăindu-se ca două uriașe insecte, cu antenele privirilor.

Deodată Manaru dădu drum unui potop de sudălm groaznice, împoșcind cu ele un chelner somnoros, ce se mistui îngrozit în pădurea de scaune, din care ieșise. Și rămaseră iarăși singuri, față în față, unul cu fața cătrănită de necaz, de sprințele prea lungi și de mustățile negre, tăiate scurt și aspru; celălalt cu ele galbene-roșioare, pe figura fără pic de sînge—și zburlite într'o parte și într'alta ca două pitulici muiate în vin.

—De la început, trebuie să-ți spun, Ramură, că nu mai e nevoe de nici o fereală. Știu tot...

—Știi tot?

—Da...

—Dar, ce însemnează acest „tot“? Ce anume știi măi Manarule? (Ii zicea și el la fel cu Frosica pe numele de familie: Manarule.

Și cind te gîndești că înainte de a se îndrăveni prietnăia asta în trei, îl striga,—singurul în oraș,—pe numele de bottez: Sava, Săvuțele dragă, Săvișor și cine știe mai cum, numai „Manarule“ nu!).

—Nu e nevoie să te mai ascunzi în dosul aerelor ăstora de nepricepere și inocență rău simulate. Ea mi-a mărturisit!

Cuvintele lui Manaru ieșeau șuerate, sfârșite, se trăgeau ca dintr'un plămîn de ofticos. Ochii lui priveau fără lucire și se uitau pe deasupra capului nefucrezător din față, ca și cînd nu mina lui Ramură l-ar fi interesat, ne mai avînd de scos din ea nici un adevăr; adevărul era știut demult și întru tot; altceva părea să caute el a descifra în împletitura aceia de raze electrice și întunerice de deasupra părului roșcovan și încrîntat.

Dar ochial cestuilalt încă aștepta fricos în colivia grijei, temător de viclenia celui ce deschisese larg ușuța.

Manaru însă vorbea înainte cu acel altceva invizibil, imaterial, de deasupra lui Ramură, ca și cînd ar fi tăinuit cu propriul lui spirit, proiectat acolo, de reflexul dantelat și ciuruit al prunelor luminoase, printre ramurile și frunzele mișcătoare.

—Totul e sfîrșit... țî-o las!.. Ea... trebuie să renunț la ea.

Ramură asculta cu ochii măriți și tăcea, neconținut îngrozit.

—E cel mai bun... și singurul lucru de făcut... cum m'am sfătuit și cu dîsa... rămîneți...

Atunci capul lui Ramură se lăsă în jos, iar cele două pitulici de sub nas își plecară cozile... El încrunță sprîncenele și păru că privește adînc în farfuria, pe care drojdia de cafea scursă din ceașca întoarsă pentru ghicîit, desemna ceva cu chip de pasăre, pe patru picioare. O clipă numai, coada ochiului drept i se mai ridică în sus, spre Manaru, dar cînd îl văzu pierdut în aceiași contemplare aeriană, absentă, se sgiî din nou în farfuria înegrită.

El n'avea de unde să audă inima celui alt care bătea să se spargă de nerăbdare, deși simțea dinainte că totul e pierdut; tăcerea asta, întîziera asta încurcată, de-a protesta, muțenia asta infiorătoare! Rîsul acela așa de puternic, răzbind dintre dinții aceia așa de puternici ai lui Ramură; de ce nu izbucnește el acum să spargă strîfosoarea care înăbușe pe Manaru!

—„Ei, dar m'ai făcut să rîd, măi Manarule!“... „Cum ai ticluit-o tu!“ „șmecher ești măi... șmecher, dar prost...“ Sau altcum, la fel!..

Nimic însă... Tăcere, tăcere și tăcere. În sfîrșit primul și singurul cuvînt uscat, vînat, zugrumat (Manaru avu lămurit această impresie, vînat și zugrumat, căci el văzu vorba pronunțată,—de trei sunete numai,—și i se păru lungă și cu limba scoasă, ca un spînzurat!).

—Fie...

Atît: fie!.. și numai cu atît, cu această vocabulă atît de obișnuită, poarta groaznicului mister se deschise cu vnet de fierotenie grea și raginită. Numai cu trei sunete, cu trei semne, să afli o tragedie așa de îngrozitoare! Asta îl scoase de tot din sărite. Țîșni în sus de pe scaun și masa, pe care o izbi în mișcare, se clătina și se propti cu farfuria, sticle, pahare și lichid încă nesvîntat, în pieptul lui Ramură.

—Va să zică e adevărat!..

Urletul acesta trebui să se fi auzit în tot orașelul, atât de mare era tăcerea împrejmuitoare. Iar renclodele clipeau vesele. Inșă în dosul lui Manaru, în dosul gardului, se auzi o pirlitură bruscă și scurtă care semăna mai degrabă cu plesnetul unei capace de cartuș, continuându-se cu o alta lungă, ocolită, ca a eopacului ce se frînge să cadă,—sfrîșindu-se cu un hufnet scurt și înfundat.

Manaru, care întorsese capul repede, dela primul zgomot, avu timp să vadă gardul pe o întindere de cîțiva coți, lăsîndu-se repede la pămînt, prefăcîndu-se în scînduri și stacheți; apoi rîsete bizare, pe urmă mîni fantastice ieșiră de subț dărămăturile de lemn, se agitară în sensuri felurite și curioase, ca și cînd brațe încarnate de stafii ar fi făcut semne magice; căci numaidecît ulucile căzute începură să joace ca pornite pe dedesubt de-o apă și capete și trupuri se încherbară de subț ele, țîșaind brusc în sus și sbughind-o, ferind de lumină, cu chipul întors spre besna de cucute din care ieșiseră ca să între iarăși. Manaru păru nespus de contrariat de neprevăzuta întîmplare și poate ar fi scuipat chiar din virful limbii un: „Piei drace!“, dacă incurcatul cel mai rău printre țândări, ca să iasă și să-și ascundă fața mai cu zăbavă, n'ar fi adus prea mult la figură cu Marinciu, convival de pînă acum jumătate de ceas.

—A fost Marinciu! A fost Marinciu, confirmă și Ramură, care putu în cele din urmă să-și păstreze zdravăn prezența de spirit, pentru ca să n'o ia îndată după turma de draci.

—Așa e c'a fost el?... Tîlharii au ascultat tot... grăi îndurerat Manaru, și se lăsă zdrobit pe scaun.

Ramură văzu chiar o expresie atât de chinuită pe fața lui, încît putu să remarce îndată cu cît mai teribil e pentru unele naturi vileagul, grozavul, necruțătorul vileag, decît însuși păcatul, ținut ascuns cu socotită grijă.

Manaru ridică din căucul palmelor, chipul care părea desfigurat cu totul; mustățile umezite se lăsaseră în țurțuri mici, negri pe buza de deasupra, iar ochii i se obliciseră și parcă se stinseseră de tot; în locul lui Manaru, Ramură avu impresia unei aparițiuni galbene de dincolo de mări și continente, ca un irochez ce ți-ar apărea așa, deodată, în noapte, căci un fior de moarte îi răci șira spinării și-i îngheță galele într'atît, încît simți că acum, să și vrea, și n'ar mai putea să fugă!

—Și crezi că ei au plecat, crezi că nu forfotesc încă prin buruienile astea?—dădu Manaru din cap, înapoi, spre sălbătăcia de bălării din spate-i.

Vocea lui se schimbase, de părea alta; Ramură, cu tot înțelesul celor spuse crezu că aude un idiom sinistru și tot așa de galben, cași fața din care izvora. Iși pipăi buzunarele inconștient, regretînd pe urmă cu toată sinceritatea că numise poltromerie, obiceiul lui Marinciu de-a avea totdeauna browning-ul cu el.

— Ei cred că sînt gelos ! Pff... ha, ha, ha...

Rîdea prea desmățat Manaru! Și ochii prea-i erau nesiguri! Și cele ce continua să spună atît de neașteptate, că nu-ți venea să crezi auzului.

— Parcă ale lor... și toată lumea... și parcă eu... n'am, n'ași avea... (iarăși hohote repezi și dezordonate că-ți amintea de galopul unui cal deșelat)... trecutul meu...

Și întoarse capul, de tot acum, aruncînd priviri de sfidare spre valurile negre de bureni înalte cît porumbul, ușor agitate de-un vîntișor, ce prevestea dimineața...

— Ha, ha, ha, ho, ho, ho... asta-i viața, mă...

Și păli cu atîta prietinească putere umărul lui Ramură, că i-l paraliză complet; drept răspuns, acesta zîmbi supus și drăgăstos, atît de drăgăstos că pitulicele de pe buza-i tremurătoare părură c'au început deodată să cînte.

— Da-mă acas' că sînt beat, gemu Manaru.

Porniră. Ramură schimba neconștient și neregulat picioarele proptite oblic în pămînt, pentru a menține cu toată siguranța nestatornicul echilibru al grupului; o turburare mai însemnată a cumpenei ar fi adus poate și-un dezechilibru în actualul sistem de cugetare al lui Manaru—Doamne păzește!—cu cine știe ce consecințe!

În orașul adormit sub pătura de întuneric, printre răgușitele și frîntele începuturi de cîntec vocea înșelatului chicotea:

— Aha, frumoasă-i viața, măăă! Apoi, numaidecît înfuriat la culme, zguduînd cu toată puterea pe susținător:—„Tu nu cînti bă, păcătoșule?“

Și îndată porniră amîndoi pe două voci cu totul felurite:

*„Drag mi-e să trăiesc pe lume
„Frică mi-e că mor ca a mine
„O-ooo-ooof...“*

Manaru simțea pe cel de-alături cîrpă în mina lui; i se părea o păpușoaică mișcătoare, plină de tărășeși cu păr de cîlt, pe care ai putea s'o întorci cum vrei, să-i aduci piciorul la cap sau să-i îndoi capul pe spate până 'n dreptul șezutului, s'o faci ghem la pămînt cu un picior pe după gît sau cu minile înodate la spate ca două capete de frînghie, înșfîrșit numai bun de jucat sub tocuri pîn'a ieși toată tărășta și toți cîlții dintr'însul.

Dar în urma lui, în tăcerea neclintită sau de după gardurile pe care le întîlneau în drum, i se părea că se ridică ochii dracilor, de adineauri; atunci scotea îndată degetele din carnea moale a lui Ramură, care rîdea cu lacrimi, potolindu-și durerea în notele extrem de ascuțite, ce pridideau în gîtlej.

— Zi băă!—urla Manaru cu toată înverșunarea, de care era în stare. Simțea astfel nevoia să-și facă auzită, din ce în ce mai respicată, mai tare, nepăsarea, tuturor zărilor înegurate.

Cete de cîni, trezite din somn, îi acompaniau o bucată în

lătrături furioase și cu tremolo prelung de cobe, trăgînd a pustiu. Rare ori se mișca vre-un transparent, la ferestrele rînduite ca niște imobili străjeri ai uliței. Pe cer, un nor mic, cenușiu, pe care parcă îl sufla cineva dela răsărit, mătura ultimele stele.

„Trec-cu neica — a — c — citeodată...“
„Și-l văzură lumea toată...“

— Ho, ho, ho! Il văzură lumea toată!... asta-i tare bună...
Vin-o să te pup, Ramură!

A doua zi, după amiază, cînd Manaru reveni printre prietini, la cafeneaua lui Gustav din piață, o tăcere apăsătoare se fatinse din masă în masă. Toți ochii se întoarseră furiș spre cheflini din ajun. Eca și Ramură, dar el era adîncit în partida de șah, pe care o începuse cu Mărunțache demult, alene și distrat și care, dela apariția lui Manaru în gura pieții, îl interesă grozav.

Mărunțache, namila a cărei greutate a contribuit desigur cel mai mult la ruperea gardului aseară, îi da nemiloase lovituri de pantof pe subt masa, încurciindu-l de tot în combinația lui savantă de regină, turlă și cal. Ramură suferea dîrz, cu ochii sgușiți în luciul cutiei cadrilate de șah, pe care figurile multiplicat deodată, îi păreau acum că dansează singure ca pe un parchet de bal un joc complicat, mișcîndu-se fiecare în sensurile stabilite de tradiție, înconjurîndu-se dela sine, și înaintînd tiptil prin încurcătura de probleme, surprinzîndu-se și înlocuindu-se în hazul general al lacului strălucitor, ca niște homunculi sburdalnici și savanți. Se mișcau atît de frumos, atît de repede și cu atîta precizie în noianul de linii (i se păreau toate figurile din geometrie aruncate pe tîpsia lucioasă clae peste grămadă, drepte, strimbe, încovoiate) că Ramură pierduse firul combinației lui și rămăsese cu gura întredeschisă și cu ochii căscați la această eleganță, în vreme ce urechile dibuiau ca două active microfoane, înghițînd îndată în pîlîniile lor lacome, cele mai subtile unde acustice ce s'ar fi emis pe-o rază de cîteva mese în juru-i; în această încordare fără seamăn, cuvintele lui Manaru căzură pe timpanul întins la extrem, ca pe-o tamburină, un ciocan de tobă mare.

— A, ha... aci erai Ramură? Nu te vedeam..

Și nemulțumit de remarca pe care acum el o făcea prea tîrziu:

— Te-ai ascuns în dosul pionilor ălora... (Aci se apropie de masa lor)... Uite! (strigă deodată) „Au roi!“ și „A la reine!“ l-ai luat din amîndouă părțile... Mărunțache te-a luat dracu'!

Ramură ridică ochii sfios spre bunul său prietin; și culme — Manaru plecă pe-ai săi.

— Nu te înțeleg, ce vrei să zici? — spuse Ramură. Cum „șah“ și „garde“? Eu nu văd...

— Uite dragă!... Nu te superi Mărunțache că-i arăt...

— Vai de mine! *Ca la dumneavoastră acasă!* declară Mărunțache, iar pe subț masă piciorul lui se porni cu toată furia asupra pantalonilor lui Ramură.

Manaru se'ncredință și sifinse buzele. Totuși indică din dovă încrucișări de deget scrisul mișcărilor ce urma să facă Ramură. Apoi se'ntoarse spre mesele din jur și observă cum la toți, rind pe rind, ochii le săreau în lături la apropierea privirii lui scrutătoare; și cum toți dădeau pe gît dintr'o singură înghițitură, zîmbetele de pe buze. Unii însă se înecă și zîmbetul e auncat înapoi de beregadă, rîs sadea, ferit subț capete plecate brusce sau răsucite repede într'o parte și alta. Mîna lui Guță Năsturaș, mai slab de înger dintre toți, arată vag în largul pieții și după ce se balăbănește prin aer fără rost, se oprește cu arătătorul întins la doi cîni ce se dau peste cap și se mușcău prietinește în praful uliței. Atunci Năsturaș nu poate să se mai țină, se sparge deodată într'un cutremur de rîs și se pune pe fugă înăuntru al căfenelei.

Îl urmăresc huiduelile tuturor, care profită de prilej să-și mșureze piepturile umflalte; și dă desigur—se pare acum—de rîsul lui Năsturaș. Și toți rîd zdravăn, nici unul nu se încercă. Iar Ramură a îngalbenit de tot.

„Va să zică a ajuns adevărat lucru public!—gîndește Manaru și mînia îl cotopește. „Luceu public“; asta e buba, care-l doare mai rău... Pană acum mai mergea: bănuială, nesiguranță... Dar de aseară, toată lumea asta știe precis, și mine va ști și mai multă și poimîne va afla tot orașul. Și toți vor glumi pe socoteala Frosicăi, toți și-o vor închipui greșind cu Ramură, toți și-o vor închipui greșind și cu ei, greșind cu tot orașul. Toți vor despuia-o în închipuire și-o vor vedea goală, în toate amănuntele.

Manaru simte că se clatină. I-ar da de sigur lui Ramură una în cap și basta! Dar vede limpede că atît n'ar fi de ajuns. Cum ar putea da în cap acestui consen general de glumă, rîs și priviri cu înțeles. Ar fi să dea cu un retever în tăciuni, ca să-i prefacă în flacăară. Privește lung la Ramură și-l simte atît de moale, atît de flasc, încît își închipue că dacă l-ar trage de păr, apăsîndu-l de umeri, gîtul i s'ar lungi, ca o gumă de bragagerie, desfăcîndu-se în ațe lungi, subțiri, cleioase. Cum a putut Frosica să se dea gîlbănenușului astuia rotofei și scribos? (Căci Ramură îi cotește gînd cu gînd în luminile ochilor și figura i se înegrește necurmat, ceară necurată). Dar Manaru simte acum și mai bine că trebuie să facă altceva decît o grozăvie decît o ispravă crudă care sfințește și înduioează; dimpotrivă, ceva simplu, glumeț, întorcînd ridicolul dela sine și aruncîndu-l luminos ca un nimb în capul advers. Ideia de a-i da pe Frosica îi surde mai mult ca orice. Să poftască să și-o ia! (Atunci jocul putea de minune să îmbrace haina cernită; tragicul ar fi fost limpede, curat, cruțat de sgrunțurii deformatori ai ironiei însu-

portabile). Dar asta e poveste lungă ; cu divorț, cu bătae de cap, cu cheltueli. Până atunci, până atunci ce e de făcut, aceasta-i întrebarea !

Deodată Manaru se scutură ca de un vis rău ; în ochi îi clipește acum lumină, izbucnește în râs vesel și pîlpăe din pleopă ; —Voi nu știți unde mă duc acum !—strigă triumfător și pîlpăe și mai tare din pleopă. Și fără să aداoge alteeva, pornește, traversează piața și de-departe întoarce privirea rîzătoare înapoi ; e la distanță destul de măricică, dar pleopa parcă tot se mai vede clipind. Apoi o ia în lungul străzii Traian. Unde s'o fi ducind ? se privesc nedumeriți amicii.

Manaru s'a oprit la cîrnățarie și a deschis ușa cu clopoțel. În prăvălie nu-i nimeni, dar la băngănul clopotului, perdeaua din fund s'a dat în lături. S'a dat prea tîrziu, căci din doi pași Manaru a și ajuns acolo ; cîrnățarea albă și cu pistrui mici și negri i-a căzut drept în brațe.

— A, domn Manaru..

El o strînge cu atîta putere că grăsimea ei moale se revarsă pe delături.

— Nu se poate.. barbat.. geme ea, fără să-și poată opri un zîmbet.

Dar prin întredeschizătura perdelei, Manaru a văzut că patul e gol și odaia e goală. Și mușchii lui se încordează ca niște macarale, ridicînd dintr'o singură sfortoare pachetul de stambe scrobite și de carne. Înapoia lor, aripile perdelei se lasă și se'mpreună ocrotitoare.

În noaptea fără lună și posomorită, „Grandiflora“ e deșartă. Numai în colțul tainic al mesei celei lungi, inițiatii întru secretul culinar al d-lui Alexandru Cocoșel, iau cina. Cele trei renclode strălucesc deasupra capetelor lor, în prunul falnic, ca lumini cu înțales esoteric.

Și ceremonia se prelungește în tăcere, întreruptă de izbucniri rare de veselie, de comenzi și răspunsuri. Fuseseră sacrificiați în ziua aceea cîțiva berbeci la hală ; și d. Alexandru Cocoșel adusese pentru vizitatorii săi aleși tot ce găsisese mai bun pe altarele sîngerînde,

— Băiete, încă un ardei verde !

— La mine mai pune două !

— Una la mine..

— Vezi ce faci cu sifoanele ălea, nătărăule !

— Măi gogomane, ascultă coala ce-ți vorbesc ! bubue o voce tunătoare, acoperind totul.

— Vinee, domnule Mărunțache..

— Ce să vie, mă dobitocule ? I-ai spus lui Alexandru să pună deoparte patru bucăți pentru domnu' Manaru ?

— Spus, demult boerule.

— Te ia mama dracului, dac'ai uitat! Te face piftie Manaru...

Chelnerul alergă fără să asculte mai departe; pentruca să nu uite din nou.

— Mi se pare că se face lată, prevesti cineva.—Cum e Manaru de amărit...

Veselia cea mare, deplină și desmătată părea că pîdește alături. Prezența ei tot mai cotropitoare se simțea prin sbucnete sgo-motoase de rîs, care-și repețeau la intervale tot mai scurte apariția. Afară de cele trei rencloade, în grădina golită de Septembrie, venit de curfod, nu mai strălăcea decât bucătăria al cărei duduie se auzea până aici. Privea la ceremonia din fund ca un Baal cu doi ochi enormi, roșii și fioroși, iar pe gura deschisă într-o parte, arunca limbi de lumină, ce se înțindeau tremurătoare spre stînga, ca niște așternuturi de aur și de aramă.

Prin fișiile acestea aprinse, Ramură, veșnic cu ochii spre poartă, descoperi o umbră ce înainta tiptil.

— Manaru!—urlă el cu atîta bucurie, de parcă rostul ocul-tei întruniri ar fi fost atins și apariția invocată s'a făcut vă-zută în nori de catran și flăcări.

— Manaru!—mai strigă el, cuprins de-o dragoste și-o duio-șie nemărginite.—Ți-am oprit și ție, sînt delicioase.

Și-i făcu loc pe scaunul lui, el trecînd pe scaunul rezervat lui Manaru

Dar Manaru nu se așază. Nici nu lînă în seamă, pe cel ca-re-l primea cu strigăte alte de cordiale. Fața lui radia de-un suris de nemaivăzută satisfacție, iar ochii stinși și parcă'n fun-dul capului aveau luciri de scînteii în înveliș de cenușe.

— Până acum am stat fraților!

Și rîse cu atîta putere răutăcioasă, că se cutremură toată „Grandiflora“, iar Ramură sări speriat de pe scaun, prefăcînda-se că vrea să tragă mai lîngă dînsul o solniță cu piper.

— C'ășa e! Unde dracu' fuseși măi? Că te căutarăm tot tîrgul.

— Cu siguranță c'ați trecut de-atîtea ori pe lîngă mine și nu m'ați simțit...

Și rîse din nou. Se așază la masă și se descoperi. Mărun-taele jertfei apărură automat înainte-i. La mirosul lor, nările i se umflară, ca de o fluiditate divină; el ridică bruse paharul din care săriră trei stropi și strigă;

— Trăiască viața, fraților!

Și împiedicat de bucățile dulci ce se topeau în gură, el po-vesti în cuvinte rupte de înghițituri, silabic, însă pîcant ca și mîncarea ce o îngurgita găman ce anume se petrecuse în dosul per-delelor, care despart mezelăria orașului, de alcoval mezelăresei. Mai ales făcu un haz nespus de consumatorii, care sdrîngăneau ușa cu clopot la fiecare zece, douăzeci de minute, pleclud cu pofta de mîncare deschisă gata de abilitatea mînilor impare ale vinză-

toarei, împărțind pentru soții, părinți și copii bucata poate cea mai gustoasă a mesei lor din seara asta. Și ideia asta îl umplea de plăcere diabolică.

Pe urmă, vreme de multe ciocnete și pahare golite, cu atât de strașnică încăpăținare și atât de comică compătămire tot adusesse vorba de cîrnățarul Ianoș (mai mult pomenea de el, decât de cîrnățareasă) că mesenii se uitară unul la altul înțelegători.

Și atunci glasurile tuturor se prefăcură în virtejuri de ris. Rideau acum cu toții din adînc, și alții din greu. Ea risul rău, schimbat repede în arpegii de răcnete, îi trăgea în jos de capetele ușurate de vin ca niște balonașe dela iarmaroc pe care și le întorceau de pe-un obraz, pe altul, gata să le tăvălească în mocirla albă a feței de masă, udată de băntură și pătată de sosuri.

Dar cel mai zgomotos dintre toți fu Zambiloiu, care se dumiri și cel de pe urmă. Subțirel de tot, risul îl imbrînci în răzmătoare, apoi îl repezi dintr'o parte într'alta și înapoi până fiind izbuti chiar să l dea jos de pe scaunul ce căzu, virîndu-i-se printre picioare. El se împletici, îndoindu-se neconținut de mijloc, parcă ar fi făcut mătani, și'n cele din urmă se prepti într'o masă vecină, pe care minile-i, ieșite din manșetele tari și largi o apucară strîns, sgîlțînd-o subț înverșunatu-i haz.

În fața acestei năprazne, ceilalți tăcură și priviră pe sub sprîncenele ridicate, cu ochii mirați de copil, pe cel aproape leșinat de accesul histeric; părea că viața ese afară dintr'însul gîlgiuț, cu gîlgiuț de ris. Și-l auziră bolborosind ceva ca un om în agonie.

Ce-o fi vînd să spună? Căci vădit se silea să spană ceva celorlalți.

Se mai întremă și putu însfirșit să-și smulgă pîntecul din dunga mesei.

— A...gre...dre...sa..., băigui el și căzu din nou, svircolindu-se pe tablaua înstruită, ca pe jărătece.

Pe figurile comesenilor se așternu acum îngrijorare: Ce l-a apucat? Manaru luase o stranie înfățișare: gura părea tot rîzătoare, însă contrasta înfiorător cu oțelul care scînteia în privirea-i țintită drept asupra acelu zbuicîmat de delir.

Zambiloiu izbuti însfirșit să articuleze, încercînd să-și potrivească direcția ochilor spre Manaru.

— Ai... greșș...it... a...dresa.

Și după această ispravă, se încovrigă acuma iarăși în jurul lui însuși.

— Ce-a zis?—întrebă nervos Manaru, neștiind încă dacă trebuie să rîdă sau să izbească.

— Ce-a zis?

Ceilalți meseni credeau că potrivește:

— E... beat...

— Parcă el știe ce vorbește?

— Zambilică, vino-ți în fire.

Dar Zambilică se înstăpânește iar pe cuvînt. A aflat și ea o glumă și ține cu orice preț s'o spună. Doar toată seara n'a făcut decît să ridă de ale altora.

— Ai greșit adresa!—putu în stîrșit să îndrepte cuvîntul spre Manaru, aplecîndu-se, parcă potrivindu-și singur cu mina membrele flexibile, înțepenindu-le să asigure cumpăneala șubredului corp.

— Ce!?

Și acest „ce” grozav, însoțit de-o lovitură și mai grozavă în masă, alungă nu numai risul dar și orice picătură de sînge din obrazul lui Zambiloiu. Doar ochii îi mai rămăseseră lustruiți de inerția hazului.

Însă cum nici una din fețele, la fel îngălbenite ca a lui Zambiloiu nu se aștepta, Manaru își reveni repede și rîse în silă, fluierînd și încercînd în zadar să pună un strai mai de lumină pe figura negru-verzue.

— Ia uitați-vă cum a rămas Zambilică? Mimoza... și-l privi cu ochi atît de răi, că parcă auzeai sunetul fluidului urii.

— Vino 'ncoa' mă Zambilică! Și întinse mîna pe deasupra mesei spre dînsul, cu trei degete împreunate, așa cum faci cînd momești cățelșii.—Ia loc, măi Zambilică, nu vezi că te ai pierdut tot...

Zambiloiu se apropie ascultător.

— Sezi!

Și Zambiloiu șezu.

— Ce va să zică asta: „ai greșit adresa”? Ce-ai vrut să zici? Hai, spune, ce adresă am greșit? (Și vocea îi creștea)...Și unde e adresa cea bună?..

Zambiloiu tremura. Ochii lui erau șterși acum de orice înțelegere; buza de jos i se lăsase ca la un idiot și atît de confuză îi era toată înfățișarea, că părea să întrebe și el: „Unde-i adresa cea bună?”

— Unde?—răcni Manaru deodată și făcu ca și cum s'ar scula de pe scaun.

Zambiloiu rămase nemișcat. Numai ochii îi crescură de veselie, ca și cînd strigătul celuilalt ar fi presărat în ei scînteirile nebuniei—iar buza i se lasă și mai mult în jos.

— Care adresă? Nu pleci de-acî pînă nu-mi răspunzi!—amenință Manaru.

Abia acum Zambiloiu se desmetici.

— Ești idiot, ești idiot!—începu el să-și spue în gînd, închinîndu-se cu închipuirea—Iar ai făcut-o boacăna, iar ai făcut-o boacăna! Nu puteai să taci? Nu puteai să taci? Nu vezi cît ești de prost?... Nu vezi?..

Adică repeta exact vorbele pe care foarte adesea le auzea din gura domnului Enache Zambiloiu, bătrînul, pe cînd trăia.

— Mă Zambilică, făcu Manaru, luîndu-l cu cele trei de-

gete de gașă ca pe un copil (și aici se simți rumoarea unei scurte mișcări împrejurul întregii mese)—De ce te-ai pierdut, puinle? Zici că intrând la cîrnățarie, am pierdut adresa, nu? Ei, unde trebuia să nimeresc Zambilică?

Ii vorbea cu duhul blîndeței, mîngîindu-l cu mina pe obrajii stafidii. Și contactul minii aceleia, pe care Zambiloiu o simțea grea ca fierul și totuși vibrînd de viață, și caldă, parcă ar fi avut inimă, ca o pasăre, îl făcu să bîghe în completă prostrație.

— Asta s'a mai întimplat și la alții...

— Ce s'a mai întimplat, Zambilică?

— Tot orașul... toată lumea... la modă...

— Iar vorbești în ghicitori, Zambilică.

— Vremurile...

Se înecă cu totul și rămase cu restul vorbelor în gît, cu ochii holbați și gura strîmbă. Deodată uitătura cînească, pe care o simțea apăsîndu-l ca o povară de sute de kilograme, fulgeră.

— Stă mut!—mai putea gîndi Zambiloiu. Și acest unic gînd fu singura dovadă a existenței lui în clipele acelea.

Manaru însă se însenină; oțelul din privirea-i călită deveni parcă mai maleabil, se lichiefie:

— Tot orașul, așa e Zambilică?—făcu el cu veselie, pricepător.—Tot orașul!—răcni apoi, de parcă ar fi vroit să domine cu vocea, tot orașul acesta cufundat în noapte și 'n somn. Apoi scobori, dulceag:—Ei, și adresa cea mai urgentă, care e Zambilică?

Zambiloiu, căruia îi mai revenise puțină culoare în obraji, se făcu iar de ceară.

— Să ți-o spun eu, Zambilică?

Și Zambilică înțelese și el, odată în viața lui, totul dinainte... Ochii lui svicniră în orbite. Și sîngele i se întorcea în elocot, izbindu-i pieptii pe dinăuntru.

— Strădu Carol, așa-i Zambilică? Colț cu Frații Păunești? Ha, ha, ha... ah, ah, ah... este?

Stătu puțin ca să-și surdă gîndului.

— Ei, ce zici, continuă apoi, prefăcîndu-și glasul în behăit de miel. Așa e, că acum am nimerit-o... ho, ho, ho... Ah, prietinel casei!... Hi, hi, hi... Dă mîna colea Zambilică. Mine sînt la tine la masă!

Și privindul cu ochii fulgerători dela început, i se aplecă la ureche:

— Oare... cînd oi bate la ușa ta... n'ai să... 'mi deschizi... cumva?... Aud?... Hm... Ași vrea s'o văd și pe asta...

Pe urmă apucîndu-l de brațe și trăgîndu-l la sine, peste masă, moale ca de cîrpă, îl sărută pe fruntea rece de mort.

— Ai zis o vorbă mare, Zambilică; toate sînt cîrnățărese!

Și făcu cu ochii de oțel, circuitul amenințător al întregii mese. Ar fi vrut să vadă pe cel ce-ar fi avut ceva de zis împotriva.

— *Toate... cîrnătăre*se, mai răcni odată, bătînd cu pumaul în gol.

Se așeză, zgîlțînd puternic subț căderea-i năprasnică, scaunul și dădu de dușcă, fără sifon, trei pahare mari, unul după altul.

— *Toarnă, Zambilică!*... Tu ai vin bun? Adică tu n'ai vie, păcătosule... Las' că-i bine. Mne îți trimet o damigeană de cel turbat... de-acum doi ani—o ai la nouă, cel mult zece!... Ori nu vrei s'o primești? Și zguduindu-l, cu mîna implantată în culetele hainei lărguțe, îi puse întrebarea definitivă: „Bă, ascultă colega! Tu nu înțelegi românește: O primești ori n'o primești? Vorbește... că...”

Glasul care răspunse, păru al unui ofticos în ultimul grad:

— O primesc dacă... vîi cu gînd cînstit...

— *Cînstit, Zambilică, bată-te noroc!*, pări de ce nu spui așa? Cum crezi tu că-și veni altfel? Pări tu nici nu știi măi, cît te iubesc, de cînd spusese vorba aia care-mi plăcu. Zambilică, trăiască cîrnătăresele! Și Manaru apăsă cacofonia cu plăcere răntăcioasă privind iarăși biruitor la toți cei din juru-i, dintre care numai Ramură era nelnsurat.

Dar ei rideau cu toții, dînd din umeri, ca și cînd nu i-ar fi privit așa ceva. Numai Zambiloiu vedea înfricoșat profitîndu-se aievea silueta mobilă a soției sale, surzătoare și fericită la auzul unei prietînii atît de neașteptate și de cordiale. O lăsase singură la masă și fugise la chef în seara asta, după o ceartă violentă. Prea se interesa de Ramură: cum se poartă în fața lui Manaru? dacă-l privește drept în ochi? dacă e de cu dinții lui frumoși? și cîte altele. Și mai ales o vorbă a ei îi ținea neconținut în auz ca o musculiță lipită în ceara urechii: „Păreerea mea e c'a fost proastă: oricît de bine e Ramură, tot mai bine e Manaru, incomparabil!”

— *Rizi, Zambilică, răcni Manaru, strîngîndu-l cu căldură la piept. Rizi, n'auzi?*

Și Zambiloiu rise ca să scape de strînsoare. Iar cele trei reoclode luminară până în ziu în noapte ceremoniale... Manaru fu preocupat numai de Zambiloiu; îi turna vin pe gît și-l strîngea în brațe cu pasiune. Iar Zambiloiu se împăca la gîndul că nevastă-sa găsea mai bine pe Manaru, tocmai pentru a-l liniști pe dînsul, care tuna și fulgera contra lui Ramură, în aprinsa discuție avută.

Dinspre răsărit începură să curgă apele murdare ale dimi-neții.

— *Vine toamna, șopti cineva.*

Și la această veste toți se sculară să plece, de parcă șoapta, pe care nu știau de pe ce buze venise, îi umpluse de-o neașteptată îngrijorare.

Manaru nu slăbea de mijloc pe Zambiloiu. Acesta îl apucă tremurător de mînă și-i șopti rugător în ureche:

— Nu veni.. te rog, nu veni..

Atît de rugător, că Manaru îl privi o clipă nedumerit ; și la lumina palidă ca de candelă a ochilor acelora măriți parcă de-o durere fără seamăn, ochii de oțel se lăsară în jos.

Candelarele luciră mai viu, dar privirea metalică se ridică și le stîNSE.

— Și eu.. eu, cum rămîn?..

Și după ce ochii i se mai coborîră odată în pămînt, în vreme ce Zambiloiu rămăsese cu gura cascată, șopti cu vocea scăzută, pe gînduri :

— N'am ce-ți face.. trebuie! Altfel se întîmplă lucru mare..

Zambiloiu se înfioră, dar închipuirea lui Manaru plana în altă parte. Se scutură ca de-un vis rău, apoi cu puteri refnoite de veselie urlă răgușit de vin :

— Să ducem pe Zambiloiu acasă. Ura !

— Trăiască Zambiloiu !

— Uraa !

Și porniră cîntînd :

„Pe-al nostru steag e scris unire...“

Il luase în brațe ca pe-un copil; iar Zambiloiu ca să se țină bine îl apucase cu mîna pe după gît rugîndu-l în ureche, cu căldura gurii aburite de duhoarea alcoolului:—Nu veni, te rog.. ce ți am făcut!

Și mai pe urmă, necăjindu-se până la lacrimi pe propria lui prostie, de-adineauri : „cum cașunași, nenisoru le, tocmai pe mine?“

Globul din mijloc se stîNSE și rămăseră numai cele trei renclode misterioase din prunul cei mare; atunci cerul se desluși mai bine. Dreptunghiul Orionului se ridicase hăt binișor cu buzduganu-i de pe piept; iar cei doi cîni de vîșătoare tocmai își scoteau boturile, de după crestele coperișurilor, la răsărit.

— Mi se pare că o să fie o toamnă dulce și lungă, își dădu cu părerea Năsturaș.

Dar vorba care o porni astfel pe mersul vremii, fu schimbată peste puțin dela apariția lui Manaru, la braț cu Zambiloiu. Manaru îl trăgea pretutindeni după sine, ca pe-un trofeu. Cînd Zambiloiu ridică pălăria să salute, toți ochii se îndreptară stăruitor spre chelia-i strălucitoare, cercetîndu-i mîngîitori și prietinești, timpiele.

El rîdea prosteste cu gura, cu chelia în care becurile tăiau muchii lucioase, cu toată înfățișarea lui chilugă. Plîdi, până cînd Manaru se incurcă în ițele unor neașteptate și îndrăznețe considerații asupra „căsnicieii moderne“ și fugi. Tîrziu Manaru băgă de seamă dezertarea și făcu spume de minie.

— Mă duc să-l aduc din păt!—răcni el cu hotărîtă strășnicie. Il smîlg de lingă *Eliza* și-l aduc!

Îi spusese pe nume doamnei Zambiloiu și amicii încuviin-

tară cu zîmbete și clipiri. Iar Mărunțache se puse pe ris. Hohotu-i greu cutremură noaptea.

— Mănărică, vasăzică putem să te felicităm, întrucît privește madam Zambiloia, luă el pe urmă cuvîntul.

Toți ceilalți își arătară dinții.

— Ce vreți să ziceți?—întrebă Manaru cu un suris șagalaic de prefăcută nevinovăție.—Nu vă înțeleg...

Mesenii își arătară acum și gingiile.

— E, lasă, craiule!—făcură cîțiva.

Și luat de șuvoarele curiozității lor neconținut ofensive, Manaru căzu în plină indiscreție, ca un pietroi la fund.

El dădu amănuntele cele mai picante ca putință și discută critic calitățile și defectele intime ale Elizei, nu fără să protesteze împotriva celor prezenți, că-l trag neconținut de limbă.

Dar observă dela un timp că atenția generală se destrăma încetul cu încetul. Manaru vru s'o concentreze din nou asupra spuselor sale, împănind evocarea, cu cîteva boabe de piper. Degeaba! Ascultătorii căseau, iar unul chiar îndemnă:

— Mai dă-o dracului!

— Va să zică nu s'a schimbat!—adăugă un altul.

— Exact așa cum ne-a descris-o și Silvestru.

— Ce Silvestru? Dar Năsturaș aici de față.

— Și Goruneanu.

— Și Gorunescu.. Ce-mi faci semn? Ce te mai dai înlături...

— Ca să nu mai vorbim de Ramură, eternul crai...

— Bine, dar ea începuse într'un rînd cu toți băcanii, ba chiar și cu băștii de prăvălie, așa zisii „funcționari comerciali”. de nu mă țoșel taxa era două sute de lei.

— Eu nu i-am plătit nimic, se mindri Ramură.

— Mănărelule, tu i-ai trimis-o dămîngeană, așa-i?—reluă Mărunțache.—Hoțule! Și cu cadoul de ne povestiși... cam scumpșor... tot ea ți-a rămas datoare...

Manaru îngălbeni. Un necaz orb îl plesni peste ochi. Și avu lămurit impresia doborîntului, care încearcă să se ridice din băltoacă și cărnua prietînii cei mai buni, cei mai apropiați, toți prietînii la un loc îi dau cu piciorul să-l trîntească înapoi.

Mindria înfrîntă îl frigea acum ca jarul, suflat de foala miniei. Cum stăteau astfel în jurul mesei, păreau—și ei și ceilalți,—o ceată de dulăi dușmani în preludiul luptei: rinjete și horcăeli. Manaru lămurea în sufletul lor, pretutîndeni, același țipăt mut, înfingîndu-i-se în auz: „Ai greșit adresa!”—care se traducea dela sine în umilitoarea comparație: „Că deosebire zdrobitoare, între cîrnățăresele tale și isblada lui Ramură, eternul crai!”.

În ochii lui Manaru oțelul mai scîntee aspru, de cîteva ori, apoi se schimbă iarăși în lumină de triumf.

— Ce v'am spus eu? Toate sînt cîrnățărese!—strigă el și izbucni în ris.

— V'am spus sau nu ?

Rise cu poftă mare, privindu-i pe rînd și asigurindu-i :

— De-acum ceva nou !

Iar ochii îi jucau necontentit în cap ca la viezure; pripeau ca soarele verii înainte de ploae, răsfrîngeau lăcomia marinarului, poposit în bordel din lunga-i călătorie.

Frunțile soților coborau subt ochiul desmățat. Cu privirile plecate 'n farfurii, zîmbeau fără vlagă, temători. Și păreau că așteaptă cu gîtul strîns vorba cea nouă a lui Manaru ca pe-o sentință.

Numai Mărunțache, formidabil, ridea din toată inima. Statura-i privilegiată, îi asigura cu dimensiunile neobișnuite și 'n raport invers cu numele, pacea domestică.

— Pe care?—părea că spune Manaru, plescăind din buze și privindu-i pe rînd

Cei cu neveste mai urite sau mai vitrege de fire, își mișcau mai în voe grumazul; cei ce și le știau sprîncare și cu ochii țugăreți, rămăsese cu el înțepenit, așa cum fulgerul din ochii scrutători îi apcuse.

Situația începea să devină penibilă. În obrajii loviți prea pe neașteptate se întorcea sîngele. Și revolta se aprindea sub sprîncene, în tăiușuri de sclipiri. Dar ea strălucea dirz cît timp ochii stau înfiți în farfurie; cum se ridicau la Manaru, culoarea li se muia, iar fețele se desfăceau în creștăturile rinjetului umilit, ca un rînd de cepe plesnite de-un pumn viguros.

Atunci reapăru Zambiloiu.

Intunecat și hotărit, cu ochii zgîțiți asupra lui Manaru, el aluneca în noapte printre mesele posomorite, ca o umbră. Intr'atîta figura-i era descompusă că nici nu-l recunoscuseră la început; iar cînd apucă în lumină, se speriară de înfășșarea-i sălbatecă. El se înțepeni drept în fața lui Manaru și ochii îi țîșuiră de scînteii. Se sili din greu să-și desfacă gura înțeleștată și fălcile articulară amenințător :

— Domnule...

Și atît. Falca de jos începu să-i tremure, iar obrajii se făcură pămîntii.

— Ce-i cu tine, Zambilică, îl încurajă Manaru.

— Domnule!—repetă cavernos Zambiloiu și tăcu iar, făcînd efortări să-și aducă în gîtlej amenințarea, somarea, sau cine știe, provocarea, pe care o pregătise acasă sau pe drum.

— Eu credeam că te-ai culcat, Zambilică, încercă să-l împăciuiască Manaru, pus pe posnă. Doamna Eliza nu s'a culcat ? —întrebă apoi de-adreptul pentru a tăia orice curaj în inima revoltatului.

Dar acesta nu se dadu bătut :

— Domnule, cu începere de mine, nu mai calci în casa mea...

Și toate aceste cuvinte le pronunță îmbrăcate de hotărire

nestrămutată. Pieptu-i era nespus de agitat, trădînd discuția violentă avută puțin înainte cu doamna Zambiloiu.

— Păi de ce, mă Zambilică?

— Domnule, cît a fost glumă a fost... orașul a început să murmure..

— Acum noaptea, băgași tu de seamă Zambilică asta, cînd doarme tot omul?... De cînd tot murmură, Zambilică... De, nu știi tu, lumea... parcă tu nu murmuri... Hai, ia un pahar de vin, co-lea... treci odată cînd îți spun...

— Domnule! Eu vorbesc serios! Eu te-am primit în casa mea ca pe un prietin și dumneata ai încercat să intri în lipsa mea... în orele de birou...

— De cite ori am încercat, Zambilică?

— Cum de cite?... Astăzi! Și totdeauna ușa-ți va fi încu-iată...

— E, atunci ia loc..

— Crezi că mă sperii? Eu te vestesc prietinește; de mine.. n'ai ce mai căuta...

— Adevărat, ce să mai caut?... De mine n'am să mai vin Zambilică.. He! ești mulțumit acum?... Hai ia loc, și hai noroc!

Figura lui Zambiloiu se destinase. Și chiar toată persoana lui se destinase. Lung și ciolănos, păru și mai lung și mai ciolănos.

— Vasăzică ne-am înțeles!—mai îndrugă el, surprins de repede izbîndă.

— Bate mîna, coles, Zambilică!

Zambiloiu privi la cealalt, dădu din umeri a: „nu vedeți cum-îi?”—și începu să ridă îngăduitor. Și bătî mîna lui osoasă în palma întinsă și răsunătoare a lui Manaru, care-l apucă strîns și-l trase pe scaun.

Zambiloiu sorbi totuși pe gînduri paharul rubiniu. Dacă nu-i decît tot o glumă de-ale lui? N'are acum vreme de ceartă și-ți făgăduiește ori și ce...

— Noroc Zambilică! Paharele se apropie și neastîmpăratele raze de rubin se împreună; ai crede că țînesc din mica explozie a ciocnetului.

Zambiloiu văzu pe fețele celelalte zîmbete fugare. Vasăzică mă minte, gîndi el.—Vasăzică își bate joc de mine! Ochii îi scăpărară și oasele capului îi intrară și mai adînc, pe dedesubt, în pielea întinsă și galbenă. Se sculă în picioare și tremurînd de furie, sparse paharul de masă:

— Domnule, eu nu glumesc de loc, înțelegi.. Cu asta nu se glumește...

Vorbea pe nerăsuflete și șuerat, și cînd tăcu, falca de jos se porni iar să joace.

Saltîndu-se puțin și doar apăsîndu-l cu un deget pe umăr, Manaru îl așeză din nou pe scaun:

— Șezi, bă, jos.. că te ia mama dracului! Bea și taci!

Cînd îți spun că nu mai viu, nu mai viu !... Cînd ți-am spus că viu, am venit... vorba mea e vorbă..

Rîsul lui Măruțașche se porni formidabil sguindu masa ; ceilalți rîdeau în silă. Zambiloiu privi uimit la ei și nu mai știu ce să creadă. De venit nu mai vine, asta-i lucru hotărît ! Parcă hm ! Ce-l oprește să nu spună altfel. Dar de ce nu vine ? De ce nu mai vine ? Să se fi speriat de amenințare ?... Zambiloiu îl privi pe subt gene și-i cîntări structura de fier Haida de... Și nepăsarea cu care vorbește acum de cu totul alte lucruri : Bine, bine ! Hotărît că nu mai vine ! Dar de ce, de ce ?

Un fel de umzeală rece îi cotropi încheieturile și o durere grea i se lăsă în cap. Și cu ideia următoare, o furie oarbă îi năvăli cu valuri de sînge în față :

— Și... adică... de ce ?...—Întrebă el tare cu ochii arzînd de friguri în ochii lui Manaru.—De ce ziseși dumneata așa... că nu mai viu..

— Păi nu-mi spusei tu măi... să nu...

— Bine, bine... dar așa... ai zis așa... ca și cum...

— Ca și cum ce ?

Zambiloiu se încurcă de tot. Masa păru că rîde singură, căci se sguția nșor de pîntecele umflat peste măsură de veselie, al înconjurătorilor. Pe buzele tuturor era ca un sfîșit de gîște, care după stoftări disperate, plesni într'o ruptoare năprasnică de hohote. Iar la veselia ce se deslănțui nebună luau parte și paharele, ciocnindu-se subțirel.

Zambiloiu îi privea grozav de mirat ca și cînd nu și-ar fi crezut ochilor. Cînd ? Aceasta era întrebarea care i se plimba prin creier, ca un ac înghîțit prin stomah. Cînd ? Și numai de îť pe ochi i se așternu un lucru gros, scilpitor și boabe mari, improșcînd raze de diamant, se lăsară în jos, pe rădacina nasului. Se alegeau una pe alta ca pe-un șiret mătaniile de chilimbar, tot mai mari și mai repzi.

Apoi dintr'odată cu o smuncitură bruscă, o mînă nevăzută îl smulse de pe scaun. El se clătina de cîteva ori, se întoarse pe picioarele subțiri și porni îmbrîncit de mîna nevăzută, ca un copil orbit de plîns.

În urma lui și-a risului îngh-țat, se lăsă tăcere desăvîrșită. Se sculară să plece. Priveau pe furis pe Manaru, care rămăsese visator, surzînd la culoarea carafei. Și ochii lui parcă erau acoperiți de aceeași rețea lucioasă. Dar se scutură ca de frig, și virîndu-și mîna în buzunare, se ridică și el. Din ochi îi dispăruse orice urmă de lucru și culoarea metalului mat își făcu loc mai rece și mai rea ca întotdeauna.

Porniră. La poartă, înainte de a se despărți, rămaseră iarși cîteva pe gînduri, muți, în noapte.

— Curios, făcu cineva.—Adică el să nu fi aflat până acum nimic...

În iarna care urmă, lungă și multe, jilavă și noroioasă, Ma-

naru porni o adevărată vluătoare printre femeile prietenilor. Era de-ajuns să le vadă singure pe stradă, ca din cîtiva pași să le ajungă și să înceapă depănatul curtenitoarelor tirade, bălțate de spirite, cînd mai iestine, cînd mai izbutite, după obraz. Desigur nu seafia să intre în vorbă chiar cînd doamna era însoțită de bărbat; ba căuta să se întîmple astfel pentru a risipi îngrijorarea stîrnită de glumele cu Zambiloiu. Atunci, de bună seamă, cuvîntul era măsurat și ideile, pe care le emitea, cîntărite cu precizie de balanță spițerească, pompau departe peste subiecte pline de tot interesul, însă îndeeajuns de asigurătoare pentru deplina pace a căminului. Cu o abilitate, pe care experiența i-o făcu umitoare, el aducea convorbirea de pe-un tărîm, pe altul, ca apele unui rîu năvălaš. Cînd bărbatul era de față doamna Manaru era terfelită în modul cel mai necruțător cu putință; și nu înceta filipica, pînă cînd asistenții nu interveneau în ajutorul celei absente. Cînd însă se găsea doar între patru ochi cu vreuna, atunci povestea se schimba. Preamărea cu toată admirația de care era capabil pe nevastă-sa, ce știuse atîta vreme și cu atîta tact să-și acordeze inima în două strune; și nu înțelegea surghiunul pe care singură și-l prelungea acolo, la vie, cînd aici ar fi așteptat-o aceeași libertate, Dumnezeu e martor!) pe care a știut totdeauna tainic și înțelegător să i-o dăruiască! Doamna Manaru primise poruncă severă prin vier să nu cumva să se urnească spre oraș, fără cuvînt de îngăduire că mare nefericire o așteaptă). Cu Ramură, în seara dela „Grandiflora“ făcuse o soție—cum de altfel a și ieșit toată împrejurarea din noaptea aceea—tocmai pentru a-i pune în ochi mai cu temein (ca să-i slujească și lui cînd va fi însurat) prăpastia ce desparte vremurile de altădată, de vremurile ce-au început să scalde cu binefăcătoarea lor civilizație, pînă și bietul nostru orașel“.

Aci verva lui Manaru, creștea amarnic în „saloanele“ pe care le frecventa zilnic (subt forma atenuată a considerațiilor generale, el își desfășura părerile și cînd erau mai multe femei tinere la un loc, de obicei cele știute că suferiseră decepții în căsnicie și în orice caz, persoane pe a căror discreție se putea conta). Lua cu înflăcărare apărarea soției copile, care vine ca o „mielușea curată“ la pieptul bărbatului totdeauna mai în vîrstă, vițiat și istovit de orașele și școlile pe unde a umblat, care sînt mai mult școlile vieții și ale desfrului.—„Nu! Femeia trebuie să cunoască și ea anii virteii celei mai frumoase. Iubescă-și soțul cît va pofti. Dar alături de el iubind pe copilul de aceeași vîrstă cu ea, zburdalnic și naiv ca și ea sau pe cel ce a rămas cu inima de copil, în sfîrșit pe cel de al treilea, pe amicul casei, cum se spune și care se impune pe zi ce trece, tot mai mult, în lumea cultă, ca o necesitate socială“. Dar poți convinge pe vreunul din bărbații sfintei noastre urbe de acest lucru? O, de ar ști ei că numai așa vă poate apropia, cu adevărat, pe dumneavoastră, soțiile lor, că numai așa vor putea gîni ura și prefă-

cătoria dintre cele două sexe! Răspundeți dumneavoastră, aci, de față, singurele în drept să răspundeți, întâiu ca femeii pur și simplu și pe urmă ca femeii culte?”

Și ele, care nu se știe ce-ar fi făcut ca femeii „pur și simplu“, se grăbeau să răspundă afirmativ ca femeii „culte“.

Însă asiduitatea vizitelor lui în anume case, la ore când de obicei bărbații erau la cafenea sau cu ocupații, precum poate și unele șoapte scăpate de ascultătoarele mai puțin culte, produsese în mod firesc din partea soților amenințați reacțiunea fatală. Cel mai revoltat dintre ei, Mișu Ignătescu, interzise formal lui Manaru, într'o seară la Gustav, în aperiție, să-i mai calce pragul. Dar ironiile lui Manaru, incomparabil mai șfichiuitoare ca răspunsurile lui Ignătescu, precum și felurite gesturi cam nesărate din partea celui dintâiu, ca de pildă ciocniri brusce pe trotuar, provenite din întoarceri neașteptate,—prea violente, ca firavul necăjit să nu dea trei pași înlături—cu un pardon! cerut în bataie de joc; apoi chemarea care nu admitea zăbavă a chelnerului tocmai când Ignătescu, singur la o masă opasă celei a lui Manaru și a numeroasei sale suite, bătea în farfuriu comanda sau porunca zorit plata; apoi oprirea deodată a muzicii la bal, tocmai când surioara lui, venită dintr'un oraș vecin, făcuse primii pași de dans; apoi, pe lângă multe altele, un cinteț înăfrșit cu o strofă adhoc, făcând aluzii prea spirituale ca să nu devină populară, la nu demult trecuța administrare a unor fonduri comunale concesionate printr'un contract foarte îngăduitor;—de oarece nu se putea ca în cele din urmă să nu silească pe Ignătescu să zică precum zicea el „mea culpa“ și să vie cu mâna întinsă la Manaru, asigurându-l că s'a lăsat influențat de îndemnuri străine; că „scrutindu-și conștiința“ s'a convins că nu are dreptul să-i facă nici un „proces de intenție“; că „vagabondajul“ lui Manaru prin domiciliile amicilor îl explică prin „necesitatea inextorabilă“ de a-și deschide sufletul asupra decurșului lui amărăciuni conjugale; „cui?—celor mai buni duhovnici: femeile; și că a văzut înăfrșit că datoria lui ca prietin și a tuturor prietinelor, în aceste momente, departe de a-l alunga, dimpotrivă trebuie să fie a-l aduce în mijlocul familiilor, ca din viața tihnită ce-o duc cu femeile și copiii și din bunele exemple să-l tragă la o parte din drumul pierzării. Iar în surdină, celorlalți, Ignătescu le mai adăuga că opreliștea stârnește curiozitatea și nesățul și că femeia „fir'ar a dracului ea să fie domnilor, s'o pui și'n clopot de sticlă, dacă-i sămînță rea tot degeaba!“

Firește, neașteptata retractare produse consternare tocmai în rîndurile prietinelor celor mai buni ai lui Manaru și celor mai des vizitați de el. Dar niciunul nu mai avu gustul să parcargă cuiba descrisă de supăratul din ajun, pentru a reveni ridicoli la punctul de unde trebuiau să pornească. Pe dealtă parte, femeile asigurară în mod unanim că în jocul lor, Manaru e de-o cuvință exemplară, că nu arare este de o tristețe care-ți face mila

și că deprimarea lui merge până acolo, „încît uneori ochii i se umplu până și de lacrimi“.

— Un băiat atît de bine, atît de corect, cu trăsături atît de nobile, și de ce să n'o spun, un băiat atît de frumos !... Ce-a găsit idioata aceea de Frosica la rotofeiu de Ramură ?... Altfel, dragă Mișule, dacă și-ar permite...

Cu aceste vorbe își termina de obicei doamna Ignătescu, părerile ei asupra lui Manaru, cînd „mai discuta“ cu bărbatu-său sau în societate.

Și'n vreme ce soții surîdeau mulțumiți, numai ele în de ele, observau cu stringeri nervoase în colțul gurii, oă ochii celei care a sfîrșit de apărut pe sărmanul năpăstuit, planau încă deasupra convorbitorilor, se pierdeau ca într'o ceață depărtată, se împăienjineau de parcă ar fi descoperit acolo ceva extrem de delicios.

Intr'o zi după ce conduse pe Ignătescu la gară, Manaru se grăbi să sune la intrarea minunatei vile în stil românesc, pe care acela abea o clădise puțin timp după expirarea contractului cu primăria. Cinsti frumos, ca de obicei pe ochegica servitoare, ce grăbi să-i deschidă la dinainte convenitul semnal, dîndu-i binețe cu ochii ei mari, recunoscători. Din salon, glasuri ajungeau lămurit până în antreul, unde Manaru sfîrșise tocmai de scos blana și-și potrivesea cu mîna părul negru, lucios, dinaintea cîierului cu oglindă.

Soneria răspunde deadreptul la bucătărie, iar sosirea lui fu desigur anunțată de cătră servitoare; doamnei Ignătescu prin semne convenționale; altfel nu se explica că frintura imprudentă de conversație pe care Manaru o pune distinct, prin ușa uitată puțin întredeschisă a salonului de primire :

— Inchipuiește-ți draga mea, venind încoa, n-bunul ăla de Manaru m'a persecutat până'n poarta ta... Dar ce insistențe !... Cuvîncios desigur, însă m'ametise ..

Manaru, care văzînd că sînt musafiri, o luase spre o ușă alăturată, cîrni acum spre salon. Cunoscut glasul. Era într'adevăr al enormei doamne Mărunțache singura din oraș pe care-și impusese s'o respecte, nu atît din cauza dimensiunilor ei neobișnuite ce păreau să aibă farmecul lor, cît a prieteniei cu Mărunțache, cel cu haz mare și veșnic cu asmuțarea pe buze, cînd Manaru îi incredința la ureche ultimele succese și recentele năzuinți.

La vederea noului venit, doamna Mărunțache avu un gest de spăimîntată surpriză : Manaru nici măcar n'o zărise în ziua aceea, cum nu-și amîntea s'o îi întîlnit de săptămîni într-oi. Totuși (pentru că din vorbele ei își văzu imaginea reflectată în dorințele tuturor, ca într'o 'ncăpere tapetată peste tot cu oglinzi) se prefăcu că n'a auzit nimic și se purta într'astfel încît lumina cu totul figura dolofană a statuei de carne—mai ales că apari-

ția lui îndată după venirea ei, și întârea spusele—și întunecă repede, repede, chipul, pe care n'ai fi știut deosebi albul de roz al doamnei Ignătescu, cuprins de mîna roșie-aurie a cîrlionților creți și zburdalnici, ca de para unui foc tainic și de neînțeles.

Vizita se scurtă dela sine și el fu gata să conducă pe doamna Mărunțache acasă și chiar să mai zăbovească acolo timpul cît fu nevoie să sădească în timpurile absentului Mărunțache două excrescențe.

Rămasă singură, doamna Ignătescu, fu zguduită de-un teribil acces de lacrimi cu trîmbe de furie, ce fu potolit instantaneu, ba chiar transformat într'un adevărat transport de bucurii divine, cînd se pomeni cu Mișu Ignătescu, năvălind pe ușă, ca adus de virteturile crivățului stîrnit pe neașteptate afară. Ignătescu povesti că s'a întors dela stația apropiată, cu trenul ce venea din contra, motivînd că uitase tocmai lucrul cel mai important intru reușita scopului călătoriei sale. Ori, cu acest negîndit prilej el arătă doamnei dovezile unei nețărmurite iubiri, așa cum nu s'a mai întîmplat decînd o luase. În tot timpul îi sărută mai ales încheeturile degetelor și din vorbele lui înginate ca în delir și din faptele lui, cineva străin ar fi putut crede că e împins la aceste nebunii subite de-o frenetică recunoștință. O ridică în brațe, se îmbătă de aroma părului ei îmbibat cu esență de roze, o privi cu duioșie în ochii mari, neconțenit schimbători între verde și cîmprior și cetii acolo cea mai limpede, cea mai năivă sinceritate. Pe urmă se despărțiră într'o mare efuziune de săgălnicii și noi diezmerdări, el ca să plece a doua oară la gară—de astă dată de-abinele—ea să se așeze la măsuta ei trandafirie, ca să aștearnă pe-o foaie la fel de trandafirie cuvintele :

„Vino neapărat. Mișu întors inopinat ca să plece a doua oară liniștit și definitiv. Amănunte îți voi da personal. O să marim de rîs. Te aștept“.

Fără desigur nici o iscălitură.

O chiti, o puse în plic la fel, și dînd-o servitoarei, i se păru privindu-se fugar în oglindă, o petală smulșă din trupul ei, ca să fie purtată pe vînt... vorba cîntecului..

Și într'o bună zi invidia femeiască plesni ca gheața în mai multe locuri, sgomotoasă. în citeva din saloanele orașelului, la mesele de poker. Răsunară violent apostrofări, dezvăluiri senzaționale, epitete tari, injurii. Dulci intonații de privighitoare se schimbă în rîs rău de huhurez sau în indignare de păun. Ieșiri precipitate uimiră servitoarele, uși trîntite de mîni lămânșate cutremurată antreele.

Adouazi unii începură să rîdă, dar Manara rîse mai tare și le 'ngheță hohotul pe buze. Căci rîsul lui strîngea ca frugal și era ascuțit ca sloiul de gheață. Năsturaș îl provoacă în mod public să desmintă calomniile ce circulau dela o vreme în jurul soției sale „care domnule, niciodată nu s'ar înjosi să imite tîr-

turile altora". Și apăsă pe „altora" cu un curaj care stîrni admirația auditorilor. Manaru, neconținut rîzător, desmînți cu plăcere:

— Ei iaca am desmînțit Năsturaș, acum cred că ești mulțumit și rămînem prieteni.

— Nu așa, domnule, nu așa, spumegă de furie Năsturaș în fața acestei seninătăți.

— Dar cum Năsturaș...

— Cum, dar cum? Și rămase el însuși atît de mirat că nu mai știu ce să mai spună.

Și pentrucă bolboroseala ce-i măcina gîtul și din care țigneau silabe desperechiate și stropi de scuipat, tindea să transforme în comicărie, eroica lui ieșire, izbuti să rostească de mintuală :

— Pe cuvînt de onoare, domnule...

— Pe ce vrei, Năsturaș.

Hotărît lucru! Era de-un cinism atît de feroce Manaru în răzbnarea lui pe întreaga lume, încît toți conveniră că trebuie să se ia măsuri urgente.

— Pe prinsoare, că nu e adevărat nici a mia parte din ce se spune domnule! Inșă nebunul trebuie legat! Ne compromite familiile, ne demoralizează nevestele.

— S'a isprăvit! Asta-i tactica lui, să ne zdruncine credința în femeile noastre.

— Să credem c'au fiert toate în același cazan de ciorbă cu nevestă-sa.

O conspirație avu loc în grădina „Grandiflora", lipsită de scaune și mese în miezul unei nopți călduțe de Februar. După desbateri extrem de însuflețite, în timpul cărora se respinse cu majoritate covârșitoare propunerea tragerii la sorți a celui care avea să aducă singur la îndeplinire mandatul conspirației—se votă în unanimitate: o bătae, la care să ia parte toți cei prezenți, până la complecta scoatere din funcțiune a celui condamnat.

Livizi, cum le șade bine unor conspiratori, își dădură minile crueiș, înfășurați ca niște miri romantici ai nopții și ai întunecimilor în beteala firavă a lunii.

Cineva scoase ceasul. Discutaseră cam mult. Era ora patru dimineată. Și tuturor de față li se păru că aud patru lovituri grele, grave, sinistre, bătînd darabana destinului. Sentința era deci pecetluită de vrerea sorții.

Porniră hotărîți și tăcuți. Țepile metalice ale bastoanelor căzură surd pe pămîntul întelenit.

La poartă se opriră.

Unde-o fi? Unde-l găsim? Unde-l pîndim?...

Zambiloiu care mergea în frunte fu oprit de tîria acestei probleme, aruncată din urmă ca o piatră, în capu-i involvurat de dorul răzbnării. Intr'adevăr unde ar putea să fie. Poate s'a retras din vreme și s'a culcat ca un om cuminte! Păcat de

bunătate de avânt! Până mine le trece imbecililor ăstora... Aș, ce să se culce? Manaru, pe luna asta! Doamne ferește! Cine știe cu nevasta cărui din dobitocii de față împarte acum dulceața așternutului! În orice caz, la el, la Zambiloiu, nu putea să mai fie... și avu parcă un vag simțimțot de ușurare...

Rinji și strigă cu veselă răutate:

— E, la care... o fi acuma? (Era să zică „dintre noi“ dar îi fu frică). Inșă siguranța că la el nu mai poate fi fi schimbă repede ironia în durere. Și i se păru bucuria lui dintăiu o cană de apă aruncată dela etaj și înghețind la mijlocul drumului.

— Așa-i Zambilică, ai dreptate, pe la tine a trecut demult!

Atunci ochii lui scinteiară iarăși răi și începu deodată să fredoneze:

„Unde-o fi
Unde-o insera
Pe-a cul mină s'o culca.“

Un freamăt trecu printre conspiratori la auzul groaznicelor versuri:

— Mi se pare, șopti Gorunescu, că-l văzui spre seară apucînd-o pe Tudor Vladimirescu.

— Cum ți se pare?—tresări nervos Goruneanu.

— Adică, vorba ta, nu mi se pare de loc...

— Ți s'a părut.

— Nu mi s'a părut de loc. Era pe strada ta și da fircoale împrejurul tău, adică al casei tale.

— Pentru ce nu mi-ai spus până acum...

— M... mi-era greu... mă'nțelegi... inșă dacă nu mă înșel parcă s'a ridicat puțin în vîrfurile picioarelor, în fața ferestrei, aia...luminată cu roșu...

— Parcă, dacă nu mă'nșel... mi se pare; să nu crezi că sînt d'ăia, cărora să... pe care să... care să...

— Auzi acum și p'ăsta... eu spun ce văzui băete și zic... să-l așteptăm cum intri pe Tudor... asta e...

— Și eu spun că e la nevastă-ta...

— Nu fii porc.

— Porc ești tu...

— Stați nu vă certăți, interveni Ignătescu... Apoi dac'o lnați așa... niciodată... nite d'asta și-a bătut joc și de unul și de altul... pentru că am ascuns... Ascultați ce vă spun eu: Goruneanu... poate să aibă mai multă... dreptate...

— Adică vrei să spui că eu, intrerupse Gorunescu.

— Nu tu! Goruneanu are dreptate. De citeva zile dă necurmat fircoale pe Regina Maria...

— Trebuie să fii nebun și tu... Păi cînd îl văzui eu pe Vladimirescu...

— L'oi fi văzut... Eu îl văzui pe Regina Maria, dinaintea porții tale, șopocăind cu băeșagul ăla care-l ai în curte.

— Măi Ignătescule, știu dragă că ai interes ca să le cobori pe toate la nivelul nevستی-ti... însă vezi și tu...

O palmă puternică răsună deodată în tăcerea desăvirșită.

— Și ce dai așa măi păcătoșule?—răcni de astă dată Luncescu... Ce te mai ferești în dosul palmelor? A ajuns scandal public povestea cu nevastă-ta. De șase luni de cînd ți-e musafirul cel mai credincios...

Barbia lui Ignătescu începu să tremure. Palma lui descrise din nou, fulgerător, o frîntură de cerc spre obrazul negru și uscat al lui Luncescu. La jumătate de drum fusă, se opri, împedecată de brusa și imperioasa nevoie a unei explicații :

— Ei și de ce crezi tu, măi dobitocule, că vine de atîta amar de vreme? Să spun eu ! Pentrucă întîmpină rezistență, neghiobule; pe cînd la tine și-a făcut omul treaba demult, a scuipat și a plecat... n'auzeai cum își bătea lumea joc de tine?...

Luncescu se clatină, cît era de lung și de subțire, ca un par desțepenit din strînsoarea voinică a pămîntului.

Și micului discurs al lui Ignătescu, îi urmă repede deschiderea ostilităților, care fu marcată printr'un raport grăbit de palme, ca o tăcăneală de mitralieră.

Pe urmă bastoanele intrară în funcțiune și tabăra se'mpărți în două.

Numai Zambiloiu sta deoparte și contempla trist împrejurararea : cu ce plăcere și-ar fi întins și el spinarea acestei ploii binefăcătoare, dacă i-ar fi rămas numai o sămîntă de nădejde.

Lupta trezi resentimente vechi. Cuvinte, de luni întregi oprite în gît își făcură loc minioase. Bastoanele șuerau. Pumnii, bizar, cu cît deveneau mai grei, cu atît săreau mai agili. Gardistul speriat din somn începu să fluere; iar prepusul domnului Alexandru Cocoșel pentru a-i păzi grădina peste iarnă, cu ochii cirpiți și îmbrăcat pe jumătate, începu să văicărească milog :

— Aoleo boerilor... cirmîți mai pe stradă că-mi spargeți geamurile !

O lovitură greșită îl reduse însă la tăcere.

Dar atunci un glas îngrozitor, pătrunzînd în noapte ca o voce supranaturală din scripturile sfinte, răgi un chiot prelung umplînd toată bolta cerului și tot orașul întunecat. Și ca la un semnal divin taberele se despărțiră; combatanții înlemniră cu gesturile în aer.

Din neguri, în mantia-i de caucinc, apăru silueta sveltă a lui Manaru.

— Ce dracu' v'a apucat dragii mei?

El înaintă cu pasul lui larg, cu ochii rîzători în bătaia becului infirm al străzii, cu sufletul beat de cine știe ce nou succes. Mina lui despica grămada ca barda voevodului și de îndată se găsi toemai în inima încăerării, unde degetele lui Gorunescu stăteau încă încurcate în chioturile jiletcei lui Goruneanu; dar el îi desfăcu pe loc cu tăiușul brațului de fier.

— A, va să zică îți ții parte!—strigă Gorunescu, sbătându-se furios să-și apuce din nou prada.

Însă când se trezi drept în gard, în loc să schiaune și să amenințe, cum avea obiceiul, începu deodată să aplaude:—Foarte bine! Foarte bine! De ce să nu-ți ții partea? Te înțeleg, cavalerule ocrotitor... Bravo, te înțeleg, îți dau dreptate și te scuz.

Cuvintele acestea cași teribilul rîs, ce urmă al conspiratorilor plesniră ca plumbii cautului în obrazul lui Goruneanu. Într'adevăr, la fel cu toată lumea de față, până și el observase că'n descăerarea asta, luarea aminte a lui Manaru se concentrase toată în jurul lui și că vădit lucru, îl părtinise mai mult sau mai puțin. Oare să fi fost cumva vre-o răsplată? Și când afară de întrebarea aceasta, scrisă cu litere de sînge, el nu mai văzu nimic altceva în golul minții, ochiii se dădură peste cap și cu disperarea poltronului, degetele i se înfipseră în beregata protecto-ului.

Conspiratorii, cîștigați de interesul scenei și liniștiți de minune despre partea drumurilor bătute de Manaru în astănoapte, se dădură liniștiți de-o parte și de alta. Lupta fu desigur scurtă și Goruneanu adus repede, repede cu minile la spate. Totuși Manaru se purtă neînchicuit de uman cu fuvinsul, ceiace stîrni aclamațiile vesele ale mulțimii complect cucerite, ba chiar îl sărută pe frunte, asigurîndu-l și pe viitor de nețărmurita lui prietinie. Și atunci nebulia lui Goruneanu deasemeni nu mai cunoscu țărături; degetele lui se împlîntară crispîndu-se nervos în buzunarul dela spate și la lumina searbădă a felinarului municipal, tocul de piele de căprioară al revolverului îi răsări în stînga cenușiu și gras ca un pitpalac, în vreme ce dreapta desfăcea febrilă încheetoarea de portofel. Însă dreapta lui Manaru fu mai promptă; așa că în secunda următoare asistența putu vedea țeva revolverului însuși lucind în mîna lui Manaru, iar tocul desumflat în aceia a lui Goruneanu.

— Frumos trofeu, declară Manaru contemplîndu-l. Apoi îl puse în buzunar:—Să poțtești mine să-l ridicî delà domiciliul subsemnatului. Vezi? Ar trebui să nu ți-l mai dau. Dar te iert; mi-ești scump și te iubesc Gorunule dragă! (și nainte ca el să se apere, îl sărută din nou).—toți sluteți niște sucici!—continuă muștrător Manaru... Născociți o grămadă de bazaconii și pe urmă singuri nu știți cum să vă scăpați de ele... Ascultați-mă pe mine: miniați-vă pe fapte, nu pe vorbe...

Cuvintele acestea spuse verde și neted în noapte cu timbru și tle apostolic, avură adînci ecouri în inimile de față. Nu mai trebui mult ca pacea și armonia să se reintearcă și cu toții porniră înfrățiți și însuflețiți.

În urma zgomotosului grup, dibuia ca un orb dinăuntru și dinafără, Zambiloiu. El doar era miniat pe fapte și nu pe vorbe. Totuși marea veselie dinaintea lui, strecura o rază de veselie și în urmă:—Te pomenești c'o fi tot vorbe... Parcă, he! Cine ce-a văzut?...

Tot în piața orașului mai e și berăria-varieteten, cu titlatura curioasă „Hotel București“ (are camere numai pentru „artiste“) localul de iarnă al domnului Cocoșel. Lung și scund, își sticlește ochii roșii în nesfârșitul nopților de iarnă și puflăște tum pe coșuri, ca un tren gata de pornire. Aci samsarii statoresc ruptoarea vinurilor, aici se beau adălmășele, aici se întetesc chefurile hibernale, care pot dura câte trei zile cu nopțile lor. (După care, cînd descind pe pămîntul ce se învîrtește cu ei, de atîta drum, mușterei lui Alexandru, declară c'au călătorit cu „transiberianul“). Un pian automat zdrăncăne cu înverșunare la fiecare nouă monedă împinsă în cutiuță; iar pe cîteva scaune aliniat de pîrețe, patru fete vopsite moțae monoton și bat toate odată tactul cîntecelor mecanice, cu o viteză de parcă ar fi puse în legătură prin sirme invizibile cu sipetul muzical. Sint *artistele* care-și așteaptă rîndul. Deodată pianul face și începe brusc marșul vioarei, al cobzei și al țambalului; Țiganiii în negre-verzui („olive“ cum spune vîtaful lor) se încovoae mlădioși pe instrumentele afumate și salută obișnuiții localului, cu surisuri largi, dezvelind danturile albe și puternice. După cîteva tacturi marșul se transformă neapărat în vals. Și iarăși după cîteva tacturi se schimbă în altceva necunoscut, un fel de introducere bizară și zgomotoasă, ai zice un început de jazz, dacă una din artiste, cea mai nou venită, n'ar sări dela locu-i, de lîngă pianu-i automat, și nu s'ar propti într'un picior, plimbînd pe celălalt în urmă cum ar da un animal dintr'o coadă vîrtoasă,—întinzîndu-se în chip de salut grațios peste rampa lăutarilor. Arcușurile se grăbesc atunci să isprăvească introducerea și chiar cele mînuite mai repede, sfîrșesc înaintea celorlalte; iar prea de tot rămasele în urmă intrerup cîntecul pur și simplu. Artistă se așează deastădată solid pe amîndouă picioarele, își dă pieptul înainte și pornește cu accent energic:

— Blé-riol s'a supărai
Im lam... lam, lam...

Publicul o privește cu ochi crunt de judecător: ce are a face Blériot? Asta-i poveste scoasă din lada de vechituri! Dar ea suride îngerește uităturilor de lup,—care-i înfulică picioarele lungi, mijlocul stîfus, sluii prea tremurători (—Asta-i prospătură, nea Niculae!) Așa i s'a spus, de, cine a învățat-o: să zîmbească într'una, cît ține „numărul“. Și ea zîmbește cu încăpăținare grozavilor ochi sticlind de parcă-s boabe de chiciură sub lună. În cele din urmă tot îi topește, îi îmlinzește; în orice caz e bine făcută! Aplauze pornesc răzlețe din colțuri; două, trei și mor. Succesul e hotărît. Cu farfuriuara în mîna se avîntă la chetă. Surisul n'a părăsit-o, ba chiar a crescut, căci buzele înroșite pînă peste margini fac o pată roșie atît de mare pe fața văruiță, de parcă ar ținea o garoafă între dinți.

Deodată suris, ochi dulci, garoafe dispar; o mască sinistră cu ochi mici și răi, brăzdată de crețuri adânci, cu o gură exagerat de mare, de strîmbă și de roșie, ca și cum i-ar fi zmulș cineva limba, s'a așezat pe chipul zîmbitor. Se aude un: „porcule!“ îndesat și demn. Cineva, desigur fusese obraznic pe sub masă.—Eu nu sînt *d'alea* mojicilor! —și cu privire de regină ofensată, ea lasă în grabă masa mojicilor, care se văd după haine, cite parale fac—cîntînd parcă aprobare departe de tot, în fundul sălii, unde grupul Manaru s'a prăpădit de ris, dela începutul cîntecului și până acum. Și zîmbetul prins din veselie mesei încetează în fum de tutun, la început nehotărît, pîlpîte cu tot mai multă stăruință și luminează iarăși masca de var.

În timpul intermezzo-ului, adică al chetei, orchestra delectează pe auditori cu „naționale“. E rîndul chitaristului:

...Toate lămpile s'au stîns
Numai la fereastra ta
Arde lamba ca o stea.

Dar cheta se stîrșește, cîntăreața s'a așezat între Manaru și Mărunțache. Ea chirăe ostentativ, cîntînd mîndră la tovarășele rămase la rînd și ride grozav de zgomotos, căci glumele pe sub masă au început să-i facă plăcere. (Nu uită totuși să mai arunce din cînd în cînd ochi plini de cel mai nemărginit dezgust spre masa mojicilor). Iar cîntărețele celelalte se perindează pe estradă în picla din ce în ce mai groasă. Mirosase a vin proaspăt și a rom. Apoi deodată mirosul pătrunzător al fripturii la grătar, umple nările ațîțător. Cîntă acum artista a treia; cîntă pe franțuzește: e franțuzoaica localului:

Ninon, Ninon!
Ne dis pas non...

Și vocea ei plîngătoare se întinde spre masa boerilor ca o muștrare dureroasă. Lîngă Manaru, până eri, era locul ei. Sub canuna părului oxigenat, ochii parcă-i lăcrimează în lumina clipecioasă, iar cutele pe care fardul topit de sudoare le dezvăluie nesimțit pe fața puhabă, par a fi urme de plîns. E tragică în disperarea cîntecului. Însă deodată își revine și ca o franțuzoaică veritabilă ce se simte, își aruncă mîndră capul îndărăt. Cîntecul e altul: sprinten, săltăreț. Piciorul îi bate nervos tactul; apoi pornește cu pași mărunți și măsurăți, înapoi, se oprește bătînd pantofii, revine măjestuos cu mîna la timplă, salutînd militărește:

Je suis la belle Margot
Im-tam-im tam-im-tam, tam...
J'y viens de Chicago
Im-tam-im tam...

Și glasul ei devine din ce în ce mai eroid în învălmășagul de mirosuri și de zgomote, în privirile de entuziasm timid ale practicantilor dela judecătoria și ale vinzătorilor din magazine, neînțelegători ai acestui jargon, pentru ei păsăresc, uimiți de bravura ei galică.

E un zbucium grozav în gitlejul de contraltă quadragenară al franțuzoaicei, naufragiată în umilul orașel oltenesc. Vocea a început să-i gîlgie fals, căci, atacînd refrenul, corul lui Manaru nu s'a grăbit ca de obicei s'o însoțească cu urlet tunător de bas, cu darabană bătută sgomotos în masă, cu clinchet de cuțit în pahare. Nu, Manaru, acest „gaillard“ înalt, subțire și brun, vesel, vorbăreț și chefliu ca și cel mai autentic marseiez, era aproape întors cu spatele spre estradă, gură în gură cu nou venita. Toată masa părea că ascultă la glumele lor; Ramură singur mai privea cu ochi focosi la scena cea scundă, pe care acum se juca o puternică dramă. Inșă „la belle Margot“ nu putuse pune la inimă pe acest bucălat blond și roșcovan; vocea ei șuera acum de gelozie și de mîndrie înfrîntă; o clipă șovăitoare își reveni cu puteri înzecite. Aplauze răsunară în toate părțile; chiar și la masa boerească Nu se duse la chetă. Cînd se făcu din nou tăcere, un bătrîn lung și galben, cu fața încrețită se ridică în picioare și trosni deasupra capului, din trei degete.

— Un pol și-o *roblă*! declară el cu o voce de parcă ar fi vorbit printr'un butoi gol.

Porniră risete și asmuțituri.

— Șezi jos, nea Niculae!

Dar nea Niculae tăie ceva cu arătătorul în aer și se așeză demn la masă, trecîndu-și printre două degete mustățile umede și parcă înverzite.

— Negostor, n'auzi?

Și făcu cu ochiul la sticla goală, plescăind dintr'un colț de buze. Apoi fredonă:

Marioară... dintre monji..

Pe urmă inghițînd în sec, ca un fel de pauză, relncepu același unic vers, încercîndu-l pe mai multe tonuri.

Franțuzoaica se lasă tristă pe scaun, singură la masă. Ea privea cu zîmbitoare melancolie îmbierile nenumăraților admiratori, făcute cu gesturi muțești sau într'un idiom cu totul necunoscut filologilor francezi.

— *Que-ce-qué les vous ma chère?*

— *J'ai vous l'honneur, ma'm'aselle!*

Dar ochii îi luceau, într'atîta că pareă stau să podidească în lacrimi.

Ramură veni la dînsa. Ochii ei albaștri se umbriră. Consolarea acestui inoportun, pe care hotărît, nu-l putea suferi, o umilea și o indigna, iar complimentele lui neghioabe cași impre-

cațiunile la adresa lui Manaru, că poate să neglijeze „une colombe si blanche“, o scoteau din sărite. Tocmai atunci Manaru întoarse privirile:—*Venez ici tous les deux!* îl pofti el îndată.

Ramură avu o ușoară lucruntătură fugară; franțuzoaica păru că ezită; cu totul altfel ar fi vrut să fie chemată.

— Iată, s'a întors iar la pupăza aceea!—strigă Ramură triumfător și repetă pe franțuzește, pentrucă „la belle Margot“ era nedumerită asupra cuvântului „pupăză“ (il traduse cu „pie“, ceea ce tot aduse un zîmbet pe figura amărită). El era chiar gata să se așeze din nou la acest zîmbet, pe scaunul de pe care, urmînd mișcarea ei, tocmai se ridicase. Însă franțuzoaica alunecă zglobie de lîngă dînsul și se opri la stînga lui Manaru.

Ramură se luă după ea și se așeză alături. Noi comenzi răsunară. Margot nu asculta deloc ce-i spunea Ramură. Urechea ei dreaptă sta țintită la șoaptele lui Manaru și la chicotele coșofanei; atît de atentă că luase și puterea urechei stîngi. Așa că Ramură trebuia să repete de trei și de patru ori aceleași vorbe. Totuși el nu se da bătut; stărnea cu îndîjire în propunerile lui:

— *Ne dis pas non Ninon..*

Franțuzoaica distrată părea să consimtă. Dar cînd el se grăbea, atunci, să precizeze termenul și condițiile, ea se ferea îngrozită:

— *Mais qu'est-ce que j'ai dit, moi? C'est toujours non...*

— *Vous avez consenti...*

— *Je n'y faisais pas attention.*

Ramură spumega. El, care avea fama cuceritorului irezistibil, era compromis cu totul, în fața amicilor dela masă, căci cocota asta răspundea prea tare șoaptelor lui. Refuzul unei cîntărețe și încă quadragenare îl scotea din sărite. Și doar despre dînsul se dusesse vorba că nu lasă să treacă o artistă pe la localul de iarnă al lui Alexandru Cocosel, fără ca să nu treacă și el pe la dînsa. Și vorba se mai ducea că el nici nu plătește vreodată—privilegiu unic în acest orașel, de cînd există intrînsul un café-chantant. Iar el auzise vorba asta și părea că nu-i displace deloc. Ba dimpotrivă.

El își răsucea colțul mustății roșcovane, cu sălbătăcie, totuși pe figura contractată de supărare, păstra neconținut un zîmbet, pentru asistenți și-l însoțea adesea de un clipit din ochi, cu înțeleș, fără să observe că aceștia nu-l luau în seamă, prinși de virtețul risului zgomotos din jurul lui Manaru și al pupăzii. Dela un timp chiar Margot se'ntorsese aproape complect cu spatele la dînsul și părea că ia parte directă la hazul general. Însă Manaru, probabil din neabăgare de seamă sau pentru a-și așeza și mai bine cotul pe masă, îl întoarse la rîndu-i tot spatele său voinic și arcut. Gestul acesta îndîrji cu desăvîrșire pe franțuzoaică. Ea reveni la Ramură, fără un pic de sînge în obraz și surise cu un rînjit zdrobit care-i lungi buzele până'n sfîrcul urechilor galbene, ca de cadavru proaspăt.

— *Ah, dis-moi que' q'chose.* Pentru ce tăcut?

Gura lui Ramură se întinse și ea până la urechi și părea că dacă ar fi avut loc, s'ar fi întins și mai departe.

Tocmeala nu dură mult. Tratativile fură împuternicite prin strângerea unui genunchiu al ei, între genunchii lui și printr-o strângere de braț, mai sus de cot.

Localul începuse să se golească. La masa moșicilor o violentă controversă se iscă între chelneri și consumatori asupra numărului comenzilor, a prețului și a calității consumațiilor. Domnu' Niculae, care stătuse, ca de obicei, singur tot timpul serei, vroi să plece.

— Ha, ha, domnu' Niculae, ai luat fața de masă și sticlele după dumneata..

Domnu' Niculae se uită cu ochii împănjeniti înapoi și pe urmă fixă încruntat pe interpelator: — N'am plecat de tot, strigă el sus și tare, agitându-și arătătorul în aer, apoi ridicându-l brusc spre tavan, asigură: „un pol și-o roblă!” Pe urmă fre-donă scurt:

„Marloară dintre monji...”

Și porni în volte scurte, inegale și în sensuri diferite, dar în așa fel că ultimul senz fu deadreptul în ușa, ce parcă-l aspiră ca o gură de întuneric.

Curenți reci se strecurară șerpuitori prin spatele întîr-ziaților.

— Hai să mergem, șopti Ramură la urechea franțuzoacei, înfrigurat și tremurînd ca o pitie, așa cum de obicei devenea înaintea femeilor, în momente hotărîtoare.

Dar ea refuza să meargă de pe-acuma. Cînd se va închide localul, da! Atunci pleacă toate fetele. Acum s'ar supăra chiar patronul.

Ramură mai așteaptă puțin și pe urmă deveni și mai insis-tent. Ea trebui să cedeze, aruncînd o ultimă privire în ceafa lui Manaru. Dacă el vrea astfel!

Dar atunci se'ntoarse Manaru. Privi cu mirare la Ramură apoi coborî ochii pe franțuzoică.

— Margot, strigă el... Tu erai aci lingă mine, frumusețe în declin—îi spuse el mîngîind-o pe gusa moale și albă... Pe domnișoara Blériot o cunoști?... Faceți cunoștință, dragile mele...

Ramură rîdea prosteste, și pe nevăzute trăgea pe franțuzoică de haine. Dar Margot, se scutură deodată ca un curcan infuriat.

— *Fiche-moi la paix!*

Și pentrucă de cîndă el o ciupi cam adînc, ea izbucni în-tr'un șir de blesteme franco-romîne, printre care nu uită să stre-coare și cite-o trăsătură din portretul lui Ramură, așa cum îl vedea acum cu ochii holbați de furie. Impresiunile ei, în fața a-cestui portret, ce se reconstitua astfel bucată cu bucată, erau

aşa de groaznice însă, că Ramură roşi, apoi îngâlbeni. Mîna ei calmină într'un persiflaj de foburg, la adresa neghioabelor (*puis-que j'ai entendu que vous êtes 'ci une sorte de don Juan*) care au putut să cedeze unui astfel de caltaboş. *Pful...*

Şi scui pă cu atîta greaţă, că Ramură simţi cum stropii sar din podea în obrazul lui. Un hohot formidabil se deslanţui la masă. Doar Manaru rîdea puţin cam încruntat şi foarte incurcat, neştiind dacă trebuie să se 'nveselească mai departe sau să se supere.

Atunci se întimplă ceva cu totul neaşteptat. Ramură, roşu ca o sfeclă, ridică deodată palma lui grăsună deasupra franţuzoacei; Manaru i-o opri în cădere şi amîndoi se priviră adînc,—deşi un moment numai—foarte adînc şi răscolitor.

Dar Ramură se însenină cel dintăiu.

— N'am ce-ţi face, rîji el şi dinţii albi apărură mici, de soarece, din dosul buzelor cărnoase.—Eşti mai tare... Ai un succes... care mă dezarmează...

Însă păli deodată, căci ochii lui Manaru, recăpătără luciul acela groaznic de oţel.

Fu ca repede sclipire a două tăiuşuri ce se ciocnesc. Pe urmă Ramură se grăbi să iasă. Manaru goli trei pahare pe nerăsunfate, cum făcea cînd era rău totăritat, şi bătutu cu pumnul în masă.

— Să ridicăm şedinţa, strigă el sălbatec.—Eu rămîn cu franţuștele ăstea, declară apoi, mîngîindu-le pe amîndouă sub bărbie şi privindu-le pe rînd cu un suris larg, beţiv; „—Mergem cîte-şi trei... facem figuri..

Şi plesni iarăşi cu pumnul în masă, de se cutremurără sticlele şi paharele.

Abia într'un tîrziu se trezi din mînie, singur în tot localul, cu fiecare din ele, pe cîte un genunchi. Le ridică pe amîndouă cu efte o mînă, ca pe două pachete şi porni pe uşa din fund, în vreme ce fetele chicoteau de spaimă şi admiraţie sub strînsoarea muşchilor de piatră.

După cîtiva paşi se opri.

— Nu !—strigă eft îl lua gura, frîngîndu-şi uitătura dură de statura arămie şi gheboasă a domnului Alexandru Cocoşel, care apăruse mic în prag, ca un cîne roşu, cu cap de om...—Nu aici!... La mine acasă, în patul conjugal..

Şi izbucni în rîs grozav, dinaintea acestei idei năstruşnice. Iar fetele, lipite de pieptu-i, se priviră rîzînd fugar, redeveniră apoi serioase şi-şi întoarseră spatele cu dispreţ.

Eşiră.

În urmă-le, Alexandru Cocoşel îşi săltă ghebul şi-şi frecă minile punctate de pistrui. În lumina roşie obosită a becurilor, părul lui roşu părea că luase foc. Se strecură printre mesele, pe care le întrecea doar cu tidva şi începu să urle la slugi:—Mai repede că se face ziuă!

Apoi se îndreaptă spre „cassă“ legându-și într-o parte și într'alta capul, ce eșea din cocoașe, ca dintr'o cutie.

În coloanele groase de praț stirnite de măturoae și'n răceala aerului năvălit prin ușile larg deschise, domnul Alexandru își făcu șoptind socotelile. Capul i se legăna într'una automat ca o jucărie curioasă, neobișnuit de mare.

Fetele plecară dela Manaru, a doua zi puțin înainte de era prinzului, în văzul întregii lumi. Manaru le primise chiar în camera de culcare și se trînti cu ele în cele două paturi conjugale alipite unul de altul, în mijlocul odăii. Toată noaptea se petrecu o orgie sinistră, cu țipete și chirăisuri sălbatece, care trezi servitorii, îi aduse spăimîntați în antreu și-i făcu să se privească buimaci de somn și de neînțelegere. Pe urmă unul descoperi un colț al perdelei și ochiul îi scormoni în lumina mare dinăuntru. Își perindară apoi rînd pe rînd ochii la colțul viclean, și cum îl puneau acolo, ochiul șters al fiecăruia se-acoperea deodată de-un luciu sticlos. Începuse să se îndese unul într'altul și să și dea brînci. Ochii lor luau acum înfațisări turburi, mâinile lor îndrăznețe se zbăteau lacome și ascuțite ca niște cîrlobe asupra fetei din casă, care abia își mai putea feri pieptul și înăbuși chicotele, făcînd-o s'o ia la fugă în lungul sălii, urmată de aproape de suflarea caldă a rîndașului. Pe urmă, în tăcerea nopții, răsună puternic trîntitul unei uși depărtate, zgomot care scoase din minți pe Marin, băetanul argat trimis dela vie.— Îl făcu să'nlănțue cu putere pe bucatăseasa Ilina, țigancă cu părul pe trei sferturi argintiu, trîgînd-o dela fereastra unde rămăsese zgîlîtă, molfăind vorbe neînțelese din gingii și făcîndu-și cruce.

Dar peste cîtva timp, cîteși patru erau iarăși grămada la pîndă. Una din artiste descoperi chiar ochiul iscoditor, părunzînd lucios și împungător prin colțul perdelei, de parcă tocmai lucrul lui mistuitor, dăduse sfredel petecului de geam. Ea se înspăimîntă și țipă atît de tare, că îndată cîrful de servitori, o luă la goană, în lungul sălii colțurate, cu baba în urmă.

Înăuntru tropoiul neregulat veni ca un zgomot material și fetele se cutremurară, virîndu-se sperioase sub subțioarele lui Manaru. Dar el rise nespus de voios de această întimplare; văzu stafeta pornind cu precizie în zorii zilei spre dealul Verdei și inima îi creșea de fericire.

Manaru trece zîmbitor prin lumea toată a orașelului, multă și bălțată de Duminică. El cetește în mîntea tuturor scena din noaptea trecută, amplificată. Nu știe de ce sufletul îi ride de fericire; poate pentrucă deacum nici un ochiu nu l va mai deșira cu compătîmirea lui! Ah, ochiul ăsta scormonitor al mulțimii cum taie și cum sfîșie, cum doare! Acum i-a înfrînt tîrîia, la uluit, l-a înfricoșat: E cu neputință să nu exulți la priveștea acestui ochiu răpus, umilit, cu multiplele-i lamini frînte și piezișe!

El își leagă acum corpul foat și subțire, într'un grup de prietini, care-l tachinează cu glume proaste. Îi privește cu in-

dulgentă superioritate și'n gindu-i face socoteala de cîteori avu-
sesse pe fiecare din nevestele lor. Șuvoaele de burghezi se des-
fac de grupul zgomotos al boerilor, ca apele incontinuu reîno-
ite ale pirăului de un pietroi colțuros. Se împreună apoi la loc,
după ce salută cu plecăciuni adînci și zimbese, închizînd din-
tr'un ochi :

— Conu Iorgu Manaru...

— A dat iama prin femeile boerilor.

— Dec, dar lui Ramură n'are ce să-i facă...

— Nu știți !... I-a poruncit să se însoare cît mai curînd...
altfel...

Manaru privește deasupra orașului întreg strîns în juru-i în
ziua aceasta de sărbătoare, ca un stăpînitor clientela ce i se în-
chină. Tot ce aduce a cît de puțină frumusețe, dintre femeile
acestea, care trec în foșnete de stofe și'n legănări ritmice, el a
cunoscut, a avut, a stăpînit. El știe toate dedesupturile lor și-i
place să și le amintească privind pe subț gene cum își plimbă în
grup siluetele elegante în costumuri fumurii sau în tonuri stinse
de iarnă, în saluturile exagerat de ceremonioase ale meșteșugă-
reselor, înzoronate țipător, comentînd în șoapte respectuoase, nu-
mele animalelor, în pielea cărora, cucoanele s'au îmbrăcat

Și toată această perindare de tonuri și culori, pătata de
sîngele soarelui ce moare, i se pare un imens dans pe care con-
cetățenii i-l oferă, nemernici și temători.

În adîncurile bolții, albastrul ia o culoare rece, metalică ;
în apus au rămas doar nori lungi tăind cerul dela o margine la
alta, și sulemeniți diferit, strigător și încurcat. Ai zice gratii sus-
pendate în infinit, pe care s'au cocoțat pasărilor măiestre ale amur-
gului ; un învălmășag de aripi, care se sbat ușor, își potrivește
un loc mai bun, se înfrățesc sub împăcarea somnului. Iar plum-
bul înserării le înfășură în valurile uitării, pe nesimțite, ca o
mîna duioasă de gospodină, tot mai mult...

Prietinii au plecat.

Manaru se simte mulțumit peste fire : în gît îi izvorăște
parcă un gust dulce, de licoare îmbătătoare. Și-i simte parfu-
mul răspîndindu-i-se prin toate membrele, umplîndu-i tot corpul.
Amurgul, lumea aceasta care zîmbește, petrecerea din noaptea
trecută, petrecerile din nopțile trecute, aștepta femeii de tot felul :
slabe, corpulente, blonde, oacheșe, înalte, mici, femei cu pielea
albă ca laptele, sau roză ca aurora, de un brun sidefiu, mistuîndu-
se în invizibile flăcări violacee, subțiri și reci ca vinele mar-
morei, sau de-un brun arămiu, cald și pofitor ca dulcea coloa-
re a ciocolatei, cu fețe ovale sau prelungi, cu pieptănături linse
sau sburlite ; cu ochiu sfărămături de oglinzi cerești, verziu ca
tremurul frunzei în soare sau fulgere negre, rostogolindu-se ca
privirile de tigru în orbite și apoi fixe și pironitoare, ca uitătura
fascinantă a șarpelui... Toate, totul, întregul, nemărginitul strîns
în două brațe omenești, în brațele lui ! Până acum era doar o

singură femeie, pe care și-o amintea cu o neobișnută claritate în cele mai ascunse amănunțimi ale corpului și sufletului: o vedea parcă la picioare-i și parcă o cerceta cu o lupă uriașă și atotcuprinzătoare, căci o vedea toată deodată, în toate ale ei... O vedea și-i venea să ridă: atita ciudă, pentru atita lucru... când brațele lui puteau cuprinde nemărginitul.

— N'ați mai venit demult pe la noi, domnule, și lucrul ăsta o să te coste amarnic!—il amenință în treacăt, din virful buzelor, silneta înaltă, favorvorită în blănuri a doamnei Ignătescu.

Ea semai îndepărtează câțiva pași, apoi se întoarce și aproape de tot lângă dînsul, din fularul uriaș de castor, picură, iarăși în urechea lui chemarea sfielnică, tremurătoare:—„Mine, la cinci sînt singură...”

Parcă ar mai vrea să spună ceva, dar vocea se oprește de emoție. Ea trecu, dar Manaru rămăsese înecat în atîta zăbucium cît putu vedea doar printr'o ochire fugară, în sufletu-i trecător.—„Sărmanica, ea mă iubește încă!”—șopti el indioșat, amintindu-și din nou, vocea aceea timidă și moale, de parcă ar fi fost udă de lacrimi. Se va duce! Iși strînsese pumnii și se înțînse de umeri cu voluptate reținută. Ah, viața!—făcu el și aruncă din nou privirea de cuceritor, peste mulțimea de capete, peste care forfota dihaniilor imateriale ale întinericului, făcuse să se lase în haite mai compacte...”

Atunci fu deodată o tăcere; apoi trecu ca o rumoare: ori și cum prin urechile lui Manaru a vibrat ca o rumoare. Lumea trotuarului parcă se despică în două, ca să facă loc unei părechi, ce înainta agale spre dînsul, răspunzînd cu simplitate și binevoitor la nefacetatele saluturi. Înainte de a-i zări bine prin negura crescîndă, îi ghici. Cum nu se gîndise niciodată la dîșii?

Erau domnul și doamna Moraru, sau cum li se spunea în orașel: Moraru și Morărița. Se apropiară amîndoi, cu același pas nezorît de nici cea mai mică grijă, legănați de același ritm de glindari, zîmbind cu același zîmbet, care părea că se continuă, de pe buzele unuia, pe buzele celuilalt.

Manaru salută adînc.

Și el n'avu ochi să vadă, decît răspunsul Morăriței: o repede înclinare a capului, mai degrabă o simplă plecare a pleoapelor, pe fața smeadă de întinerie, pe care totuși o simțea atîta strălucitoare în volvura blăniilor și a părului negru, scoțînd cîrlionți ispititori de sub pălărioara ca o căciulită. Și el observă bine: nimic, nici o mișcare în întreaga-i făptură nu tocmai înaltă, nici măcar o ușură mișcare a capului către bărbatul ei și nici a acestuia către dînsa, nici mai apoi când trecură de el, îndreptîndu-se în aburii întunecimii, mînunchi de suflete înfrățite.

Manaru înțelese că ei nu aflaseră deloc sau știau prea puțin, de cele ce se șopteau prin oraș. Altfel oricum, apariția lui solitară în noaptea ce umplea orașelul cu salve surde de neguri i-ar fi făcut să se cutremure, în orice caz, numai de oroare...

El rînji, dar în sufletu-i simți că-și face loc o altfel de licoare; avu impresia că parcă i se muiase ceva în adîncuri.

În urechi—ii răsună vechea și cunoscuta zicală în orașul acesta: se iubesc ca morarul cu morărița... Și toată ființa lui se înfioră de grijă și de bucurie, la răsunetul vag al acestui demult ecou.

— Aici vom poposi puțin!—rînji el din nou, încordînd privirile în noapte și săgetîndu-le drept în spatele doamnei Moraru. I se păru atunci un lucru ciudat: i se păru din cauza întunericului, pe care numai lumina stelelor îi mai trăsnea puțin, i se păru că subț puterea ochilor lui, care o ajungeau din spate, Morărița se oprișe. I se vedeau desigur pașii, mutîndu-se unul după celălalt; dar la oarecare distanță, în negură, pașii aceștia păreau că se mișcă fără să înainteze și silueta fină a Morăriții se străduște zădarnic, să iasă din magnetul puternic ce-o țintue.

Manaru avu exact această părere, pe care dese ori ți-o dă noaptea începîndă sau depărtarea prea mare în zile de arșiță. El își aminti pe Mephisto, oprind pe Margareta la Operă, cu gestul lui magic. Aruncă atunci privirea sus spre stele și plimbă ochii siguri pe liniile frînte ale constelațiilor, ca un vraci pe semnele bizare ale unei cărți sibilice. I se păru că dincolo de noaptea aceasta este o lumină și un foc neisprăvit, care se întrezărește în ciurul întunericului prin lacrimile stelelor; și razele acestora se lungeau până la el în smocuri care-l încununau, iar unele îi pătrundeau drept în ochi și el avu atunci senzația unei contopiri cu infinitul, cu veșnicia, un moment de atîta mulțumire, încît i se păru totul al lui, încît i se păru că numai să vrea și totul ar cădea ca la un semn, la picioare. Crescu atunci atît de arișă la noapte, încît i se păru că dacă ar fi întins mîna cu bastonul ar fi stîns stelele ca un paraclisier cu capacul prăjinei, luminările bisericii, după denie; și i se păru foarte curios acest lucru, cu atît mai mult, cu cît azi toată ziuica nu pusese picătură de vin, rachiu sau bere, pe limbă. Să fi rămas drojdia din ajun care-l lungea și-l scurta astfel?

Nu, era cu totul altceva; Manaru simți cu precizie: era o dispoziție cu totul particulară, licoarea aceia nouă cu totul materială, care i se vărsa în gînd și'n simțuri ca o inspirație... În seara aceasta era înzestrat cu puteri diabolice!

— Toate, toate, toate!—murmură el ca o vrajă,—și parcă poruncindu-și unui gînd șovăelnic. Și își plăcu mult, cînd se văzu boscorodind nemișcat, înfășurat în pardessus-ul, pe care îl înfășurase în juru-i ca pe o togă antică sau o pelerină medievală. Crezu acum că subț magnetul privirii lui, Morarii se opriră, se'ntoarseră și crescură apropiîndu-se de dînsul. Cînd ajanseră dinainte-i ea își refugie în ochii bărbatului, privirea neliniștită de porumbiță, în fața primelor semne ale vijeliei.

Mișcarea aceasta bucură la Manaru: era începutul.

Și îndată piața se udă de lumina felinarelor electrice, care izburîră, șirag brusc, ca o confirmare.

(Sfîrșitul în numărul viitor).

Gib. I. Mihăescu

Disertațiune pentru proști

Pentru defectul oarecum pur științific al lipsei de inteligență e infamant ca un adevărat cusur de caracter? De unde vine „imoralitatea prostiei”? S'ar putea răspunde că în toate aceste cazuri nu-i vorba de un deficit pur și simplu de inteligență, ci numai de unul relativ, și anume de un contrast între pretenții și mijloace. Așa dar numai atunci prostia va fi și o insultă, cînd ea va fi raportată la ambiții ce depășesc puterile proprii. În ea însăși prostia n'ar avea nimic imoral, ci-i doar legată de situația moralmente dezaproabilă a grandomaniei.

Astfel explicată, prostia ar căpăta o nouă înfățișare. Ea nu mai e cusur, ci numai consecința unui cusur. Nu e nici măcar cauza acestuia, ci cel mult rezultatul, sau mai corect indicele, simbolul său arătător. Prostia devine acum semnul exterior care ne desvăluie prezența păcatului, ea însă fiind perfect străină de categoriile morale, și rămînînd un viciu curat intelectual.

Decît, această definiție este inadmisibilă. Căci ce în-samnă, la urma urmelor, o „critică științifică” dacă nu tocmai o asemenea cîntărire a raportului dintre prezențele și forțele reale ale autorului criticat? Deosebirea stă doar în aceia că în loc numai de a se *afirma* acest excedent de vanitate personală, el, pe deasupra *se și dovedește*; așa că acuzația ar urma să fie doar și mai gravă. Și totuși,—rezultat deconcertant—nimic din toată această demonstrație de incompetență n'are caracter injurios. Oricît ar fi de drastică denunțarea, ea nu-i percepută ca o incriminare.

Dacă însă, dimpotrivă, și pe dată ce pronunțăm cuvîntul prostie—cu dovezi sau fără dovezi—el va fi înregistrat ca o dureroasă jignire, discreditul moral lovînd cu necesitate pe acuzat dacă nu se disculpă, pe acuzator dacă acesta se dovedește a fi calom-

niat. Așa că, disociind prostia propriu zisă de simpla grandomanie, constatăm că oprobiul este mai riguros pentru cea dintâi, și mai benign pentru cea de a doua (care de altfel poate fi foarte adesea chiar achitată prin asimilarea ei cu o „demnitate” ceva mai solemn înțeleasă). Se poate deci vedea că ceiace-i stigmatizat de opinia publică este nu suficiența morală, ci insuficiența intelectuală, purul și simplul deficit de deșteptăciune.

Intrebarea dintâi revine atunci întregă : De unde vine imoralitatea prostiei ? Pentruce această afacere oarecum privată și personală, relevă în fond, și de conștiința colectivă ? Pentruce „lumea” se amestecă în această chestie de logică strict individuală ? Și dacă în compoziția prostiei intră și elemente morale, întrucât acest nobil defect al aproapelui își are rădăcini în viața socială ?

* * *

Dacă ne consultăm, fiecare, experiența proprie, și căutăm a ne aminti de indignările trecute de care am fost cuprinși în fața prostiei semenilor noștri,—vom întâlni un sentiment dominant: impresia că ne aflăm atunci în fața nu a unei lipse, nu a unei insuficiențe, ci a unei *astupări*. Incomprehensiunea prostului nu seamănă cu o absență naturală, ci cu o accidentală incuier. Ideile necesare înțelegerii au început prin a curge, o bucată de vreme, dar robinetul parcă s’ar fi fost închis. În fața imbecilității congenitale sau a cretinismului absolut nu avem decit bunătate și constatări curat-științifice. În fața prostiei însă simțim cuprinși de o caracteristică exasperare. De ce ? Pentru că prost’a este mai întâiu de toate o decepție —am spune chiar o păcălire a noastră înșine. Ne-am lăsat înșelați de începuturile onorabile ale judecății interlocutorului. Am debutat prin a ne osteni cu argumentări și obiecțiuni la care acesta părea adaptat. Și, deodată, am dat peste un punct mort : individul parcă nu mai vorbește același limbă ca noi, deși întrebuințează aceleași cuvinte. Repetă cu obstinție acele două-trei concluzii care îi serviseră de premise. În fața noilor noastre eforturi, se silește a pricepe, ne urmărește, câteodată se agasează din pricina încordării, pentruca, în cele din urmă, și ca o destindere, să revină la ideile lui pe care le va spune din nou mereu, ca învățate pe dinafară. Avem atunci cele două impresii care nu lipsesc niciodată dintr’o conversație cu un prost : impresia că am vorbit de geaba, și acela că mintea partenerului, după ce o bucată de vreme a mers înainte, ascendent, deodată prinde a se învîrți în loc.

Și să se observe, nu-l un „cerc vicios” cum sînt acelea din cărțile de logică, ca de exemplu :

Siracuzanii sînt mincinoși.

Cînd un Siracuzan spune că minte, el spune adevărul

Deci minte,

Deci spune adevărul,

Deci etc. etc..

Acest procedeu este logicește corect,—sau în tot cazul câtă a respecta canoanele gîndirii raționale.

Dar prostia este altceva. Cînd, de pildă, cineva se plîngea de trista soartă a sorei noastre Franța care ajunsese atît de rău încît își lăsase finanțele a fi cîrmuite de un trădător cum e Cail-
laux, și cînd noi astăzi începem a-i arăta că acest om n'are nici-o vină, că-l un excelent patriot, că toată intelectualitatea fran-
ceză i-o recunoaște, că în procesul ce i s'a intentat a fost achit-
tat de chiar dușmanii săi,—interlocutorul nostru da din cap a-
probativ, cerea lămuriri de detalii, puneri la punct ale cutărui
fapt secundar, în sfîrșit părea a „lua parte“ la ostenele noastre.

Deodată însă, și fără a ne lăsa să ghicim cînd, unde și cum s'a făcut schimbarea de macaz intelectual, fără a ne permite să aflăm motivele conversiunii sale de metodă—îl vedem subit adăogînd, cu securitatea omului care depune o concluzie necesară: „In definitiv, nu găseau Francezii să pună ministru pe altcineva decît pe acel care a luat bani dela Nemți ca să-și tradeze țara?“

Să se observe, este o mare deosebire între personagiul des-
criș mai sus și acele suflete simple care nici nu-și pot măcar stă-
pîni reflexele, și care nu reușesc a pronunța numele vre-unului om
politic odios, fără a scăpa și acompaniamentul afectiv al anti-
patiei lor. Celace-l însă interesant în cazul care ne preocupă
nu-l reacțiunea instinctivă pro sau contra cutărei probleme; a-
ceasta-l un lucru curent de „logică socială“ și de „judecată de
autoritate“. Particularitatea prostului stă în faptul că *începe
prin a ne urma*, prin a se ține de logica noastră, pentruca, fără
soluție de continuitate, să alunece pe tărîmul automatismului și
al imperativelor categorice. Avem, în comerțul cu proștii, aceia-
și senzație neliniștitoare ca și în acela cu nebunii. Același
deraiere care pe nesimțite îl face să derezoneze. Vorbeam la
început de astupare și inculere? Este tocmai aceasta. Drumul
gîndirii, un moment larg deschis cătră orizonturile infinite ale
deducțiilor fără număr permise de logica cea corect practi-
cată—prinde încetul cu încetul a coti, luînd direcția circonferen-
ței, pentru a se învîrți în loc la nesfîrșit. Este tocmai acea în-
chisoare circulară caracteristică stărilor de psihastenie, care și
ele încep cu o fază de bun simț rectiliniu, pentru a degenera ul-
terior, pentru a o „scriși“—cum foarte plastic se spune în vor-
birea populară. Fără multă teamă de a greși, putem defini
prostia o psihoză normală și excepțional de adaptată realității—

lor curente. Pierre Janet numea nebunia „*une perte de la fonction du réel*”. Nu știu dacă n'ar fi corect a crede că prostia e poate o hipertrofie a acestei funcțiuni...

În altă ordine de idei, prostia am văzut că nu-i la dreptul vorbind o stare, ci o transformare, o devenire. E capitularea gândirii personale în fața puterii automatismelor diverse; un duel între logica individuală și imperativele categorice, cu acest detaliu pitoresc în plus că înfringerea are loc pe nesimțite, în mod aproape artistic, cu continuitatea proprie perfecțiunii. Pregătire savantă care face posibilă mistificarea noastră și deci, indirect, și evoluția interlocutorului dela cugetarea rațională la cea autoritativă. Și chiar dacă ar fi incorect a spune că în această dezbatere contradictorie avem în realitate nu un prost, ci doi—este totuși exact a afirma că prostia unuia este indisolubil legată și reciproc condiționată de picileala celuilalt. *Inde ira...*

Prostia ne apare acum ca rivalitatea dintre ceiace-i individual și ceiace-i social în personalitatea omenească, cu triumful celui din urmă element. E victoria lozincilor gregare asupra gândirii proprii. Dar nu o victorie, ca oricare alta, ci una care începe printr'o logică veritabilă pentruca numai apoi, fără brâscheță, fără hopuri și conflicte sufletești, să evolueze către automatismul prejudecăților sociale. Nu este prostie atunci când din capul locului, se începe cu acestea din urmă, nici când „reprezentările colective” înving după o luptă corneliană oarecare. Prostia nu-i dramatică, ci lină și insinuantă. Ea e mai presus de toate o netezire de teren în folosul societății. Simpla slugărnicie în fața opiniilor prestabilite poate deveni revoluționară—când aceste opinii sînt mai multe și adverse;—în tot cazul tragică și patetică. Prostia—ea,—nu poate fi nimic din toate acestea. O putem mai degrabă numi *sfîntă*, căci seamănă mult cu *grația* aceia ce vine să încroneze eforturile noastre spre diavol—care în speță, și după cum am văzut, iese obligatoriu picilit...

* * *

Prostia este mijlocul infallibil de nimicire pe cale pacifică a eforturilor gândirii personale. Iată de ce ea e o categorie relativ recentă, apărută odată cu începuturile individualismului pe care îl presupune.

În vremea cînd logica era în principal colectivă; cînd conflictul sufletesc se rezuma la duelul între două imperative egale de sociale—ca în psihologia eroului tragediilor antice—problema prostiei nu se putea pune încă. Și veacuri de-a-urmea, omenirea a trăit fără a cunoaște fauna pitorească și insuportabilă a proștilor, de care ne putem fâli ca de una din cele mai moderne invenții ale civilizațiilor individualiste...

* * *

Întru apărarea unui punct de vedere există două căi: logica și violența. Dar mai e o a treia, tot odată alogică ca cea de a doua, și pașnică ca cea dintâi. Este mobilizarea generală a prostilor. Am văzut cum prostia consistă în a osteni în mod sistematic, perfid și infailibil eforturile argumentărilor raționaliste. Este chiar amuzant și venerabil cum prostul după ce a refuzat de a pricepe cutare obiecțiune, silindu-te a o mai explica a doua oară—începe a se arăta obosit și agasat, avînd aerul a-ți reproșa că te repeți!.. Și astfel, obligîndu-și interlocutorul să „bată apa în piuă”, lucrează anticipat la crearea acelei atmosfere de învîrtire în loc caracteristică desnodămîntului. Și această ultimă fază a procesului, („faza circulară” am putea-o numi) găsește pe partener istovit, desgustat de propriile sale idei pe care le-a văzut degradate, prostituate, devalorizate—și el însuși pradă unui acces tardiv de neputincioasă indignare, care, în cele din urmă degenerează în conștientul sentiment de lașitate, în nevoia de fugă, de scăpare... Cu toții am trecut prin această stare de completă capitulare în fața acelui lucru minunat și sfînt care este prostia autentică și întreprinzătoare...

De multe ori, succesul persuasiv al unui personaj a cărui ascensiune socială pare misterioasă se explică numai prin posedarea facultății acesteia de a putea steriliza orice silogism și orice argument experimental prin alunecarea dibace spre panteonul închis al ideilor colective. Nici o armă nu o întrece pe aceasta în eficacitate, și nici un arivism nu mai rămîne neexplicat atunci cînd face uz de ea.

Bergson definise inteligența „le meilleur moyen de se tirer d'affaire”. Se pare că există un altul, încă și mai bun. Deșteptăciunea poate cel mult pricepe și explica pe proști. Prostul, el, poate mai mult, de vreme ce este în stare a păcăli pe cei inteligenți, a convinge pe aproape toată lumea și a birui în toate situațiile.

Adevărul care servește drept fundament funcționării prostiei este de o extremă simplitate și se poate enunța astfel:

Idelle personale, argumentele logicei raționale *nu suportă repetiția*. Procesul-ul logic este o înlăntuire, o evoluție, o continuare și o devenire. Dimpotrivă: idelle sociale, prejudecățile morale, imperativele colective sînt tocmai făcute ca să dureze, ca să se conserve. Napoleon n'a spus oare că singura figură stilistică eficace de care poate uza omul de stat este repetiția? Ea nu numai că nu-i potrivnică, dar e chiar amică bună idellor de autoritate.

Pe temelul acestei situații, exercitarea prostiei va consta dintr'o largă și metodică întrebuintare a repetiției, care va ofili

sistematic eforturile gândirii logice, netezind pe nesimțite terenul pentru jocul circular și automatizat al principiilor sociale ce nu se tem de uzura repetiției.

* * *

Insfirșit, ca orice forță din Univers, prostia se poate, dacă nu capta și industrializa, dar cel puțin reconstitui sintetic. Și nu-i nimic mai inteligent, mai economic și mai remunerator decât de a simula atitudinile și procedeele prostiei naturale. De pe acum există chiar un derivat al acesteia care a izbutit să intre în comerțul oamenilor. Este *politefa*, adică o anumită politeță, aceea a celor ce știu că având aerul de a nu pricepe cusururile altora și de a îneca orice critică a aproapelui în vagul formulelor stereotipe—își construiesc o adevărată mașină producătoare de comodități economice și morale infinite...

D. I. Suchianu

Orașe mari

Dacă noțiunea de „oraș“ n'a fost încă definită, toată lumea însă e de acord în a denumi *orașe mari* pe acelea care au mai mult de 100.000 locuitori. În clasificarea localităților, s'a luat de bază până acum un singur element: numărul locuitorilor. Astfel, în Statele Unite ale Americii, se consideră oraș orice localitate cu cel puțin 8.000 suflete; iar statistica oficială în Germania, împarte localitățile în trei categorii: *orășele* (orașe mici), cele cu 5.000—20.000 locuitori; *orașe mijlocii*, cele cu 20.000—100.000 loc. și *orașe mari*, centrele cu o populație mai mare decât 100.000 locuitori. Evident că nu mulțimea locuitorilor este elementul deciziv caracteristic al unui oraș. La noi, de pildă, se găsesc sate cu populație de 12.000—15.000 suflete. După cum, pe de altă parte, există localități în Occident cu număr mic de locuitori, dar cu adevărată viață orășenească în ele.

În timpurile noastre, orașele au căpătat dezvoltări extraordinare, de când viața economică a intrat în faza capitalistă, în urma marilor invenții tehnice (mașinile cu aburi și aplicațiile lor) ce s'au făcut cătră sfirșitul secolului al 18 lea. În tot secolul al 19-lea, „secolul industrializării“, producerea de bunuri devine enormă, popoarele prosperă și populația crește în proporții nebănuite mai înainte, populația rurală este aspirată în centrele industriale, mijloacele de transport devin din ce în ce mai numeroase și mai rezezi, globul întreg e încins într'o rețea de căi ferate și de căi navigabile, care au stabilit legătura de dependență între toate statele pământului. Iar între orașele mari, și-au făcut apariția acele focare imense de civilizație, cultură și mizerie: orașele *uriae*, de milioane, care au un rol covârșitor în viața organizată a planetel.

Numai în China, au existat orașe de sate de mii de locuitori, precum și orașe de milioane (Peking). Când Marco Polo a

povestit contemporanilor săi despre orașele uriașe văzute de ei în China, a sîrnit numai neîncredere și uimire și și-a căpătat porecla de „Il Millione”. Astfel, în antichitate și în Evul Mediu, nu s’au cunoscut orașe mari, de milioane de locuitori. Probabil că numai Roma, pe vremea lui Octavian August, a avut un milion de suflete; iar Babilonul n’a avut decît 7—800,000 locuitori. Se poate spune, că în toată istoria omenirii nu se pomenește decît de orașe mari, izolate, cu o populație mai mică decît un milion, cu evoluție lentă și cerinți reduse și care erau reședinți politice și cetăți fortificate.

Cele mai multe din vechile orașe erau creații artificiale, căci luau naștere după bunul plac al despoților. Și chiar în timpurile moderne, unele orașe și-au găsit ființă în același mod: Petersburgul; orașele de reședință din Germania (Fürstenstädte).. La Egipteni, capitalele se schimbau cu faraonii. Dintre capitalele Egiptului, numai Memfis a avut durată mai mare, împreună cu centrul religios Teba. Înainte vreme, nici un oraș nu se putea dezvolta fără a fi întărit, ca să poată fi apărat în caz de invazii. Putința unei lesnicioase organizări a apărării era hotărîtoare în alegerea amplasamentului unui oraș. *Aristotel* spunea că un oraș trebuie să fie astfel alcătuit, ca să dea siguranță și fericire cetățenilor; iar la alegerea locului pentru un oraș, trebuie să fie consultați și strategii. Unele orașe ca Roma, Atena, Troia au fost situate la 8—10 km. de mare, numai ca să poată fi apărate de pirați. Acolo unde fertilitatea solului impunea creierea unui oraș (Babilonul), s’au ridicat enorme apărări artificiale executate de sclavi. După *Herodot*, zidurile Babilonului ar fi format o centură cu 100 de porți și cu laturi de 22 km. celace e exagerat, căci în realitate laturile aveau lungimi numai de 3—4 km. Oricum, incinta Babilonului a fost așa de mare, că în ea ar fi încăput toate orașele celebre ale antichității: Roma, Atena, Siracuză, Efes, Teba, Alexandria, Sparta, Cartagena, Tir... Acest lucru nu înseamnă însă că toată incinta Babilonului avea o rețea de străzi, în felul orașelor de astăzi. Căci cea mai mare parte din acea incintă era ocupată de grădini și cîmpuri de cultură, necesare alimentării orașului. Mai toate orașele asiriene au fost înzestrate cu centuri de ziduri.

La orașele vechi cu poziții naturale, avantajoase apărării, —se vedește principiul: pe înălțimi se găsește orașul întărit fortificat; iar jos se află orașul deschis, cu caracter de provizorat, cu locuinți simple, primitive. Pretutindeni, și atît în antichitate cît și în Evul Mediu, primele aglomerații omenești se dezvoltă numai pe locuri întărite și deaceia în denumirea multor orașe intră cuvintele *fels, burg, borough, stein*... În această primă fază de dezvoltare a orașelor (faza apărării), planurile orașelor erau mai toate neregulate, apropiate configurației terenului. Și numai în epoci mai liniștite, cînd se putea dezvolta negoțul,—au luat

naștere orașe și în văi și la mare, pe traseul marilor artere de circulație. Planul acestor orașe de șes a fost mai întotdeauna regulat. *Aristotel* a rezumat astfel caracterele mai de samă pentru un oraș sistematizat: poziție sănătoasă, apă bună, legături convenabile cu marea și uscatul, plan regulat și clar pentru străzi, pește libere și edificii publice impozante.

La Greci, orașele se confundau cu statele. Punctul central al orașului îl forma piața—agora,—dela care porneau străzi regulate în două direcții perpendiculare. Cu alți termeni, zicem că rețeaua de străzi era de *sistem dreptunghiular*. Piața servea pentru negoț și pentru adunările cetățenilor. Ca și teatrele și băile, piața trebuia să cuprindă în ea toată populația orașului. Căci pe acele vremuri, o populație de 10.000 locuitori pentru un oraș era un număr normal * Geograful *Strabo* admira geniul grecesc în alegerea și amenajarea orașelor.

Arta grecească de construcție a orașelor ajunge la apogeu în timpul lui Pericle. În această epocă, Atena capătă aspect de oraș propriu zis. Sparta a fost întotdeauna numai un maresat. În sec. VI, înainte de era creștină, Atena obține un zid de centură care este lărgit în secolul următor, sub Temistocle. Pe Acropole s'a înființat agora. La 440, se ridică pe Acropole Partenonul de către *Ictinos* și *Callicrates*; iar la 435 a. Chr., s'au clădit propileele din marmoră, aur și fildeș, de către *Mnesicles*. Portul Pireu a fost construit după proiectul celui mai mare constructor de orașe al antichității: *Hippodamus* din Milet, elevul lui Pitagora. Iată caracteristica operii lui Hippodamus: piața (agora) era înconjurată cu hale: străzile erau dispuse tot după sistemul dreptunghiular, dar cu lățimi până la 30 metri; teatre și temple închideau perspectivele străzilor.

Introducerea de mari lățimi pentru străzi a fost o inovație pentru acele vremuri. Căci pe atunci lățimea străzilor varia între 4 și 7 metri. Cele mai multe străzi aveau rigole de scurgere a apelor, în axul lor. Circulația în vechile orașe era foarte redusă. Întrebuințarea trăsurilor constituia un privilegiu. Și trotuarele și-au făcut apariția tirziu. În Roma, sub Octavian August, cea mai lată stradă avea numai 6,5 m. și cele mai importante și mai frecventate străzi (Via Tuscus și Via Ingaris) aveau numai 4,5 și 5,5 metri lățime.

După sistemul lui Hippodamus, s'au clădit și orașele Rodos, Kos, Priene. Iar în Egipt, după proiectul constructorului *Dinocrates*, elevul lui Hippodamus, a luat ființă orașul Alexandria ** pe la anul 322 a. Chr. cu străzi principale de lățimi mari (până la 30 metri), împodobite—după geograful *Strabo*—cu colonade,

* Orașul Corint a atins maximum de 70-80.000 locuitori. Iar Atena cu portul Pireu a ajuns la maximum 150-200.000 locuitori.

** Antiochia, Selenkia și Alexandria au numărat până la jumătate de milion de suflete.

în tot lungul lor. Străzi cu adevărat monumentale au avut, în primul rând, orașele Antiochia și Palmira. Străzi înfrumusețate în colonade au avut multe orașe din Siria și Asia Mică: Cesarea, Sebastia, Iericho, Pergamon, Soli, Efes...

Constructorii romani erau pricepuți în alegerea amplasamentului unui oraș, în ce privește situația strategică, igienică și comercială. În multe cazuri, creațiile lor sînt chiar estetice. Dar ei rămîn inferiori constructorilor greci. Cași la Greci, planurile orașelor romane nu se întocmeau după configurația terenului, ci terenul se adapta (cu mari greutăți) la dispozițiile de rețele de străzi consacrate. Și anume, dispozițiile de orașe romane derivă din forma regulată a lagărului: castra. În Turin, Verona, Florența, Colonia... se pot încă recunoaște, în mijlocul orașului, vechile dispoziții romane. Planuri neregulate au avut numai vechile orașe, care s'au dezvoltat încetul cu încetul (Roma, Pompei). Piața la Romani, *forum*, era înconjurată de temple, basilici și înfrumusețată cu statui, coloane și arcuri de triumf.

În vechea Romă au existat 18 scuaruri publice și 30 parcuri și grădini. Băile puteau să cuprindă deodată 62.800 cetățeni. Numai în termele lui Caracalla se consumau zilnic 70.000 metri cubi de apă, adică aproape cît consumația zilnică a Bucureștilor. Pe vremea cînd Roma avea un milion de suflete, înălțimea caselor era mai mare de 20 metri, iar numărul etajelor era de 10—12; specula terenurilor a fost înfloritoare, iar în locuinți erau mari aglomerații de suflete.

* * *

În Evul Mediu, vechile civilizații pier și chiar Roma, „cetatea eternă”, încetează de a mai fi oraș mare. Până în secolul al 12-lea, în toată Europa, numai Constantinopolul a fost singurul oraș cu o populație mai mare decît 100.000 locuitori. După ce năvălirile barbarilor încetează, încep iarăși a lua ființă și a se dezvolta așezările pașnice orășenești. Satele au acum viață proprie țărănească, furnizînd materii brute orașelor, unde se dezvoltă meșteșugurile felurite și comerțul. În Occident, Parisul devine oraș mare abia în secolul al 13-lea; iar Londra, în 1377, nu avea decît 45.000 suflete. În această epocă, iau naștere mai toate orașele din Germania: în timp de patru secole, se întemeiază aproape 2500 de orașe germane. În 1400, existau tot atîtea orașe în Germania ca și astăzi. Din cauza centurilor de fortificație, incintele orașelor erau relativ mici, și cînd dezvoltarea unui oraș reclama extinderea lui, se ridicau fortificații mai depărtate, iar în locul celor vechi se înfiltau inele de bulevarde. Numărul locuitorilor în orașe nu era prea mare: maximum 25.000 suflete. Astfel, Lipsca, la sfîrșitul secolului al 16-lea, nu avea decît 15.000 locuitori. Lipsa de căi de comunicație, existența vămile, războaiele îndelungate,

epidemii groaznice: iată atâtea obstacole care opreau prosperarea orașelor. Din cauza mortalităților enorme, li se ziceau orașelor: „mormintele genului omenesc“.

Orașele aveau plan neregulat și aspect pitoresc, cu piețe arhitectonic închise și cu clădiri de mărimi și forme foarte variate. În această epocă zbuciumată și semi-barbară, a apărut și stilul gotic (ogival) și e așa de curios ca contribuția Evului Mediu în înfrumusețarea orașelor cu clădiri monumentale să fie așa de importantă.

Dar până în timpul Renașterii, nu se poate vorbi de construcții sistematice și estetice de orașe. Și cei dintâi, constructorii italieni caută să dea orașelor forme estetice, de o perfectă simetrie. Regularitatea și simetria din stilul clădirilor au fost impuse și așezărilor orașenești. Orașele italiene în secolul al 16-lea rivalizează în străzi rectilinii de lățimi mari. Și chiar de atunci s'au formulat unele norme, care astăzi sînt considerate ca principii în arta amenajării orașelor. Astfel, *Leone Battista Alberti* preconiza că pentru străzi secundare e bine, din motive practice și estetice, să li se dea forme curbe, spre a varia și închide perspectivele, a mări jocul de umbre și a pune piedici vînturilor. Dar aceste lecții judicioase n'au avut pe acea vreme nici un ecou. *Leonardo Da Vinci* enunță cel dintâlu principiu, care astăzi e ținut în seamă în mai toate orașele pămîntului din zona temperată: pentru aer și lumină, înălțimea clădirilor nu trebuie să fie mai mare decît lățimea străzilor.

În timpul Renașterii, se execută în Italia mari lucrări monumentale, de înfrumusețarea orașelor, de cătră arhitecți celebri, între care și Michel Angelo.

Din Italia, stilul orașenesc al Renașterii se răspîndește în toată Europa.

În 1500, existau în toată Europa 7 orașe mari. Numărul lor crește în 1600, la 13; iar în 1700, abia la 14. Parisul în 1600 avea deja 230.000 locuitori; iar Londra devine primul oraș al Europei, cu 250.000 suflete.

Piețele stelate cu străzi radiale se răspîndesc din Italia în Franța, mai întălu în stilul grădinilor. Și *Le Nôtre* a creiat asemenea dispoziții geometrice, întotdeauna variate, pentru Versailles, Trianon, Saint Germain, Champs Elysées. Stilul grădinilor a influențat apoi stilul construcțiilor orașănești. Parisul se mărește sub Ludovic al 14-lea, cu 80 de străzi și 33 de biserici. În același timp se dezvoltă pe scară mare orașul rezidențial Versailles, care a servit apoi de model pentru toată Europa, Spania, Portugalia, Anglia, Rusia (Petersburg). Dar mai ales în Germania, după exemplul din Versailles, apar orașele de reședință (Füstenstädte), cu caracter impozant, clar, monumental, ca în creațiile Regelui-Soare.

La 2 Septembrie 1666, un groaznic incendiu, care la naș-

tere de la o brutărie și ține patru zile, distruge din Londra: 89 de biserici, 4 porți ale orașului, 13.200 case și 460 străzi. Rectificarea Londrei s'a făcut după planurile astronomului *Sir Christofer Wren*, cărui i se mai datorește monumentală catedrală *St. Paul*.

* * *

Anglia este prima țară, care pășește pe calea industrializării încă de la sfârșitul veacului al XVIII-lea, în urma invenției mașinilor de aburi și a mașinilor de țesut, cu care industria textilă a luat dezvoltări cu adevărat considerabile. Răspîndindu-se fabricile și înmulțindu-se populația, starea de necurătenie a râurilor din Anglia a trebuit să fie simțită imediat, mai ales că râurile insulei britanice au debit relativ mic, ca fiind de lungimi mici și avînd bazine de alimentare de suprafață redusă. În aceste condiții, Anglia a fost nevoită cea dintâi să ia măsuri de asanarea aglomerațiilor industriale și în adevăr, se poate spune că toată tehnica edilitară este o știință englezească. În 1700, Anglia avea numai un singur oraș mare. În 1870, ea are 18 orașe mari; în 1890, 26 orașe mari și astăzi ea numără mai mult de 45.

Pe continent, Franța intră cea dintâi pe calea industrializării. Dar din cauza epocii războinice napoleoniene, abia în a doua jumătate a veacului al 19-lea dezvoltarea marilor orașe la proporțiile cele mai mari, odată cu răspîndirea și perfecționarea căilor ferate.

În 1801, numărul marilor orașe, în toată Europa, era de 21. În 1850, el se dublează. În 1870, existau 70 de orașe mari, cu o populație totală de 20 milioane locuitori. După războiul franco-german, începe industrializarea Germaniei, care în scurt timp devine un formidabil „stat mondial”. În 1880, Europa numără 95 orașe mari; 1896, 121 orașe mari, cu o populație totală de 37 milioane suflete; iar în 1902, numărul orașelor mari europene ajunge la 149.

La sfârșitul secolului al 18-lea, Germania poseda un singur oraș mare: Berlinul; iar Hamburgul se apropia de 100.000 locuitori. În 1850, numărul orașelor mari germane devine 5; în 1871: 8; în 1880: 15; în 1890: 25; în 1900: 33; și 1905: 41.

În 1855, Germania era egală cu Franța în populație și astăzi ea ocupă loc imediat după Rusia și Statele Unite; iar Franța nu mai ocupă locul al doilea ca în 1855, ci al șaptelea. Franța prin proporția locuitorilor dela sate față de centrele urbane, prin bogăția și înalta treaptă culturală a populației și în fine, prin cifra populației rămasă staționară, — se poate considera ca o țară în echilibru. Dacă în Anglia mai mult de 80 la sută din populație locuiește în orașe, în Franța populația orășănească formează numai 36 la sută din totalul ei. În Germania, la 1867,

trăiau în orașe $\frac{1}{3}$ din locuitorii ei; în 1880, populația orășănească devine 41,4 la sută din totalul populației; iar în 1900, devine 54,3 la sută.

În 1880, Berlinul avea 150.000 suflete și Colonia: 46.000. În 1900, aceleași orașe au respectiv 1.800.000 și 300.000 loc. În 1840, Germania avea numai 500 de km. de cale ferată; iar în 1870, existau 18.000 km. și în 1900: 68.000 km., pe care călătoresc anual peste 800 milioane de pasageri. În 1871, foburgurile Berlinului aveau în total 45 mil suflete. În 1895, populația lor devine 380.000 locuitori și în 1905: 800.000 locuitori. În mai puțin de 50 ani, Germania ajunge o țară industrială de primul ordin, țară a universităților și a marilor orașe. Asupra acestor prefaceri, d. C. Stere vorbește astfel: „Până la 1871, Germania era constituită dintr'un număr de state agricole cu o populație totală de 41 milioane. Dar dela această dată, imperiul proclamat la Versailles începe să se transforme într'un stat industrial și numai în două decenii, până la 1890, când comerțul anual exterior al Germaniei se urcă la $7\frac{1}{2}$ miliarde mărci aur, populația ei se sporește cu 8 milioane de suflete, devenind 49 milioane. Din acest moment, forțele producătoare ale Germaniei continuă să crească vertiginos; ea se ridică ca un nou și formidabil *stat mondial* și într'o altă perioadă de 20 de ani, până la 1910, comerțul ei exterior trece peste 20 miliarde; iar populația se înmulțește cu 16 milioane, ajungând la 65 milioane”. În aceste condiții, necesitățile de construcție a noi clădiri de locuit ajunseser anual la peste un miliard de mărci-aur.

În jumătatea din urmă a secolului trecut în toate țările mari, precum Rusia și Japonia, prefacerile au fost considerabile. Dar mai ales în Statele Unite ale Americii, dezvoltarea orașelor a fost formidabilă. Până la 1903, în interval de 90 ani, Statele Unite ajung dela un oraș mare, la 39 orașe mari. În 1910, populația urbană a Statelor Unite era mai mică decât cea rurală cu 7 milioane de suflete, la un total de 92 milioane; pe când în 1920, populația orășănească depășește cu 4 milioane pe cea rurală, la un total de 108 milioane locuitori. În 1920, Statele Unite au 10 orașe cu o populație de milioane, New York-ul fiind astăzi cel mai mare oraș al lumii.

Iată și modul de dezvoltare a capitalei noastre.

În 1860, Bucureștii aveau 120.000 locuitori. În 1872, populația este de 177.645; în 1903, devine 289.104; în 1910: 325.000; în 1912: 342.000; în 1915: 400.000; în 1919: 500.000 și în 1921: 650.000 locuitori.

* * *

Extraordinarele lucrări urbanistice care au trebuit să se execute în ultimii 120 de ani, au fost în general simpliste și nees-

tetice și mai ales lucrările din prima jumătate a secolului trecut au avut aceste caractere. Enorme orașe americane ca și extensiunile orașelor germane au luat ființă după sistemul dreptunghiular, cu străzi în două direcții perpendiculare, fără nici o legătură cu configurația terenului, și cu lățimi mari de străzi chiar și în cartierele de locuit. În aceste dezvoltări orășănești s'a avut în vedere în primul loc, ca prin noile sistematizări să se rezolve numai problema circulației. Rezultatele acestor concepții simpliste au fost foarte funeste.

În unele orașe americane, trecerile dela o stradă la alta se fac uneori cu funiculare, ascensoare sau scări enorme, tocmai fiindcă rețeaua de străzi nu e apropiată configurației terenului. Tot în America, s'au dezvoltat clădirile în înălțime, în mod cu totul exagerat. Căci marile case de raport cuprind cite 100 de locuinți.

În Germania, lățimile prea mari de străzi au cauzat scumpețea terenurilor și deci a locuințelor. Încăperile etajelor superioare sînt suprapopulate, așa că condițiile de trai ale claselor muncitoare dela orașe sînt cit se poate de mizerabile. Tot în orașele germane, specula terenurilor și a locuințelor a fost mai înfloritoare ca oriunde: aici, și-au făcut apariția „căzărmiile de închiriat“, care cuprind mai mult de 20 de locuinți. De fiecare casă din Berlin revin 80 de suflete și există o casă de raport pe Ackerstrasse, care cuprinde 3000 de suflete.

Cătră sfîrșitul secolului trecut, în contra acestor creații simpliste, neestetice și nehygienice, s'a produs o reacțiune puternică în toate marile orașe. Ultimile lucrări urbanistice sînt deosebit de îngrijite și mai ales în America, lucrările orășănești de astăzi strălucesc prin îndrăzneală, ampoare și măreție. Din cercetările lucrărilor urbanistice din trecut și din studiarea complexelor probleme orășănești, a luat naștere o nouă disciplină științifică: *urbanism* sau *urbanistică*. În toate țările și în toate marile orașe, există astăzi o intensă mișcare urbanistică: catedre speciale în învățămîntul tehnic superior, școli speciale, reviste de urbanistică, legi de amenajări și sistematizări de orașe, asociații de studii, societăți de arhitecți urbanisți, unloni de orașe, expoziții internaționale de urbanistică, muzee și ateliere municipale, societăți pentru orașe-grădini etc.

Între marile prefaceri orășănești ale secolului trecut, primul loc îl are transformarea Parisului, efectuată în intervalul 1852—1870, sub baronul *Haussmann*. În labirintul de străzi mici, înguste și pitorești, s'au introdus străzi largi, pentru *aerisirea* orașului și pentru adaptarea lui cerințelor moderne. Rezultatele obținute aici sînt incomparabile față cu cele căpătate în alte părți. Căci în Paris era încă o tradiție vie pentru construcții și apoi trecutul lăsase orașului contribuții neprețuite, peste care nu se putea trece și care au constituit elemente decizive în noile proiecte. Influența acestui stil francez s'a resimțit pe toată supra-

fața pământului și se resimte și în prezent în unele proiecte americane.

* * *

Astăzi, orașele mari sînt îngrămădite în zona temperată a pământului, în țările de cultură și civilizație, la altitudini mici și cu condiții prielnice pentru dezvoltarea industriei și comerțului.

Dincolo de cercul polar de Nord, nu există nici o localitate mai mare de 10.000 locuitori. Nivelul deasupra mării, pentru orașele mari, este în general foarte mic: subț +100 metri. În Germania, numai orașul München are cota +500 m. În Statele Unite, $\frac{1}{5}$ din populație trăia, în 1900, în localități de un nivel subț +30 m. Iar $\frac{3}{4}$ din populație, în centre cu o cotă subț +300 m. și toate orașele comerciale și industriale au un nivel subț +150 m.. Cele mai înalte puncte locuite, le formează oțeturile de turisți și observatoarele astronomice.

Mai toate orașele moderne sînt specializate, în sensul că au unul sau mai multe caractere predominante: centre administrative sau politice (capitale), centre industriale, comerciale, climatice, balneare, religioase, porturi, noduri de căi ferate etc.. Orașele de milioane își datoresc ființa și prosperarea lor condițiilor particulare, care înlesnesc dezvoltarea de aglomerații cu caractere multiple. Așa, de pildă, capitalele pur politice nu au dezvoltări prea mari: Washington-ul este al 15-lea oraș al Uniunii; iar New-York, Chicago și Philadelphia nu sînt capitale nici măcar în statele respective. Și apoi, capitalele politice sînt schimbătoare (Rusia și Spania). Orașe mari industriale se vor dezvolta în regiuni miniere și lângă marile căderi de apă. Căile de comunicație deasemenea înlesnesc înființarea și dezvoltarea de orașe. Astfel, localitatea *Crewe* din Anglia avea acum 70 de ani numai 4 case și astăzi are mai mult de 50.000 locuitori, numai fiindcă este un nod de cale ferată. În ce privește căile navigabile: se vor înființa orașe în punctele, unde fluviile devin navigabile (Ulm, Nijni-Novgorod): la istmuri și strîmtori; la lacuri mari, unde concură și mari artere radiale, de pe uscat (Chicago); la confluența sau gura rîurilor, de unde numiri de orașe terminate în *-mouth*, *-munde*, *-ust*.

* * *

Punctele de deosebire dintre orașele moderne și cele de mai înainte, le-am putea rezuma astfel. La orașele moderne, factorul politic și necesitatea apărării nu mai au rol precumpănitor; în schimb posibilitatea industrializării și a transporturilor rezezi de apă și uscat sînt decizive astăzi în dezvoltarea marilor orașe. Putem spune că orașele moderne au caracter cen-

trifugal, intrucit centrul lor este rezervat cartierului de afaceri: *city*; pe cită vreme la orașele vechi, centrul lor de gravitate îl formau castelele de reședință, agora sau forum. În orașele mari moderne, cartierele sînt specializate: cartier de afaceri, cartier de locuit, cartier de vile, cartier industrial... cu tendința netă ca locurile de locuit să fie complet separate de cele de lucru. Fizionomia claselor sociale este astăzi cu totul alta decît în vechime, așa că locuințele în orașele moderne trebuie să corespundă noilor clase sociale. În această privință, locuințele moderne cuprind: vile, case normale de o familie, case de raport, locuințe eftine și colonii de lucrători. Și în fine, toate construcțiile dintr'un oraș trebuie executate astăzi din materiale neincendiabile și în conformitate cu un plan de sistematizare și un regulament de alinieri și construcții.

N. Profiri.

Uităm

Uităm;

In noi sînt depărtări fără sfîrșit,
Sînt șesuri care duc în infinit,
Cu drumuri vechi, cu alte drumuri noi,
Pe care singuri ne tot depărtăm de noi.
Un om din ce în ce mai mic, spre zare
Fatal se duce pînă ce dispăre,
Iar noi rămînem singuri și străini
De însăși noi spre zare pelerini.

Uităm;

Din tot ce-a fost, atîta n'am uitat
Cît trebuie să știm c'am existat,
Și viața ne-am putea-o povesti
Noi singuri, toată, numai într'o zi,
Din fapte care s'or fi întîmplat
Ca dintr'un vis pe care l-am uitat.

Uităm.

Din ani și ani prin care am trecut
Nimic nu e din ce-a fost la'nceput,
Din toată clipa ce n'am vrut să moară,
In craniu, ca'ntr'o urnă funerară,
Purtăm cenușa propriului trecut
Ca amintirea unui cunoscut.
Tot ce-am trăit și-am suferit o viață,
Tot Universul ce-am avut în față
In timp, din ziua'n care ne-am trezit
Rămîn în clipa'n care am murit
Printr-o dumnezeiască pustiire,
Un chip, o vorbă sau o amintire.

Uităm și ce ne-a fost odată drag;
Rămînem propriul nostru sarcofag.

Demostene Botez

Bătrînul Radu Rosetti

Bătrînul Radu Rosetti, istoricul și povestitorul, s'a alinat întru cele veșnice la 14 Februar 1926.

Cine se va fi cufundat în cetirea unora din cărțile lui: *Pa-catele Sulgeriului, Cu Paloșul, Amintirile, Poveștile moldovenești*, —nu se poate să nu fi avut înaintea ochilor, puternică, vizlunea trecutului. Căci cel ce a povestit în anii unei bătrîneți limpezi și curate în-tîmplările de altădată a avut, pe lîngă cunoașterea deplină a împrejurărilor și a faptelor, mai ales o dragoste adîncă și fierbinte a pămîntului Moldovei, cu toate ale lui bune și rele, frumoase și triste. Mai ales acest sentiment covîrșitor, moldovenismul, m'a impresionat cînd l-am cunoscut cu ani în urmă, la „Viața Romînească“, pe bătrînul Rosetti. Chiar felul lui de a vorbi era al unui vechiu și fin boier dela leși, grăind ca țaranii dela moșie, cugetînd ca un european, amestecînd vorbe și expresii franțuzești între proverbe și zicale autohtone. Rostirea caracteristic moldovenească vola să și-o păstreze și 'n povestirile lui scrise. Și conservatismul acesta nu era cea mai puțin fermecătoare trăsătură a personalității sale.

Era bătrîn și alb cînd l-am cunoscut. Umbla drept și privea violu prin ochelari. Vorbea curent și simplu despre toți oamenii noștri de samă din ultima jumătate a secolului XIX, despre toate faptele și evenimentele mari, cărora le fusese martor. Viața-i fusese plină și bogată. Averea, rangul social și relațiile îl îngăduiseră să trăiască altfel decît oamenii obișnuiți. Călătoriile și strălînătățile sporiseră și mai mult comoara pe care o avea în el. Și 'ndată ce m'am despărțit de dînsul, după cel dintăiu ceas în care l-am ascultat vorbînd, am căutat să revăd opera lui capitală *Pămîntul, sătenii și stăpîni în Moldova*, ș'am deschis le-topisețul lui Neculce la capitoul VII, *Domnia lui Antonie Vodă Ruset, la anul 7184*.

Fără îndoială însămnă ceva să poți pomeni strămoși din veacul XVII; și încă strămoși care s'au bucurat de mărire și bunuri între fiil oamenilor. Atîtea generații de oameni subțiri și cărturari nu s'au perindat prin lume fără să lese un depozit intelectual de anume calitate sufletească urmașilor de astăzi. Fineța boierimii moldoveneșii, care a numărat în rîndurile ei pe Costinești, pe Cantemirești, pe un Milescu, pe un Neculce era și 'n acest scoborîtor tirzlu al prolipendadei. Mama lui Radu Rosetti era o Domniță autentică, Aglae Ghyca, fiica bunului și nobilului Domn Grigorie Ghyca de după 1848, iar străbunul după tată se ridicau până la un Lascar, logofăt al bisericii Răsăritului, la 1629.

„Dacă au mazilit Caplan Pașa pe Dumitrașcu-Vodă la Țuțora—zice Ion Neculce—au venit Domn Antonie Vodă Ruset, iar Grec țarigrădean, rudă cu Dumitrașcu-Vodă Cantacuzino. Acesta, dacă au venit în scaunul domniei, fiind bun și milostiv, s'au apucat de a face lucruri dumnezeiești, biserici, să-l rămie pomană; au dres clopotnița la sfîntul Nicolai și au șindrilit peste tot precum se vede, și au adus și apă pre oale până în zldul acestei biserici, care pe urmă cu vremea s'au astupat, netocmind-o nimeni. Zldit-au și mănăstirea Sfîntului Sava, zldul împregiur, ce n'au apucat să-l istovească...”

Mal departe:

„Fost-au și feciorii lui Antonie Vodă dezmiardați, fără de frică: umblau prin țară cu mulți feciori de mazili nebuni strînși cu dîoșii, de făceau multe jocuri și beții și nebunii prin țîrguri și prin sate bolerești, de luau femelle și fetele oamenilor cu de-ăsila de-și rîdeau de dîsele, ce nu numai a oameni proști, ci și a oameni de frunte și de cinste. Și deși oblicea Antonie Vodă, încă nu le zicea nimica și nu-l certa cu cuvîntul ca un părinte ce le era; și pentru aceia poate în osînadă, mai pe urmă, Antonie-Vodă au agluns; că au mers boerii la Poartă de l-au pîrit prea tare cu multe năpăști, în loc de bine ce au făcut Antonie-Vodă țării, de n'au scos nici-un obicei rău. Cu acest fellu de mulțămîtă boierii i-au mulțămît, că l-au închis Turcii și l-au bătut și l-au căznit cu fel de fel de cazne—până și tulpanuri subțiri îl făceau de inghițea și apoi le trăgea înapoi de-i scotea mațele pe gură, și l-au făcut de au dat o mie de pungi de bani și mai bine. Și după ce l-au slobozit Turcii să meargă acasă-și, și apropiindu se de casă-și, numai ce au văzut că-l arde și casa; și puținele odoare ce-i mai scăpase mistulte în casă au ars și acele...”

Cu toate nebuniile și dezmierdările lor, Alecu și Iordache, feciorii lui Antonie-Vodă, au fost la vremea lor boieri mari și bărboși în țara Moldovei. Și din veac în veac, trecînd unii,—au venit alții ca să-și împlinească destînlul în colțul lor de lume. Neamul Ruset s'a împînzit și împărțit în ramuri celebre: Tețcănești, Orășenești, Roznovănești, Filipeni, Solești, Bălănești—sînd de-a-una în fruntea treburilor, avînd moșii întinse și curți îmbielșugate.

Bunicul bătrînului nostru cărturar a fost vestitul mare hatman Răducanu Rosetti. Tatăl s'a numit tot Radu ș'a fost logofăt mare. Și el și fratele său Lascar—moșul scriitorului—s'au dovedit bărbați înfrunziți de idelle Apusului, iubitori de cultură, bonjuriști revoluționari în năcăjita și înapoiata lor patrie.

Viața tuturor acestor mari și opulenți înaintași a curs una cu turburea soartă a țării. Curțile lor, cași cea dela Bohotin, cași cea dela Căiuți, au fost pline de slujitori și de robi. Vitele lor în îmașuri au fost fără număr; prisăcile, morile și rateșurile stăteau înșirate în pagini lungi de catastifuri. Zeci de sate, sute de sate de oameni pietoși și'n strale albe munceau pe moșii, ori în păduri, ori la acareturi, alătura cu vitele lor. Erău rînduiele aspre pe care o castă le impusese mulțimii fără conștiință și fără apărare, într'o țară pe jumătate sălbatică și fără rînduiei scrise. Dreptățile vechilor oameni liberi se uitaseră și pieriseră.

Curțile acestea patriarhale, în care de altmînteri oamenii erău buni, blajini și darnici până la risipă, bătrînul Rosetti le cunoscu în anii cel dîntălu ai vîleții. Iar din amintirile spuse și scrise de alții putea merge destul de adînc în acest trecut pitoresc, aproape oriental, în care nobilii îl apăreau îmbrăcați în străie grele largi și blănite, purtați de subsuori între temenele, pe scările de piatră, până la saloanele cu divanuri și până la sufrageriile cu mese nesfîrșite. Ceremoniile, ploconelile, clubucile lungi, tarafurile de lăutari, slujitorii negri umblînd forfota, cămărilor, beciurile, pivnițele, grajdurile cu sute de cai, cu butci, droște, călești, alaiurile vînătorești, slujitori și iar slujitori, Țigani bătrîni, Țigănci tinere, țărani sfătoși: icoanele acestea fantastice ale curțiilor boierești de odinioară erău în bătrînul Radu Rosetti mai viu decît în oricine.

Trăind ca oameni ai castei ș'ai timpului lor, acești oameni de altădată, oligarhie de latifundiar, și-au încheiat ciclul anilor, și bogăția și pohfala lor i-a dus fatal cătră ruină. Nu însă fără să lese o urmă și fără să plătească măcar în parte datorille grele cătră nefericitul popor asuprit. Cel dîntălu pion al renașterii noastre sociale și culturale s'au ridicat din boierimea aceasta. Au dat și Rosetteștii tributul lor în mișcarea obștească. Au ieșit și dîntre ei bonjuriști, agitatori de idei apusene, oameni pe care intelectualitatea lor subțire îl destina progresului. Mare parte din cuceririle constituționale și culturale au fost slujite de filii de boierii împotriva clasei lor. Bătrînul Radu Rosetti a încheiat serla lor c'o tragică malestare.

Marea lui operă de istorie socială *Pămîntul, sătenii și stăpînii în Moldova* a apărut în anul 1907, în anul revoluției lobașgilor. După marile spoliații istorice, pe care Regulamentul organic și Legea împroprietării dela 1864 le săvîrșise și le consacrase în dauna vechilor și adevăraților stăpîni ai pămîntului național, urmase un regim al învoellor agricole care nu era decît o nouă servitute deghizată. Micile proprietăți dela 64, fărîmițate

între două generații de descendenți, crease o stare de lucruri care nu putea să mai dureze. Mulțimea muncitoare trebuia să se resemneze, să piară ori să izbucnească. Convulsivitatea dela 1907 a fost o dovadă că poporul acesta nu merită să moară. Dar oamenii care au încercat să tămăduiască stările rele de lucruri și anticile nedreptăți nu și-au dat destul de bine samă atunci, în acel moment, cit de datorți erau să săvârșească neîntârziat aceste reparafie. Cartea lui Radu Rosetti, apărută ca o lovitură și ca un semn al destinului, chiar în acel an, dovedea niște lucruri uluitoare și teribile. Conștiința acestor adevăruri istorice, socot eu, mai tîrziu a înlăturat covârșitor mersul reformelor sociale și agrare la noi.

Pămîntul a fost obștesc, dovedea bătrînul Rosetti, al oamenilor liberi. Cu vremea conducătorii poporul și-au însușit drepturi pe care nu le aveau. Și-au însușit și stăpînirea pămîntului. „Un număr de neamuri ajunge la vază și stringe averi teritoriale, conchide textual Rosetti. Puterea și trufia lor crește deodată cu lăcomia lor. Ei tind nu numai a reduce întreaga țărănime la vecinătate, dar chiar a transforma vecinătatea în robie desăvîrșită. Vecinii sînt vînduți fără moșia pe care locuiesc, împărțiți, dați de zestre, dăruiți. De aici urmează o nouă slăbire a dreptului săteanului asupra pămîntului.—Dela mijlocul veacului XVIII lovirile la acest drept se înmulțesc. Clasa stăpînitoare se făcuse mică de tot, redusă fiind la o mînă de neamuri românești și grecești, dar bogăția și lăcomia ei mai crescuse. Obștile răzășești sînt distruse în chip aproape sistematic; din ocinele lor boierii alcătuesc latifundii de mii de fălci.—Slujba oșteanului, care era de 3 zile pe an, se sporește la 12 pentru acei care șed pe moșii mănăstirești, la 6 pentru acei ce locuiesc pe moșii boierești, slujbă convertibilă în bani. Stăpînii nu-și mai zic stăpîni de sate, ci stăpîni de moșii.—Grînele începînd a se cere la Țarigrad, stăpînii încep a le cultiva cu ajutorul slujbei. Nemulțămiiți de cîtimea ei, cer ca acea cîtime să fie statornicită pentru fiecare zi și pun pentru ziua de prașlă și de secere niște norme care cer o lucrare întreltă și înșesită...”

Și așa mai departe. Concluziile acestei cărți științifice devin un rechizitoriu al boierimii, al neamurilor. Cînd pămîntul este istoricește ocina sătenilor—atunci desigur ne apar într'o lumină cu totul nouă reformele dela 1836 și 1864, care de fapt despolau de pămînt pe vechii stăpîni, creînd o proprietate, înainte neexistentă, în favoarea clasei stăpînitoare; care răpeau imașurile și pădurile, etc. Toate aceste adevăruri, îngropate în haosul, în negura, în sila veacurilor trecute, Radu Rosetti le descoperise descifrînd hrisoave și urbarii. Urmașul lui Antonie-Vodă Ruset și a dezmiernărilor lui feciori Lascarache și Alecu, cetînd trecutul neamurilor sale și al năcăjiților pămînteni, a văzut adevărul, l-a urmărit, l-a săpat și l-a descoperit în mormîntul lui uitat.

Se putea să nu-l descopere nimeni. Nici unul dintre fiii clă-

cașilor și obișnuințelor dintre care unul au încercat să-l combată pe urmașul de boieri în concluziile lui. Se putea să-l descopere acest adevăr și să nu-l dea la lumină însuși Radu Rosetti. I s'ar fi putut ierta asta; i-am fi înțeles sufletul care ar fi stat în cum-pănă, lângă crucele strămoșilor. Dar cit de mult îl iubesc și-l respect pentru că a strigat atunci în pustie, pentru că a judecat nedreptățile strămoșilor săi „din dorul de adevăr și de dreptate și iubirea de neam“.

Cînd l-am revăzut pe bătrînul Rosetti, l-am privit mai atent, ș'am fost profund mișcat, căci îl vedeam într'o lumină nouă. Il vedeam aproape sărac, bogat numai cu amintirile și cu inima. Modest, urmașul latifundiarilor și Voevozilor era un simplu cărturar. Cu cit mai mare însă decît toți, prin eroismul de a se fi desfăcut de prejudecățile de clasă, izolat de ai săi, izolat de lumea noastră de calitate îndoelnică. Suferind și biruind, bătrînul boier moldovan lasă în locul pe care l-a ocupat în lume o mare lumină. Figura lui palidă și tristă, nedeslușită ca un abor, îmi apare ca justificarea cea mai de căpetenie a unei mari familii. Neamul lui Antonie Ruset Vodă și-a plătit toată datoria!

Mihail Sadoveanu

Psihologie și viață

Descoperitorii în domeniul tehnic au o soartă cu mult mai bună decît cel din domeniul moral. Omenirea e mai recunoscătoare acelor care îi perfecționează confortul, decît față de cei care îl atrag atenția asupra legilor care domină lumea sufletului. Pe cel dintău îi individualizează, le reține numele aparte cu onoruri mari. Cei din urmă sînt înglobați într'o serie oarecare, fac parte dintr'un grup întreg, înecați adesea în anonimul pur. Se știe precis ce se leagă de numele lui Watt, Ampère, Edison, Hertz. E grea de legat însă de un anumit nume descoperirile morale. Secolul al XIX-lea a dezvoltat pe nesimțite sufletul. Atunci s'au creat științele morale (Nemții le numesc științe „sufletești”=Geisteswissenschaften) alături de cele fizice, exacte. Punctul de vedere psihic a început să apară peste tot. Literatura, arta, morala, medicina, istoria toate presupun un substrat sufletesc. Puține fenomene, puține lucruri care nu sînt susceptibile de a suporta după ele calificativul „psihologic”.

Dar ca să existe o știință a psihologiei, a trebuit mai înainte să existe *fapte* psihice, adică obiceiuri, deprinderi de auto-observație, de observația altuia, de analiză, de surprindere a seriilor și regularităților sufletesti. A trebuit să apară deci, în moravurile omenești înaintea unei speculații psihologice, o *conduită* psihologică.

Dacă o așezăm pe aceasta în fața vieții, e legitim să ne întrebăm care e motivul pentru care a apărut, deoarece, nimic înutil nu se naște în domeniul vital. O asemenea întrebare ne lasă, însă, dela început, nedumeriți. Biologicește nimic mai absurd decît conduita psihologică a autoanalizei ori a observației celuilalt. Viața trebuie trăită, nu observată. Demult s'ar fi stîns omenirea, dacă oamenii în loc să lucreze, să iubească, să lupte s'ar fi oprit în drum, apucați de curiozitate ca să sur-

prindă în tovarăș ori adversar, nu știm ce trăsătură de caracter, o pasiune ascunsă, sau dacă, ceiace e și mai grav, s'ar fi coborît în el la fiecare acțiune ca să vadă ce mobil anume a determinat-o. Analiza față de acțiune e o perversitate: din energia elanului vital s'a abătut o bună parte pe canalele laterale inutile. O inhibiție curioasă ne leagă la un moment dat minile, ne paralizează gestul, până cînd procedura absurdă a autoobservației n'a fost satisfăcută. De unde vine această purtare și de ce a apărut ea? E oare psihologia un stigmat patologic, o boală inerentă decadentei speței?

G. Simmel spune undeva cam aceste cuvinte: „Am impresia că Bergson n'a observat niciodată ceiace e profund tragic în faptul că viața pentru a putea exista trebuie să se convertească mai întăiu în moarte.“ („Zur Philosophie der Kunst.“) Și în altă parte: „Tragedia culturii spirituale consistă în aceasta că negația vieții e inerentă vieții, vitalul pentru a se realiza are nevoie de propria sa anihilare“ (G. Simmel: „Die Tragik der geistigen Kultur“).

Iată de pildă elanul vital, curgerea vieții, care, pentru ca să ia conștiință de sine, se diferențiază în indivizi. Dar un individ desprins din natura vie amorfă, un individ fixat într'o formă oarecare, înseamnă o ipoteză muritoare: speța poate fi eternă, unitatea specifică e efemeră. Iată de pildă moralitatea. Atita vreme cît rămîne subiectivă, sufletească, e vie, conține toate aspirațiile noastre clocotitoare de dorinți. De îndată însă ce se obiectivează în norme sociale, obiective, se osifică, se sclerozează și moare. Deasemeni religia. Cîtă vreme e o problemă de conștiință, ea e colorată de viața sufletului nostru. Cînd se exteriorizează în dogme, rituri, forme obiective, se fixează într'un mecanism mort, se usucă și dispăre. Dacă aplicăm această filozofie a vieții la tema care ne preocupă ajungem la concluzii asemănătoare. Conștiința de sine e aspectul obiectiv al vieții noastre psihice. Cînd în loc să lăsăm să trăiască tumultuos inconștientul, ne dedublăm în spectator și actor, că să privim cu manie bolnăvicioasă ce se petrece în noi, înseamnă că din fluviul impetuos care e viața noastră sufletească am abătut ceva lateral, în apă moartă. G. Simmel ne îndreptățește să credem că apariția conduitei psihologice e în divorț total cu viața. Omul perfect sănătos e omul de acțiune, „homo faber“. A devenit astăzi o banalitate vorba lui Goethe din Faust, parafrazînd Biblia: „La început era fapta“. Omul normal se analizează foarte puțin. O exemplificare strălucită a acestor considerații ne-o oferă cazul lui Amiel. Profesor fără talent, autor de articole indigeste, el ne-a lăsat însă remarcabile trăsături de autoobservație în jurnalul său, acest roman deprimant al unui neputincios. Se cunoaște psihologia lui Amiel. Capabil să priceapă tot, de o

sensibilitate și inteligență cu totul în afară de rind, el era incapabil să execute, să pue în practică cel mai ușor lucru. Viața sa n'a fost proiectată către exterior, ci resfrintă înăuntru, pînă dînd zi cu zi orice modificare interioară.

Această manie de autoanaliză, amintește după cum spune criticul A. Thibaudet, de acele boli prețioase, pe care unii cultivatori le provoacă prin imobilitatea palmipedelor ca să obție hipertrofia ficatului (Interieurs). Amiel gîndește orice, dar nu poate pune nimic în practică. Excesul de analiză îl paralizază. Nu poate nici măcar să-și organizeze un articol: „composer c'est montrer du caractère“. Jurnalul care consemnează autoanaliza e totul: „Jurnalul îmi ține loc de confident, de amic, de nevastă, îmi ține loc de producție, de public, de patrie... mă las trăit, studiat, gîndit și privesc în sufletul meu ca într'o cutie de fenomene, fără să deranjez acolo nimic prin intervenția brutală și pedantă a voinții mele.“ Ce departe sîntem de „homo faber“, nu-i așa? Ne-o spune el însuși: „Această analiză psihologică e o anticipație a morții, ea reprezintă viața de dincolo de mormînt, dispariția printre fantome, ...sau mai degrabă simplificarea individului, care lăsînd să se evaporeze toate accidentele nu mai există decît în stare de tip, de idee platoniciană... un zero fecund, înseamnă a intra în eternitate, înseamnă a muri, a deveni cel mult virtual.“ Și în altă parte: Această viață interioară „te face fericit, de acord, fără agitație, fără nici o tensiune. E starea de suflet dominicană, poate starea sufletului de după mormînt.“ Am adăuga noi, starea de suflet a budistului care se prepară pentru „nirvana“, extazul fakrlului care ia contact cu neantul. Același e și cazul lui Marcel Proust, celălalt erou și martir al autoanalizei. Viața de claustrajie între patru pereți ai unei odăi acoperite cu plută ca să nu între nici un zgomot de afară, lipsă de contact cu oamenii, observație internă dusă la paroxysm, suprimarea complectă a vieții și a apanagiilor ei. Maurice Barrès scrie în această privință fraza următoare: „Nous autres analyseurs, rien de ce qui se passe en nous, ne nous échappe Je vois distinctement de petits morceaux de rosbif qui bataillent hideux et rouges dans mon tube digestif“. Iată cum analiza elimină și suprimă, ca un vînt uscat, viața.

Toate acestea privesc numai auto-observația. Dar poate observația altora, cealaltă față a conduitei, e mai avantajoasă din punct de vedere biologic. Și această credință se lovește de dificultăți.

În fond, întrucît e folositor să-ți poți reprezenta sufletul adversarului? Ca să-l cunoști intențiile și să le previi? E util de sigur. Dar dacă mlizeria lui sufletească te îndulțează?

Imaginea zbuclumărilor sale sufletești poate oferi analogie cu propriile tale zbuclumuri. Înțelegerea lor e un început de justificare: fără să vrei te pui din punctul lui de vedere. Concepția psihologică a vieții, aceia care în totul luptei te face să uiți pro-

pria ta cauză, ca să ți-o reprezinti pe acela a adversarului, constituie o adevărată dezarmare. Un om care se conduce după logică n'are în vedere decît adevărul, în afară de asta e inflexibil. Un om care se conduce după morală își constituie un criteriu obiectiv, fix din idea de bine. Dar unul care suferă de mania observației, va avea veșnic dinaintea ochilor peisajul sufletesc al celui cu care se luptă cu slăbiciunile și nevoile lui, și o indulgență inconștientă îl va face să greșească față de adevăr ori de bine. Se zice că Frederic al II-lea interzisese predarea doctrinei deterministe în învățămîntul superior pentru motivul că moare caracterile. Obișnuița observației și reprezentării sufletului celuilalt duce la același rezultat.

Cu toate acestea, dacă conduita psihologică n'ar prezenta decît inconveniente, ea n'ar fi apărut niciodată. Nimic absurd nu se poate menține în moravurile omenești. Poate, dacă obiceiul autoobservației, al observației altuia, persistă în viața omului modern, înseamnă că corespunde la ceva. Poate că divorțul Psihologie-viață, nu e așa de real. E necesar pentru aceasta să vedem cum a apărut și cum s'a format conduita psihologică.

*

Să începem cu primitivii, fiindcă sînt la modă. Ei cunosc noțiunea de suflet. La început colectivă, neindividualizată, sub forma unei energii difuze, impersonale numită *mana*. O cunosc triburile cele mai sălbatice: Waramunga, Aruntas, Kamilaroi, Kurnai din Australia centrală, ca și cele mai evolute: Tlinkit ori Kwakiutl din America de nord și descrise de Boas. * Cu timpul, această *mana* se individualizează, se incorporează în diferite persoane realizînd sufletul individual. Toți oamenii au un suflet: fac excepție, în unele triburi, femeile. Acesta are, cînd un aspect material: vinează, minîncă etc., cînd unul spiritual: e asemănat cu umbra, cu sufletul etc. El părăsește corpul în somn. Locul în care se fixează e cînd singele, cînd inima, cînd creurul.

În momentul morții sufletul părăsește corpul. El e de esență divină, ceva sacru fiind obținut prin transformarea totemului.

Din aceste credințe se poate vedea că sălbatecii au noțiunea de suflet. Dar ea e acoperită de o mulțime de practici religioase, e întunecată de o întregă cosmologie. ** Nu din aceste cîteva da-

* Richard Thurnwald: *Psychologie des primitiven menschen in Gh. Kafka: Lehrbuch der vergleichenden Psychologie*, t. I, p. 296. Levy Brühl: *La mentalité primitive*, Paris 1922, E. Durkheim: *Les formes élémentaires de la vie religieuse*.

** De asemeni antichitatea greacă nu ajunsese să individualizeze sufletul. Gînditorii greci pluteau între religie și metafizică. Platon în „*Timeu*” crede că există un sigur suflet, acel al universului, din care se desprind altele mai mici. La fel Aristotel (*De anima*) asemăna universul cu un uriaș animal însuflețit de un singur suflet.

tină a putut să apară conduita psihologică propriu zisă. Aceasta se alcătuiește cu mult mai târziu și pe căi diferite.

În ce privește autoanaliza, scrutarea conștiinței, e probabil că se formează ca un corolar al nevoii de spovedanie, inaugurată de religia catolică. Credinciosul trebuie să-și privească periodic conștiința, să culeagă dintr'însa faptele rele, gândirile nefaste și să le împărtășască preotului. Prin aceasta el se deprindea să se analizeze, și să-și înștre, să reproducă tot cursul vieții sale sufletești, să se întrebe dacă cutare manifestare psihică e atinsă sau nu de păcat.

Se zice, că la mulți oameni, în momentul morții se petrece o rememorare subită și retrospectivă a vieții întregi. E celace numește Egger: „le moi des mourants”. Dar în momentul morții muribundul e asistat de preot. Acesta îl îndeamnă să-i comunice momentele grele din viață, să scufunde într'însul și să-și împărtășească gândurile vinovate, intențiile josnice, nesatisfăcute. Preotul devine astfel, (cu mult înaintea lui Freud!) un psihanalist.

Mai târziu când religia a slăbit sau a dispărut, obiceiul propriei analize s'a făcut dintr'un punct de vedere strict moral. Justificarea față de noi înșine împăcarea cu propria sa conștiință au menținut autoobservația, chiar și după ce a dispărut religia. Mai pe urmă același obicei a satisfăcut o simplă curiozitate și cu aceasta a început introspecția științifică, a cărei rădăcină însă se găsește în spovedania religioasă.

În ce privește cel de al doilea aspect al conduitei psihologice, observația externă, a celorlalți oameni, ea își datorește apariția altor împrejurări. Mi se pare că ea s'a format în viața de curte, de saloane, în special în acelea din Franța în sec. XVII. Ca să ne preocupe gesturile, apucăturile, intențiile altcuiva trebuie să avem timpul de a le pîndi, de a le observa, trebuie adică să avem vreme destulă de pierdut. Numai într'o societate care n'are nimic esențial de făcut, care petrece, care-și pierde vremea în conversații de salon, în viață ușoară, plăcută, în viață de iene agreabilă, poate apărea o astfel de preocupare. Acest lucru nu se poate întâmpla unui om activ, cu griji, cu treburi absorbante.

O asemenea îndeletnicire apare tocmai când noblețea franceză își părăsește misiunea ei socială, dezertează pămînturile și castelele din provincie, ca să se așeze, sub Ludovic XIV-lea la Versailles, constituind o curte parazită, de intrigi, de emulație, de lingușeală față de monarh. Se naște atunci într'un asemenea mediu un fel de mahalagism, superior celui vulgar într'altă întru cât își aliază câteodată pe lângă comentarii josnice și unele cu caracter ceva mai larg, mai filozofic, un mahalagism generalizant care își întinde observațiile de la cutare domn, până la omul în sine, până la facultăți eterne omenești.

Judecăm adesea cu severitate *malhalagismul*. Într'o anumită privință însă, când e ceva mai elegant și făcut de oameni de spi-

rit, el poate duce direct la psihologie, adică e una din sursele directe ale acestora.

Cel mai bogat repertoriu de documentație psihologică vie și directă ne-o oferă „Memoriile“ ducelui de Saint-Simon. Recitiți această enciclopedie psihologică: veți găsi într'însa alături deatîtea trăsături eterne ale sufletului omenesc, nenumărate indiscreții, comentarii interesante, intrigi, colportări, adică tocmai cele ce caracterizează astăzi spiritul unei cucoane de suburbie. Mahalagism se găsește ori unde e un cerc social restrîns în care toți membrii se cunosc, se văd zilnic, își descopăr defecte ascunse, se pîndesc și se descriu unul pe altul. Fie că mediul social e Tătărași ori dealul Spirei, fie că e Faubourg Saint-Germain ori Saint-Honoré, dacă grupul e mic, colportajul și denigrarea începe. Firește mai mult ori mai puțin artistic, mai mult ori mai puțin spiritual. O astfel de societate protejată de lene și însuflețită de emulație și intrigă (ca întotdeauna cînd e vorba de ciștigat favoruri pe lîngă un despot), se găsea la curtea lui Ludovic XIV-lea și Ludovic XV-lea.

E caracteristic cum singurul discipol al lui Saint-Simon, Marcel Proust și-a petrecut viața sa de snob monden într'o lume foarte asemănătoare aceleia pe care a descris-o Saint-Simon, în aristocrația din Faubourg Saint-Germain.

Saint-Simon avea mai multe motive decît oricine să fie amărit, acrit: era ratat (deci invidios) în societatea în care trăia. Partisan al feudalismului local distrus de Richelieu, trăia la curte în dizgrație, antipatizat de rege tocmai fiindcă în loc să se lîngușească, susținea drepturile feudalismului. Era pe lîngă acestea extrem de ambițios și avea un deosebit spirit de averstune contra noilor nobili trîndavi și fără demnitate. Era firesc astfel să albească contra lui diferitele secte, grupuri și grupulețe, strînse în jurul unui tiran mai mic ori mai mare, cum era „La cabale“ al marelui Dauphin, ceiace se chema „Le monde de Meudon“ „Les Batards“ (comte de Toulouse, duc de Maine) etc.

Între toate acestea domnea un spirit de gașcă extrem de sever pentru defectele celorlalți. Saint-Simon îl avea pe toți contra lui. Cum era vanitos, răutăcios și inteligent se înțelege că ne-a lăsat cele mai adînci picturi ale caracterului omenesc. Desigur adesea se scobora pînă la josnicii ori simple deșertăciuni.

Iată ce spunea despre el însuși Ludovic XIV-lea: „Mr. de Saint-Simon ne s'occupe que de rangs et de faire le procès à tout le monde“.

Dacă răutatea lui Saint-Simon e notorie cînd e vorba de oameni din aceeași clasă cu el, cînd e vorba de burghezi, atunci el se coboară la amănuntele unei adevărate psihologii de mahală.

Iată ce scrie despre Voltaire: „Arouet, dit Voltaire, fils d'un notaire qui l'a été de mon père et de moi, fut exilé et envoyé à Tulle pour des vers satiriques fort impudents. Je ne m'ammserais pas à marquer une si petite bagatelle, si ce même

Aronet devenu grand poète et academicien, sous le nom de Voltaire, n'était devenu une sorte de personnage dans la republique des lettres et une manière d'important dans un certain monde... Il était fils du notaire de feu mon père que j'ai vu bien des fois lui apporter des actes à signer. Il n'avait jamais pu rien faire de ce fils libertin, dont la libertinage a fait enfin la fortune sous le nom de Voltaire, qu'il a pris pour degulser le sien". Iată o serie de detalii perfect indiferente unui spirit modern, egalitar și fără preocuparea psihologică. Le-am citat însă, ca să se vadă că observația psihologiei altuia e foarte înrudită cu mahalagismul spiritual.

Mai adăugați la toate acestea nevoia foarte explicabilă omului care trăește la această curte să afle ce se ascunde în dosul etichetei severe, care e realitatea ascunsă de aparențele regullilor ipocrite de savoir-vivre. De aici ipoteze asupra sufletului omenesc și a legilor sale pentru a descoperi în dosul convențiilor și ipocriziei adevăratul fond al structurii psihice.

Cînd nu apare ca o problemă de scrutare religioasă a conștiinței, psihologia se înfățișează ca o anumită mentalitate de clasă, ca sportul spiritual al clasei superioare, trîndave, speculînd asupra propriilor ei slăbiciuni de caracter. Moralismul, cum se cheamă această perloadă a psihologiei, e o indeletnicire subtilă, o disciplină de finețe, o practică de lux încă departe de viața profundă a societății întregi. Cu timpul viața va exprima știința psihică utilizînd-o la scopuri mai serioase decît la descrierea sau revelarea citorva trăsături excepționale ale sufletului omenesc.

* * *

Acordul sistematic și total al psihologiei cu viața s'a făcut prin aplicațiunile acestei discipline la cele mai importante probleme practice. Luxul monopolizant a încetat, ca să facă loc unui bun confort comun. Fiindcă inconvenientele examinate mai sus nu sînt constitutive conduitei psihologice. Ele sînt simple exagerări sau insuficiențe care pot fi înlăturate. De pildă, dacă e adevărat că cunoșterea mentalității adversarului ne moae adesea spiritul de acțiune, e tot așa de adevărat că reprezentarea sufletului adversarului constituie o necesitate indispensabilă în lupta pentru existență. Azi cînd conflictul nu mai e brutal, făcut din lovituri fizice, cînd lupta e pur psihică, cunoașterea exactă a realității sufletești a celuilalt nu mai poate fi neglijată.

La fel cu propria noastră cunoaștere. Nu e nevoie să ajungem la proporțiile unui Amiel. A avea însă informații precise asupra posibilităților, aptitudinilor puterilor noastre proprii, însemnăm întrucitva a realiza anticul „cunoaște-te pe tine însuși”. Victimele bovarismului, adică a aptitudinii de a ne închipui altfel decît sîntem, se pot observa zilnic în jurul nostru.

Dar Psihologia a putut căpăta în ultimul timp, aplicări și mai precise. Din contactul ei cu viața a ieșit o nouă știință: „*Psihotehnica*” * care se ocupă cu rezolvirea prin Psihologie a celor mai importante probleme ale vieții.

Iată de pildă *Medicina*. Încă de pe timpul magnetismului animal se știa că suggestia, ori simpla convingere, credința, pot lecuși o bună parte din bolile mintale. Un spirit ca Mesmer (1734-1815), jumătate medic, jumătate excroc a putut face primele încercări. A venit după acela rindul unei foarte curioase doctrine „*Christian science*”, a cărei animatoare, Mrs. Eddy, plecând dela religie ajunsese la psihoterapie. Mrs. Eddy se născuse cu grave predispoziții psiho-patologice: accese isterice convulsive, letargie, somnambulism etc.. La 35 ani cade pe gheață și are, cum se întâmplă la astfel de subiecte, un atac de paraplegie. Atunci întâlnește un lucrător frizer, Quimby, care preconiza tămăduirea oricărei boale prin simpla persuasiune, prin credință, prin celace numea el „*Mind cure*”. După moartea lui Quimby, Mrs. Eddy se face propagandista adevărilor enunțate de acesta și-l fundează la Boston o școală „*Știință și sănătate*”. După doctrina lui „*Christian science*”, care a luat un formidabil avânt în America, aproape pe punctul de a deveni o nouă religie, orice boală e remedială, numai cu condiția să crezi că e remedială. Un abces de pildă: în calitatea lui e ideea pe care o avem despre abces. N'avem decît să ne scoatem din cap această idee și boala încetează. **

Suggestia în tratamentul boalelor nervoase a făcut un pas hotărîtor înainte cu Charcot și apoi cu școala dela Nancy a lui Bernheim. Babinski ne-a dat definiția Isteriei plecînd dela ideea că e o boală pur mintală, o boală de convingere, iar Freud a ajuns la concluzia și mai revoluționară, anume că toate bolile nervoase sînt sufletești și că manifestațiile fiziologice care le întovărășesc, nu sînt decît simple corelate. Toată terapeutică lui e fondată pe această concepție.

Nu mai vorbim de aplicațiunile psihologice în *Pedagogie*. Ajutorul pe care ni-l aduc e demult constatat. Măsurarea precisă a inteligenței copiilor după metoda Binet-Simon, perfecționată de Bobertag, determinarea oboselii, legile mnemotehnice, etc., etc. sînt astăzi instrumente indispensabile în știința educației.

Chiar în discipline, în care nu se bănuia pînă astăzi necesitatea metodei psihologice, avem astăzi rezultate remarcabile, obținute pe această cale.

În *Drept*, în urma studiilor lui W. Stern, Claparède ori Marie Borst asupra mărturiei, avem astăzi oarecare precizie asupra adevărilor pe care-l depun marturii. Judecătorul de

* H. Münsterberg: *Psychologie und Wirtschaftsleben*, Lpz., 1926; *Lehrbuch der Psychotechnik*; E. Stern: *Angewandte Psychologie*.

** Pierre Janet: *La médecine psychologique*, p. 14—21.

instrucție, mai ales, poate ști mai mult ori mai puțin, de unde începe mincluna.

Deasemenea psihologia criminalului, studiată statistic ori experimental, în funcție de ereditate, mediu, structură mentală, a depășit romantismul lombrozian ca să intre într' o fază pozitivă.

Și mai remarcabile încă sînt contribuțiile aduse de psihologie la viața practică atunci cînd e vorba de *Economie politică*. Întălu de toate în ce privește organizarea științifică a producției. Alături de socialism, care cere multiplicarea producției prin repartitia avuțiilor, industrialismul crede că va obține un randament mai mare a muncii prin organizarea ei rațională.

Taylorismul a făcut deja primii pași. Orientarea și selecția profesională a fiecărui lucrător după aptitudine va aduce o perfecționare și mai mare a acestei organizații.

Diferite institute, printre care cel dirigit de W. Stern și Lippman la Hamburg, s' a indeletnicit de aproape cu repartizarea muncitorilor în directivele indicate de însușirile lor. Nu se va mai pierde de acum atita energie în dibuirile inerente celor care au fost puși la o muncă pe care nu o pricep.

Un alt grup de cercetări s' au îndreptat cătră organizarea reclamei, a vitrinei etc. după legile atenției, ale asociației de idei etc. *

Prin toate acestea Psihologia s' a împăcat cu viața intrînd ca o colaboratoare efectivă în curentul cel mare al progresului practic. Departe de a rămîne un sport inutil, derivativ al lenei și observației inutile, știința sufletului aduce și ea contribuția sa fecundă la adaptarea cît mai perfectă a omului modern la complexul său mediu.

Mihai D. Ralea

* V. Mataja, Die Reclame, Munchen, 1908.

Scrisori bucureștene

**Cîntecul lebedei.—Tristeți de sfîrșit de legislatură.—
Celălalt București. Mihalache bronctosaurul.
Și însfîrșit primăvara.**

- Boule !
- Ba bou, tu.
- Oșilor !
- Ba oș, tu !
- Morun !
- Sictir !
- Aoleo, malcă !... Acușica te umfiu !
- Ii mai umfla pe cine te-a făcut, borșosule !
- Analfabet !
- Pașlama !
- Retrage !
- Retrage-ți tu botul, că te plsnesc.
- Pă cine mă ? Pă cine plesnești, mă ?
- Sperțar !
- Samsar !
- Pașaport !
- Vită.
- Ba vită. tu.
- Huo ! Huoo ! Huooo ! HUUUUUUUU !

E cîntecul lebedei. În această atmosferă crepusculară cu gîngășe modulații de agonie, Camera își dă duhul cum a trăit patru ani într'o crescîndă hipertrofie a mușchilor verbomotori. Inflația verbală a depreciat sudalma. Nici un cuvînt nu mai e prea tare, nici un epitet nu mai ofensează ; bravii combatanți, după ce și-au zvirilit în obraz acuzațiile cele mai teribile și adjectivele cele mai catastrofale, pleacă braț la braț, zîmbitori, cu

grații feline de adolescenți trapeziști după ce-au recoltat aplauzele bine meritare, săltind cu capul în gol, peste abisuri. Cu nedumerire deschizi dicționarul bătrînului Littré, unde aflî totuși că *parlamentar* = „om care se conformează uzagiului parlamentar” și în notă: „această ultimă expresie usagiul parlamentar, se adresează familiar în sens de curtuoazie”.

Cercați a vă adresa celui dintău cetățean liber, în sens de curtuoazie, după uzagiul parlamentar, și povestiți-mi efectul pe urmă, după ce vă veți fi reparat coastele.

La Cameră e altceva. E limbagiul curent. „Boul” e o floriceică de stil și „sictir” un delicat ornament oratoric. Buletinul dezbaterilor parlamentare nici nu le mai înregistrează, după cum în lista de prețuri, la restaurant, nu sînt trecute sarea, piperul, muștarul, sosul englezesc și celelalte condimente.

La Greci totul depindea de popor și poporul depindea de vorbă—constata Fénelon odinioară într’o scrisoare către Academie. Celace însămnă că întotdeauna noroadele s’au mulțumit cu discursuri în loc de soluții. Soluțiile n’au abundat în cei patru ani de logomachie ai parlamentului, dar discursuri, Doamne! Cîte n’au strepezit urechile bleșilor confrați din loja presei. Despre: libertatea opiniilor și reforma administrativă; votul universal și motocultura; escamotarea urnelor și aviația; învățămîntul secundar și sifilisul la sate; industria hîrtiei și cultura castraveților; terenurile inundabile și cenzura; însemnările și mișcările studențești; tariful vamal și comerțul de brînză; pașapoartele și exportul de mascuri; unitatea națională și giudacii de mătase; stațiunile meteorologice și analfabetismul rural; indicele de scumpete și cadastrul; herghelile statului și elgibilitatea femeilor în consiliile comunale; recunoștința patriei și atellerele C. F. R.; Tatarbunar și Locarno; libertatea comerțului de țîrl și biblioteci pentru popor; stațiunile balneare și reforma fiscală; legea pensilor și uniforma pompierilor; problema minorităților și combaterea tuberculozei; construcțiunile școlare și fraudele fabricilor de spirt; curba Lalescu și permisele de vînătoare; paza de noapte și vizita d-lui Barbuse; electrificarea țării și disecția cadavrelor evreești; modificarea codului civil și exportul oleului de rapiță; starea de asediu și scumpirea chibriturilor; legea timbrului și contractul cu uzinele Focker; relațiunile cu vecinii și naționalizarea subsolului; mica antantă și exportul făinei; Constituția și cazul primarului din Spetiști de vale; 9999 alte legi, regulamente, modificări, interpelări, amendamente, răspunsuri și declarații, toate de egal interes și cu egală competență despre toate chestiunile din lună, soare, pămînt și subpămînt.

Rămîne doar, ca la expirarea mandatului, în ultima ședință fonerară, un șugubăț să recitească pentru încheere, acel famous „*Discours sur les avantages singullers que donne à l’homme la faculté de parler*” rostit cu o criminală seninătate de d. de Sévellenges în ședința Academiei Franceze din 21 August 1775,

fără nici o aluzie malițioasă de altfel la celace avea să facă parlamentarismul din strănirile avantajii pe care le dă deputatului, facultatea de a vorbi tot, despre tot și în totdeauna. Dar ușor e de înțeles suspinul de ușurare al unui președinte de cameră, citat de exdeputatul francez Gaston Deschamps mai dăunăzi într-o conferință, când eliberat a ridicat minile spre cer la expirarea mandatului, exclamînd cu bucurie de copil:

— *Je vais à la compagne, dans les bois. J'aime les arbres... Ils ne parlent pas!*

Pentru moment, după accesele de injurători și tirnueli, reminiscente din ședințele glorioase, palatul din Dealul Mitropoliei cade în somnolență. Extenuați, aleșii poporului asistă pasivi la misterioasa elaborare a legilor, care curg din rotativă gata fețele împachetate și votate, fără ca nimeni să știe exact cum a devenit cazul.

— Ce articol votași, frate?

— Ci mincea calului știe că ce sfîntul die liege.

Omul cască, așteaptă sfîrșitul ședinței, dacă nu cumva se strecoară cu înfătoșare inocentă de elev care s'a cerut afară, la ora de matematică, fiindcă l-a apucat stomahul.

La Modern, la Iordache, la Ellsée, la Continental, la Majestic, la Alhambra, mai așteaptă încă mesele rezervate, chelnerul cu șervetul pe mînă și cu salutul obsequios pentru „domnul deputat”. Mine va fi simplu cetățean, ca mine și ca domneata, reîntors în urbea natală va pieri din memoria chelnerului, a dansatoarei, a madamei și a portarului de otel; redat datoriiilor conjugale și animalelor domestice, va visa nostalgic în halat și scufie viclesugurile cantatricelor bucureștene și jazzbandul dela ora 3 după miezul nopții. Hilara dantură a Negrilor izbînd cu toată vigoarea păduratică plelea întinsă a tobelor va dansa diabolic în obsesiile de coșmar, atunci cînd consoarta în capot de flanelă și cu părul în cirilge de hirtle, îl va deștepta cu îngrijorare maternă:

— Ce ai Nicule? Bea un pahar de apă... De ce gemi?

Nicu răsuțește acum gîtul sticlei în răcitoare, cu cealaltă mînă mîngie un umăr gol ștergîndu-i pudra, și îngîndurat, în spiralele țigării vede destrămîndu-se patru ani de aprigă activitate legislativă.

— Nick, ai ceva în astă noapte! Nu te mai recunosc, suspină femeia cu părul tuns și cu buzele ca o pecete de ceară roșie pe o scrisoare de valoare.

Nick, alias Nicu, face un gest nehotărît, alungînd umbrele vedenii vîitoare. Și cu o gelozie subită:

— Ai să mă uși, Stela...

— Eu, pe tine? Ce copil ești, Nick! Dar numai un semn, o telegramă și-mi string valizele, în douăsprezece ceasuri sînt la tine.

Nick, alias Nicu, rășchiră degetele a panică înaintea obrazului respingînd apariția Satanei.

Aceasta i-ar mai trebui, să se audă în urbea de la marginea țării că și-a adus o dansatoare din Capitală, el, tată respectabil de familie și parlamentar care a rostit un memorabil discurs despre biopolitică. Și Nick alias Nicu, cade în melancolie cuprins de crunte sentimente, din care nu-l smulg nici serpantinele multicolore aruncate din loja din față, nici glumbușlucurile lui Bob și Petrică dansînd cu o minusculă pălărie de pal pe creștet un foxtrot infernal, nici langoarea din ochii pictați ai Steluței, fată bună.

— De altfel, cred că ai să te întorci, Nick. Au să te alegă iarăși. Nu pot să fie atît de magari cu un tip gentil ca tine...

Nick, alias Nicu, nu împărtășește optimismul Steluței. El știe că alegătorii sînt niște magari. Niște magari ingrati.

Cînd vezi în aceste nopți, trei oameni posomorîți la o masă de cabaret, deșertînd automat paharele cu înfățișarea absentă a emigranților la Brazilia în preziva de a se expatria, pariază fără nici o teamă că sînt trei deputați care se despart pentru cîtiva ani sau poate pentru totdeauna (votul universal e cu atîtea surprize!) de Bob, de Petrică, de Steluța, Mimi, Flora, Oretii, Verșoșca, Alis, Notoșca, Pufi, Iufi și Tuți. Veselia vecinilor îi îndispune. Muzica îi se pare absurdă și fatală, ca orchestra Titanicului, cînd transatlanticul era pe jumătate scufundat. Cetești în ochi dezolarea sfîrșiturilor. În fine tac. În fine au noțiunea neantului de unde i-a expulzat o urnă care îi reinghite.

*

Dar cît de deșartă apărea eri după amiază, încă o ședință a Camerei, fără capăt și fără rost, cu vorbe cleoase și cu vicepreședintele somnoros, discutînd nu știu ce, votînd nu știu ce, după ce până aproape de Dealul Mitropoliei mă adusese cu brațul strîns, un vechiu camarad de școală salutînd cu timiditate exponenții suveranității naționale cu fețele lucioase și roșii de abureala digestiei.

Acela nu era trist. Era perpelit, cu obrazul spiritualizat, cu ochii poate prea sticloși, cu tocurile prea scilciate, dar nu era trist. Povestea chiar cu o vervă subt care zădarnic căutam amărăciunea, acrobațiile financiare ce-l îngăduiau să plătească masă, casă, haine și cărți, din cei 5448 lei leafa lunară de asistent universitar. Era fericit că un crotor îi întorsese a treia oară haina, încît fața odihnită revenise după o lungă metamorfoză la forma și culoarea primă. Se bucura că primăvara coincidea cu ultimele 50 kgrame de lemne și ultima spintecătură a paltonului. (Îți amintești: l-am făcut odată, la Iași, la Cristian, după demobilizare!) I se punea o problemă acută: din exceden-

tul de 448 lei (mizerabilul avea și un excedent !) să-și cumpere pălărie în locul inomabilului obiect fără formă, culoare și vîrstă care-l ține loc astăzi de pălărie, sau să-și comande o păreche de ghete, achitate complet din excedentul viitor (mizerabilul era sigur și pe excedentele viitoare !). Pe urmă, renunțînd la această problemă, la a cărei rezolvare m'am dovedit incapabil să contribui, omul cu pălăria fosilă a trecut la manile lui: laboratoriu, acizi, eprubete și retorte, din care prin nu știu ce alchimie savantă a izbutit să descopere elixirul fericirii permanente și optimismului etern.

Capitala abundă în asemenea contraste. De cîteori aud vorbindu-se de Sodomă și Gomoră, de Babilon și Sibarys, și de toate nădrăvăniile spectatorului superficial dar sever, de pe Calea Victoriei, din cîteva localuri de noapte, dela Șosea, curse, cluburile cu și fără firmă, caselor de întîlnire și dancingurilor cu 100 lei cealul fără pesmeți, mă simt ispitit să tirii asprul judecător în cutare laboratoriu și cutare clinică, în bibliotecile prea strîmte, în odăile fără foc și fără jilțuri moi, unde sute și sute de căntători ai absolutului, viețuesc absenți dela moda pantofilor și dela pronosticurile alergărilor dela Floreasca.

Subteran colcăe altă viață, un rezervoriu care-a capatat toate ambițiile și himerele, împotriva calciei și ofitei, împotriva vestmintelor cu mizerie patetică și țigării răsucită din tutun bățos. Realitatea acestui București nu l-a încercat nimeni, se pare că nimeni nici nu-l observă. Dar șapte serii de conferințe și șezători pe săptămîină, a Societății Scriitorilor romîni, Institutului Social, Institutului de cultură italiană, Poesis și Universității libere, Ateneelor și societăților populare, gem de publicul ghemuit în picioare, ciulind urechile să asculte și însemnind un capăt de gînd pe fila caetului de notițe. Sălile de expoziții nu chiamă numai cîteva snobi și cîteva îmbogățiți să-și mobileze proaspetele palate din Parcul Filipescu și Parcul Bonaparte; nici concertele Filarmonicei nu exhibă numai toaletele direct aduse dela Worth, Jean Patou ori Doucet. O curiozitate intelectuală și artistică, încă embrionară, lacomă și febrilă, dă Capitalei înfățișarea unei Californii unde minierii în loc de vîna de aur, cred de fleștecedată că sînt pe urma pietrei filozofale. E un neastîmpăr tineresc, o afirmare violentă a acestei adolescente convingeri că poți deține numai cu o ușoară bătae de cap chela absolutului, încîntătoare și caracteristică tutulor culturilor tinere, în care după veacuri de Ignoranță opacă și Indiferență impermeabilă la toate problemele sufletului și cunoașterii, tînărul își freacă ochii, îl deschide întăia dată la spectacolul misterios al vieții, vrea să afle tot, să soluționeze tot și să revizualască tot, pentru toate generațiile din urmă care s'au mulțumit să-și pască mioarele și să arunce ghloga în ciolanele tamazlicurilor de boi, îndestulîndu-și setea de a ști cu cîteva eresuri și împodobindu-și existența cu geometrica și calorile unui chimim.

Printre acest tineret nerăbdător și insațiabil, ca o apocaliptică apariție calcă în toate străchinile d. Mihalache Dragomirescu, neliștit dela toate conferințele, șezătorile, societățile, comitetele și comișile, catastrofal ca plesosarul, bronctosaurul, ichtiosaurul sau nu știu exact ce anume saurian antideluvian din filmul rulat mai deunăzi la Cinema-Vlăicu, unde o asemenea apariție de altfel erbivoră și fără intenții feroce, scăpată de dincolo de veacuri pe ulițele Londrei dărâma edificiul, răsturna cu o singură atingere de bot statuile și mătura cu coada lanțul de automobile. Nimic nu-l demontează. E desigur unicul, ca să zicem așa,—om—din țara românească și ținuturile locuite de Români, care nu se îndoiește de sine însuși. Orice ironie ricoșează, orice obiecte e înghițită fără să-i provoace indigestie, orice violență dezarmează. Candid și inexpugnabil, îți oferă glumei, indignării, violenței și bunului simț, una din cele o sută rețete literare, definitive și mondiale. Împărțitor al brevetelor de genialitate și manager de genialități, el replică la ilaritatea contemporanilor cu un compătimitor suris în ciocul sanctificat în cimpiele superelizee. La început nedumerește, pe urmă înveselește, apoi îndignează, la sfârșit înfricoșează. Înfricoșează ca forțele naturii împotriva cărora orice efort uman e derizoriu. Întâia oară înțelegi mitul balaurului cu șapte capete, tai unul și cresc alte trei la loc : la Institutul de literatură, la Universitate, la Ateneul român, la Comitetul de lectură al Teatrului Național, la Casa școalelor, la S. S. R., la banchete, pe stradă, la Capșa, la conferințe, în expoziții, pretutindeni prezinte și întotdeauna gata cu o formulă fulgurantă, care neantizează tot ce veacurile, înțelepciunea, bunul simț și mințile dela Platon încoace, au ciădit omenirii până acum.

*

Insfirșit iată primăvara. Se presimțea eri din mersul agrest și elastic al trecătorilor, în privirile îmbunate contemplând ceva nevăzut, acea la *douceur de vivre* dinaintea anului 914, care nu era nici tristețe nici bucurie, cum spune undeva George Moore, ci ceva necunoscut vremilor de astăzi și pentru totdeauna pierdut pentru lume. Rochiile s'au scurtat cu două degete încă de astănoapte sau femelle au crescut cu două degete încă de eri. Dar mă tem că mine vor fi reduse numai la o palmă de piază, atît cît frunza de vișă ori atît cît să cuprindă imprimat titlul volumului lui Paul Morand : *Ouvert la nuit*.

Cezar Petrescu

Cronica ideilor

Julien Benda

Sfârșitul secolului trecut și mai ales primul sfert al celui actual, sînt o epocă de violentă reacțiune împotriva pozitivismului, evoluționismului și materialismului, intelectualist, mecanic sau fatalist, care beneficiind de uriașul succes al științelor exacte, a stăpînit, mai bine de o generație, spiritele.

Iraționalism, antiintelectualism, misticism, sînt tendințele care domină azi în Franța ca și în Europa, literatura, arta, filozofia, politica.

În poezia simbolistă și în cele mai multe din școlile efemere care i-au urmat, în proza lui Barrès, în muzica lui Debussy, în filozofia lui Guyau, Nietzsche, James, Bergson, în sindicalismul lui Sorel, întâlnim sub formele cele mai diverse, același apel la intuiție, aceeași exaltare a vieții, inconștientului și instinctului.

Încercările de a stăvili sau disciplina această nouă invazie romantică, în numele rațiunii, analizei lucide și a clasicismului nu puteau însă întîrzia, în țara tradițională a clarității, logice și măsurii.

Un Maurras, Lasserre sau Seilljère, în domeniul literar și politic, un Maritain cu neothomismul lui scolastic în filozofie, Gide, Rivière și grupul dela „Nouvelle revue française“ în literatură, Valéry în poezie și artă, oricît de deosebite sau chiar opuse sînt ideile lor, au totuși ceva comun, aversiunea intelectualistă împotriva misticismului vag și a anarhiei romantice.

În aceeași categorie, trebuie să înglobăm și pe un gînditor izolat, prin cugetarea lui independentă și mai ales prin originalitatea atitudinii.

Fiu al unui negustor evreu din Paris, Julien Benda a

studiat matematicile, apoi literele și istoria. Adus pe urmă o viață mai mult solitară, ocupându-se cu filozofia, matematicile, muzica, făcând numeroase călătorii, mai ales în Italia. Afacerea Dreyfus, l-a făcut să se amestece un moment, în politică. A scris atunci, în „Revue blanche“, pe care Maurras o numea organul „unor Evrei nietzscheani“, o serie de articole, publicate în 1900, sub titlul „Dialogues à Byzance“.

Trăește apoi retras, aproape zece ani. Reîntors în Paris, se împrietenește cu Charles Péguy, care fundase „Les cahiers de la Quinzaine“ și publică în revista acestuia, aproape toate operele lui. În 1910 apare „Mon premier testament“, în 1911 „Dialogue d'Eleuthère“, în 1912 vibrantul roman filozofic „L'ordination“, foarte remarcat de critică și recomandat de Mirbeau și Rosny, pentru premiul Goncourt.

În același an, publică în ediția lui Mercure de France „Le Bergsonisme ou une philosophie pathétique“ și „Une réponse aux défenseurs du bergsonisme“.

În timpul războiului, a scris articole și comentarii ideologice asupra evenimentelor în „Figaro“ și a publicat în 1917 „Les sentiments de Critias“. După războiu „Le bouquet de Glycère“ în 1918 și în 1919, opera lui cea mai discutată și mai caracteristică „Belphégor“.

*

Considerat de mulți ca un spirit dogmatic, deși are unele preferinți, Benda nu apare în nici una din scrierile lui ca un om de partid, ci ca un intelectual de rasă, care iubind ideile pentru ele înșile, se amuzează cu discreția scepticului de spectacolul lor și mai ales de felul în care ele sînt adoptate și deformatate de masse. Opera lui poate fi considerată ca o vastă anchetă asupra senzibilității societății franceze actuale și o contribuție însemnată la istoria ideilor. Chestiile dezbătute fără nici un scop premeditat, în toate scrierile acestui gînditor, sînt următoarele: care sînt ideile dominante ale societății franceze de azi, nevoile sufletești ce sînt satisfăcute prin ele, originea lor?

„Mon premier testament“, un fel de mic discurs al metodei, ne inițiază asupra principiilor fundamentale, de care s'a condus în cercetările lui.

Oamenii nu adoptă, în general, ideile lor politice, morale, religioase, susține Benda, în acest curios și ingenios eseu, fiindcă li se par juste, adevărate sau măcar conforme interesului, ci fiindcă ele satisfac nevoia lor de a încerca, cutare sau cutare sentiment

„Nu ideile sînt acelea care provoacă sentimente, ci sentimentele provoacă idei, mai exact sentimentele preexistente în stare de sentimente pure, adică lipsite de orice complement intelectual (idee sau imagine) și deci averse de un astfel de com-

plement înhață în trecere („happent au passage“) și la nevoie inventează idei sau imagini, capabile de a le satisface, după cum unii radicali chimici neliniștiți în stare de puritate, se aruncă cu lăcomie asupra unui element capabil să le dea repaos. De exemplu: nu antisemitismul e acel care provoacă ura, ci dimpotrivă ura preexistentă, în stare de ură fără de obiect sau de nevoie de ură, se aruncă asupra unei idei, obiectul urii, pe care-l găsește gata făcut în comerț, după cum vedem, în anumite stări mentale, un sentiment prealabil de frică fără de obiect sau nevoia de a avea frică, aruncându-se asupra primului venit, în legătură cu ideea de primejdie“.

Pe cînd cei mai mulți oameni sînt ferm convinși că ideile lor sînt dictate numai de rațiune „a considera ideile ce nu sînt decît obiecte de sentimente, scrie Benda, în afară de sentimentele pe care le satisfac, e a considera niște semne, independent de lucrurile la care se rapoartă. A face istoria ideilor politice și religioase ale oamenilor numai ca idei, echivalează cu a studia manifestările exterioare ale unei boli, în afară de boală și viața cuvintelor, în afară de senzul lor“.

Urmează dar că o clasare naturală a oamenilor nu va ținea în samă ideile pe care ei le profesează, ci sentimentele pe care aceste idei le satisfac. „Ea nu se va ocupa să știe dacă ei iubesc sau urăsc cutare sau cutare lucru, dar numai dacă iubesc sau urăsc, căci obiectul iubirii sau urii lor se poate schimba, nu însă și nevoia lor de a iubi sau urî“.

Inercînd de a interpreta și clasa principalele idei politice și religioase ale oamenilor, Benda deosebește un ansamblu de idei, care satisfac o nevoie de ură, căruia i se opune un ansamblu de idei care satisfac o nevoie de iubire; un ansamblu care satisfac o nevoie de orgoliu, căruia i se opune, altul, care satisfac nevoia de „détente“, și în fine un ansamblu care satisfac o nevoie de surpriză, căruia i se opune un altul, satisfăcînd o nevoie de seninătate.

„Aceasta nu înșamnă, că același sentiment nu se poate întîlni în două doctrine diferite și politic opuse, (astfel, nevoia de ură în anticlericalism și antisemitism, acea de surpriză în miracolul creștin și cel revoluționar). Deasemeni, o singură doctrină poate satisfac sentimente diferite și chiar contrare, astfel militarismul și catolicismul, întrucît sînt comandă și supunere, democratismul întrucît e iubire a poporului, sau ură a elitei, anarhismul întrucît e suprimare a diferențelor sau exaltare a individului“.

Deși consideră filozofia cuiva, ca obiectivarea temperamentului și pe om chiar cînd se crede liber, un sclav al fiziologiei, Benda nu neagă totuși posibilitatea filozofiei ca speculație desinteresată, admițînd că ideile pot fi uneori adoptate și intelectual. Dar, adăogă dînsul, ele nu pot prezenta un interes pentru lume, decît numai întrucît sînt adoptate, sentimental.

*

Unul din obiectele principale ale anchetei lui Benda e filozofia lui Bergson. Volumele nervoase și lucide, pe care le-a scris în această chestie sînt de o violență de ton neobișnuită și degenerază adesea în pamflet. Totuși, atitudinea lui e departe de a fi animată de sentimente personale, ci e aceea a unui ideolog alarmat de aspectul subt care bergsonismul s'a reflectat, în cele mai multe spirite.

În contrast cu ceilalți adversari ai bergsonismului, Maritain sau Renè Berthelot, care opun tezele lor proprii, tezelor lui Bergson, Benda se plasează în interiorul acestei filozofii, analizînd procedeele dialectice ale maestrului și denunțînd confuzia sau contradicția ce se ascunde îndărătul conceptelor ei vitale.

Filozofie a mobilității, bergsonismul confundă după dînsul, la orice pas, subt acest cuvînt ambiguu, continuitatea cu forța, iar în ceiace privește noțiunea cardinală de intuiție, ea e întrebuintată de filozoful francez în cel puțin patru senzuri, ilegitim substituie unul altuia, după necesitățile argumentării, cu toată complectă lor heterogeneitate logică. (Intuiția cu senzul de cunoaștere absolută a obiectului în el însuși, în opoziție cu cunoașterea raporturilor lui cu alte obiecte; intuiția cu senzul de invenție intelectuală în opoziție cu inteligența care clasează numai, obiectele în categorii; intuiția ca facultate de a găsi un senz unui ansamblu de fapte în opoziție cu acceptarea lor brută; și în fine și mai ales intuiția ca instinct, voință, acțiune, întrucît instinctul nu e cunoștință, nici limbaj, ci continuarea însăși a vieții organice).

Dar ceiace interesează în primul rînd pe Benda, nu e cugetarea lui Bergson, ci succesul ei monden, și faptul întrucît această filozofie răspunde pasiunilor timpului.

Una din credințele societății noastre, remarcă el, e că știința trebuie să ne dea absolutul și o filozofie care promite publicului obiectul, în el însuși și în realitatea lui interioară, măgulește, fără îndoială, acest sentiment.

Ce ocazie binevenită de a disprețui știința sau vechea filozofie, care nu făgăduesc și nu aduc decît vederi asupra obiectului, datorite în cea mai mare parte, propriului nostru intelect! Deși ideia relativității științei e de mai bine de cincizeci de ani, răspîndită prin cărți, presă, cuvînt, ea nu a putut deveni populară. Ideia că nu cunoaștem lucrurile în ele înșile, ci numai simbolurile lor, ideia, că realitatea nu e un continuum heterogen, ci un discontinuu homogen, că ea nu e pentru noi decît un sistem de raporturi, scapă în mod necesar, cu toată simplicitatea ei aparentă, inteligențelor care nu au fost formate după disciplinele științei. Succesul lui Einstein în anumite saloane, nu a fost mai mult decît un foc de pae și era natural ca filozofia și știința să devină pentru un public ireligios, ceiace e reli-

gia, pentru credincioși, adică „ceva, care răspunde tuturor chestiilor“. Pretenția științifică a religiei marxiste e un alt exemplu în această privință.

Gusturile și înclinările, așa numitei societăți bune revelează de altfel, o adevărată ură împotriva inteligenței. Aceasta trece drept adaptată, numai la nevoile practice și utilitare, știința e considerată deasemenea ca o afacere de bun simț, în care, marile descoperiri sînt puse la activul intuiției. „Ca și acum, observă malițios Benda, ar fi de ajuns, îndată ce ai un cap bun, să privești un măr, ca să descoperi legile lui Newton“.

Singurile societăți care au arătat, după părerea lui, gust și respect pentru știință, au fost acea engleză subț Carol al II-lea și acea franceză subț Ludovic al XIV-lea. Acestea erau societăți cultivate, supuse disciplinelor spiritului, pe cînd lumea noastră democratică are o aversiune pronunțată împotriva activității intelectuale și nu vrea să trăiască, decît prin simțuri.

Un public, cu astfel de dispoziții, era firesc să delireze cînd un filozof autentic „a făcut să cadă vîlul interpus între realitate și noi“, după expresia bergsonianului Le Roy. E drept că celor care profestează, susținînd că filozofia nu se ocupă de imediat, ci integrează realitatea în reprezentare, li se răspunde: filozofia nu e un capitol de știință. Dar dacă obiectul lor diferă, întrucît amîndouă sînt speculații ale inteligenței asupra realității, metoda lor nu poate fi decît aceeași. Nu se poate contesta, desigur, nîmănui, dreptul de a se deda „prehensiunii lucrurilor în ele înșile“ sau cunoștinței „par l'intérieur“. Există însă cuvinte foarte clare—sentiment, amor, comuniune mistică—pentru acest gen de activitate, pe cînd de trei secole și mai bine, filozofia a fost o cugetare asupra lucrurilor.

După cum bergsonianii confiscă cuvîntul filozofie, pentru a evita să boteze activitatea lor prin cuvinte lipsite de același ascendent, ei adoptă deasemeni cuvîntul inteligență, pentru un gen de cunoștință, care cere totul, inimii.

„Intuiția, declară ei, e adevărata inteligență“. Dar a voi ca filozofia să ne dea lucrurile în ele înșile, e a voi să se ocupe de ceiace e misterios, incomprehensibil, inaccesibil rațiunii. Voință, care implică două credinți deopotrivă de stranii: aceia că absorbțiunea în necunoscut e cea mai înaltă activitate a spiritului și aceia că speculația asupra cognoscibilului, e prin esența ei, incapabilă de înălțime spirituală. Pretinsul spirit filozofic al bergsonianilor, apare astfel identic cu cel religios, care se rușinează de el însuși sau, cel puțin, de numele lui.

Filozofia nu trebuie să fie, după dînsii, o idee asupra lucrurilor, ci sentimentul lor pur, o artă care să emoționeze, sugerînd viziuni sau imagini tulburătoare. Ea nu valorează, prin ceiace enunță, ci cum spunea Sorel, prin rezultatele pe care le provoacă sau Péguy, în faimoasa lui „Note sur M. Bergson“. Prin talentul care o inspiră și elementul combativ pe care-l aduce.

Pătrunderea în principiul lăuntric al existenței lucrurilor, simpatizarea cu palpitarea lor interioară, corespunde în realitate unei dorinți profunde, acea „a unei percepții a lucrurilor, care să fie un fel de posesiune sexuală, de adesiune tainică, de *juissare* a sufletului“. Această dorință, cu elocvență exprimată de Faust, a existat desigur totdeauna, a devenit însă la contemporanii noștri, de o intensitate necunoscută încă. Și Benda aduce unele precizări în această privință: „Pe lângă dorința unei comuniuni aprinse cu esența lucrurilor, un alt fapt crește șansele de succes ale bergsonismului; e calitatea pur pasivă a auditorului. Un filozof din secolul al XVII-lea, avea aface subț specia oamenilor de lume (snobii nu lipseau nici atunci), cu un mare număr de spirite formate prin disciplina clasică, cu deprinderi logice și teologice, într'un cuvânt, perfect capabile, de a se apăra contra afirmațiilor care li se serveau. Un filozof modern, mai ales, acel care profesază public, găsește înaintea lui: 1) tineri care nu au avut timpul să-și asimileze metodele spiritului, (admițind, că au învățat ceva, despre ele); 2) eleganți ignari „doritori de a se instrui“, care altădată s'ar fi ocupat cu vinătoarea sau galanteria; 3) literatori străini de orice metodă, care nu cer filozofiei decît un aliment la nevoia lor de emoție; 4) femei, fără disciplină intelectuală, a căror soți sau amanți nu știu măcar latinește; pe scurt, un ansamblu de persoane fără de apărare, căroro acest filozof le poate administra cele mai groaznice sofisme, fără să întîlnească, umbra vreunei rezistenți. Și e ușor de înțeles, că în aceste condiții, el triumfă fără glorie, dar triumfă“.

E un semn al timpului, această voință de a face să treacă subț numele de filozofie, o activitate spirituală, care ar fi mai potrivit desemnată subț acel de poezie și e un semn mai ales, al respectului de care se bucură azi filozofii. „Il ne venait pas à l'esprit de Pétrarque, de faire passer son activité, sous le nom de Roger Bacon“.

Filozofie aptă de a satisface o societate avidă de senzații, bergsonismul nu se impune publicului prin idei, care-și sînt străine, ci îi aduce tocmai pe acelea pe care el le dorea. El nu convinge spiritul, ci satisface voința.

Principiul intern și absolutul pe care-l promite, fiind mobilitate și devenire, această filozofie mulțumește deasemeni, furiă contemporană de mișcare. E un fapt demn de atenție, felul cum s'a schimbat în ultimul timp ideea absolutului. Imobil atîtea secole, iată că el a devenit împotriva întregii tradiții filozofice dinamic, în orice caz, cinematic. „Inalterabilitatea, repaosul, care au fost atîta vreme simbolul eternității, au decăzut din rangul lor, ele au devenit azi terestre, mișcarea e dimpotrivă divină și odată cu ea schimbarea și absența oricărei fixități. Poetul va spune în curînd marelui tot:

Rends-nous le mouvement, que la vie a troublé“.

Acest principiu intern, nu e numai mișcare ci și activitate și viață, deci un lucru de excepție, în fața cunoașterii. Ce satisfacție aduce această credință contemporanilor! Căci absolutul e în același timp conștiință, dar purificată de orice concept, simțire pură, voință pură, durată. Concepție, care implică credința, că în adîncimile conștiinței, descoperim principiul însuși al lumii, principiu de ordine pasională. O mare parte a poeziei lirice actuale dovedește, care e puterea de seducțiune a acestor idei.

Absolutul exaltat de bergsonism, fiind deasemeni, și voință pură el devine pretextul unei noi religii, cea a acțiunii și energiei umane. Filozofia ca speculație cosmică dispăre, marginindu-se numai la problema valorilor morale. D. Homais devine filozof, gînditorii de rasă sînt înlăturați, speculațiile u-nui Spinoza, considerate ca jocuri de mandarin.

Dar religia „sentimentului pur“ fiind și acea a contradic-toriului, căci durată e în același timp, existență și cunoaștere. Benda încheie observînd „atracția extraordinară, pe care o exercită asupra sufletului occidental metafizica alexandrină și furia cu care se precipită el, asupra filtrelor Contradictoriului, Nedeterminatului, Necondiționatului etc., de cîte ori, acestea îi sînt oferite. Deși, spontaneitatea sufletului german oferă în această privință terenul cel mai prielnic, se poate afirma totuși, că această metafizică e mai puțin proprie unei rase decît plebei de pretutîndeni, care cere ideilor, să vorbească simțurilor și inimii și să-i provoace fiori sau spasm“. Succesul bergsonismului e un semn neîndoios al decăderii, barbariei și nivelării, spre care mergem.

Al doilea obiect însemnat al anchetei lui Benda, sînt înclinările și voința estetică a societății franceze actuale.

Teza susținută în „Belphégor“, e aceasta: „Societatea franceză de azi, cere operelor de artă, ca ele să o facă să încerce emoții și senzații, dar nu mai cere dela ele, nici un fel de plăcere intelectuală“.

Benda face dela început atent cetitorul, că nu studiază operele de artă, nici nu are intenția de a se pronunța asupra valorii lor, ci caută să lămurească numai tendințele, care-și fac loc în ele, adică voința estetică a contemporanilor. Iar cuvîntul „bonne société“ are după el, în vedere cea clasă de persoane privilegiate, care trăesc „dans l'oisiveté et le raffinement et dont l'une des fonctions est de s'adonner au ramage litteraire, voire de nos jours scienti philosophique“.

Voința de a încerca emoții prin operele de artă nu e desigur, ceva nou în Franța, unde „la bonne société“ a fost totdeauna dirijată de femei. Dar ceiace e propriu după Benda, timpului.

nostru e „precizia, violența acestei voinți, caracterul ei mai universal, mândria pe care o deșteaptă și sistemele pe care le erijează“.

Articolul principal al esteticii societății franceze actuale, e acel ca arta e o uniune mistică cu esența lucrurilor. Ea trebuie să posede realitatea în ea însăși, în afară de orice expresie, traducere sau reprezentare simbolică. Metoda ei e intuiția, un fel de viziune centrală, care devine ritmul însuși schimbător și trăit al lucrurilor. Această intuiție „nu reflectează“, ea e „acțiune, inimă, eu“.

Benda distinge trei tendinți diferite în această doctrină, care își are de altfel izvorul în filozofia lui Bergson.

1) Artă trebuie să pătrundă lucrurile în principiul lor de viață. Emoție, pe care de altfel contemporanii noștri o cer tuturor activităților spiritului: filozofie, știință, etc. Absolutul nu e însă pentru ei quietudine, ci agitație.

2) Artă trebuie să se unească cu acest principiu, nu să-l privească sau să-l descrie, ceiace ar implica distincție. Se cere artistului contopirea cu el, disoluția personalității lui, în sufletul lucrurilor.

3) Pentru aceasta artă trebuie să fie o stare de pură iubire, în care dispăre orice fel de activitate intelectuală, în alți termeni, o stare afectivă pură. Și această stare nu e o fază preparatoare, un prim timp, ci activitatea artistică întreagă. Bergson a scris de altfel: „Există cel puțin o clasă de privilegiați, artiștii. Ei nu se ocupă decît să-și lărgească percepția, fără a încerca să se ridice, deasupra ei“.

„Sentimentul pur al lucrurilor, prin propria lui natură, fără ajutoru: și concursul inteligenței, devine expresie artistică“ spune unul din herolzii esteticii actuale, Tancred de Visan. Afirmație în fața căreia e bine să amintim cuvintele romanticului Lamartine: „J'ai eu de l'âme, c'est vrai: voilà tout. J'ai jeté quelques cris du cœur. Mais si l'âme suffit pour sentir, elle ne suffit pas pour exprimer“.

Alte forme ale voinței estetice a contemporanilor sînt, după Benda, următoarele:

1) Artă trebuie să fie o percepție imediată a lucrurilor, care să suprimă toate formele reprezentării.

2) Ea trebuie să ne dea lucrurile în realitatea lor, nu în deformarea lor de către inteligența noastră. Dacă artiștii și publicul de azi admit deformările datorite pasiunii (Saint-Simon) ei detestă cu violență acțiunea conștientă și organizată a inteligenței.

3) Artă trebuie să atingă obiectul în particularitatea lui și în același timp cum spune Claudel, în totalitatea lui indecompozabilă.

În aceste manifestări, e vizibil înainte de toate cultul indistinctului. Fiecare vrea să simtă lucrurile în mobilitatea și fluiditatea lor. Și această imprecizie nu e cerută numai poeziei.

și romanului, ci și ideologiei: „Critica, știința, iluzofia sînt invitate să fugă de idei precise, de definiții și să procedeze, dimpotrivă, prin culori indecise, categorii mobile, concepte fluide. Scriitorii care se dau formal, drept gînditori, (Rolland, Sorel, James) sînt apreciați cu deosebire“.

O consecință a acestei stări de spirit e locul conferit între toate artele, muzicii. Pe cînd vechiul romantism era mai mult plastician, arta preferată azi e fără forme, pur fluidă, liberată de categoriile spațiului. O voință de muzicalizare se manifestă cu frenezie, în toate artele.

Preceptele estetice contemporane se aplică cum e natural, în primul rînd artei, care tratează despre sufletul omenesc. „Ceiace oamenii, în marea lor majoritate, cer spectacolului operelor de artă e o ocazie de a se pune în comunitate cu mișcările umane, de a încerca o emoție de simpatie; ceiace vor, e să iubească cu Des Grieux, să urască cu Iago, să tremure cu Desdemona, să suspine cu Phedra, să moară cu Werther. Așa încît ei nu se complac decît în pictura sentimentelor, pe care sînt capabili să le încerce: nu arătați foburgului dramele de conștiință ale dreptilor, nici femeilor, torturile cercetătorului de idei“. Nu e însă nevoie de adăugat că emoția de simpatie, care la teatru devine o manifestare aproape fizică, nu are nimic comun cu emoția estetică. „Aceasta e emoția cauzată de ideea pe care o avem despre calitățile artistice ale operei de artă, de pildă, viața operei (lucru, cu totul deosebit de viața personajelor reprezentate) unitatea ei de semnificație, ajustarea formei la fond, proporțiile, gradația efectelor, etc. Această emoție, evident din cele mai înalte și mai rare, presupune: 1) că sîntem capabili de a forma idei abstracte (ce e mai abstract decît ideea de perfecție a raporturilor?); 2) că ideile nu rămîn la cel care le formează, simple idei, ci determină sentimente. Emoția estetică e tipul emoției, cu baza intelectuală“.

Contemporanii noștri vor pictura sufletului omenesc în ceiace are particular, incomunicabil și sînt împotriva tipurilor generale. Totuși, romancierii francezi rămîn mult în urmă, în această privință, celor englezi sau ruși. „N'est pas barbare qui veut!“

Ei cer deasemeni artei, să prezinte sufletul omenesc, în afară de legile lui, au aversiunea determinismului, caută surpriza, au setea noutății. Stilul unui Péguy, e gustat pentru originalitatea lui, de acei care reproșează lui Anatole France „qu'il a chaussé les souliers des siècles“.

Voința lor ca arta să fie viața însăși și nu o vedere, pe care inteligența o ia asupra ei, se manifestă prin mai multe simptome: romanele în stil direct, în care autorul, vorbind la persoana întâi, povestește emoțiile și le retrăește sub ochii cetitorului, interzicîndu-și acele reflecții asupra pasiunilor, cu care se mîndrea un Stendhal, religia teatrului (formă de artă care prezintă emoția

* Belphégor, p. 56.

subt forma ei directă), gustul memoriilor, suvenirilor, scrisorilor intime și bruloanelor.

Dogma vremii e „că ordonind o emoție, o pierzi“. (Ca și cum, observa Benda, toată problema artistică nu ar fi tocmai, să ordonezi, fără a pierde).

„Altădată, adaugă dînsul, scriitorii fără de meșteșug, voiau să pară că îl au, azi cei care îl au, vor să ne facă să credem, că nu au idee de dînsul“.

O altă pretenție curioasă a unor contemporani e aceea că exercițiul pur și neintelectual al emoției omenеști să fie luat drept un act al inteligenței. Fiindcă Bergson a scris că „elanul vital pur devine dilatîndu-se, conștient de el însuși și capabil de a reflecta a upra obiectului său“, mulți cred că numai ființele care trăesc pasiunile, le pot înțelege și aceasta tară intervenția altei activități intelectuale. În pretenția de a analiza a inteligenței, ei vād, dimpotrivă, „o amenințare, pentru tot ce sufletul nostru are mai prețios“. „Explicînd originea sentimentelor noastre, spune James, le distrugem în același timp valoarea“.

Toate aceste trăsături ale esteticei contemporane explică religia artei subiective, „articulată deja în epoca romantică, dar despre care se poate spune că numai timpul nostru a luat deplină conștiință“. Nu numai că autorii cei mai gustați în ultimii douăzeci de ani, Péguy, Claudel, Suarès, Rolland (de la France și Hermant, ce scriitor cu renume se ocupă cu zugrăvirea moravurilor?) nu au de povestit decît propriul lor eu, dar ei caută să-l prezinte, în ceiace are mai incomunicabil și pur afectiv, adică înapără de orice idee. N-putînd concepe altă estetică decît a subiectivului, ei sînt atrași de regiunea tulburătoare a instîntului pur, a dorinții și acțiunii pure.

De aici cultul pentru arta lui Maeterlinck și a unor scriitori ruși, care nu zugrăvesc decît sentimente elementare, neorganizate și nealterate, prin vre-o idee. Și fiindcă femeile excelează în pictura acestor stări elementare, literatura lor. (Collette, Gérard d'Houville etc.), e azi atît de gustată.

Estetica modernă fiind făcută, în primul rînd, pentru femei, nu e de mirat, că zugrăvirea sufletului omenesc se rezumă, mai ales, în acea a amorului.

Inciinațiile publicului merg cătră literatura exaltată sau patetică, spre autorii vibraanți, pururea subt presiune. „Se pare că scrisul temperat și rațional a perdut orice fel de valoare filozofică pentru societatea franceză, lucru singular, la descendenții acelora care au gustat atît, pe La Bruyère și Montesquieu“.

Niciodată, izvoarele naturale ale lirismului (amor, religie, patriotism, melancolie), nu au fost mai intensificate. E desul să comparăm în această privință pe M-me Desbordes Valmore cu conțasa de Noailles, Lamartine cu Claudel, Delavigne cu Rostand Chateaubriand cu Barrès, ca să vedem ce progrese a făcut exaltarea.

Dar cu deosebire a fost intensificat lirismul misterului. Pe cînd, pentru poeții din 1830, lucrurile, între alte epitete, aveau și pe acel de misterios, scriitorii de azi, consacră opere întregi, acestui aspect al lucrurilor. „Avec V. Hugo ils voulaient parler du mystère, avec Maeterlinck, ils veulent s'y évanouir“.

Altă trăsătură a societății mondene de azi e gustul ei a-dînc pentru lirismul moral sau moralist; exaltarea pentru cutare modă morală, politică, religioasă, estetică. Ea vibrează cu Nietzsche pentru primatul moralei războinice, cu Barrès pentru acel al voinții, cu Bourget pentru acel al tradiției, cu Romain Rolland pentru acel al inculturii și spontaneității, cu Maurras pentru acel al culturii sau disciplinei intelectuale.

Se decretează, în același timp că superioritatea unei mode morale sau estetice, nu e un lucru care se demonstrează, ci ceva pe care-l simți sau îl iubești.

Apostolul unei valori, nu e ținut să aducă probe și mai ales, să fie logic sau coerent. De aici, profetismul „échevelé“, al unui Péguy sau Claudel.

„Cu mult înainte de 1914, societatea franceză a încetat de a cunoaște ironia“. Teoriile filozofice sau chiar științifice nu au rămas, nici ele, neexploatate de lirism, după ce au fost, bine înțeles, simplificate și deformate, deasemeni critica, care pe urmele lui Sainte Beuve se ocupă mai mult de autor, decît de operă și istoria, care după Péguy „evitînd obiectivitatea anemică, trebuie să trăiască o epocă, nu să caute s'o înțeleagă“. „Sîntem în vîrsta panlirismului“.

Dacă aceste tendinți au existat desigur în toate societățile, ele se găseau în stare izolată. „Concepția formală a unei filozofii patetice, e însă o cucerire a timpului nostru“.

Care e, se întrebă Benda, cauza acestei frenezii, a societății franceze actuale? După unii, prezența Evreilor. E drept, că alături de Evreii severi și moralisți, care se închină lui Iahveh, există mai numeroși acei avizi de senzații, adoratorii idolului syrian Belphegor. Dar explicarea e insuficientă, căci ca un organism să poată fi atins de un rău, el trebuie să fie în stare de receptivitate.

„Dacă această societate a fost precipitată în alexandrinism prin acțiunea Evreilor, ca odinioară contemporanii lui Philotas din Cos și Juvenal, e fiindcă ea însăși, era deja alexandrină“. Același agent nu ar fi produs desigur aceleași efecte două secole mai înainte, căci un cristal desigur are aceeași natură cu masa lăcuită, decît dacă ea e de aceeași natură cu dînsul.

Dar de ce societatea actuală e alexandrină? Să fie un efect al vîrstei? E drept că o societate, după trei sau patru secole de existență devine alexandrină prin însăși durata ei, că viața trîndavă și rafinată creiază o nevoie particulară de sensi-

bilitate. Dar asimilări de acest fel între dezvoltarea societății și a indivizilor, sînt departe de a fi serioase.

Un factor mai important, după Benda, e desigur scăderea culturii și mai ales dispariția în mediul monden, a educației teologice și a literelor antice, discipline a căror influență impregnă altădată atmosfera, ca un fel de climat spiritual. Sportul, lectura ziarelor au contribuit la scăderea culturii în societatea franceză, dar acest fapt e datorit cu deosebire accesiunii în rangurile acestei societăți a multor persoane din alte clase, al căror spirit e în stare de natură (parveniți ai comerțului, industriei, finanței).

„Nu se ține destul samă pentru a explica decadența gustului de schimbările sociale, nu se remarcă că e vorba în această decadență, nu numai de o clasă care transformă valorile, ci de un nou personal de oameni incuți, care favorizat de schimbările politice, umple în parte rangurile acestei clase, aducînd valorile sale proprii; că apariția gustului romantic în societatea franceză nu însemnă numai urmașii lui Caylus sau Rabutin, schimbînd de sensibilitate, ci o întregă lume de burghezi parveniți, care intră în rangurile societății bune, pentru a aduce estetica lor. După cum s'a putut spune că triumful creștinismului a fost morala sclavilor, substituindu-se, aceleia a stăpînilor, se poate spune că triumful romantismului e estetica oamenilor naturali, care înlocuște în societatea bună, pe acea a oamenilor civilizați“.

Gusturile literare ale bonelor sau ale portarilor, dovedesc de altfel că estetica omului în stare de natură e romantismul.

Estetica aceasta barbară e în mare parte un efect al vieții economice moderne. Nesiguranța și neliniștea, de care ea e însoțită, sînt incompatibile cu seninătatea de spirit. „Oamenii de litere se scoboară mereu din cauze mai tari decît voința lor, din starea de clerici, în cea de laici. Ei au o meserie, sînt stăpîniți de grijele menajului și caracterul lor se resimte de acest fapt. Filozofii sînt nu mai puțin ațînși și părăsesc încetul cu încetul marile speculații dezinteresate pentru morală, căci filozofia pentru a fi bine servită, are nevoie de celibatul preoților ei“.

Cît despre căutarea frenetică a senzației, ea se explică prin imensa dezvoltare modernă a luxului. În ambianța oamenilor bogăți, nu a lipsit niciodată, juissarea și gîdilara simțurilor.

Dar rațiunea principală a acestei estetici, după Benda, e că ea e în întregime făcuta pentru femei. Ele singure, în lumea mondenă, au „des loisirs“, deci timp, să se intereseze pentru lucrurile de artă. „Omul de lume, mare amator de litere sau arte, în felul unor Luynes, Liancourt, Saint Evremont, Bussy, Lamoignon, Hénault este azi o speță dispărută“. Direcția lucrurilor spiritului în societatea bună, aparține în timpul nostru, în întregime femeilor. („Același lucru era și în secolul al XVII,

dar femeile de atunci, aveau respectul formei de suflet masculine, pe cînd cele de azi s'au instalat violent, în venerația sufletului feminin^(*).

Fiind date aceste condiții ale societății franceze, estetica ei, crede Benda, e departe de a fi o modă, ci e dîmpotriva, ceva esențial durabil și merit chiar a se intensifica.

Divorțul între artistul intelectual și lumea secolului, susține dînsul, va deveni în viitor, tot mai profund. Acesta nu va rămînea cu totul lipsit de cetitori, dar îi va găsi numai printre intelectualii profesionali și solitarii curioși de lucrurile spiritului, nu printre oamenii de lume. Ceiace va dispărea probabil însă la artistul intelectual, va fi „grija amabilului și a formelor ușoare, care în materie de idei poate, mai mult decît în alt domeniu, sînt o condiție a artei“.

Benda se întreabă chiar, dacă apariția unui creier, în același timp artist și intelectual va mai fi în viitor posibilă, dacă „sinteză în același cap a spiritului științific al Renașterii italiene și a spiritului artistic al Greciei, minunată combinație, care s'a aprins în Franța secolului al XVII-lea, nu e un focar pentru totdeauna stins, ale cărui raze ultime au fost Taine, Renan, France“.

Și el sfîrșește, imaginîndu-și un timp, nu tocmai îndepărtat, în care „la bonne société française“, nu se va interesa „decît de gesturile comedienilor, de impresiile femeilor și copiilor, de mugetele liricilor, de extazele fanaticilor“.

*

Aversiunea lui Benda împotriva romantismului, lupta lui pentru drepturile inteligenței și disprețul pe care-l arată pentru prezent, au făcut pe mulți să vadă în el, un campion al restaurării ordinii spirituale și al reacțiunii, în felul lui Maurras.

Dar dacă ambii gînditori sînt niște admiratori ai secolului al XVII-lea și ai clasicismului, atitudinea lor în fața realității contemporane e cu totul deosebită.

Pe cînd, pentru Maurras, singurele speranțe de a salva civilizația ei amenințată, „zboară pe nava contra revoluțiunei“, Benda, în Belphégor, nu face decît să s'udieze răul, fără a căuta să-l combată. „È un savant care lasă această sarcină medicului, un savant, care păstrînd punctul de vedere al inteligenței speculative, nu face politică, nici morală“.*

Neoclasicismul, e considerat de altfel de Benda, ca o simplă modă sau o formă particulară a nevoei de excesiv, clasicismul nefiînd după părerea lui o chestie de voință, ci rezultanta unui complex de cauze, care nu mai lucrează azi. „Nu poți fi clasic sau romantic, după voință, ci numai prin tempe-

* Constant Bourquin, Julien Benda ou le point de vue de Sirius 1925, p. 66.

rament“. Departe de a avea în ele ceva clasic, „Anthinea“ sau „L'avenir de l'intelligence“ sînt opere romantice, în care amorul spiritului clasic e luat, drept material de exaltare romantică.

Pe cînd lozinea cunoscută a lui Maurras „politică înainte de toate“ presupune apostolatul, Benda insistă cu predilecție în „Les sentiments de Critias“ asupra opoziției brutale între două rase intelectuale: una aproape dispărută azi, care dînd primul lucrurilor intelectuale, consideră cunoștința ca scopul unic al speciei și alta triumfătoare în epoca noastră, care atentă la viața omenească și hipnotizată de accidenteale luptei pentru existență, pune inteligența în serviciul acțiunii.

Eiberat de serviciul voinții, Critias practică deviza „primum philosophari“, actul vieții identificîndu-se pentru el, cu acel al gîndirii.

Iar, în fața mobilizării permanente a intelectualilor, în serviciul cetății, decretată cu atîta emfază de Maurras, e bine să ne oprim o clipă, asupra unui dialog, profund semnificativ din „Bouquet de Glycère“.

Sîntem în Hellada antică. Războiul e declarat și inamicul asciază cetatea. Bătrînul filozof Callicrates stă închis în bibliotecă. Discipolul lui preferat Iphicles apare echipat și gata de luptă. El nu a voit să se bată, înainte de a insulta pe bătrîn, responsabil după părerea lui, de nenorocirile care s'au abătut asupra patriei. Cîci Callicrates a învățat pe contemporani să nu venereze decît activitățile cele mai înalte și să desprețuiască apararea națională ca și pregătirea războiului. Și dacă atîta tineretă va peri pe cîmpurile de luptă, ea va expia crima lui. Vremea î: care popoarele se vor putea deda cu toată seninătatea activităților de lux, nu va veni, de altfel, niciodată.

„Atunci, îl întrebă bătrînul, singura grijă a oamenilor va fi, pînă la sfîrșitul secolelor, de a nu peri?“ „Măsura valorii unei ființe răspunde tot dînsul, nu e însă în puterea ei, de a se conserva. Ce importă lungimea unei vieți? Perfecția, e pentru om, în calitatea pe care a știut s'o atingă!“

Și filozoful încheie astfel: „O secundă din viața lui Platon sau Pitagora, din această viață, pe care pumnul unui om beat, o poate distruge, are de o mie de ori mai multă eternitate, decît viața a douăzeci de popoare de brute, îmbrăcate în fer, care au știut să-și conserve ființa, pînă la sfîrșitul secolelor. O, patria mea! Dacă trebuie să pieri sub furia acestor bestii, tu vei pieri, ca termenul cel mai perfect de inteligență și sentiment, ia care s'a ridicat, vreodată, materia umană. eternă prin faptul unic de a fi fost această perfecție, chiar numai o oră; și eu, dacă am fost, cum se spune, una din miile de forțe, care te-au ridicat la această treaptă divină, am bine meritat de la tine și mă voi așeza într'o zi, la banchetul Empyreului“.

Afirmații de natură a revolta desigur, numeroase tempe-

ramente, în care palpită nu mai puțin însă și cu ce intensitate, flacăra unui strict, radical și intransigent intelectualism.

S'a vorbit și nu fără temei, de acei care s'au încercat să caracterizeze fizionomia lui Benda, de „ideologie pasionată“ și de „furie intelectuală“.

Amorul pentru idei a acestui aristocrat al spiritului, care nu combate în numele unui sistem, ci al filozofiei, e în adevăr violent și el l-a făcut să lunece uneori, în exagerări de limbaj și în atacuri, câteodată nedrepte.

Dar opera lui întregă e dominată de un unic motiv. Nimeni poate, în vremea de azi, nu a fost mai conștient, nu și-a dat cu atita luciditate samă de antiteza dintre inteligență și sentiment și de aceia dintre artă și viață. Nimeni desigur, nu a protestat mai ales, cu atita vehemență, împotriva confuziei, pe care epoca noastră o face și la tot pasul, între aceste categorii.

Octav Botez

Cronica Teatrală

— BUCUREȘTI —

Sfinta Ioana.—Fedra.—Șase personaje în căutarea unui autor.—Puterea Intunericului

În prefața „cronicei” *Sfinta Ioana*, Bernard Shaw vorbește de „lipsurile” teatrale ale acestei opere... lipsuri descoperite de specialiștii dramatici.—Păcat, spun unii, că autorul n'a adus pe scenă o luptă veritabilă, trăgînd de hățuri la rampă un cal în carne și oase. Un adevărat om de teatru ar fi așezat undeva în piesă încoronarea, procesiunea pe străzile Reimsului și serviciul religios, oficiat în Catedrală, în sunetele unei muzici compuse special pentru procesiune și serviciul religios. Apoi arderea ar fi trebuit număidecît să aibă loc pe scenă—de oarece nu-l importantă... pricina arderii, ci arderea însăși—faptul pentru care își plătesc spectatorii biletul de intrare.

Scriitorii de teatru de-aiuri, cași dela noi, au executat această rețetă. Raportul Cassei a fost entuziast.

Bernard Shaw, deși nu s'a ținut de tipicul dramatic, izbutește totuși să adune în fiecare seară sute și mi de spectatori în jurul rugului invizibil al Ioanei d'Arc.

„Sfinta Ioana” se joacă în Franța, în Anglia, cași pe toate scenele din lume.—Spectatorii englezi ascultă liniștiți vorbindu-se de „ipocrizia britanică.” Un personajlu declară solemn: „Nicio dată un Englez nu-l bătut în mod loial” sau: „Ioana refuză Angliei dreptul asupra cuceririlor ei legitime, pe care l le-a dat Dumnezeu în virtutea capacității sale speciale de a governa—pentru binele lor—rasele mai puțin civilizate”. Iar alt personajlu exclamă: „Ce canalii sînt toți acești nobili englezi.”

Toată piesa este presărată cu ironii îndreptate împotriva grandomaniei britanice—a șovinismului și imperialismului englez. Numai un popor de veche cultură, înzestrat cu un larg spirit de toleranță, poate primi în față dela rampă astfel de cuvinte—fără să sară drept în picioare, fluierînd și hulduînd.

(La noi d. Rebreanu în „Apele oții” de-abia și-a permis să trimită în Ardeal, pe lângă doi oameni cum-se-cade, și trei cabotini „descendenți din Ștefan-cel-Mare”, și presa „patriotică”

s'a și revoltat. Nu-i îngăduit pesemne de adus pe scenă decât exemplarele de elită ale neamului. Dacă publicul dinainte de războiu ar fi avut același mentalitate,—„Scrisoarea pierdută“ nu s'ar fi putut desigur juca pe nici o scenă națională).

Ioana d'Arc a urmat soarta oamenilor superiori care decele mai multe ori, hulți și persecutați de contemporani, nu-și sfîrșesc zilele acasă, ci în temniță sau pe rug.

Această față de țară a avut cutezanța să fie mai tare decât bărbații—și tocmai pe cîmpul de luptă, terenul specialității lor.

Ea și-a permis să pună mai presus de cuvîntul Bisericii însuși cuvîntul lui Dumnezeu. A contestat dreptul „sacru“ al seigneurilor feudali asupra pămînturilor „lor“. L-a făcut pe Dumnezeu stăpînul acestor pămînturi. A întărit autoritatea Regelui. A lansat formula: Franța a Francezilor...

Iată destule motive, pentruca autoritatea clericală și autoritatea civilă să vadă în Ioana d'Arc un element subversiv. De aceea clericii au ars protestanta, iar militarii—naționalista...

N'au avut dreptate aceste instituții? Ba da. Altfel... „t'ar fi fost ridicat rugul“.

Prinsă între două forțe formidabile: biserica și legea, Fecioara a fost zdrobită. Clericii i-au pus pe foc trupul... ca să-i salveze sufletul. Iar soldații au urcat-o pe rug „din considerente pur politice“—„absolut fără nici o animozitate personală“ a comandantului.

Ioana d'Arc a fost arsă într'o jumătate de ceas, dar reabilitată—in rate—in cîteva veacuri.

În cele din urmă, „sentința a fost casată, anihilată, anulată. Este nulă, inexistentă, fără valoare, fără efect“.

Jeanne.—N'empêche que j'ai été brûlée. Est-ce qu'ils peuvent me débâiler?

Ioana spune aceste vorbe în epilogul piesei, cînd—peste douăzeci și cinci de ani—se adună, în somnul Regelui Carol VII, spiritele participanților la tragedia Fecioarei din Orléans.

Sfînta Ioana, întinzînd miile cu același iubire spre prietini cași sore dușmani, îi întreabă:—Ce-ați face dacă aș învia?...

Rînd pe rînd, acei care-o sanctificaseră după moarte, care o aruncaseră în foc, dar se căiseră pe urmă—toți se înspăimîntă în fața acestei eventualități.

Oamenii ar lăsa-o „în șanț, sîngerînd“ sau i-ar ridica alt rug.

Ioana.—O, Doamne, care ai făcut pămîntul acesta frumos... Cînd îți va primi el sfinții? Peste cit timp, Stăpîne, peste cit timp?

D-ra Mărioara Ventura a interpretat la Teatrul Național rolul Ioanei. Același aristă care în „Secretul“ era numai cochetărie, alintîndu-se ca o pisică perfidă, a pus în rolul Fecioarei din Orléans seriozitate de soldat. Pe tovarășii de arme îi iubește ca pe niște prietini, „ca pe cîinele ei ciobănesc“. Nimic mai mult. D-ra Ventura parcă aude glasurile acelea divine, care se desprindeau din dangătul molcom al clopotelor—venit de departe, dintr'o clopotniță de sat, peste cîmpiile tăcute...

— Pot să mă lipsesc de orice,—spune Ioana înaintea Tribunalului clerical,—dar să nu aud vîntul trecînd printre crengi, ciocirliile cîntînd în soare.. să n'aud glasul mielilor în văzduhul rece și înviorător, nici clopotele sfînte ale bisericii ce-mi aduc vocea îngerilor care platesc pe vînt..

D-ra Ventura a redat minunat scena judecării. Simplă și naivă, duioasă, bravă, plină de revoltă—Ioana a ridicat în fața oamenilor protestul vieții ei tinere. Sala a trăit clipe de emoție adîncă. Ochii tuturor s'au umplut de lacrimi.

Arta d-rei Ventura,—o artă fină și stilizată,—s'a desfășurat cu mai multă amploare în Fedra. Am văzut această tragedie jucată de multe artiste.

Ascultînd versurile lui Racine, ne-am gîndit la reconstituirea Venerii de Milo. Arheologii, după urmele brațelor, completează minile încremenite într'un gest pierdut. Unii cred că-i vorba de-o Veneră funerară; alții—de-o Veneră... la bae. Aceleași frînturi de brațe deșteaptă, în mîntea specialiștilor, cînd gesturile tragice spre mormînt, cînd grațioase mișcări de dezgolire a trupului.

Rolurile seamănă cu statuia Venerii de Milo: actorii trebuie să le reconstituască complet după indicațiile sumare ale autorului.

D-ra Ventura, plecînd de la versurile lui Racine a reconstituit o eroină de tragedie, croită din linii severe și elegante. Fedra,—subt degetele-i delicate,—a luat forma unei zvelte urne funerare.

După reprezentațiile am recitat,—nu mai știu pentru a cîtea oară,—originalul lui Racine, o ediție critică cu note latinești și grecești. Trecusem de-atîtea ori pe lîngă aceste note fără să le observăm. Și acum, dintr'odată, oprindu-ne la fiecare din ele—ni s'a împrăștiat gîndul în diferite direcții. Am aflat lucruri nouă. Ne-am adus amînte de chestii pe care le știam. Am dat cu plăcere peste versuri latinești, scandate odinioară în liceu. Ici-colo descifram cîte un vers. Am întîlnit însă și citații grecești din opere pe care le-am știut pe derost. Înțelesul lor ni s'a ascuns pentru totdeauna. Am avut o durere. Demult n'am mai pus mîna pe-o carte elină. Dar nu ne așteptam ca operele grecești să se fi cufundat în memorie ca niște insule îngropate de cutremur. Nu făcusem însă verificarea. Am făcut-o dăunăzi. Prin urmare toate acele declinații și conjugări, cuvintele căutate cu grijă în dicționare enorme și trecute în caețele pe două coloane—totul s'a prăbușit în întuneric. Nu mai stăruiesc în mîntie decît literele, pe care le-am citit și le-am scris atîția ani, dar care n'au nici un înțeles: parcă-s hieroglifile unui obelisc. O părere de rău se furișează până la noi, pornită de departe, din anii de școală... Imi vine să întind mîna spre bibliotecă și să iau din rafturi dicționarul lui Alexandre, gramatica lui Sommer, Iliada...

Dar trebuie să scriu un articol pentru ziar despre acordul politic...

* * *

„Six personnages en quête d'auteur“, *pièce à faire* de Pirandello, este o operă stranie. Acțiunea se petrece pe scena unui teatru. Cortina-i ridicată din capul locului. Se reperă o piesă. De-odată apar „șase personaje“, care cer directorului să prezinte drama lor:

O mamă aduce la căminul soțului trei copii: două fete și un băiat. Acești intruși în noua familie trebuie să dispară; și dispar. Fetița moare, băiatul se sinucide, fata cea mai mare fuge de acasă. Rămân în cămin Mama, Tatăl și Fiul (din prima căsătorie). Familia străină s'a nîmicit, dar noua familie nu-și poate căpăta liniștea. Fiecare se simte străin și vrăjmaș celuilalt. Viața trece într'o dezolare de moarte...

Aceste șase personaje umblă după un autor.

Un personaj, — spune Pirandello, — are o viață proprie, marcată de caractere particulare. El este totdeauna „cineva“, — pe cînd omul în general nu-i, poate, „nimeni“.

Un om se schimbă din zi în zi: realitatea lui de azi nu va fi mîine decît o iluzie. Personajii însă rămînetern aceiași. Ele — înainte de a fi realizate — pătrund în cabinetul de lucru al scriitorului, cînd umbra amurgului năvălește de pretutindeni. Scriitorul întîrzie să aprindă lumina. Atunci umbra se populează de personaje, care îl înconjoară și-l roagă să le asculte.

Personajul, odată creat, capătă o independență absolută — chiar față de propriu-i autor.

Această piesă a fost jucată de soțul Pitoeff la Teatrul Carol cel Mare.

D-na Ludmila Pitoeff a făcut impresia unei vizluni — diafană, cu gesturi distinse și glas purificat. O naturaletă desăvîrșită. Dealtfel aceasta-i caracteristica talentului ei. În jocul altor artiști se remarcă de obicei școala, prepararea intonației și a mimicii. În jocul d-nei Pitoeff nici nu-ți dai sama că-i artă. Ea ne transformă iluzia teatrului în realitate.

Acest lucru se observă, mai bine decît în „Six personnages“, în „M-lle Bourrat“ și, cu deosebire, în „Puterea întunericii“.

Tolstoi este scriitorul care se apropie cel mai mult de talentul d-nei Pitoeff. La dînsul nu-i artă, nu-i stil — ci-i viața însăși. El nu s'a gîndit niciodată la forma operei de artă. Comentarii lui notează un lucru: printre nenumăratele corecturi, făcute de Tolstoi pe manuscris sau pe copile tipografice, nici una nu se referă la stil. Toate privesc numai înțelesul. Cultivarea stilului, după Tolstoi, e pură idolatrie — un păcat împotriva

cuvintului. „Tolstoi stă față în față cu viața, fixînd privirea în ochii naturii“.

Forța de creație a lui Tolstoi este enormă. Cineva îl compară opera cu natura tropicală. Din fiecare fir de iarbă izbucnește un copac uriaș: un palmier, un banan... Din fiecare pagină—o întreagă lume...

În zădar Tolstoi și-a întors capul dela lumea creată de dînsul, care întinde spre el mîni rugătoare. S'a încercat în zadar să le ardă „sufletele vii“. Ele trăesc mai departe. Căci „Dumnezeu a creat lumea, dar nici o legendă nu spune... că ar fi luat-o înapoi“.

Criticul rus Aichenvald își încheie astfel articolul despre Tolstoi:

„Oricit de vinovată ar fi Rusia înaintea omenirii și a umanității, îi destul însă să pronunți numele imperial al acestui om—îi destul să-i pul opera într'un taler al balanței istorice, pentruca talerul celălalt: greu de păcate și de crime, să se ridice îndată în naltul Cerului“.

În „Puterea Intunericului“, Tolstoi creiază un colț din lumea elementară dela țară. Personagiile au ceva din primitivitatea arborilor și a fiarelor (Prima reprezentație la Paris a întâmpinat pe vremuri greutăți: se spunea chiar că piesa aceasta ar putea periclita... acordul franco-rus).

„Puterea Intunericului“ cuprinde o crimă, la care participă mai mulți. În sufletul unuia dintre criminali se aprinde dela sine flacăra conștiinței. Acesta se simte singur și nefericit. N'are cu cine să-și împartă chinurile. Cînd el se încearcă să se spînzure, complicit lui: două femei—cîntă și dansează. Asta nu-i o întâmplare.—„Femeile sînt ca bestiile crude,—spune Mitrici. Mor cum se nasc... Nu văd nimic, n'aud nimic... Țăranul mai află cîte ceva: la crîsmă, la cazarmă, uneori în închisoare. Dar femeile? Nu numai că nu știu ce-i Dumnezeu, dar nici ce-l... Vineri. Întrebați-le.. Parcă-s niște căței fără ochi care se tirăsc și-și viră botul în gunoia“.

Se trezește numai conștiința lui Nichita, care simte nevoia să se spovediască în fața oamenilor. Se spoveduește și, cași'n „Crimă și pedeapsă“, pleacă liniștit să-și ispășească în ocnă greșala.

D-na Pitoeff a jucat rolul Aniutcăi, o fetiță de zece ani—o creatură drăgălașă, care mergea apăsât, se uita cu ochii sperioși, vorbea dulce ca îngerii (Numai mai tîrziu se schimbă fetițele,—cum crede Mitrici,—în bestii!).

Scena dialogului cu Mitrici a fost redată de d-na Pitoeff cu o naturaleță fără păreche. Ni se părea că avem înaintea un exemplar unic de grații, blîndețe și bunătate.

D. Pitoeff—Impresionant în rolul lui Nichita.

M. Sevastos

Cronica literară

André Gide

E greu de găsit în literatura europeană contemporană o personalitate mai discutată. Aici admiratori fervenți, discipoli creduli până la religiozitate: e cazul lui Jacques Rivière și a multora din grupul „Nouvelle revue française”. Dincolo dușmani implacabili, livizi de ură și dispreț cum e bunăoară Henry Massis. Pe deoparte, unii care anunță în Gide una din cele mai adânci conștiințe morale ale timpului, pe de altă parte, în celalt lagăr, alții care-l denunță, ca pe un alt Socrate modern cu spiritul satanic, imoral prin excelență, ca un conrupător cinic al tineretului.

Motivele acestor atitudini pe cât de fanatice, pe atât de opuse, se găsesc până la un punct în însăși opera lui André Gide. Oricine vrea să-și facă o idee generală despre opera acestui scriitor, dacă nu o adâncește după un contact de ani de zile, printr'o întâlnire veritabilă, rămâne profund nedumerit.

Contradicția părților care o compun, contradicțiile anume voltă, urmărită parcă cu voluptate, e cea ce poate constata mai întâiu oricine. Nicăieri nu va putea găsi cineva un dualism constitutiv, organic întregel opere, ca în doctrina lui André Gide.

Pe prima pagină a unei mici crestomații a bucăților sale cele mai caracteristice se găsesc ca motto, următoarele cuvinte: „Les extrêmes me touchent”.

Iată citeva din aceste contraste. Mai întâiu unul temperamental ereditar: se ciocnește în Gide omul de nord cu omul de sud. Mama e normandă, dar tatăl din Languedoc. Febrilitate, senzualitate, imaginație, cu un cuvânt apanagiile meridionalului sînt ținute

în friu, combătute de ponderanța, reflecția, prudența septentrionalului. Apoi educația. De la mama catolică a învățat ideea de autoritate și infailibilitatea dogmelor, dar și spiritul lezuit de convenție și de ipocrizie; de la tatăl protestant individualismul dus până la anarhia sufletească, viața interioară, seriozitatea, spiritul moral. Cite odată chiar puțin filistinism, puritanismul moravurilor.

Acestul conflict între două secte ale aceleiași credințe, i se adaugă un altul între două religii în adevăr antipodice.

Citeodată A. Gide pare încarnarea celui mai pur păgânism. Grecia antică și idealurile ei sînt proslăvite. „Că omul e născut pentru fericire, ne învață cu siguranță, întreaga natură. Numai efortul cătră voluptate fecundează planta, umple stupii cu miere și inima omului de bunătate“. S'ar zice un vers din Lucrețiu. Dar mai departe, cetitorul are dreptate să nu mai priceapă nimic cînd cetește: „il s'agit de contempler Dieu du regard le plus clair possible et j'éprouve que chaque objet de cette terre que je convoite se fait opaque, par cela même que je le convoite et que, dans cet instant que je le convoite, le monde perd sa transparence, Dieu cesse d'être sensible à mon âme et qu'abandonnant le créateur pour la créature, mon âme cesse de vivre dans l'éternité et perd possession du royaume de Dieu“. Dacă n'am ști că autorul e Gide, am zice că e Sf. Tereza. Lucrețiu și Sf. Tereza: nimeni nu va nega că sîntem în fața unei bizare compoziții sufletești.

Să mai amintim și de alte contradicții mai mărunte din această operă? De pildă de acela între naționalism și internaționalism, între doctrina care recunoaște specificul național al operei și cealaltă care vorbește de necesitatea influențelor internaționale, de depășirea granițelor culturale și de adaptarea la spiritul continental? Sau de teoreticianul care declară opera de artă perfect inutilă, străină de aspirațiile morale și sociale și de acelaș teoretician care arată magistral cum opera de artă e subordonată idealurilor sociale ale publicului, atunci cînd spune așa de minunat că „l'oeuvre d'art est une flatterie“?

Toate facultățile sufletești ale lui A. Gide sînt duble: cuprind în ele, în orice moment teza și antiteza. Creștin și păgîn catolic și protestant, cast și voluptuos, naționalist și internaționalist, orgolios și umil, A. Gide prezintă exagerat până la simbol, peisajul acelor disocieri de personalitate care par a constitui caracteristica omului contemporan, complex până la anularea caracterului.

Achiziția unifică în fiecare moment, pentru că nu-l e dat să aleagă. Intelectualitatea, din contra, împrăștie și diversifică, justificînd și transpunîndu-se în fiecare stare de suflet pe care și-o închipue. Omenirea, cu cit e mai intelectuală, cu atît se îndepărtează mai mult de caracterul tip, vreau să zic roman, simplist și oțelit, decît veșnic fără alegere, mînat de un singur principiu.

Din acest dualism reiese la Gide o permanentă ezitare în-

tre alternative egal de dorite. „N'am știut niciodată să renunț la nimic“, „Tot ce-mi pare delicios mi-e ostil“, „N'am avut niciodată o fericire, pe care rațiunea mea să nu o dezaprobe“. Contradicția sa interioară își caută și găsește afinități în istoria literară. În primul rînd cu Baudelaire, a cărui frază vestită o citează veșnic: „il y a dans tout homme deux postulations simultanées : une vers Dieu, l'autre vers Satan“.

Oricît ar fi de uimitor un caracter el nu poate scăpa contradicției, fiindcă sufletul omului nu e o ecuație matematică. Dar contradicția normală e *succesivă*: voința face mine ceva care să combată ce-am făcut azi. E rar, extrem de rar, ca un om să se contradică *simultan*. A. Gide concepe însă perfect această contradicție simultană. Aici stă și predilecția lui pentru Dostoevsky prin care s'a definit într'o carte de critică. Stavroguine din „Posedații“ spune undeva: „Pot, după cum am putut întotdeauna, să simt plăcerea de a face o acțiune bună. Dar în același timp simt la fel plăcerea să fac o acțiune rea“. Și Gide își însușește această neînțeleasă particularitate a caracterului rus.

Discontinuismul moral bazat pe un organic dualism, reprezintă la Gide același caz de conștiință cu celace numea M. Proust: „les intermittences du coeur“ și justifică în ordinea morală și literară discontinuismul filozofic, antideterminist și libertar, fundat pe autonomia voinței și reprezentat de Renouvier, Boutroux și Bergson.

E firesc astfel ca Gide să aibă antipatie pentru caracterele prea hotărîte, unificate, simpliste, excesiv desinate printr'o exagerată abstracție așa cum au făcut Corneille ori Balzac. A. Gide vrea în Literatură ca și în viață mai multă fluiditate, mai mult vag, mai mult neașteptat. Sufletul i se pare mai mult o schiță, decît un tablou isprăvit.

Cînd e vorba de săvîrșit o acțiune, nehotărîrea aceasta devine aproape dureroasă: A. Gide a apărut idela de permanentă *disponibilitate* fiindcă fiecare din noi simte nevoia să-și teoretizeze slăbiciunile. El n'a făcut niciodată parte din vre-un partid ori clică. N'a apărut constant nici o dogmă. A fost puțin timp simbolist pe lingă grupul „Mercure de France“ dar l-a părăsit repede. S'a afiliat apoi la neoclasicismul de la „Nouvelle revue française“ dar, după cum spune el însuși, l-a părăsit tocmai cînd a simțit că începe să aibă influență asupra lui. A e o groază teribilă să se decidă, să se fixeze, să se limiteze. H. Massis îl definește: „l'homme qui se refuse“ (Jugements, vol. II) O idee nu-l atrage decît fiindcă trezește altele. După cum spune discipolul său Jacques Rivière: „Une idée, pour Gide, c'est surtout plusieurs autres“ („Etudes“). El singur mărturisește: „Mi-e frică să nu mă compromit, vreau să spun, să nu limitez prin celace fac celace aș putea face, mi-e frică să mă gîndesc că fiindcă fac lucrul acesta nu voința putea face pe celalt...“ Din aceeași cauză ne spune în altă parte, că iubește mai mult foamea, decît mîncarea, din a-

ceiași cauză ne declară că în loc să facă singur o acțiune, preferă să împingă pe alții s'o facă.

Din alt punct de vedere, ideea de disponibilitate la la Gide o semnifică geografică. Nici un francez, cu oroarea caracteristică a rasei, n'a iubit călătoria ca el, tocmai ca să nu se fi zeze. Cum zice Francis James:

„Gide qui toujours flotte et revient d'Italie“.

În ultimele sale opere, în special în „Les caves du Vatican“, disponibilitatea se transformă în *imotivare*. Dela starea de suflet care admite toate motivele, care ezită între toate neștiind să aleagă nici unul, până la aceia care admite că se pot comite acțiuni complet gratuite, nedeterminate de nimic, e numai un pas. A. Gide spune undeva: „L'homme, c'est l'animal capable d'une action gratuite“. În „Les caves du Vatican“, eroul principal Lafcadio, comite o crimă nemotivată; asvirile pe un călător care stătea în fața lui pe fereastra trenului, numai din exces de viață. Comite o crimă fiindcă era bine dispus. Dealtfel, după el, răul cași binele pot fi făcute complet dezinteresat, complet gratuit: „Le mal, ce qu'on appelle le mal, peut être aussi désintéressé, aussi gratuit que le bien. On le fait par luxe, par besoin de dépenser, par jeu“. E tocmai cazul lui Lafcadio din „Les caves du Vatican“.

Un spirit sfișiat în direcțiuni contrare până a nimici între ele toate pornirile, un suflet așa de neutralizat încît pare nemotivat, incapabil de credințe, măcar de năzuinți tari, veșnic disponibil fiindcă nu se determină la nimic din frică de limitare, așa de neutralizat încît apare și susține nemotivarea, nu poate fi un creator. Spiritele fecunde au la bază o structură simplă și unificată. Dar Gide n'are tocmai aceasta. De aici *sterilitatea* sa literară. Celace confirmă această neputință de creație e ascendentul pe care-l exercită asupra sa „figurile colosale“ ale marilor creatori: Dickens, Tolstoi, Fielding, Goethe, Dostoevski. Neputincioșii adoră forța. Jacques Rivière, care prezintă atîtea afinități cu maestrul său blazat de romanele anemice de autoanaliză cerebralizată în genul lui „Dominique“ de Froment, exclamă: „il nous faut, un roman gros comme Monte Cristo, imprimé sur du mauvais papier“. Chiuuit de imaginea marilor romane pline de viața faptelor, André Gide se muncește să producă ceva în genul lor și scrie tîrziu „Les faux-monnayeurs“.

* *

Nimeni nu poate suporta la infinit o stare de suflet anarhică, duală. Nimeni nu-și poate perpetua descompunerea sufletească, lupta și ciocnirea interioară. Din asemenea zbuclumuri trebuie să iasă o nevoie de ordine, o supunere, o aservire a celorlalte elemente de cătră unul singur care să le domine. Gide 21.

vru să-și introducă disciplină în suflet, impunându-și legea protestantă. Această normă i-o oferea educația, atmosfera severă, puritană, în care crescuse. Toate instinctele au fost atunci comprimate, inhibiționate de cătră curățenia morală a protestantismului. De la Freud însă, știm, că orice inhibiție („refoulement“, „Verdrängung“) nu se exercită, mai ales la naturile vii, exuberante fără o serie de inconveniente. Tendințele cărora nu li s'a dat satisfacție se vor răzbuna mai târziu sub o formă sau alta. Că Gide s'a agățat de această funie de salvare pe care i-o oferea educația sa protestantă, de acel „refoulement“ al celorlalte tendințe, ne-o dovedește în primul rînd clasicismul său. Pentru dinsul, arta clasică e o disciplină severă care înfrînează toate pornirile, canalizîndu-le, domesticîndu-le într'un anumit senz.

Clasicismul suprimă unele impulsuni și domină altele: „Le classicisme c'est l'art d'exprimer le plus en disant le moins, c'est un art de pudeur et de modestie“ sau „Chacun de nos classiques est plus emu qu'il ne l'aisse paraître d'abord“. Clasicismul e o regulă de stăpînire, de ascetism: „Le classicisme est un romantisme dompté“.

Dar arta clasică nu e o simplă manieră tehnică, o preocupare estetică pură. Ea are rădăcini adînci în însuși temperamentul scriitorului, explicînd nevoia de auto-înfringere așa de necesară firii lui Gide: „Mallarmé m'enseigne à reporter l'idée contrainte si indispensable a ma nature, toute dans l'oeuvre d'art et dans une sorte d'obligation artistique“.

Dar, cum spuneam mai sus, această înăbușire a vieții sufletești, nu se lasă nerăzbunată. Disciplina severă nu poate suprima complet impulsunile. Cel mult le *derivă* dînd un alt curs, o altă eșire tendințelor primare.

Henry Massis, într'un remarcabil studiu despre Gide din tomul întâiu al operei sale „Jugements“ caută să prezinte pe Gide ca pe un spirit diabolic, satanic, înclinat cătră perversitate. Massis pleacă dela un punct de vedere moral-teologic. Lucrurile nu sînt însă așa de simple. În orice caz ele au o adîncă semnificare psihologică. Celace apare drept diabolism e efectul unei derivațiuni psihice, a unei abateri a vieții sufletești pe o altă cale decît pe cea obișnuită, din cauza comprimării educației sau a unor convingeri raționale. Într'un episod din „Les faux-monnayeurs“, ultimul său roman, A. Gide ne prezintă cazul unui copil cu asemenea vîrți, tratat după metoda psihanalitică. Se vede că doctrina lui Freud îl atrage.

Gistul său pentru straniu, pervers, se explică prin această derivare. Freud ne mai învață că nesatisfacerea, comprimarea instinctului sexual aduce cu ea transformarea acestuia în derivate spirituale: artă, religie, morală. A. Gide e de același părere: „A l'origine de chaque grande réforme morale, nous trouvons tou-

jours un petit mystère physiologique une insatisfaction de la chair, une inquiétude, une anomalie“.

O mulțime de preferinți, de inclinații de ale sale confirmă această diagnoză. Printre altele *curiozitatea*. Numai un protestant ținut multă vreme departe de viață și de misterele ei poate arăta o asemenea lăcomie de cunoștință. E cunoscută curiozitatea fetelor bătrine sau a domnișoarelor de pension prea claustrate. Gide, căutând să câștige un timp pierdut, prin interdicțiile unei educații prea severe, vrea să cunoască totul: stări de suflet, peisaje, locuri, popoare, dar mai ales aspecte *rare*, misterioase din acelea care se ascund. Copilului cărui i s'au acoperit o mulțime de lucruri multă vreme, i se pare că totul conspiră ca să-l mistifice, să mascheze fenomenele. El vrea să afle totul, să știe totul. „Assumer le plus possible d'humanité“, iată strigătul lui Gide.

O altă preocupare care trădează caracteristica de mai sus e aspirația lui către *sinceritate*.

În adevăr, sinceritatea nu devine o valoare decît pentru un om silit să mintă, după cum libertatea nu devine o valoare, decît pentru un arestat. Protestantismul în Franța nu e religie oficială ca în Germania. E o simplă sectă minoritară și persecutată. Dar o sectă persecutată nu se menține decît printr'o serie de măsuri riguroase. Nu e permisă nici-o slăbiciune. O serie întreagă de principii de etică, convenționale ca toate principiile moralei colective, întunecă adevărul. Cînd protestantul pierde credința, el vrea să înțeleagă, să priceapă adevărul, vrea să aibă o conștiință veridică pe deasupra minciunilor anume ticluite, a credințelor ipocrite. El simte o sete de cinste și sinceritate. Omul care și-a refuzat, care și-a alungat ca nefaste atîtea stări sufletești din conștiință în numele moralei, în ziua cînd deschide ochii mari și înțelege, recheamă toate sentimentele și pasiunile nedreptățite, le încetățenește în suflet, le dă drept de viață. Sinceritatea, care după Gide înseamnă dreptul de a gândi și simți *orice*, chiar și gânduri stigmatizate ca criminale, e problema centrală a conștiinței sale. Îl preocupă peste tot. O găsim ca o obsesiune și la discipolii săi. Într'un articol din „Nouvelle revue française“ (1912) intitulat „Sur la sincérité envers soi-même“ Jacques Rivière definește sinceritatea ca și Gide: „Etre sincère, c'est ne point choisir, c'est avoir toutes les pensées.“ De aici o profundă toleranță nu numai față de pasiuni, dar și de vicii și încă o indulgență totală, întîlnită numai la Ruși, față de decăderea totală. Mi se pare chiar o atracțiune către decădere.

Un ziar englez spunea despre A. Gide că e un genlu ratat. Desigur. Dar aceasta tocmai din cauza profundelor neregularități

din sufletul său, neregularități care îl indică însă să fie reprezentantul haosului actual, fiindcă se potrivește cu el prin complexitate și contradicție. În fond, Gide face parte din marea familie de reformatori ai individualismului oferită de protestantism: Luther și Rousseau. Un critic german îl consideră ca un revoluționar. * El nu ne dă o morală nouă, dar prepară terenul pentru una care va veni. E apostolul provizoratului post-belic, al perioadei de răsturnare a tuturor valorilor în așteptarea altora. Ca să poți crea o morală nouă trebuie ca deocamdată să nu ai nici una. „Il faut être sans loi, pour écouter la loi nouvelle“, scrie el, și indică schița unei morale actuale pentru timpuri tulburi. E aceia bazată pe ideea sincerității totale, a legitimității oricărui act sufletesc volt ori dorit adevărat, după legile organice. Morala veche avea la bază întotdeauna un principiu, o dogmă, o prejudecată, adică o ipocrizie. Orice imperativ categoric, ni se impune din afară, ne silește să primim un adevăr care nu ne convine decât în parte, pe care nu l-am creat cu restrese proprii, pe care adeseori, organismul nostru îl refuză. Gide vrea justificarea oricărui gest, exprimarea oricărui gând: anarhia totală. Se înțelege că aceasta e imposibil, de oarecine nu poate trăi moral, fără să *aleagă* ceva, fie acel ceva chiar răul. O morală care admite totul, implicit suprimă totul. E o doctrină de viață scurtă, expresia primei reacțiuni contra principiilor, prejudecăților, ipocriziilor. Cum am mai spus e un provizorat moral. În orice caz ea nu e lipsită de un anumit eroism, de o anumită grandoare. Ea dizolvă filistinismul mincinos, cu virtutea sa adeseori suspectă. Reabilitând păcatul, el aduce un suflu de nou creștinism, de adevărat creștinism: acela care iese victorios și pur după ce a epuizat adâncurile abisurilor.

Numai despre un om cu experiență, ros de viață și de grozăviile ei se poate spune că e moral. Candoarea e nesigură fiindcă conține în ea atâtea posibilități misterioase despre care nu putem ști niciodată unde vor duce. O femeie de 30 ani pocăită e mai morală ca o fată de optsprezece ani care n'a avut ocazia să păcătuiască.

Thomas Mann observă undeva că toți marii moralisti au avut o viață plină de vicii și greșeli, iar în aceeași ordine de idei, Rathenau spune undeva, că Americanii nu sînt interesați fiindcă n'au păcate. Aceste observații confirmă cele de mai sus. Americanii sînt ca fecioarele: misterioși. Nu poți ști de ce sînt capabili într-o bună zi. Ei au crima înainte. Ea îi așteaptă. Inspiră mai multă securitate Rușii care au răul în urmă.

M. R.

* E. Curtius, Über André Gide, Neue Rundschau, 1922.

Miscellanea

Filozofia culturii cu aplicații românești.

D. Nichifor Crainic scrie în primul număr al „Gîndirei” un remarcabil articol-program în care caută să justifice, după considerații generale, esența și legitimitatea tradiționalismului. Amintim în treacăt cu ocazia acestui articol, câteva din calitățile eminente ale autorului: pătrundere, logică, cultură, talent și mai ales seriozitate. Majoritatea intelectualilor se pot împărți în două categorii: acei care în fiecare problemă înțeleg deodată fenomenul fundamental, și acei care rămîn întotdeauna la un aspect auxiliar, explicînd totalitatea printr’o slabă fracțiune. D. Nichifor Crainic e dintre cei dintâi. Nu i-a fost prea greu astfel să măture dintr’odată bagajul fantezist, gratuit și debil cu care un publicist din speța cronicarilor mondani se cramponează astăzi de Sociologie, ca să dea o interpretare, făcută din cirpeli clupite de ici și colo, fenomenelor culturale românești. D. Nichifor Crainic arată perfect de ce un publicist așa de *eclectic* (ca să fim politicoși) nu poate fi decît pentru o teorie a imitației sociale, probabil justificare teoretică a aptitudinilor sale personale. Argumentele d-lui Crainic merg direct la țintă. D-sa nu se joacă cu limfatice arabescuri schițate pe marginea tuturor ideilor emise de alții în ultimul sfert de veac. La concluziile d-lui Crainic, care ajung la constatarea specificului național în manifestările culturii, subscriem bucuroși fără nici o rezervă. Aceste concluzii coincid în bună parte cu însăși poziția noastră. Cu o rezervă însă. Nouă ne e deajuns să constatăm că sufletul fiecărei națiuni e particular, individual, ireductibil. Acest suflet se poate defini foarte bine prin toate manifestările *actuale*

ale vieții culturale naționale. D. N. Crainic vrea mai mult. El crede că acest suflet e fundamental înscris undeva în alcătuirea nației, e același în trecut cași în prezent, el dă continuitatea și unitatea neamului. Diferitele momente din evoluția unui popor pot fi variate; ele sînt simple aparențe. Subt acestea însă se păstrează un principiu inalterabil, unitar care e caracterul, temperamentul însuși al poporului. Cum spune d-sa foarte frumos: „Oricit de prielnică sau neprielnică ar fi atmosfera, organismul își păstrează dezvoltat sau închircit caracterele fundamentale ce-i dau specificitatea. Om cu om seamănă și nu seamănă, dar antropologia studînd conformația craniană, stabilește în medie un tip caracteristic al familiei, al rasei. (Fie zis în treacăt, că indicele cranian a înmormîntat cu el și noțiunea de rasă, de cînd un antropolog berlinez măsurînd peste trei sute de cranii în care se găseau Evrei, Armeni și Turci a găsit la toate aceleași indice cefalic!). Această osatură ce păstrează trăsătura unitară în varietatea formelor urei culturii e tradiționalismul... În vechile religii ale Indiei există învățătura reîncarnărilor. Eul individual ca să se purifice, trece printr'o serie de întimplări, de trepte ale desăvirșirii. Nici o întrupare nu seamănă cu cealaltă, dar în toate trăește același eu ce-și caută perfecțiunea, și în fiecare din ele își recunoaște conștiința de sine. În reîncarnările succesive ale generațiilor, doctrina tradiționalistă concepe eul colectiv al unei nații ca străbătîndu-le cu amplexarea crescîndă, a unui torent de viață, a unui elan viu ce-și păstrează neînteruptă conștiința existenței. Ce este celace numim noi conștiință națională, dacă nu o simbioză a trecutului cu prezentul, o simbioză a încarnărilor istorice cu reîncarnarea din prezent în care se recunosc?”. Cum ar zice cu alte cuvinte Spinoza același *substanță* care se exprimă prin variate *atribute*. Căci, în adevăr, probabil familiarizat cu o anumită filozofie religioasă medievală, d. N. Crainic e substanțialist. Așa dar definiția specificului național trebuie făcută prin continuitatea lui cu trecutul.

Ni se pare că acest mod de a vedea introduce în problemă o cantitate de dificultăți. Ne obligăm atunci la o verificare istorică, care ar trebui să dovedească empiric, prin fapte că nu există lacune, viduri în curba evoluției poporului nostru. Ar mai trebui încă ceva și mai greu de probat pentru ca teoria să fie adevărată, anume că epoca noastră se recunoaște, în fond identică (fiindcă celace o deosebește sînt doar variația atributelor) cu, de pildă, epoca lui Alexandru cel bun ori Ștefan cel mare, sau în epoca Fanarioșilor. Dar oricine va recunoaște că un Român mijlociu ca cultură din secolul al XX-lea e mai aproape înrudit cu un Portughez ori American din același secol, decît cu un boier sau un plăieș de al lui Alexandru cel Bun. Că există realități particulare naționale e sigur și e firesc. Popoarele au personalitatea lor cași indivizii, personalitate activă, făcută dintr'o voință proprie. Psihologia voluntaristă, care susține că psihicul

nostru e unitar și că în orice act sufletelesc cît de mic se invadează specific colorată contribuția activă a individualității temperamentale, a structurii noastre sufletești, a făcut imposibilă cealaltă explicație asociaționistă după care psihicul nostru e o pastă maleabilă, pasivă, alcătuită atomistic din bucățele care se adaugă între ele ca să se formeze o sumă ceva mai complexă (cum trebuie să se recunoască d. Lovinescu în această doctrină parcă anume inventată pentru d-sa!). Adevărat pentru individ, același lucru trebuie să fie adevărat și pentru societate, pentru popor. Dar dacă realitatea noastră sufletească e individuală, caracteristică, specifică, veșnic colorată de întreaga personalitate, ea n'are nevoie să se aplice printr'o ficțiune substanțialistă, afirmînd că sufletul nostru e o substanță unică, aceiași eri ca și azi. Wundt, care e fondatorul voluntarismului psihologic și-a intitulat teoria *actualistă*, tocmai ca să se deosebească de vechea concepție substanțialistă.

Niciodată nu trebuie probat într'o teorie mai mult decît ai nevoie. Altfel riști să introduci elemente în discuție, care trebuiesc ele însuși explicate la rîndul lor, se poartă ingrat cu teoria care le invocă, încarcînd-o și deformînd-o. Ca să probezi realitatea specificului național n'ai deloc nevoie de ideea trecutului. Acesta nu poate fi invocat fără ideea de substanță, care la rîndul ei face imposibilă ideea evoluționistă și în fine chiar progresul. Tradiționalismul e una și naționalismul e alta. Ele s'au întîlnit la începutul secolului trecut cînd o bună parte din nobleța franceză vroia să demonstreze că noul naționalism burghez al lui tiers-état (ideea de nație e o invenție a revoluției franceze) e suspect, deoarece singurul naționalism valabil e cel întemeiat pe tradiție. Nobilul însă e internaționalist cași muncitorul. Cătare Rohan ori Montmorency e mai legat de rudele sale din Austria ori Spania decît de conaționalul burghez. Lucrul s'a văzut, cînd emigranții s'au întors în contra patriei lor cu armatele oferite de rudele din Prusia și Austria. Se poate spune astfel că conservatismul într'atît intrucît e nobiliar, e antinațional și antipatriotic. Dar ca să dovedești permanența trecutului trebuie să dovedești inexistența iluziei progresului. Atunci de Bonald și Joseph de Maistre, teoreticienii restaurării și ai lui Carol al X-lea, au demonstrat pur și simplu, contra ideologiei progresiste a secolului XVIII (în special a lui Condorcet și Turgot) că omenirea stă pe loc. I-a obiectat însă cineva lui de Bonald:

— Cum explici diferența dela primitivul din Australia până la noi.

— Foarte simplu: Australienii sînt decadenți, degenerați, nu sînt primitivi.

Că un tradiționalist neputînd evita logica e *silit* să ajungă la substanțialism, ne-o dovedește cel mai recent conservator Ch. Maurras, care neagă și el progresul, ne-o dovedește și d. Nichifor Crainic, care nu poate evita această teorie și, fără să vrea sau

să-și dea seamă, cu toate nuanțele introduse, *trebuie* să nege evoluția și progresul, sau să le explice printr'o ficțiune: variația aparențelor (deci fondul rămîne același). Ca să stabilească realitatea specifică *actuală*, de ce are nevoie d-sa de o teorie așa de imposibilă, așa de învechită, teoriile care discreditează tot sistemul? Pentru că naționalistul s'a deprins din inerție, luînd deagata, prin alții, doctrina lui De Bonald și Joseph de Maistre, să asocieze numai decît tradiția și națiunea. Americanii n'au un trecut desigur, dar astăzi ei au fizionomia și o civilizație specific națională. Și noi ca să dovedim că ne deosebim de Ruși, Unguri, Bulgari ori Sirbi nu avem nevoie să probăm că sîntem aceiași ca pe timpul lui Jugă Corlatovici, fiindcă n'am putea-o face și am oferi adversarilor un punct slab în discuție. Cu atît mai mult cu cît cînd e vorba de noi, de Romîni, *trebuie* să constatăm că trecutul e prea puțin al nostru. Nu putem să ne recunoaștem în multiplele influențe străine—grecești, turcești, slavonești—care ne-au bîntuit. Noi am început de foarte puțină vreme istoria noastră adevărată. E mai cumînte și mai comod să ne considerăm un popor mai recent, să grupăm toate forțele noastre în prezent și viitor. Nietzsche zicea despre poporul german (care fie vorba între noi, are alt trecut decît al nostru) „Nu avem nici eri, poate nici azi, numai mine“. Găsesc că formula ni se potrivește de minune.

S'ar putea răspunde însă că există în trecutul unui popor o anumită trăsătură de caracter constantă, că există ceva neschimbat dealungul vicisitudinilor istorice. De exemplu spiritul galic, la Francezi, același pe timpul lui Cezar, Rabelais, Molière, Courteline, sau „furore teutonicus“ dela Tacit la Wilhelm II. De acord. Dar în cazul acesta: 1) sau caracterul pe care-l găsim în trecut e identic cu acel de azi și ipoteza tradiționalismului e inutilă ca să explice specificitatea de azi, 2) sau acel caracter s'a schimbat (și ar fi contra istoricismului cași a evoluționismului întreg să nu se schimbe) și atunci avem de-aface astăzi cu un alt caracter, cu o altă particularitate. Cea mai conservatoare producțiune colectivă, poezia populară s'a schimbat veșnic și ea, împrumutînd descoperirile vremii. Ultimele variante ale Mioriței vorbesc de pistol și alte invenții tehnice moderne și însuși sufletul ei e transformat după vremuri.

Începutul articolului d-lui Crainic începe cu o distincțiune foarte bergsoniană între civilizație și cultură. Cea dintăiu e totalitatea achizițiilor practice, a perfecționărilor tehnice aduse de știință și de măsurătorile ei materiale cantitative. Cultura, din contra, reprezintă bunurile sufletești interioare, considerate după valoarea calitativă înimitabilă. Prima e mașinismul, a doua e sufletul. E tocmai deosebirea pe care o face Bergson între suflet și materie. Dar după același filozof materia brută se caracterizează prin mecanism stereotip, prin automatism repetat, viața sufletească spre deosebire de materia moartă e un elan veșnic creator, veșnic inedit. Nimic din ce a fost eri nu se mai

menține astăzi. În impulsivitatea ei tumultuoasă, viza crează veșnic noutate, depășind o zi pe alta, un moment pe cel imediat anterior, grăbindu-se către viitor. Se pare că d. Nichifor Crainic a admis distincțiunea filozofului francez. De ce nu admite atunci și concluziile sale inevitabile de veșnică reînnoire? Sufletul național nu poate fi determinat, nici opus altora decât în prezent, în forma lui actuală. Ce a fost ieri sau ce va fi mâine nu ne e dat să știm.—M. R.

Insemnări pe marginea revistei „Europe“

Romain Rolland a împlinit 60 de ani.—Nu a fost un eveniment. A fost un prilej. Revista „Europe“ s'a folosit de el, poate nu atât pentru a preamări talentul literar al lui R. Rolland, cit pentru a glorifica o atitudine. „Europe“ are un program bine definit. Opera ei de cultură tinde spre lărgirea ideii de umanitate și de pace care să ducă cel puțin la constituirea unei unități intelectuale a Europei. Poate în programul ei economic și politic subsistă idealul cunoscut sub numele de Statele-Unite ale Europei.

Pentru acel care nădăjduesc în continuarea unei preponderențe și a unui ascendent cultural al Europei, această constituire unitară poate fi singura bază reală. Dacă Europa va vrea să trăiască, va trebui să se alcătuiască astfel.

Europa a sărbătorit cu numărul ei din 15 Februar 1926 pe primul cetățean al acestei republici sau confederației ideale, sau, mai mult, pe „l'apôtre de la Confédération des Peuples“ cum îl spune Miguel de Unamuno, care nu vede scăparea de marea mînclună care naște ura și războaiele, în Societatea Națiunilor, oficină internațională de ipocrită diplomație imperialistă a celor puternici, ci într-o „Confédération des Peuples non avec une Internationale, mais avec une Inter-populaire“.

Idela revistei franceze a constituit și un semn de deșteptare, de alegere, de verificare a forțelor de realizare a ideii ce predică.

Și în numele apostolului odinioară izolat în mijlocul urletelor, în munții Elveției, ca un pisc încă necercetat, sau ca singurul om, ca întâiul om ascuns acolo de flărele care-l urmăreau, au răspuns glasuri din toate părțile lumii.

Sentimentul care te copleșește citind colecția omagiilor aduse de pretutindeni cu un simț de solidaritate și de regăsire, este acest sentiment de universalitate, de ceva fără graniță, fără meschinărie, fără calcul economic, ceva cu un orizont în care este cuprins întreg pământul.

Parisul, Londra, New-York, Buenos-Aires, Berlinul, Varșovia, Moscova, Roma, cu reprezentanții intelectualității din Olanda, Finlanda, California, Peru, Belgia, Grecia, Japonia, au adus prin adepții unei idei de pace, omagiul lor pentru cel mai curajos promotor al acestei idei.

Încercați a prinde cu gândul ținuturile pămîntești din care s'au concentrat aceste glasuri pentru o idee, și veți înțelege că pe undeva, pe de-asupra noastră, și a tuturor certurilor meschine dela Liga Națiunilor, s'a realizat ceva, s'a realizat o unitate de gândire universală, ca o presimțire a unei realități pe care o nădăjduim, ca o nebuloză a unei lumi care se formează.

Romain Rolland încarnează ideea acestei unități, e simbolul ei, ca un suveran care simbolizează o unitate națională.

„Ancheta” aceasta a revistei Europe dovedește concret, ca o grafică problemă matematică, existența unui domeniu comun întregii umanități. Pe de-asupra capetelor tuturor, netulburată de zarva de jos, oamenii se pot înțelege, și această înțelegere poate fi o mîngiere măcar.

Și avem nevoie de-atita mîngiere. Toată civilizația, tot fondul și tezaurul cultural al unei întregi epoci de sute de ani din evoluția omenirii sînt amenințate de sfîrșitul vremii care dărîmă mereu dela 1914 și care nu face altceva decît să pregătească o intensificare a acestui distrugerii.

Romain Rolland a fost dintre cei dintîiu care a dat alarma. Ca unul care muncise la rafinarea aceluî spirit care constituie sufletul Europei, Romain Rolland a strigat cu pasiunea naturală și nestăpînită a omului care vrea să-și salveze un copil.

Scriitorii de seamă din diferite colțuri ale lumii, ca niște oameni de știință care ar fi observat pentru verificare același fenomen din mai multe părți, denunță și astăzi cu spaimă cataclismul întrevăzut.

Fără o înțelegere prealabilă, oameni din ținuturi și medii așa de depărtate au avut același dezolantă viziune. Unii o pun chiar în legătură cu o fatală lege a evoluției, care scoate de sub puterea și responsabilitatea oamenilor celace trebuie să se întimple. Soarta omenirii ar atîrna astfel de același nevăzută lege care determină fatalitățile pe care Tomas Hardy le numește „Les petites ironies de la vie”.

Din acest punct de vedere cea mai impresionantă, ca o viziune de apocalips, este constatarea făcută de John Gould Fletcher :

„Le monde a dépassé son méridien ; ce monde que nous connaissons et chérissons, que nos pas ont foulé et nos mains orné d'inscriptions depuis le temps où l'homme des cavernes gravait l'os et dessinait des bisons. Ce monde de l'esprit, de l'art, de l'héroïsme, de la beauté périt de jour en jour. Rien ne le sauvera. Le ressort de la destinée humaine se défait ; il y a aujourd'hui des milliers de gens qui ont conscience de ce fait, si obscure soit-elle. Demain il y en aura peut-être des millions. La destinée de notre planète dans le temps et l'espace touche à sa fin et tout ce que nous pouvons demander en grâce, c'est que la fin vienne vite”.

„Gandhi a échoué. Romain Rolland a échoué. Ce sont nos derniers héros, Orient et Occident. Il ne nous reste rien à faire qu'à trimer en attendant la fin. Elle est à présent inévitable. Efforçons-nous de l'accepter avec une certaine dose de dignité, de noblesse, de résignation, de charité”.

La care se adaugă aceea a lui Maxim Gorki, făcută cu mai mult subiectivism și mai multă amărăciune :

„On parle et l'on écrit de la ruine, du „crépuscule” de l'Europe avec un grand enthousiasme, avec esprit, et même avec „goût”, mais nulles voix ne s'élèvent pour dire la nécessité d'une renaissance européenne.

„Jours redoutables! Partout le sourd grondement de la destruction, et partout tant de mauvaise tristesse!“

Și Ernst Toller :

„Je ne crois pas qu'un homme soit capable d'empêcher la suprême et grande explosion de cette barbarie dont les premières ombres s'étendent déjà sur l'Europe et qui finalement doit la précipiter dans la nuit. Si un seul homme en était capable, c'est vous qui seriez cet homme, Romain Rolland“.

Romain Rolland este printre acei care nu au desperat, care socot și luptă pentru a salva opera de cultură a omenirii așa cum s'a constituit încetul cu încetul din celace a lăsat fiecare secol.

Pentru această atitudine de credință și de luptă, omagiul adus lui Romain Rolland este mai ales bine meritat.

Și Maxim Gorki o spune așa de frumos : „Je chéris d'un douloureux amour les hommes qui, dans nos sombres jours, créent inlassablement des valeurs intellectuelles. Romain Rolland est l'un,—peut-être l'unique?—de ces hommes à l'infatigable ténacité“.

Prin această operă de apostolat, care seamănă prin tenacitatea ei și prin persecuțiile și exilul la care dă naștere, cu o religie, Romain Rolland se apropie de Tolstoi.

Apropierea aceasta o fac,—și asta e foarte semnificativ,—toți Rușii în omagiile respective aduse lui Romain Rolland. Aceasta reiesă și din spiritul celorlalte omagii, chiar dacă nu au precizat anume apropierea.

Iată cum și pentru ce anume o face Maxim Gorki :

„Il faut avoir un coeur capable de faire des miracles pour créer, en France, après les tragédies qu'a vécues ce pays, un livre si alerte, un livre de foi inébranlable et courageuse, en son „prochain“, le Français. J'admire précisément Romain Rolland pour cette foi qui résonne dans tout ce qu'il écrit, dans tout ce qu'il fait. Il y a déjà longtemps qu'à mes yeux Romain Rolland est le Tolstoï de la France, mais un Tolstoï exempt de haine pour la raison—de cette terrible haine qui fut, pour le rationaliste russe, la source de ses grandes souffrances et l'empêcha si cruellement de rester un artiste génial“.

Iar Lunaciarski creiază chiar expresia de „l'humanisme de Tolstoi—Rolland“ după ce mai înainte scrie : „Lorsque je lui dis que seule la lutte des classes pouvait arrêter cette guerre et prévenir l'éventualité des guerres futures, il fut horrifié. Il me répondit, en employant presque textuellement les termes mêmes de Tolstoi, que la violence ne saurait être vaincue par la violence“.

Henriette Rolland—Holst aplică definiția artei date de Tolstoi numai operei lui Romain Rolland, singura în măsură de a o accepta :

„L'art est un moyen de communion parmi les hommes“. Cette définition de Tolstoi, qui, certes, ne peut être appliquée à la majeure partie de l'art bourgeois contemporain, peut et doit l'être à l'oeuvre de Romain Rolland“.

Și e desigur necontestat că pe Tolstoi și Romain Rolland îi apropie catechismul acela mistic al păcii și al umanității, ca un neo-creștinism mai înțeles și mai aproape de noi, fiindcă, lipsit de supra-

natural și legendă, se razimă pe însuși fondul nostru sufleteș și capacitatea lui de dragoste pentru aproape.

*

Din punct de vedere politic și social în legătură cu această lațură de apostol a personalității lui Romain Rolland apar foarte interesante unele declarații făcute de intelectualii comuniști care aduc și el cuvîntul lor de omagiu.

Din Rusia sau din Olanda, cuvintele lor vin tranșante și aproape dinamice, fiecare din ele purtînd parcă o posibilitate de violență latentă, ca un depozit de dinamită concentrat.

Comuniștii vorbesc în numele unei lumi nouă care-i a lor, sau parcă în numele unui partid univêrsal.

Ei judecă oamenii în primul loc dacă sînt sau nu cu el. Sau ești cu comuniștii sau ești dușman. Această atitudine o fixează înțaiu și totul apoi e în funcție de ea.

Și Lunaciarski și Henriette Roland-Holst sînt de acord în a spune că Romain Rolland nu este cu el, — (aceasta o precizase schimbul de scrisori cu Henri Barbusse), dar că opera lui pregătește sufletește pentru comunism, că el s'ar afla oarecum în zona neutră de demarcațiune dintre cele două lumi, creînd totuși ca și Tolstoi o operă individualistă.

Și comunistă holandeză explică concis cauzele care au creiat în genere o operă individualistă la toți intelectualii, în discordanță și în afară de interesul maseilor, care au dat totdeauna o importanță mai mare factorilor materiali și economici :

„Si la plupart des intellectuels ont été conduits fatalement, par la force des choses, à accorder une importance exagérée aux facteurs idéologiques et psychiques, voire à considérer ceux-ci comme les seuls réels, les masses laborieuses, par contre, ont été amenées fatalement à exagérer l'importance des facteurs matériels, économiques et à négliger les forces immatérielles, intérieures.

„Celle partialité et cette exagération ont, de part et d'autre, des résultats néfastes. Tandis qu'elles empêchent les intellectuels de comprendre et d'estimer à sa juste valeur le problème social, elles expliquent également, en grande partie du moins, la faiblesse de l'idéal révolutionnaire et communiste parmi les masses laborieuses de pays d'Occident.

„Nous n'avons nullement l'intention de développer ici l'antithèse existant entre les masses laborieuses et les intellectuels. Par ces brèves remarques, nous entendons simplement indiquer l'une des causes de ce que Romain Rolland — probablement, après Tolstoi, celui des grands écrivains modernes qui a le plus vivement senti et le plus exalte la communion humaine — ne soit pas communiste et soit même plutôt individualiste.

„En tant qu'individualiste, Romain Rolland reste fatalement étranger à la façon de sentir et de penser de masses laborieuses en qui le développement de la personnalité ne peut s'effectuer que par l'éveil et le développement de la conscience collective”.

Lunaciarski îl declară partizan al Internaționalei a II-a și numai ca un pregătitor al unui mediu :

„La prédication de Romain Rolland, qui substitue aux formes tranchantes de l'activité l'action de la parole, de l'exemple etc., n'est elle pas, au fond, une alliée de la II-e Internationale dont la tendance essentielle est de répandre la vertu de la patience parmi les masses prolétariennes ?

„Nous croyons fermement que la magnifique prédication de Romain Rolland, d'une haute valeur artistique, éveille les coeurs, raffine les esprits et fabrique une espèce de produits humains mi-ouvrés ; dans des conditions favorables, il suffira du moindre contact de la brûlante réalité pour que ces coeurs, ainsi préparés, s'éveillent définitivement. Alors le beau brouillard, châtayant comme une opale, qu'est l'humanisme de Tolstol-Rolland, se dissipera, devant eux, comme chassé par le souffle d'un grand vent, pour leur laisser découvrir leur devoir tracé par la main flamboyante de l'actualité révolutionnaire“.

Omagiile acestea apol prin aceia că vin dela oameni cu temperamentele deosebite din medii și țări diferite și variate, prin celace conțin unanim asupra operei artistice a lui Romain Rolland, au pias poate esențialul acestei opere mai mult decit un cit de vast studiu critic făcut de o singură personalitate, care prin aceasta este și subiectivă.

*

„Europe“ cu acest număr a pus în circulație o serie de idei din domeniul care-i constituie programul.

Scopul ei a fost astfel atins.

La aceste observațiuni pe marginea revistei aș mai adăuga una, în codicil.

România a adus și ea partea ei omagială pentru opera lui Romain Rolland. A adus-o prin scrisul plin de adevăr și de bun simț a d-lui Th. Lichtendorf. Nu am auzit de d-sa până acum. Omagiul adus este onorabil din toate punctele de vedere. Conținutul lui arată că autorul este un om cult și intelectualicește distins.—Sfârșitul omagiului constituie chiar o sinteză justă și bine formulată a celace constituie spiritul operei lui Romain Rolland.

Totuși mă gândesc că omagiul României,—ca de altfel omagiul oricărei alte țări,—trebuie adus printr'o personalitate culturală cu manifestări cunoscute care se presupue în scrisul lui, în asemenea împrejurări, un aport cel puțin al unui grup intelectual, dacă nu al intelectualității întregi.

Fiindcă în definitiv aici nu interesea părerea unui om, oricât de frumos expusă ar fi fost, ci semnificația pe care o purta atitudinea aceluși om, semnificație care nu putea fi determinată decit de valoarea publică a celui care aduce omagiul.

*

Să nu se supere d. Lichtendorf, dar desigur d-sa a înțeles ce vreau să spun. Eu admir în d-sa acea putere de cultivare în obscuritate, care naște direct din nevoia de a te cultiva, ceea ce constituie evident un criteriu pentru determinarea unui suflet neliniștit și rar, dar eu volam să spun că, poate, era posibilitatea ca în

țara noastră, chiar așa cu idelle ei uniformizate de legi de oprinare a libertății de gândire, un asemenea omagiu să fie adus de o personalitate din viața noastră culturală activă, pentru ca el să nu fie numai omagiul unui om, ci să însemne omagiul unei generații sau a unei tendințe (ceia ce cred eu că interesează mai presus de toate).

Aceasta să provie oare din același lipsă de cunoaștere în străinătate a vieții noastre culturale? — *Demostene Botez.*

Nobleța Ioanei

O mică și foarte curioasă problemă de artă dramatică.

Bernard Shaw spune că în piesa „Sfânta Ioana“, eroina cu același nume, este o combinație de Socrate, Calvin, Napoleon și o sufragetă. Este clar că un asemenea personaj reprezintă o ființă de elită, plină de o naturală nobleță, atât de fond cât și de formă. Într'un cuvânt: fecioara din Orleans trebuie să ni-o înfățișăm (cum a fost în realitate n'are importanță) nu ca pe o mitocancă, ci ca pe o persoană, cum se zice: „distinsă“.

Dar aici începe o gravă nelămurire pentru actorul chemat să interpreteze acest rol. Căci există multe soluri de distincțiuni distincte, între care va trebui să se aleagă. Li vom atribui, de pildă, manierele elegante ale damei veacului al XV-lea, contemporană ei? Sau pe acelea ale cucoanei secolului al XX-lea, contemporană nouă? Sau vom face poate o medie a acestora două? Sau, în sfârșit, îl vom da o *nobleță logică*, o aristocrație teoretică, mai presus de varile forme ale celei istorice? Căci există—o știm cu toții din experiență—un fel de a fi nobil indiferent de timp și spațiu. Este acea naturală înăscută, acea grație nesilită a vorbeli și a mișcărilor pe care unii oameni o au, indiferent de clasă, profesie, educație sau rang social.

Bernard Shaw—și cu el încă vre-o cîtiva spectatori—optează pentru această din urmă interpretare. Ea prezintă cel puțin avantajul de a nu da loc la anacronism. Dar majoritatea publicului nostru gîndește altfel. Lui nu-i este familiară decît nobleța specific bucureșteană. Dacă un actor voește a sugera, în sală, ideea „distincției“ va trebui să întrebuițeze procedeele autohtone și numai pe acestea. Ele singure sînt în stare a trezi, în sufletele concetățenilor, sentimentul nevulgarității.

Dar în ce constă nobleța pe care am numit-o specific bucureșteană? E greu de definit printr'o formulă. Ne mîrginim a aminti cîteva trăsături mai exterioare.

Aceasta are o mare înrîurire asupra vorbirii sale. Va pronunța pe *an* franțuzește nu *ane*, sau *ann* ca în romînește. Va spune de pildă:

„Dansează fiica mea“, ca doamna Lucia Sturza în Salomea, iar nu Dansează ca orișice doamnă Georgescu sau Ionescu. Apoi o va fi *o*, u va fi *ü*, cam așa:

„Dömnüle ve rög“, etc.

Dar nu e totul. În plus de aportul lingvistic francez, mai este și un aport propriu zis valah. Acesta constă în amplificarea silabelor cam în felul următor:

În loc de a spune:

„Amorul excită, palpită și saltă ușor“,

se va spune:

„Amorul exă-cită, pallă-pită și sallă-tă ușor“.

ca Marilena Bodescu în cele mai cerebrale ale ei creații. O asemenea procedură dă vorbelor un belșug și o majestate pe care nu le aveau.

Și Teatrul nostru Național a găsit interpreta visată care să prezinte ca nici-una alta, toate particularitățile fonetice amintite mai sus. Este Marloara Ventura. Jocul ei în Sfânta Ioana izbuște să țese în sală o atmosferă de reală nobleță.

Bucureșteanul recunoaște într'însa caracterele cele mai tipice ale aristocrației naturale. Și fecioara din Orléans apare atunci într'adevăr ca o ființă de elită.

Rămîne mica minoritate de spectatori care nu se împacă cu o loană *femme-du-monde*. Dar și aceștia pot găsi satisfacție în jocul Marloarei. Căci marea tragediană își pune în aplicare formula ei cu atîta rigoare, cu atîta scrupuloasă perfecțiune, încît formula cealaltă ne apare în închipuire cu aceeași ușurință cu care clișeul pus la soare detașează pe hirtie imaginea pozitivă.

Sau mai clar. Există pentru interpretarea rolului Ioanei două rețete tehnice: Rețeta Ventura și rețeta Shaw. Din fericiere ele sînt nu numai deosebite, dar chiar contrastante, antinomice. Așa că pentru fiecare cuvînt din text rostit conform primei maniere avem instantaneu în imaginație cuvîntul corespunzător din maniera numărul 2, țîșnit grație mecanismului foarte simplu al asociației prin contrast. Într'un cuvînt: jocul Marloarei Ventura este un fel de *alfabet*, cu care cetim jocul pe care nu-l joacă și pe care eventual l-am putea prefera celui dintăiu. Intocmai cum cuvintele tipărite cu litere ne sugerează direct noțiunea reprezentată, tot astfel fiecare cuvînt pronunțat de Ventura ne trezește automat cealaltă pronunțare, cealaltă inflexiune pe care nu o adoptă. După primele scene, învățăm perfect alfabetul, și putem citi cu înlesnire, direct, în piesa lui Bernard Shaw.

Și astfel, este mulțumită toată lumea. Și spectatorul, și bucureșteanul. Dacă Marloara Ventura n'ar fi fost o mare actriță care, odată aleasă o rețetă actoricească—bună sau rea, aceasta-l o problemă care nu se pune—să o fi aplicat integral și până la ultimele ei consecințe, atunci n'ar mai fi putut satisface publicul tot. Iată de ce putem spune că jocul ei a fost mult mai bun decît dacă ar fi fost exact.—D. I. S.

Moartea lui Radu Rosetti

După Matei Cantacuzino, Radu Rosetti. Unul cite unul dispar dintre noi, exemplarele unice ale boerimii moldovenești generoase, unul după altul au dispărut în același năpraznic an. Caracteristica sufletului moldovan, alături de țaranul ironic și visător, acești nobili filantropi au dat-o. Ei au ilustrat definiția, prin excelență, a nobleței. Dacă burghezul, în ascensiune încă în multe țări, ca oricărei clase revoluționare, îi e permis să ceară drepturi, nobleța ajunsă și consolidată, nu poate avea decât datorii. Boerul nu cere, el dă. Dar puțin și aici și pretutindeni au înțeles semnificația de supremă eleganță a rolului lor. Ca în toate părțile, dar mai ales la noi, s'au găsit lacomi și nesăturați burghezi printre aristocrați și adevărați boeri printre burghezi.

Radu Rosetti și-a înțeles perfect misiunea ideală a clasei lui.

A priceput că datoria sa, înainte de toate e să stabilească adevărul istoric, să repare măcar teoretic, științific, celace îi apăsa greu pe umeri ca un păcat strămoșesc. Trecând peste egoismul clasei sale, ca un Gladstone sau Philippe Egalité, el a denunțat rapturile, exproprierile forțate, furturile deghizate pe care dealungul istoriei, clasa sa le-a săvârșit în dauna țărănimii.

Și într'o epocă de generozitate socială, când poporanismul preconizat aici începuse să se infăptuiască, Radu Rosetti alături de C. Stere, care i-a dat baza economică-socială și de G. Ibrăileanu, care i-a dat-o pe cea culturală, i-a dat fundamentul istoric.

Între el și poporanismul era mai mult decât o apropiere. Totuși cea mai fundată era aceasta: și poporanismul și R. Rosetti erau intelectuali din alte clase care se simțeau datori cu o reparație către țaran, din a cărui muncă trăiau cu toții.

Îi mai apropiau și trecutul măreț al acestei scumpe țări moldovenești și mai în urmă același mod de a vedea în polițica antirusă (celace a confirmat afinitățile).

Fără să fie un artist desăvârșit, Radu Rosetti a scris două romane, mai multe povestiri și delicioasele „Amintiri”, toate pline pe bonomie, fantezie, umor și un firesc și spontan dar de narațiune. În literatură Radu Rosetti a umplut locul unui Walter Scott român.

Figuri ca Radu Rosetti și Matei Cantacuzino nu vor mai putea apărea niciodată. Mai întâiu boerimea noastră a dispărut. Dar chiar dacă ar fi trăit mai departe, niciodată nu se vor mai găsi aceste împrejurări specifice, care au determinat poziția lor revoluționară și generoasă.

Prietinii unanimi care i-a avut aici, și tineri și bătrini, nu-l vor uita niciodată. Fie-l țărina ușcară!—M. R.

Gorki și țaranul rus

Într'o carte recentă asupra lui „Lenin și țaranii rii”, Maxim Gorki, făcând elogiu lui Lenin pe care-l aseamănă cu Petru-

cel Mare și Tolstoi, face un aspru rechizitoriu țăranului rus. El se ridică contra concepției menținută mereu în tot secolul al XIX-lea de către majoritatea scriitorilor ruși, după care țăranul ar fi o ființă blindă, cu bun simț, cu sentimente de adevăr și dreptate. Iată ce spune el: „În tinerețea mea am căutat cu perseverență un asemenea om în satele Rusiei și nu l-am găsit. Am întâlnit acolo, din contra, un realist sever și șiret, care, când e vorba de interesele lui, afectează admirabil simplitatea. Prin natura sa nu e prost și o știe prea bine. A crelat o cantitate de cîntece triste, de povești grosolane, mil de proverbe în care se încarnează experiența vieții sale penibile. El spune: „nu te teme de demoni, teme-te de oameni“ sau „lovește pe ai tăi, străinii te vor respecta“. N'are o idee prea bună despre adevăr: „Adevărul nu hrănește“, „ce importă minciuna, dacă poți trăi opulent“, „omul drept e tot așa de periculos ca și un imbecil“. Omul trebuie bătut căci „avem curaj să mîncăm, dar nu să lucrăm“. Iată o filozofie trivială și pesimistă. Se poate aplica, atunci dictonul: „Spune-mi ce filozofie ai, ca să-ți spun cine ești“.

Gorki o rupe astfel cu toți marii scriitori ruși care credeau altceva despre țăran. Să fie justificată atitudinea sa?

Gorki a trăit printre lucrători și în atmosfera socialismului. Se știe disprețul pe care acest mediu îl nutrește pentru țăran. Admirator al lui Lenin, i se pare că țăranii i-au împiedicat realizarea totală a operei.

Afară de aceasta, cine nu vede că aprecierile marelui scriitor rus sînt acelea ale unui artist, incapabil de a pricepe determinismul social, de a adînci subț unghiul logic fenomenele? Aparențele prin pitorescul lor îl înșeală. Un singur aspect îi e deajuns. Nu mai are nevoie să-l pue în legătură cu altele. Deaceia el nu înțelege opera enormă de transformare a sovietismului tocmai subț influența acestei clase. Și apoi ce înseamnă această atitudine care în baza unui ideal personal de frumos ori bine, condamnă fenomenele? Se poate spune despre ploae ori vînt că sînt bune ori rele? Se poate spune despre o clasă că e bună ori rea? Tot ce putem spune e că *există*. Peste ea nu se poate trece. Și contribuția ei la cultura omenirii, abia mai tîrziu va putea fi precis determinată.—M. R.

De la redacție

Datorită unor împrejurări de natură personală, d. Ibrăileanu a fost în imposibilitate de a-și da în acest număr colaborarea la rubricile permanente.

*

Voind să revenim la o apariție absolut regulată am scos și acest număr dublu. Dar sforțările noastre s'au lovit de dificultăți tehnice și am întîrziat și acum. Asigurăm pe cititorii noștri că vom face tot posibilul să ne grăbim pe viitor și, în două, trei luni, să câștigăm timpul pierdut și să revenim negreșit la o apariție punctuală.

P. Nicanor & Co.

Recenzii

Lucian Blaga. *Fapta, Joc dramatic. Invierea, Pantomimă*, Ed. Fundației culturale Principele Carol.

Ca poet și cugetător, d. Blaga e în literatura noastră o figură interesantă, dar izolată. Ideologia mistică, ca și arta lui subtilă, reprezintă un efort curios și exotic, ecou al unor moderne influențe, ceva cu totul străin de deprinderile și de tradiția noastră intelectuală.

Aceste trăsături apar mai vizibile încă, în încercările lui dramatice.

Convins, ca și unii adepți ai expresionismului german, cu care teatrul său are o nelăgădută afinitate, că individualismul e o moștenire bătută a generației trecute, d-sea nu caută să evoace personaje luate din viața reală, ci mai de grabă vigoaroase simplificări a acesteia sau idei înzestrate cu voință, în raport cu absolutul și mișcând din nebănuite adâncimi, omenirea.

O problemă metafizică pare a-l preocupa cu deosebire. E aceea a conflictului veșnic dintre aspirațiile ideal-mistice și acele senzuale și terestre ale firii noastre. Ea domină strania sa piesă istorică „Tulburarea apelor”, care se petrece în Ardealul zbuciumat de reformă al secolului al XVI și o vedem reapărînd în „Fapta”, joc dramatic care încearcă să reprezinte, inspirîndu-se din unele teorii științifice la ordinea zilei, un caz freudian.

Stăpînit de ideea fixă de a ucide, care izvorăște din adîncurile tulburi ale unei eredități încărcate, tînărul pictor Luca, pentru a-și infrîna pornirea, fuge de lume și de agitațiile ei, ducînd o viață de ascet și zugrăvind numai chipuri de arhangheli.

El e însă, în orice moment, în luptă cu el însuși: „Spiritul arde cu flacăra în tufa de spini, spîinii nu se prefac în cenușă, ci rămîn spini”. Și lupta lui interioară devine eroică, cînd ispite se arată sub forma unui model, Ivanca „fată involburată, cu părul de aramă topită” și ochii „lacuri verzi”, provocătoare, cu singele aprîns și impulsiv de isterică. Neputînd obține, după trei luni, amorul fizic al arhanghelului „cu șira spinării zdruncinată și cu o mie și una de inhibiții”, de care era totuși însetată, ea se aruncă în brațele tatălui lui Luca, satr bîrbos, care-și spune „marele eu” și e un preot alungat din sinod, din pricina vieții lui scandaloase.

Pe cînd pictorul, pentru a evita tentațiunile, hotărăște să plece în lumea largă cu prietînul lui, doctorul (un „raisonneur” și un filozof), aude în odaia vecină, în care locuia tatăl, risul Ivancei.

El ghicește ce se întâmplă acolo și plin de ură împotriva satirului, vrea cu orice preț să-lucidă. Prietenul stă însă în fața ușii și-l oprește. Luca se zbate și se luptă cu dinsul. Aleargă apoi urlând, cu revolverul ridicat, până în colțul opus al camerei. Când e aci, doctorul strigă: „Impușcă!” Luca trage. A nimerit însă orologiul din părete, care cade cu zgomot. Descărcarea psihică necesară, fapta care trebuia săvârșită s'a împlinit. Luca s'a vindecat prin faptă. E slobod și scăpat.

Atmosfera în care se mișcă acești eroi abstracti și enigmatici e grea de un misterios și obscur fatalism, hereditar și cosmic. Expresii ca „inevitabilul faptei”, „soarta dela care nu e abatere”, „ceva grozav are să se întâmple” se repetă obsedante, ca în unele piese ale lui Maeterlinck.

Elementul terifiant, covârșitor în cealaltă încercare, pantomima „Inviere” nu lipsește deasemeni. Somnul lui Luca e tulburat de dențul macabru al celor zece strămoși, care-l samănă, iar tatăl „marele eu” se culcă între patru scinduri, cosclug din care aude „ca dintr'o fîntină fără de fund”.

Celuilor deprins cu situațiile curente și personajele obișnuite ale teatrului tradițional, cu logica lor simplistă și clară, va fi desigur, izbit de rolul pe care-l are în piesa d-lui Blaga iraționalul cași de tot ce e bizar, patologic sau artificial în ea.

Acel rafinat sau cu un gust mai eclectic, se va opri totuși, asupra unor leitmotive interesante, cum e aspirația către o nouă formă de colectivism spiritual („El e un păcat, cel mai mare păcat. O operă de artă trebuie să fie ca o faptă bună: anonimă. Au mai fost vremuri cînd cei ce se îndeletniceau cu arta, se pierdeau în muncă, fără de nume”) și va remarca, mai ales imaginile, comparațiile, reflexiile. Iată câteva culesse la întâmplare: „Inimă, închide-ți ochii ca o pasere pe care o cufunzi în ape”. „Parcă din noaptea mea lăuntrică te-ai ridicat”. „Strada întreaagă forfotește de cușii ambulante. Ne-am închis de bună voe în cite o cușcă și umbliăm în ea pe stradă, în societate”. „Soarta omului are poteci încurcate. Dacă le ocolești stînd pe loc, toate potecile și se încurcă înăuntru”. Ele nu puteau eși, fără îndoielă, decît din pana unui gânditor și a unui poet.

Octav Botez

* * *

A. Cotruș, In robia lor, 1926, Arad.

Una din trăsăturile poeziei contemporane de pretutindeni, dar care în ultimul timp, pare a se manifesta și la noi, e alături de misticism și înclinarea pantelstă, exaltarea vieții, avîntul dinamic, cultul acțiunii.

Recentul volum al d-lui Cotruș e în privința aceasta, caracteristic și versurile următoare:

Douăzeci de ani!
 Simțeam cum cresc, cum mă întrec și cum mă ojelesc
 Cu stecare dimineață albă și strălucitoare
 Cu stecare apus de soare...
 Strănepot de răsvrățiți și de iobagi,
 Mînal de poftă și îndrăzneți fără hotare
 Simțeam că sînt născut să birui lumea și s'o stăpînesc!..

au ceva din dinamismul unui Walt Whitman sau Verhaeren. Dar de

ei, îl apropie mai mult încă, nu știu ce vați aspirații de largă simpatie și comunlune umană :

Printre grîne verzi, pe drumul larg și neted
 Trecea un rumăn și voinic flăcău,
 În căruța-i cu lucernă, prin amurgul leneș
 Ducînd cu el, spre satul cu căsuțe albe,
 Tot sufletul și tinereța cîmpului...
 O ! am simțit pe cînd trecea,
 Că ași fi gata să-i îmbiu,
 În orice clipă, prietînia mea... (Un voinic flăcău trecea).

Versurile d-lui Cotruș nu sînt totdeauna lipsite de elan și au uneori, nu știu ce vioiciune simplă, sinceră, familiară.

Din nefericire însă, d-sa nu prețuește, în deajuns, tehnica și e departe de a avea conștiința scrupuloasă a artistului.
 Imagini ca aceste aduc aminte de Goga :

Se logodesc mocirle cu cerurile mele.

Unele versuri sînt prozaice :

Ciocan să-ți fie vrerea, răbdarea nicovală !
 Odihnele înșală.
 Starea pe loc e boală.

Altele, retorice sau banale :

În frămîntări aprinse, în lupte uriașe,
 Unînd într'o sforțare puterea voastră toată,
 Cotropitori, odală,
 Ați spart pămîntul aspru, ce v'a ținut ca'n fașe,
 În coaja lui tirană, în carnea-i milenară. (Munții).

Imi mîngîi, îmi giugulesc aducerea aminte. (Douăzeci de ani)

Va izbui d-sa, să se ridice în viitor, la o formă mai personală și mai aleasă ? Cîteva, cel puțin, din versurile sale, ne fac s'o credem.

O. B.

* * *

Matei Roussou, Et nous nous sommes aimés là, roman, Albin Michel, Paris.

Am citit cu plăcere cartea aceasta, scrisă sincer și simplu—calitățile nu tocmai obișnuite scriitorilor de astăzi. Țin să vorbesc despre dinsa nu numai pentru calitățile ei. Am și alte motive, destul de importante : anume Matei Rusu, medic francez în capitala Franței astăzi, și publicist cunoscut, este un ieșan. Ucenicia literară și-a făcut-o aici ; cele dintăiu încercări, scrise românește, și le-a lipărit în revistele săptămînale de acum douăzeci și șapte ori douăzeci și opt de ani,

dintre care îmi aduc aminte mai ales de una: *Foia interesantă*. Încă de pe atunci, înainte de apariția *Sămănătorului*, subiectele din viața de la țară erau plăcute scriitorilor tineri și atât Matei Rusu, cât și A. Orna (și ei astăzi scriitor francez) cât și I. Perez, alt expatriat, scriau schițe și nuvelete din viața năcăjiților și negușorilor muncitori ai pământului. Limba pe care o vorbeau țăranii literaturii la acea epocă era încărcată de provincialisme,—între care primul loc îl aveau cele de origine slavonă, înrîurire a lui Delavrancea și Ion Adam. Sentimentul din care porneau aceste bucăți era creat pe de-a întregul, așa putea zice, de ideologia socialistă a timpului. S'au publicat atunci lucruri bune, astăzi uitate. Cei care le-au scris au dispărut ori s'au risipit pe meleaguri străine. Dintre acești înstrăinași pentru totdeauna, Matei Rusu nu și-a ținut vechea patrie. Decind trăește la Paris a scos o publicație pe care unii dela noi o cunosc: *Choses de théâtre*. În paginile ei a vorbit despre literatura românească și'n deosebi despre Caragiale, a cărui operă fusese pusă cindva la contribuție de André de Lorde, fabricant parizian de piese de teatru și din cind în cind plagiator.

Acum Matei Rusu îtpărește primul său roman în franjuzește. E o povestire tragică,—o amintire de tinereță a unui medic, astăzi om cuminte și liniștit. Peste anii lui tineri, cindva, a trecut furtuna iubirii. Tînărul doctorand Dumesnil era atunci intern într'un spital de nebuni, unde, liniștit și singur, își pregătea ultimele examene. Spitalul acesta se găsea undeva în Provența, într'un peisaj cu soare mult și lume puțină. Tînărul a suportat destul de îndelungă vreme viața acela grea și monahală. Singurele lui distracții erau măștile și aturările nebunilor și cite o vizită din cind în cind la medicul șef. La una din aceste vizite Dumesnil, tînăr interesant, cu renume de îndrăzneală și domolitor de nebuni, este atins de privirea pasionată a unei femei tinere și frumoase, M-me D'Evenal. E o femeie care a avut un amor nefericit în prima tinereță și a cărei însoțire cu magistratul d'Evenal este o nefericire mai mare din pricină că soțul n'are înclinație pentru femei. În asemenea împrejurări, subit arzătoarea climă a Sudului, Dumesnil și M-me D'Evenal trebuiau să pue în pasiunea lor o violență de răzbunare. Dar fatalitatea care-i împărechia, aducea cu ea și o otrăvă corozivă. Nefericirea era îndărătul lor, inevitabilă. Doamna D'Evenal descopere printru nebunul sanatorului pe Dieuleveuille, prima ei iubire. Moartea acestuia ucide și sentimentul pentru Dumesnil, în care lubea de fapt pe cellalt. Din splendoarea tinereții ei, rămîne o ruină. Lingă tinereța și pasiunea lui Dumesnil apare fantoma morții.

Sînt în povestirea lui Matei Rusu pagini puternice prin adevărul lor. În deosebi mi-a rămas în amintire o călătorie, noaptea, în trăsura, în care cei doi tineri se înțeleg, se apropie și se caută fără cuvinte. Asemenea lucruri omenești nu pot fi „descoperite” de un scriitor care pune cărturăria între el și viață.

Am mai citit cu plăcere cartea lui Matei Rusu și din pricină că subit îmbrăcămîntea ei franceză, am recunoscut o veche ucenicie. A rămas în tonul povestirii, în simplitate, în sinceritate, ceva din tînărul Matei Rusu, care pela 1898, trecea pe ulițele Iașilor, cu buzunarele pline de cărți, cu lavalieră și cu pălărie cu boruri largi peste plete, cum era atunci moda scriitorilor, și grăbea spre odăia lui ca să viseze și să scrie povestiri din viața dela țară.

M. Sd.

* * *

Virgil Bărbat și Fl. Ștefănescu-Goangă, *Extenziunea universitară*, Cluj, 1926.

E o dare de seamă asupra cursurilor organizate de acești doi

profesori clujești cu scopul de a răspîndi cultura în diferite orașe transilvanene și pentru un public extra-universitar. Măsura e inspirată de lumea anglo-saxonă și comparată cu cele ce se petrec acolo. Asemenea inițiativă nu pot fi decît lăudabile, mai ales în provinciile alpine unde cultura romînească trebuie să capete prestigiu și să poată fi apreciată și de minoritățile. Ne mai gîndim însă că în aceste timpuri excepționale de obscurantism și criză universitară tot ce se face din Universitate, e o împrăștiere de forțe, un lux. Toată concentrarea energiilor profesionale trebuie să se îndrepte prin toate mijloacele către studenți. Aceștia trebuie cultivați, inițiați, învățați. Criza universitară primează în urgență oricare altă inițiativă. După rezolvirea acesteia, operele de extenziune universitară vor veni de la sine.

M. R.

* * *

Dr. N. Lupu, *Not și Străbi*, „Cultura Națională”, 1926.

Domnește la noi prejudecata că un om politic nu trebuie să fie numai decît intelectual, publicist sau om de știință. Acest pedantism doctrinar, cum li se pare unora, ar îngreua suplețea desăvîrșită, realismul, optimismul veșnic treaz, facultatea de adaptare permanente, indispensabile omului politic. Dar aiurea, de unde trebuie să ne luăm idealurile de cultură, lucrurile se petrec altfel. Un Clemenceau, Barthou, Berard, sînt literați consumați, publiciști de mare valoare. Dacă anumii bărbați politici dela noi se pot zbate în cel mai provizor empirism, fără doctrină și ideologie, nu acesta e cazul doctrinarului Lupu. Figură luminoasă de apostol, fire militantă înainte de toate, el nu e mai puțin un om de cultură și un publicist de talent. D. dr. Lupu a păstrat dela prima sa educație științifică darul unei ascuțite observații. Numai că d-sa are în vedere întotdeauna aspectul social al lucrurilor și de acela *umanizează* fenomenele. Ne aducem aminte cum dintr'un subiect așa de arid ca „Alimentarea țaranului”, d-sa a reușit să scrie pagini dramatice de istorie socială. Impresiile din Jugoslavia pe care le publică în broșura de față au același caracter. Din tot ce se prezintă ochilor într'o țară străină, d. dr. Lupu prinde înainte de toate aspectul omenesc, sforțările și luptele omului de prețutindent cu societatea care-l comprimă. Vești găsi astfel o caracterizare a poporului croai, dar mai ales date și impresii asupra partidului țărănesc de acolo și a animatorului lui, Ștefan Radici. Opiniile d-sale luminate și patriotice asupra chestiunii Banatului și a legăturilor noastre cu Banatul încheie volumul.

M. R.

* * *

Al. Rosetti, *Etude sur le Rhotacisme en roumain* (Bibliothèque de l'École des Hautes Etudes), Paris, Champion.

Al. Rosetti, *Catehismul Marșan* (Extras din *Grat și suflet*, I), București, 1924.

Din epoca entuziasă a începuturilor de filologie obiectivă, s'au păstrat la noi prin tradiție preocupări constante pentru anumite chestiuni cărora talentul și ingeniozitatea lui Hasdeu le acordase o importanță aproape absolută. Astfel se poate explica de ce fenomenul simplu al rotacismului (schimbarea lui *-n-* intervocalic în *-r-*), care în sine nu are nimic deosebit față de celelalte schimbări fonologice, a fost atribuit pe rînd Dacilor, Albanezilor și chiar unei influențe ve-

nile din teritoriul celt, prin intermediul coloniștilor romani aduși în răsărit (Dicalescu, *Originile limbii române*, p. 18).

În importanțul său studiu, d. Al. Rosetti a cercetat din nou fenomenul în toată extensiunea lui, cu o informație asupra dialectelor romine, albaneze și romanice până la cele mai mici detalii, reușind să aducă pe lângă numeroase precizări și elucidări de fapte, o concluzie întemeiată, care depășește cercetările precedente (Un voluminos studiu, apărut de curând la București, revine iarăși la domeniul albanoromân. Considerând faptul că rotacismul nu e un fenomen vechi, d. Rosetti crede că s'a produs în mod independent și în timpuri diferite în cele trei domenii: romanic occidental, albanez și romîn. Astăzi, cînd s'a ajuns să se explice ca evoluții independente fenomenele cele mai caracteristice ale dialectelor unei aceleiași limbi (cum e de ex. ipoleza emisă de d. Meyer-Lubke în *Dacoromania*, II, p. 17, asupra palatalizării labialelor), dependența necesară a rotacismului romîn de cel albanez—dat fiind caracterul lui dialectal cît și frecvența în multe limbi vechi (cf. Ed. Walter, *Rhotacism in the old italian languages and the exceptions*, Leipzig, 1877)—desigur că nu mai poate fi susținută. După cum transformarea lui *-l-* intervocalic în *-r-* în albaneză și romînă (constatată încă la 1861 de Miklosich, v. *Viața Românească*, 1923, n. 8—9, p. 341) nu implică o influență necesară între aceste două limbi, tot astfel nu o presupune nici schimbarea complexă asemănătoare a rotacismului. (Alți *-l-* intervoc. cît și *-n-* intervoc. s'au transformat în *-r-* numai în elementele latine; iar cînd aceste foneme au fost urmate de *i* (cons.), s'au mutat și apoi în unele subdialecte au dispărut). Din faptul că schimbarea lui *-l-* intervocalic e comună tuturor dialectelor românești, iar transformarea lui *-n-* e redusă numai la teritorii limitate în Dacia și Istria, rezultă însă că rotacismul e un fenomen de o dată mai recentă.

După d. Rosetti nu se poate preciza o dată inițială rotacismului (p. 50: „Il est impossible de préciser la date de ce phénomène“). O datare relativă credem totuși că e posibilă. Se știe că fenomenul e posterior schimbării lui *á + n > in* (căci altfel am fi avut *lară* și **mar* în cuvintele rotacizate *lfră* și *mfr*). Prin această cronologie se exclude imposibilitatea unei influențe din partea stratinului autohton, în afară de impurizarea căi resturite din limba autohtonilor prezintă foarte mulți *-n-* intervoc. păstrați (cele două nume însemnate de Ptolemeu VIII, 8: *Pinum* și *Pirum* sînt pentru localități diferite).—Dar fenomenul e posterior și dispariției lui *-n-* în cuvintele *brtu*, *frtu*, *grtu* din dialectele daco-romîn și istro-romîn (< **brenu*, *frenu*, *granu*) și deci posterior despărțirii dialectelor de la sudul Dunării, care au păstrat această fonemă. Așa dar, pentru limba romînă se poate pune apariția rotacismului după despărțirea grupului sud-dunărean de cel nordic și înainte de despărțirea dialectului istro-romîn.

Deosebirea pe care o face d. Rosetti între rotacism (ca „lege“) și schimbarea lui *-n- > -r-* cînd e provocată de asimilație și disimilație (numită de d. sa „pseudo-rotacism“), distincție cerută și de motivul că artele celor două schimbări nu coincid, e plauzibilă.—Formele *arln* și *fărină* cu *r* neasimilat la *n* următor se găsesc însă în Moldova și trebuiau să se noteze ca probate (p. 20), cași forma *serin* întrebunătă de Budai-Deleanu în *Țiganiada* (ed. Casei Școalelor, p. 85). În sprijinul părerii d-lui Rosetti că toate grafiile deosebite (*-lfr- nr-*, *-r-* și *-n-*) ar indica același sunet (un *r* nazal) în textele originale din sec. XVI, vin și cele citeva exemple din Psallirea Hurmuzaki care au un *r* din elyma precedat de nazală (de ex. *cenre*, v. Candrea, *Psallirea Șcheiană*, I, XLIX) cum și succesiunea imediată a formelor cu *nr*, *r* și *n* în a doua scrisoare publicată în apendicele studiului. Tot ca o „sforțare ortografică“ considera rotacismul și Episcopul Melchisedec (într'un articol din *Revista pentru Ist., Arch. și Fil.* III (1884), p. 52-53), însă pentru a reda—ceiace e o imposibilitate—un *n* mutat.

Începînd cu sec. XVIII d. Rosetti n'a găsit rotacism în nici un text romînesc mai nou (p. 11). În documente din Bucovina, Basarabia și Moldova se găsește totuși des în loc de *până* forma *pără* (v. de ex. în N. Iorga, *Boeri și străzeși în Bucovina și Basarabia*, Anal. Acad. Rom., Ist., s. II, Tom. XXXV, p. 31 într'un document din 1760; p. 58, doc. din 1816; p. 60, doc. din 1823; p. 7, doc. din 1835, etc. etc.). Această formă (fiindcă schimbarea apare numai la acest cuvînt), credem că nu trebuie considerată ca rotacism, ci numai ca disimilație în fapt, în numeroasele prepoziții compuse care au un *n* în cuvîntul următor (cf. *până'nainte*, *până'napoi*, etc.) și apoi întrebuițată în orice prepoziție compusă (*pără cînd*, *pără ce*, etc.).

În anexa studiului sînt publicate 12 documente cu rotacism din Arhivele Blstrîței. Metoda critică și exactitatea cu care sînt publicate aceste documente, precum și ediția *Catehismului Marțian*, arată pe d. Rosetti ca indicat să ne dea o chresmologie precisă de texte vechi romînești care lipsește astăzi învățămîntului nostru.—În documentul II (p. 61, r. 30) și deoarece e vorba de îmbrăcăminte trebuie admisă mai degrabă lectura: *u(n) to(l)pan*; iar în doc. IV (p. 64) ar părea mai veridică lectura: „*domnule șoltuze de țirgul Siretul*” (fiindcă există în document oarecare convenșă grafică) și *domni* trebuie celît ca pluralul articulat moldovenesc redus la *i*, fiindcă-î (final) e scris în document cu *e* (*noe*, *voe* etc.).

Un indice de cuvinte la *Catehismul Marțian*, cople rotacizantă din sec. XVII, ar fi fost necesar.

I. Șiadbei.

* * *

Pericle Ducati, *Etruria antica*, Bibl. Paravia „Storia e Pensiero”, 2 vol.: 174+202 pag. și 25 tabele cu ilustrații, Pr. 24 lire.

Profesor la Bologna, reputat arheolog și în același timp autor al unei opere bogate asupra artei clasice (*L'arte classica*, Torino, 1920) Pericle Ducati a publicat de curînd două volume despre Etruria antică.

Opera aceasta nouă este cu atît mai mult binevenită, cu cît, până acum, pe lîngă studiul aride și greu accesibile asupra Etruriei, nu exista o carte care să privească problema etruscă din toate punctele de vedere și să înfățișeze marelui public într'o formă ușoară și elegantă rezultatul tuturor cercetărilor savante ce s'au făcut în acest greu domeniu.

Autorul și-a împărțit materialul în felul următor: volumul întăiu cuprinde 5 capitole mari, din care în primul se ocupă cu numele Etruriei și regiunea locuită de Etrusci, al doilea cu proveniența, al treilea cu scrisul și limba lor, al patrulea cu religia și al cincilea cu viața publică și privată; volumul al doilea are un cuprins tot de 5 capitole și anume, în cap. VI tratează istoria generală a Etruscilor, cap. VII și VIII arta etruscă, în cap. IX ne dă indicele topografic al vechii Etrurii și în sfîrșit în al X-lea cronologia descoperirilor și studiilor de antichități etrusce.

Ducati recunoaște, chiar de la început, că problema etruscă este un „schernevole sfinge” care nu și-a găsit încă Oedipul și deaceia nu găsește, deocamdată, mai nimerit, decît să strîngă într'o rapidă sinteză tot ce s'a putut spune despre acel popor „misterioso e singolare”, care a jucat în istoria neamurilor Italice dinaintea unificării Romei un rol de primă importanță.

Încercările de a explica numele „Etruria” și „Etrusci” încep încă din antichitate, însă explicările celor vechi sînt care de care mai fantastice. Astfel *Servius* (Comment. in ten., XI v., 598) deriva cuvîntul

Etruria dela 'Ετερουσία ('Ετερον + ἕρος), adică țara întinsă până la celălalt mal.. al Tibrului, destigur, iar 'Etrusci' nu erau altceva decît ἔτεροι 'Otra etc.

Dar ei mai aveau și numele de *Tusci*, țara lor se mai numea și *Tuscia*. Această denumire apare și'n limba Umbrilor, căci în *Tabulae Iguvinae*, foarte importantele inscripții umbrice cu conținut religios, găsim cuvintele *turskum numen*.

Grecii îi numeau Τυρσηνοί sau Τυρρηνοί, adică Tyrrenieni, numire helenică rămasă și până azi pentru marea stăpînită odată de harnicii și întreprinzătorii Etrusci.

Numele Τυρσηνοί, Τυρρηνοί, altic. Τυρρηνοί, după cum arată marerele glotolog german *Paul Kretschmer*^{*} indică o formație foarte întinsă, partea de nord a Asiei mici, pentru derivațiile adjectivale din nume de localități, întrebuinte spre a designa popoarele din jurul acelor localități; astfel avem Πλακτιανοί; Περγυρηνοί etc..

Această formație apare și'n ținuturile ocupate de Phrygieni și Thraci. In modul acesta se ajunge la problema capitală, anume la originea Etruscilor.

Toți scriitorii greci și latini, afară de istoricul retor Dionysius din Halicarnassus, sint de acord în a nespune că Etruscii nu-s altceva decît descendenții Tyrrenienilor emigrați din Asia mică în Italia, pe calea mării.

Vestit, în această privință, e pasajul din Herodotus (I, 94), după care Lydienii, din cauza unei mari foamete, au fost siliți să pornească cu corăbiile spre țara Umbrilor, avînd în cap chiar pe fiul regelui, pe Tyrseno, dela care s'au și numit Tyrrenieni.

Singur Dionysius din Halicarnassus (Antiquit. Rom., I, 27-30) e împotriva provenienței Etruscilor din Asia mică, considerîndu-i băștinași ai pămîntului italic; Dionysius scrie bazat pe istoricul Lidiei, Xanthus (sec. X înainte de Hristos) care nu amintește de emigrația Lydienilor.

Dar, cum nu era cu puțință ca istoricul lydian Xanthus să nu fi discutat afirmația lui Herodotus, nu rămîne decît să admitem, că Dionysius a avut de izvor numai o falsificare a operei lui Xanthus, așa precum ne informează gramaticul grec Artemon din Pergamon.

Pe'ntru proveniența din Asia mică ** a Etruscilor, pe lângă pasajul din Herodotus, pe lângă găsirea numelui *Tursha* (= Τυρσηνοί) în inscripțiile egiptene din secolul 12 și 13 și argumentele lingvistice ale lui Paul Kretschmer, W. Schulze, mai vorbesc și alte puternice mărturii: măiestria lor în arta divinatorie, învățală dela Chaldeenii prin mijlocirea Hittitilor, rolul covirșilor al femeii în societatea etruscă, întrebuintarea fluerului ca instrument principal de muzică, îmbrăcămintea și chiar temperamentul lor de popor materialist, inclinat mai mult către viața practică, producătoare de cîștig, decît spre cea artistică în care au fost numai servili imitatori ai Grecilor. In legătură cu aceasta îmi vine în minte un pasaj din Platon (Polit., IV, 11, p. 435 E) unde e caracterizată firea dornică de știință a Helenului (τὸ φιλομαδές, in opoziție cu temperamentul pasionat al Thracului (τὸ θυμοειδές) cu caracterul materialist, iubitor numai de cîștig al Semitului (τὸ φιλοχρημάτων). Să nu fi fost oare Etruscii rude bune cu popoarele semite?

Că n'au fost Indogermani sint loși învățații de acord, după in-

* In Einleitung in die Altertumswissenschaft, v. I², pag. 556 și urm.

** După tradiția etruscă, se fixează data supunerii Umbriei cam prin sec. XI; în orice caz, colonizarea tyrreniană presupune pe cea greacă din sudul Italiei. După cercetările arheologice între sfîrșitul sec. VIII și începutul sec. VII se transformă arta primitivă umbrică în arta de tip orientalizant.

delungatele și mult oslenitoare cerceări făcute în domeniul limbii etrusce; acesta e doar singurul rezultat pozitiv la care au ajuns încercările de-a dezlega marea taină a limbii etrusce, căci studiile unor savanți ca *W. Corssen*, (*Über die Sprache der Etrusker 1874-75*) care vedea în limba etruscă un dialect Italic, și în ultimul timp acela a lui *Martha*, (*La langue étrusque, 1914*) unde se propunea originea finică a acestei limbi, au îmbătrânit chiar de adouazi dela apariția lor.

Atita vreme cîl nu se va găsi o inscripție bilingvă mai înlînsă, sfînxul etrusc nu va înceta să zîmbească baljocoritor în fața tuturor Oedipilor ce i s'ar prezenta.

Lucrarea lui *Ducați*, cu toate cele cîteva observații subiective ale lui *V. Macchioro*,^{*} dă cetitorului o mulțime de cunoștinți și de sugestii despre toate manifestările vieții etrusce și poate fi utilizată cu folos atit de specialiști, care găsesc la fiecare capitol toată bibliografia existentă, cit și de marile public, deoarece această operă este mai ales de istorie culturală.

C. Balmuş

Teodor A. Naum, *Idilele rustice ale lui Theocrit*, București, Institutul de arte grafice „Mercur”, 1925, 162 pag..

Studiile clasice stau așa de prost în țara noastră - ca să nu zicem că-s aproape inexistente - încît apariția unei lucrări serioase în această direcție este o adevărată sărbătoare.

D. Teodor A. Naum, un iubitor și un admirabil cunoscător al poeziei bucolice precum și talentat traducător în versuri a eclogelor lui Virgil (*Casa Școalelor, București, 1922*) și-a publicat acum cîteva luni rezultatul pașnicelor d-sale cerceări cu care și-a cîștigat și titlul de doctor în litere dela Universitatea din Cluj.

În această lucrare de doctorat, d. Naum se ocupă de cele zece idile rustice ale lui Theocrit, clasicul genului bucolic pentru toate timpurile, pentru a respînge, cu argumente scoase din însăși analiza celor mai multe dintre ele, cele două ipoteze pe care știința filologică modernă le-a emis privitoare la înțelesul ce ar trebui să se dea acestor idile.

E vorba de ipoteza lui *R. Reltzenstein*, (*Epigramm und Skobron, pag. 193-263, Gissen, 1893*) și de așa zisul sistem al lui *Ph. E. Legrand* (*Etude sur Theocrite, thèse, Paris, 1898*).

Reltzenstein afirmă că idilele rustice ale lui Theocrit nu-s decît o travestire, anume, niște dialoguri între membrii unei corporații religioase din insula Cos, numiți *boukoloî*, între care mulți erau poeți.

Se știe, dealtfel, că în timpul lui Theocrit (în epoca lui Ptolemeus II Philadelphus) exista la Cos un cînaclu literar cu o foarte mare influență; acest cînaclu introdusese *moda bucolică*: poeții trebuiau să cînte amorul în medii rustice, alegîndu-și eroii dintre păstori.

Această părere n'o împărtășește numai *Reltzenstein* ci, în parte și alt cunoscător al poeziei helenice: *Erich Bethe*,^{**} care iată ce spune: „das bukolische Wesen ist nicht der Kern, sondern Einkleidung emer Kunstmässigen Poesie, die so wenig aus echtem Hirten-sang hervorgangen ist wie aus einem dionysischen Kultverbande”. *Legrand* însă, al cărui studiu mai sus citat formează punctul de plecare al tezei d-lui Naum, pretinde că elementele fanteziste, admise de Theocrit în idilele lui rustice, i-au fost date de moda bucolică a ce-

* *Divagazioni etrusche a proposito di un libro recente*, in „Rivista Indo-Greco-Italica”, 1925, fasc. III-IV, pag. 89-99.

** *E. Bethe, Die griechische Poesie*, pg. 178 in *Einleitung in die Altertumswissenschaft*, I².

naclului din insula Cos, „in timp ce trăsăturile realiste din idile con-
stiluiesc tocmai aportul personal al poetului și trădează revolta inter-
mitentă a bunului său simț față de himerele pe care nu le împărtășea”.

Așa-și explică Legrand abundența *cintecelor* în idilele rustice,
abundență după dînsul disproporționată față de locul ce l-ar avea cin-
tecele în viața reală a țărănilor.

D. Naum însă argumentează astfel: existența păstorilor e legată
de cîntec, păstor fără cîntec nu-i cu puțință să admitem, mai ales cînd e
vorba de păstorii din Sicilia, care și astăzi au rămas, parcă, aceiași
din timpul lui Theocrit.

Călătoria făcută de curînd prin Sicilia mi-a întărit și mai mult
această convingere: răsună văile dela poalele Einei de cîntec pă-
storesc, iar la Syracuza, înlînești la fiecare pas căprări ce se întrec
în glas.

Mai departe, d. Naum arată că Theocrit n'a pornit în po-
ezia sa dela anumite maniere de școală literară, ci și-a scris idilele
însplătat de însăși realitatea vieții pastorale din Sicilia, pentru care,
ca Syracuzan, avea o aplecare specială.

În acest scop autorul supune unei riguroase analize pe cele mai
importante idile rustice: VII, V, VIII, XI și X.

În special analiza idilei a V (pag. 37-69) poate fi un model ca
melodă cînt și din punctul de vedere al variațiilor mijloace de care se
servește: apropieri la fiecare pas cu moneralele ecloge ale lui
Virgil, comparații cu poezia pastorală modernă cu care d. Naum
a dovedit o mare familiaritate și mai ales introducerea poeziei pas-
torale românești ca instrument de verificare a inspirației populare a
poetului din Syracuza, convins fiind că *poporul cîntă cam la fel pre-
zutenții*.

Analogiile cu folclorul nostru se întîlnesc la fiecare pas, astfel
la pag.: 31, 41, 54, 57, 61, 81, 105, 106, 113, 141, 142.

Aceasta a fost o idee fericită, care l-a putut duce pe autor mai
ușor la concluzia adevărată: inspirația lui Theocrit este sinceră bu-
colică, idilele sale rustice au la bază poezia populară siciliană.

Nimic din ceiace-ar putea fi manieră sau artificiu, nu întîlnim
la acest poet creator al unui gen literar cu o istorie alit de bogată;
nimic silit, nimic fals, nimic care să semene cu păstorii eleganți ai
lui Guarini, Honore d'Urfé sau Florian.

Theocrit idealizează cel mult viața pastorală, dar niciodată n'o
artificializează (pag. 148).

Felicităm pe distinșii filologi ai Facultății de litere din Cluj,
d-nii Bogrea și Bezdeki, din al căror seminar a eșit această lucrare
valoroasă a d-lui Naum și așteptăm apariția lui Theocrit în versuri
românești, așa cum ni l-a promis.

C. I. Balmuș

* * *

Gh. Balș, *Inceputurile arhitecturii bisericesti din Moldova*. A-
cad. Rom., București, 1925.

E cuvîntarea de introducere a noului academician pentru secția
istorică, cuprinzînd considerațiuni generale, sumare, asupra artei re-
ligioase din epoca lui Ștefan, pivotu întregii arte moldovenești. Asu-
pra originelor, îndoelile față de bisericile din Rădăuși, Siret și Suceava
ar fi fost mai juste, dacă erau și argumentate; Sf. Ioan din Siret și
Mirăuși sînt din sec. XVII, dar pentru ce? Planul vechilor biserici e
bizantin, tricone în special, care se regăsește ca normă generală la

Athos, Meteori și-n Serbia : bolta e calotă, numai excepțional cu nervuri gotice. În Moldova acest plan a venit din Serbia, nu dela Athos, odată cu călugării sîrbi de pe vremea lui Petru Mușat. Neagă orice înrîurire bulgară asupra artei moldovenești. De data asta neîndoim. Relații artistice între Muntenia și Bulgaria sînt evidente ; un studiu al nostru, ce va apărea curînd, o dovedește. De ce atunci asemănările moldovo-bulgare să le aruncăm în seama „principiilor generale” și să nu bănuim filiațiuni ?

Influențele gotice sînt exact redale ; „arta moldovenească este un plan bizantin executat de mini gotice”, au venit din Gallia apoi din Ardeal. Influențe armene trebuie să fi fost, dar arta armeană este „imperfect cunoscută”. Ni se pare însă c’am putut stabili apropieri în ce privește aspectul lungăreș al bisericilor moldovenești din epoca lui Rareș în deosebi cu unele din colțul nord-vestic al Armeniei și din Trapezunda. Atragem atenția d-lui Balș pentru biserica Șogakat din Vagharsakat sau Hugaskepalos din Trapezunda, deși n’au sinuri. Influențe rusești, musulmane și italiene nu se pot găsi în epoca lui Ștefan. Zugrăvelile sînt bizantine ; totuși chipul ctitorului dela Bălinești, vădește o factură apusană.

Bisericile la început mici și scunde, evoluează până la finele domniei lui Ștefan, cînd stilul e format ; adaosurile posterioare nu schimbă stilul, care abia la finele sec. XVI începe declinul decadentei. Stilul artei lui Ștefan este o îmbinare firească a două arte protivnice—bizantină și gotică—cu împrejurările locale ; arhitectul inspirator n’a fost un simplu meșter, ci însuși marele Domn—Inchee e-motiv d Balș.

P. Constantinescu—Iași.

* * *

Al. Busuioceanu, Cîteva portrele noi ale lui Mihai Viteazul, Acad. Rom., București, 1925.

De cealaltă figură măreașă a trecutului nostru arta e strîns legată prin cîteva reprezentări picturale, produse ale măestrilor sîrăini, ca ecou al falmei pe care „eroul valah” o vînturase în Apus. Pe lângă tabloul flamandului Frans Francken II, aflat azi la Viena—care-l reprezintă pe Mihai Viteazul între curtenii de seamă ai regelui din legoria „Cresus și Solon”,—d. Busuioceanu, membru al școlii romine din Roma, enumără încă șase tablouri inedite, ce reproduc scena în mici modificări. În galeria Corsini din Roma, editat de d-sa pentru înția oară, se află unul aproape identic, atribuit tot lui Franken ; altul mai mare în muzeul regal din Bruxelles, atribuit aceluiași ; o copie în galeria din Berlin atribuită fratelui autorului ; lexiconul lui Wurzbach amintește de două copii la Luvru și la Erfurt ;—un alt izvor pomenește de-un tablou similar la Gotha. Adevăratul portretist a fost tatăl celui semnat, Frans Francken I ce-ar fi venit la Praga în preajma lui 1601, cînd Mihai se afla acolo și-a impresionat pe pictorul flamand. Fiul era prea tînăr, lui i se pot atribui unele copii, ca acea dela Paris.

Cercetînd chipul lui Mihai din cele trei clișee reproduse de d. Busuioceanu, întreaga personalitate barbată respiră categoric, după cum izvoarele au expus-o de mult. Pentru acest motiv am atras atenția unui grup mai larg decît al specialiștilor, pentru încă o contribuție la întinsa bibliografie iconografică a lui Mihai, ce merge dela afumatul chip din lavra almonită Simon Petra până la cunoscuta gravură a lui Sadeler flamandul.

P. Constantinescu—Iași

Const. Sudeșteanu, *Introducere în sociologia lui Auguste Comte*, Biblioteca „Semănătorul”, Nr. 102-103, Arad.

Orice introducere lînde în primul rînd să ne înlîjzeze într'un sistem de idei, popularizîndu-le. Dacă în construcția conceptuală ideea se desfășoară într'o haină abstractă și aridă, într'un studiu îndrumător ea trebuie să fie oarecum concretizată, sau în orice caz mai aproape de bunul simț. Cu alte cuvînte, adevărul trebuie să fie palpabil.

Lucrarea d-lui Sudeșteanu, prezentînd idelle în vestimintele lor pur raționale, departe de a fi o călăuză pentru cunoașterea unui sistem, presupune cunoscută, pentru a fi înțeleasă, filozofia pozitivistă a lui *Aug. Comte*.

Apoi autorul greșește cînd crede că înscrierea lui Comte în curentele sociale dela începutul veacului 19-lea poate alcătui punctul de plecare pentru a găsi rostul și însemnătatea sociologiei. Dacă d. Sudeșteanu ar fi folosit „*Discours sur l'esprit positif*” ar fi aflat indicații prețioase pentru prolegomenele d-sale învederarea fenomenelor de simultaneitate reprezentînd ordinea, iar cele de succelune progresul, ar fi putut rezolva în mod clar și pe'nțelesul tuturor statistica, dinamica socială. Neglijînd acest fapt, lucrarea d-lui Sudeșteanu abundă în cunoștinși care te rătăcesc și nu-ți îngăduie să degajezi firul conducător al temei sau punctele principale ale subiectului. În acest caz, oricît de serioase ar fi capitolele despre „*chestia sociologiei*” sau „*Legea celor trei stări*”, ele rămîn răzlește și disparate în economia lucrării. Ținînd seamă de calitatea aleasă a literaturii de care se servește, precum și de unele chestiuni adîncite, sintem îndrituiți să credem că obiecțiile pe care le ridică lucrarea d-lui Sudeșteanu se datoresc în bună parte titlului nepotrivit de „*Introducere în sociologia lui Auguste Comte*”.

Ștefan George.

Revista Revistelor

Revistele noastre

Dacă în politică mergem mereu spre centralizare, în publicistică se manifestă fenomenul contrar. În locul câtorva reviste de proporții mai grandioase care să canalizeze toată mișcarea noastră literară, care să informeze marele public, avem un fel de atomizare în diferite mici organe provinciale animate de mici rivalități de cenaclu.

E drept că multe din ele au aceiași colaboratori. Pe de altă parte, e știut și în economia politică și în alte domenii că concentrarea în producție nu se poate s'o facă decît mai perfectă.

Multe din aceste reviste sînt simpatice prin viața și liniștea lor care e așa de exuberantă încît scuzează tonul citeodată grosier ori lipsit de știință. Dar se știe că la o anumită vîrstă se confundă foarte ușor energia cu violența. Dacă ar trebui să facem printre ele o clasificare științifică, am putea să le împărțim în acelea care înjură și acelea care laudă pe d. M. Dragomirescu. Dar multe din ele, cum am spus, au același colaboratori și atunci nu mai înțelegem nimic...

Universul Literar s'a transformat sub direcția d-lui Perpessicius care e un „lettré”. Remarcăm și noi ca și celelalte reviste, ameliorarea.

Sub direcția d-lui Camil Petrescu, a apărut „*Celtea Literară*”. Predomină critica optimistă și perseverența a directorului. A reapărut și „*Sburătorul*” tot sub direcția d-lui E. Lovinescu, reprezentativ pentru literatura modernistă.

La Craiova, unde se desfășură multă energie intelectuală apar numai puțin decît patru reviste. În afară de „*Ramuri*”, revista d-lui Iorga, care apăsese și înainte de războiu și carea reîntrecut, ameliorându-se, sub conducerea d-lui Tonescu și de „*Arhivele Olteniei*”, care se ocupă cu probleme de istorie pură, apar „*Năzuința românească*” și „*În lămură*”. Și în aceste reviste conținutul preponderant îl constituie versurile, ceiace confirmă încă odată vîrsta colaboratorilor. Printre aceste reviste remarcăm pe acelea ale d-lui Radu Gyr.

La Cernăuți apare neregulat „*Junimea Literară*”, cu o cronică vie a d-lui Leca Moraru.—La Timișoara „*Banatul*”, cu contribuția, în limba lor, a minoritarilor.

La București mai apar „*Ritmul vremii*” sub inspirația d-lui M. Dragomirescu și „*Orpheus*”, revistă consacrată clasicismului.

„*Adevărul Literar*” continuă să dea hrana literară săpătăminală marelui public, cum trebuie să-și înțeleagă misiunea o revistă răs-pîndită și de bună calitate. În ea găsim regulat numele d-lor M. Sa-

doveanu, Jean Bari, Olilia Cazi-mir, Topîrceanu, Zarîfopol, Suchianu, Demostene Botez, Aderca, Nour, Frunză, etc. Numele acestora sînt prin ele înşile o garanție. Ne dispensează pe noi de orice apreciere ori recomandare. Numărul de Paști e remarcabil.

Evenimentul plăcut al anului 1926 a fost reparația „Gîndirei”, a cărei dispariție temporară am regretat-o aici. Numărul 1 e cu adevărat excelent. Literatură de primul ordin semnată de Argezi, Gib, Mihăescu, Blaga etc., critică competentă, imparțială și serioasă, (remarcăm articolele d-lor Crainic și Cezar Petrescu), informație variată și actuală, totul dă „Gîndirei” o valoare neobișnuită. Și apoi trebuie să mai lăudăm încăodată aspectul ei tehnic pe care-l menține veșnic la același nivel cu altele sacrificial.

Orient-Occident

Problema antilezei Orient Occident, apare ca o obsesiune cronică, de care au suferit strămoșii noștri poate tot așa de mult ca și noi.

Dacă însă parcurgem istoria, vedem pe Voltaire, recunoscînd în știința mandarinilor și brahmoniilor, o știință bazată pe rațiune, vedem pe romantici în admirația misticismului și misterului oriental; Cruciadele au adus în Occident inspirația orientală, care a dat naștere în Siria, Sicilia și Spania unei arte mixte consacrate în numeroase catedrale. Iar sciziunea dintre Roma și Bizanț nu a fost sciziunea dintre Orient și Occident căci atunci Orientul ar fi Grecia.

Vedem relativitatea geografiei poate tot așa de vădită în istoria Spaniei, situată geograficește în Occident dar cu mai mult caracter oriental ca multe țări din Răsărit.

Printr'un proces similar de iluzionare China consideră Occidentul o țară a misterelor și numeroase expediții militare au sondat neconținut regiunile înspre care se îndreptau mărfurile lor.

India a fost în contact direct cu lumea greco-romană.

Geografia și istoria ne învață să nu considerăm Asia decît ca o abstracție, acest continent făcînd bloc cu Africa și Europa, care nu este decît o prelungire a sa.

Vedem dar că această acțiune a Orient-Occident este, cel puțin din punct de vedere istorico-geografic inadmisibilă. Unitatea Euroasiatică este fără îndoială mai bine desinată ca unitatea Asiei sau a Europei. Ne este însă tot așa de greu să recunoaștem o impenetrabilitate ireductibilă a două spirite diferite.

Arta greco-budistă din Gandara oricît ar fi de locală este o indiscutabilă mărturie a influenței ele-ne asupra spiritului indian.

Diversitatea civilizațiilor a existat întotdeauna, antagonismul însă a două tipuri Orient-Occident este de formațiune recentă. Și acest antagonism nu trebuie explicat prin pretinsa servilitate orientală în opoziție cu aspirația occidentală către libertate; nu se cunoaște o religie mai veche ca Confuciusmul, alît de respectoasă în fața erarhiei, care totuși proclamă dreptul, datorită, de a se revolta în fața monarhului nevrednic. — Regimul „Knutului” este necunoscut în Asia.

O altă explicație care trebuie înălțurată este cea a apatiei orientale căci exemple mai definitive ca acele ale fakirilor sau a laicștilor se găsesc în Europa.

Filozofia care a succedat religiei se dezvoltă în Orient și Occident într'un perfect paralelism. India și China, ca și Helada au trecut de la sofistică la scolastică cu ajutorul unor grandioase metafizici. Confucius, Lao, Tchong, Lie Tsen, au ca succedat occidental pe Socrate, Platon și Aristotel.

Această separație crescîndă nu se poate înălțura decît printr'o politică colonială care să respecte neutralitatea orientală, și printr'o mutuală simă și comprehensiune.

Această conciliere este posibilă și o vedem realizată, după cum spune scriitorul Okakura, Taine-ul Extremului Orient, în India unde este fuziunea cea mai perfectă a spiritului european și american cu cel chinezesc și indian.

Oriental este de altfel departe de a ignora ori blama tot ce-luce vine din Occident. Celuce ne-a discreditat mai mult în ochii lui este politica comercială de după războiu, lipsită de buna credință.

Cunoașterea științifică, principala cauză a acestei opoziții actuale ne poate însă uni. Trebuie pentru aceasta ca știința noastră mai degrabă să se numească reformă, în domeniul intelectual tot așa de bine ca și în cel religios, dind naștere în Apus științei moderne.

Până atunci știința nu implica decît o lerarhie de concepte, de atunci înainte se sprijină pe o clasificare a faptelor. Aceasta ar fi pe punctul de plecare al divergenței între spiritul occidental și cel oriental.

Positivismul, organizația cunoașterii și a vieții fără ajutorul transcendentului, lată ce le îndepărtează unul de altul.

Cu mai multă obiectivitate și spirit critic, cînd e vorba de altul, occidentalul descopere mai bine și cunoaște pe oriental decît ar face acesta din urmă cu occidentul.

Savantul indigen, se înțiază cu plăcere la cercetările filologului sau a criticului istoric european, el are însă un zimbet de dispreț care ne judecă incapabili de a pătrunde celuce este esențial în fapte și intenții; valoarea lor spirituală.

Dacă avem incontestabil merit de a fi deschis calea în ordinea științei, ar fi nedrept să nu beneficiem de această probabilită înțelegere și pacea care va rezulta.

(P. Masson-Oursel, *Nouvelle Revue Française*, 1 Marti).

Statele Unite ale Europei

Paralela între Statele-Unite din America și Statele-Unite din Europa se face adesea de la prima conferință a păcii.

Chestiunea privită însă superficial apare ca o utopie. Un lucru este sigur, că situația prezentă a Europei nu oferă nici o analogie cu cea a Statelor-Unite americane în momentul formației lor: o unitate de limbă, tradiții, legis-

lație există în America și cu toate acestea a trebuit un secol pentru ca adevărata unitate să aibă loc.

Un moment în timpul războiului a existat în Europa o ligă a popoarelor, dar de îndată ce interesul care le unea a dispărut, fiecare din acele popoare și-a reluat destinul său particular.

Să nu uităm însă că nimic în natură nu s'a creat într'o zi. Să privim în urmă istoria. O Europă mai mult sau mai puțin unificată a existat pe timpul cînd Roma domnea în Suverană peste Occidentul civilizat. În „jus gentium”-ul roman găsim bazele pe care popoarele Europei trebuie să-și construească viața colectivă. Iar doctrina, universal răspîndită a filozofiei lui Zenon, arată cum deosebiriile în manifestările naturii umane nu pot rezista și dispar de îndată ce le studiezi la lumina naturii.

Cînd filozofia stoicilor începe să decadă, apare creștinismul precizînd înfrățirea universală între toate popoarele lumii.

Vedem dar că până în evul mediu, sau mai bine până la Reformă există o confederație europeană, de o natură de sigur diferită de cea pe care am dorit-o astăzi.

Ne întrebăm dacă acum se poate întrezări posibilitatea unei evoluții către acest scop.

Până la lovitura teribilă dată de războiul mondial, totul: educația popoarelor, legislația, arta, știința, filozofia se adresau umanității, erau dezbracate de orice caracter național. Relațiile internaționale deveneau din ce în ce mai strînse.

După lovitura aceasta, de care și acum Europa se resimte, ideea unui stat unit părea imposibilă. Totuși vechiul Continent se îndreaptă către aceeași țintă, cu condiția să înțelegem prin Statele-Unite ale Europei nu o pasișă a celor americane ci un mare Stat federativ, în care fiecare popor își va păstra caracterile sale individuale, se va administra singur în element perfect independent. Natural, generația noastră se va mulțumi cu satisfacția de a fi găsit formula; generațiilor ulterioare le va fi poate îngăduit s'o vadă săvîrșită.

(E. Vanderolugt. *Le Monde Nouveau*, Februar).

O mare romancieră scandinavă Sigrid Undset.

Debuturile în literatură ale tinerei funcționare Sigrid Undset se pot plasa la începutul secolului XX-lea.

Poate că atunci chiar în versurile sale cele mai ambițioase nu se presimțea strălucita carieră care o aștepta.

Acum numele său se șoptește regulat când este vorba de premiul Nobel. Nu vom aștepta însă această consacrare aproape sigură, a „Academiei celor optsprezece” pentru a prezenta publicului nostru o autoare deja celebră în Scandinavia.

Sigrid Undset a fost adesea comparată cu Selma Lagerlöf.

De sigur că Sigrid Undset are o imaginație și o predilecție pentru legende tot așa de puternică ca cea a marelui scriitor suedez, totuși ea nu extrage din prezent precum și din trecut decît elementele pozitive ale unei cunoștinți sigure.

Impregnată de sufletul vechilor Sagas-uri norvegiene, a căutat să reinvie în scrierile sale vigoarea, spontaneitatea vechilor povestitori.

Scriitoare realistă, Sigrid Undset, zugrăvește fără indulgență sau iluzionare Norvegia contemporană.

Găsim în „Madame Hjelde” sau în „Madame Waage”, tablouri de o scrupuloasă exactitate a moravurilor de azi a vieții conjugale.

Titlul său de glorie însă în ochii compatrioților săi, este acela de autoare a romanului „Kristin Lavransdatter”, înmăscă frescă a secolului al XIV scandinav.

Entuziasmată de cruditatea moravurilor, de un fel de candoare eroică a vișilor și a virtușilor, într'un cuvînt de aspectele personalității pe care într'o măsură, viața modernă o exclude, s'a inspirat mai mult din trecutul țării sale.

În cele două volume ale romanului său „Olav Audunssøn i Hestviken” care se petrece în secolul al XIII-lea, eroul principal Olav,

precum și personajile secundare trăiesc o viață fructifică și pasionată în care Norvegia de azi vede palida auroră a civilizației sale moderne.

(Lucien Maury. *La Revue de France*, Mart).

Apocrifele lui Oscar Wilde.

Cînd în 1915 se zvonise vestea că Oscar Wilde ar fi încă în viață, Robert Ross scrie autorului acestui articol: „Mă tem că bietul Wilde va fi întotdeauna prilejul de a se manifesta al excrocilor și nebunilor”.

Într'adevăr marele poet nutrea o simpatie, născută poate în mare parte în amorul său pentru paradox, dar totuși sinceră pentru toți acei care ieșau din cadrul obișnuit și se distingeau printr'un act de „independență și curaj” împotriva legii și a ordinii prestabilit.

D-na Wodehouse Pearse luă „a la lettre” această declarație a lui Wilde și ca să-l probeze desigur, cit de mult îi împărtășește convingerile, reuși să trimeată la două mari reviste, una engleză, cealaltă americană, scenariul unei feerie pe care o atribuia lui Oscar Wilde. Ceva mai mult, obținut de la mai mulți editori ca această feerie intitulată „For Love of the Ring” să apară în operele complete ale acestui scriitor. Se afirmă chiar că drepturile de autor i-au fost cedate ei de cătră fiul și sollicitatorul lui Wilde.

Cîțiva din amicii și admiratorii săi, s'au dat seamă însă de la început că această operă este apocrifă și că d-na Wodehouse Pearse, aliată d-na Chanton este o falsificatoare.

Cînd momentul fu favorabil, d. Christopher Millard depuse o acuzare publică în contra acestei persoane, care știu așa de bine să picilească și presa și publicul.

Deși d-na Wodehouse este acum arestată pentru falsuri și furt, după cum am anunțat în numărul trecut și de și probele sînt, pentru orice om de bun simț indiscutabile, „For Love of the King” continuă să figureze în operele com.

plete iar în mai multe variante din foarte răspindite jurnale din Anglia se poate citi povestea foastei Miss Mabel Cosgrave actuala Mrs Pearse, poveste plină de aventuri romantice și extraordinare și din care se vede strinsa prietenie care o unea cu familia poetului, care la rîndul său o luea cu pasiune și-i reproșează până în agonie cruzimea cu care a refuzat să-i fie soție, cauza tuturor nenorocirilor sale.

Confrunțate cu datele mai puțin fantaziste furnizate de poliție, aflăm că totul este fals, că nimic din cele povestite de jurnale nu se puteau întîmpla, și aceasta nu fiindcă hazardul nu a vroit, dar fiindcă lucrul era în sine irealizabil, tinăra Mabel fiind în etate de 4 ani cînd părinții lui Wilde unde spune că și-a petrecut o parte din adolescență, au murit, iar el însurîndu-se pe cînd pretinsa sa tovarășă de jocuri avea zece ani.

Procesul d-nei Pearse se judecă acum în Anglia. Arestată pentru furt și abuz de încredere, vinovata ar fi fost în Franța, acuzată și de celelalte delictе — și astfel — se poate da editorilor proba fără de care nici acum nu vor să scoată din operele complete ale lui Wilde această scriere apocriptă intitulată: *For the Love of the King*.

(Henry Davray, *Mercure de France*, Mart).

Academia muncii dela Francfort

Academia muncii care funcționează pe lângă Universitatea din Francfort pe Main este singurul locaș universitar adaptat anume nevoilor muncitorimii. A fost înființată în urma cererii muncitorilor ca o dreaptă răsplată pentru ajutorul financiar ce ei îl dădu e în 1920 Universității. Funcționează dela 1 Mai 1921, sub direcția d-lui dr. Eug. Rosenstock cu priștinul ministrului de instrucție publică prusian și al sindicatelor profesionale. În sinul universității, academia muncii e o instituție autonomă în ceiace privește natura și

forma învățămîntului ei. Singura deosebire între ea și Universitate este numai că ea se adresează adulților care deja au o profesie; ceiace o face să aibă un program anumit de studii, anumite metode pedagogice și un anumit scop educativ de urmărit.

Programul de studii se sprijină pe fondul deja dobîndit de elevi și caută numai să-l dezvolte în două direcții: caută să exămineze legile care cîrmuesc mulțimile și arată cum individul se înglobează în colectivitate și trebuie să ia parte la diferitele forme ale vieții politice.

Scopul învățării e ca în nouă luni să se ajungă: 1) Să se dea elevilor o viziune clară și ordonată a fenomenelor sociale pe care le vor întîlni în cariera lor ca reprezentanți ai salariaților, conducători de syndicate, sau funcționari publici și 2) să se pună ordine în masa de cunoștinți dobîndite de ei la întîmplare.

În acest scop programul cuprinde discuții, cursuri și lucrări de seminar.

În rezumat misiunea directorului și a profesorilor acestei academii este de a provoca dezvoltarea energiilor latente, de a da elevilor ocazia să se afirme așa cum sînt în viață și în muncă. Cultura socială e o nevoie pentru toate popoarele și același spirit constructiv care lucrează azi să apere nașunile Europei de nimicirea de care-s amenințate toate, va naște mine — „colectivitatea europeană“.

(Dr. Ernst Michel, *Revue Internationale du Travail*, Februar).

Observațiuni asupra Ideei de valoare, consid rată în raporturile ei cu so- cietatea

Avînd în vedere unele valori devenite sociale prin caracterele lor de obiectivitate și constrîngere, unii sociologi (mai ales *Bouglé*) sau economiștii ca *Ch. Gide* socot că ideile de valoare nu izvorăsc din subiectivitatea individuală, ci au o origine socială.

Chestiunea devine oșioasă atât timp cât nu se precizează ce se înțelege prin societate și mai ales de care societate e vorba.

Problema judecărilor de valoare și de realitate (existențiale) a fost formulată magistral de *Durkheim* în comunicarea făcută congresului dela *Bologne* în 1911. Teza lui afirmă că judecățile existențiale enunță fapte date sau rapoarturi între ele, pe când judecățile de valoare exprimă ceace valorează lucrurile în raport cu subiectul cunoscător. Urmează că după *Durkheim* judecățile apreciative n'au un suport extern (cum au de pildă valorile economice de estimare) ci ele arată numai reacțiunea specială afectivității individuale.

În acest caz arte, speculația pură, virluțiile dezinteresate fără legături cu autoritatea socială, luxul, infirmă o teorie sociologică a valorilor.

Problema însă poate fi atacată cu succes întrucât judecățile de valoare se pot explica în același timp prin psihologia individuală și socială.

Raportul dintre util și lux, necesar și superficial, nu e un raport dela gen la speță și ucide opoziția. Raportul este mai mult de încrușiare și uneori chiar de acoperire. În multe cazuri superficialul devine necesar și prin urmare utilitate socială. Formula care poartă eticheta acestui raport dintre util și inutil ar fi tocmai butada lui *Voltaire* „*le superflu, chose si nécessaire!*”

Aprofundată mai mult, problema ne conduce la discuția individului și socialului. *Durkheim* deși avea oroare de termenii imprecși n'a izbutit totuși să înlătore din cugetarea sa noțiunile vagi. Identificind organicul cu individualul (cum ar fi copilul în primele luni ale vieții) el confundă insociabilul cu asociatul. Astfel, nu se precizează de care societate e vorba, fiindcă cineva poate fi insociabil față de un grup și sociabil față de altul. Tot așa un individ poate fi considerat insociabil față de o societate prezentă și cu toate acestea să prețuească valorile unei

societăți ideale, fie că e cuprinsă în cărțile trecutului sau în utopii.

Nu mai precizind cu strictețe raportul dintre individual și social se va putea lămuri care-l aporțat insului și al societății în jurisdicțiile de valoare.

(*Jeanne Renaud. Revue de Mé-taphysique et de Morale*).

Natura experienței după James Ward

Introducind noțiunea de simț intern, alături de experiența furnizată de simțuri, *Locke* accentuează dualitatea cunoștinții. Din această cauză oricui ar încerca paralelismul psihofizic să depășească dualismul lăsat de *Locke* și *Descartes*, problema cunoștinții se află într'un greu impas. *James Ward* pare să dea o soluție nouă în această chestie. Pentru el, experiența nu poate fi pură; ea e caracterizată prin dualitatea pe care o implică orice raport dintre subiect și obiect. Experiența e unică numai atunci când se admite că fundamentul ei este relația dintre subiect și obiect. O psihologie lipsită de obiect rămâne închisă în subiectivism, după cum o psihologie fără subiect duce la prezenționism. Trebuie să admitem că experiența este în mod necesar a cuiva (are un subiect) și orice informație externă are un obiect, o prezență. Obiectul și subiectul sînt distincte pentru reflexie, dar indisolubile pentru activitatea mentală; ele sînt într'o veșnică interacțiune ritmică în care accentul cade cînd pe subiect (și avem afectivitatea), cînd pe obiect (de unde judecata și voința). Totuși data primă a experienței, primum movens, este dată de subiect; de unde se inferă că cunoașterea e călăuzită de sentiment, are o coloratură pragmatistă.

Făcînd din psihologie temella metafizicel și trăgînd consecințele pe care le comportă, *James Ward* ajunge la un spiritualism pluralist.

Asemănarea din *Ward* și *Kant* e vădită. El însuși îl recunoaște de înaintaș, marcînd în același timp deosebiri care-i despart. Astfel

pentru Kant unitatea subiect-obiect era săvârșită de individul epistemologic, pe cînd Ward are în vedere individul cercetat de psihologie. Apoi, gînditorul german n'a explicat cum se trece dela o experiență individuală la una universală, adică tocmai acel *commerce intersubjectif* susținut de Ward. La Kant unitatea e săvârșită numai în cunoaștere, dar nu și'n realitate. Susținînd că procesul cunoașterii îslovește însuși realul, Ward James împulă lui Kant resturi din dualismul cartezian. Din teorie cunoaștem o direcție psihologică, el se apropie mai mult de Berkeley decît de Kant. Atitudinea lui față de experiență amintește concepția identică, formulată de Maine de Biran, despre care nici nu pomenește. Cît privește primatul sentimentului asupra rațiunii, precursorii lui sînt Kant, Fichte, Schopenhauer, Renouvier și W. James.

Concepția lui James Ward despre experiență este opera unui spirit pătrunzător, lipsit de originalitate, care degajează cu îndrăzneală ultimele consecințe din teoriile înfățișate.

(E. Leroux. *Revue philosophique*).

Pluralismul lui Renouvier.

Renouvier este un pluralist convins. Pluralismul alcătuiește mersul întregii sale cugetări. Pentru a constata aceasta n'avem decît să analizăm concepția lui despre filozofie (ceia ce implică iarăși definiția ei), teoria cunoașterii și mai presus de toate metafizica sa.

Cît privește filozofia, Renouvier crede că ea continuă științele, care nu discută principiile prime pe care se întemeiază și nici metodele logice de care uzază. Judecînd fundamentele, admișînd procedeu critic, rezultă că filozofia nu-l făurii de-aga, ci trebuie creată. Urmează deci că pot fi mai multe sisteme din care noi putem alege print'r'un act de credință (de voință liberă) unul singur. Filozofia nu-l o știință întrucît există mai multe adevăruri; ea este mai multe științe.

În chipul acesta nota de unitate e înlocuită prin pluralism chiar în definiția filozofiei.

În problema cunoașterii, Renouvier face o conciliere între Kant și Hume. Alături de filozoful englez admite că există numai reprezentări de oarece existența se identifice cu reprezentarea.

În spiritul kantian (de aici neo-criticismul lui) mai susține că cunoștința rezultă din colaborarea unor forme mintale cu materialul oferit de senzibilitate. Spre deosebire de Kant, categoriile (relația, numărul, poziția, succesiunea, calitatea și personalitatea) nu se deduc analitic dintr'un principiu, nu se demonstrează, ci ele sînt scoase prin analiza pe care spiritul o săvârșește asupra sintezei confuze pe care i-o prezintă reprezentarea. Legile constitutive ale reprezentării se constată, se enumeră, se verifică, dar nu se demonstrează. Cu toate că reprezentarea postulează conștiința, și prin urmare personalitatea, categoriile nu decurg din aceasta din urmă; ele sînt forme ireductibile și de sine stătătoare.

Renouvier poate fi socotit un dogmatic raționalist. E dogmatic fiindcă admite posibilitatea cunoașterii totale și întrucît neagă noumenul; e raționalist pentru că socoate că legile rațiunii se contopesc cu legile existenței.

Adevărul după dînsul nu-l o entitate care se impune cu necesitate. Certitudinea n'are o valoare obiectivă—ea e subiectivă. „*Il n'y a pas de certitude, il y a des hommes certains*”. Departe de a fi un soare inteligibil, adevărul este un act al conștiinței individuale. A gîndi înseamnă a afirma, ceia ce înseamnă că pe lîngă factorul intelectual participă și elemente voluntare și afective. Fiînd liber să afirm, sint liber să cunosc. Problema cunoașterii e o problemă de libertate. Rațiunea practică subordonează pe cea pură, după cum pluralismul necesită în mod imperios drept corolar pragmatismul. Metafizica lui Renouvier se angrenează după legea numărului. A gîndi echivalează cu a afirma,

a pune în raport, a totaliza, deci a număra. Orice realitate care nu îmbracă haina numărului e contradicție structurii inerente spiritului și deci nu există. După *Eleași* și *Hegel*, filozoful francez imprimă o peceie nouă și originală principiului de contradicție.

Consecințele care decurg din legea numărului sînt multiple. În prealabil trebuie amintit că numărul fiind determinat implică finitul, pe cînd infinitul atrage după sine noțiunile de substanță, absolut, necesitate, determinism. O primă consecință e relativismul cunoștinței. Realitatea supunîndu-se numărului reclamă numai decît finitismul. În chipul acesta se distruge infinitul actual și odată cu el, absolutul, lucrul în sine. Singura realitate existențială este numai fenomenul.

În al doilea rînd legea numărului face posibilă rezolvarea antinomiilor kantiene, luînd de bune tezele și înlăturînd antitezele.

Dacă spațiul și timpul ar fi considerate ca lucruri în sine ar călca legea numărului și n'ar mai putea da loc la reprezentări. Ca elemente constante de reprezentare se supun numărului, sînt determinate, finite, urmează că lumea are un început în timp (a izvorit printr'un proces de creație spontană), după cum cosmosul are o limită în spațiu. La fel, lucrurile nu se divid la infinit—realitățile ultime au caracterul atomilor și monadelor, adică sînt simple și indivize. Odată ce ce admite idealitatea spațiului și timpului, metafizica materialistă e pusă în imposibilitate. Tot așa, postularea unor elemente ultime în număr plural neagă orice panteism.

În această perspectivă, natura nu mai este un mecanism causal constrîngător; ea e contingență, discontinuitate, libertate și creație.

Punînd accentul pe specific, inedit, și calitativ; respingînd ca și Comte explicarea superiorului prin inferior; postulînd o pluralitate de realități, *Renouvier* numără în existență, înlocuînd ca *Leibnitz*, o societate de conștiinți.

(G. Séailles. *Revue de Méta-physique et de Morale*).

Problema națională și tineretul socialist

Una din chestiile cele mai discutabile de noua generație socialistă, e acea privilegioare la raporturile dintre doctrina și ideea națională. În conferința tinerilor socialiști, ținută anul trecut la Iena, ea a fost la ordinea zilei. Polemizînd cu Max Adler, Hermann Heller a scris în răspîndita sa broșură „Sozialismus und Nation”, următoarele: „Socialismul trebuie să aducă o creștere a culturii. Aceasta însă, o cit mai fină manifestare a însușirilor particulare a fiecărui națiunii. Socialismul nu înseamnă sfîrșitul ci desăvîrșirea comunității naționale. A fi socialist, înseamnă a fi, cu necesitate național și viceversa. Căci cineva, nu poate pronunța în mod cinstit cuvîntul comunitate culturală, fără să se gîndească, că cea mai mare parte din această comunitate nu se împărtășește din ea”.

Nu poate fi desigur, vorba în aceste afirmații de un naționalism negativ al urii, ci de o noțiune a culturii, opusă idealului de ordin oară. Acest ideal, era individualismul. Departe de a crea personalitate, el a rupt firul tradițiilor, care lega generațiile trecute de marile unități culturale. Reacționînd împotriva acestor manifestări morbide, socialismul trebuie să tindă cu tărie, către crearea unei noi comunități culturale. Aceasta, nu poate exista însă, fără o unitate spirituală, pe care făcînd abstracție de biserica catolică internațională, nu o găsim realizată decît în anumite forme naționale, legate de un teritoriu.

Mișcarea națională înăuntrul socialismului are dar o bază pozitivă și voința unei comunități culturale nu poate fi din motive istorice, altfel privită, decît sub aspectul unei comunități naționale. Realizarea acestei comunități culturale naționale o simțim totuși numai ca o etapă, pe care dacă nu o putem depăși deocamdată, ea nu exclude din punct de vedere rațional, o unitate mai înaltă.

(Victor Engelhardt. *Sozialistische Monatshefte*, Februar).

Mișcarea intelectuală în străinătate

Romane

Armand Mercier, *L'aventure amoureuse de Pierre Vignal*, Ed. de France, Paris.

Mulți scriitorii au încercat după succesul lui Pierre Benoit cu „Koenigsmark” și „Atlantida”, să scrie romane în genul acestora două.

Trebuie însă să recunoaștem că foarte puțini au reușit. — Meritul domnului Armand Mercier care a știut să izbutească acolo unde alții au încercat fără succes este deci cu atât mai mare. „L'aventure amoureuse de Pierre Vignal”, este poveste de un interes captivant al aventurii aviatorului Pierre Vignal.

Pierre Girard, *Lord Algerton et la Curieuse metamorphose de Yohn*, Ed. Kra, Paris.

D. Pierre Girard, ne oferă două feeril moderne. Aventuri sentimentale a doi seniori britanici. Algerton descoperă primăvara la Geneva, iar John bancherul descoperă toamna la Paris. Amindouă aceste aventuri își au suprema răsplătă: inima unei tinere fete.

Scrisă în maniera Giraudoux, cartea d-lui Pierre Girard va avea mulți admiratori. Iar tipurile celor doi anglo-saxoni, primul mai impresionist, al doilea mai concentrat — vor fi egal de aplaudate.

Louis Hemon, *Battling Malone*.

O nouă operă postumă a auto-

rului romanului canadian „Marie Chapedelaine”. Louis Hemon fu surprins de moarte cind abia incepușe să trăiască.

În cursul vieții sale prea scurte, părea că rupsese orice legătură cu patria sa și o invicibilă atracție îl îndrepta spre orașele britanice a căror mizerie este cea mai pitorească de pe tot globul. — Malone, brută irlandeză este quasi proprietatea unor nobili englezi care-l obligă să se antreneze la lupte de box și să poată astfel la viitorul match franco-englez să restituie Angliei titlul său de campioana lumii, ce împlător îi fusese luat.

Verva și în același timp profunzimea acestei opere face încă odată să măsurăm cât de mare pierdere a suferit literatura franceză în ziua cind un accident fatal l-a luat pe unul din cei mai buni romancieri ai săi.

André Gide, *Les Faux-monnayeurs*, Ed. N. R. F., Paris.

Literatură

Gerard D'Houville, *Paris et les voyages*, Ed. Le Divan.

D-na Gerard d'Houville este deplinătoarea unei prețioase comori de imagini. În plus are arta de a poetiza în modul cel mai încântător impresiile primite — un simplu voiaj

la Paris sau câteva zile petrecute la țară capătă subțit până el vrăjilă farmecul unor împliniri minunate.

Irjö-Hirn, *Les jeux des enfants* tradus din limba suedeză de T. Ilasmar și cu o prefață de Lucien Maury, Ed. Stock.

Este vorba în această carte de sfirleze, mingi, smee, dansuri și păpuși—Subiectul poate părea modest. D. Irjö Hirn, eminent savant-finlandez a știut însă să facă din el un studiu pasionant în care găsim aria unui Ruskin și erudita sa-gacitate a unui Francez. Pentru cei ce știu să priceapă este o carte plină de poezie și filozofie.

Feodor Dostolevski, *Memoires ecrites dans un souterrain*, tradus de Henri Mongault și Maro Laval, Ed. Bossard.

În niciuna din operele marelui scriitor rus nu apare mai puternic esența rusă a operei sale. De o sinceritate aproape monstruoasă, ne arată fără cruțare mecanismul cel mai intim al conștiinței omenești sustrase controlului celorlalți.

Pe lângă studiul filozofic asistăm la o dramă puternică, aceea a omului scăpat din subteranul unde pierduse deprinderea de a trăi, în fața vieții. Este, cum a spus un critic, o carte mare în format mic.

Louis Rougier, *Les maitres de la pensée antichretienne*.

Ținem înainte de toate să prevenim publicul căruia îi prezentăm această lucrare, ca nu este vorba de o polemică îndreptată împotriva creștinismului. Această lucrare sub direcțiunea d-lui Louis, este o operă colectivă la care au colaborat autori formați la disciplinele cele mai stricte ale științei obiective.

Colecția întregă va cuprinde 15 volume. Începutul primului volum cuprinde „Celse” de d. Louis Rougier.

Adrien Peytel, *L'Humour au Palais (Anecdotes)* cu o prefață de Curnowsky, Ed. Albin Michel.

„De multe ori găsim într'un cuvânt de Voltaire o replică de Beaumarchais, o povestire de Courteline mai mult decît într'un volum de șase sute de pagini”. Aceasta o spune Curnowsky și are dreptate.

Și ca să fim convinși de acest adevăr trebuie să cunoaștem „L'Humour au Palais”, care este opera unui avocat și a unui om de spirit. În această dublă calitate, scriitorul știe mai înțeles să facă să trăiască scene audiente și procese celebre și în al doilea rînd a știut s'o facă cu h mor-găsim în cartea sa specificul spiritului franțuzesc, adică finețe în observație, o bonomie puțin ironică, simțul comiului și al măsurtii.

Roland Dorgelès, *Sur la route mandarine*, Ed. Albin Michel.

O carte în care autorul ne împărtășește impresiile sale dintr'un recent voiaj făcut în coloniile franceze din Indo-China.

Descripții pitorești și caracteristice ale locurilor și moravurilor indigenilor—care sînt acum tot așa de familiarizați cu tigrii, foarte numeroși în acele ținuturi ca și cu automobilele și tramvaiele.

Cartea d-lui Dorgelès este pentru cei care au făcut aceste călătorii, plină de evocări, iar pentru ceilalți o inițiere plăcută la o viață și un pelsaj cu totul deosebite.

E. Sainte Marie Perrin, *Introduction à l'oeuvre de Paul Claudel*, Blout et Gay, Paris.

Autoarea acestei cărți își propune să înlăture câteva obstacole care împiedicau calea cetitorului, spre opera lui Claudel. D-sa spune că multă lume cunoaște numele acestui scriitor fără să-l cunoască opera. D-na Sainte Marie Perrin slujește deci de călăuză cetitorului care cearcă să înțeleagă opera lui Claudel. În acest scop dă amănunte asupra vieții scriitorului, asupra cărților pe care le-a scris și mai ales insistă asupra formei literare originale și asupra elementului liric complex al artei lui. Pentru ilustrarea celor ce susține, autoarea alege textele cele mai caracteristice.

Fernand Divoire, *L'homme du monde*, Simon Kra, Paris.

M. M. Curnowsky et J. W. Bienstock, *Le Muée des Erreurs, ou le Français tel qu'on l'écrit*, Simon Kra, Paris.

René Crevel, *Mon corps et moi*, Simon Kra, Paris.

Dr. Jean Vinchon, *Les déséquilibrés et la vie sociale*, M. Rivière, Paris.

Jacques des Gachons, *Gens de France au labour*, Les Beaux Livres, Paris.

Cooperatie

Hegedüs Vilmos, *A svövetkezeti eszme a közgazdaságbán*, Ed. Hangya, Budapest.

Studiul de față asupra „Ideii cooperatiei în Economia Politică” apare într-o colecție publicată de Alianța cooperativelor din Ungaria. De la început autorul spune că ce face a urmărit prin această lucrare a fost să scoată în evidență rolul imens pe care ideea de cooperatie îl are în viața economică modernă. Cooperatia după d-sa este o instituție mijlocie între capitalism și socialism. Ea dă deodată avantaje individului și colectivității.

Autorul stabilește locul pe care cooperatia trebuie să-l aibă în științele economice. Totodată încearcă să dovedească, că pe măsură ce se stabilește o colaborare din ce în ce mai strinsă între cooperativele diverselor țări, se va ajunge încet-încet la crearea, pe baze cooperative, a unui organism internațional economic care va împledeca abuzurile capitalului internațional și va infrina și libertatea economică prea mare spre care ținde socialismul. Mișcarea de concentrare a cooperativelor împingă greutăți mari din cauza intereselor deosebite ale cooperativele agricole și celor orășânești. Lucrarea cuprinde la sfârșit o bibliografie bogată.

Jean Gaumont, *Histoire générale de la coopération en France. Les idées et les faits. Les hommes et les oeuvres*. Preface d'Albert Thomas, 2 vol., Fédération nationale des coopératives de consommation, Paris.

„Niciodată după cunoștințele mele, spune d. Albert Thomas în prefața acestei lucrări, cercetările asupra unei mari tradiții populare sau asupra originilor unei instituții sociale n'au fost duse așa de

departe, cu alita pasiune, cu alita grijă”.

În adevăr, d. Gaumont cercetînd cele mai vechi și mai simple izvoare: broșuri, statule, jurnale, documente de stare civilă etc. face istoricul ideii de cooperatie, și a instituțiilor cooperative, dela primele lor manifestări, la începutul sec. XVIII. Arată influența socialismului lui Fourier, creația comerțului veridic și social la Lyon în 1835, mișcare socială de asociație până la 1848, revoluția, lovitură de stat din 1852 cu urmările sale. Dela 1860 înainte spiritul de asociație capătă noi forțe, la încercările de a se aplica doctrinele lui Proudhon și exemplele din Anglia unde cooperativele dădeau frumoase rezultate.

În al doilea volum „Fondarea și dezvoltarea instituției cooperative moderne”, se studiază mișcarea cooperativă de consum în Franța pe vremea Republicei III-a, progresul federalizării, crearea și dezvoltarea magazinului în mare.

O parte a volumului se ocupă de Camera consultativă a asociațiilor muncitorești, cu dezvoltarea cooperativele de credit și a celor agricole. În sfârșit cea din urmă parte a volumului e consacrată rolului pe care cooperatia franceză îl joacă în organizația internațională a mișcării cooperative.

A. E. Lloyd, *The Co-operative movement in Italy with special reverence to Agricultural Labour and Production*, The Fabian Society et George Allen and Nuidin, London.

O carte în care se descriu cîteva instituții cooperative caracteristice din Italia: Cooperativele de muncă, cooperativele muncitorești de producție și cooperativele agricole. În treacăt autorul arată stagnarea mișcării cooperative italiene din cauza crizei economice în genere cit și din cauza infiltrării politice în mișcare. Într'un capitol special autorul se ocupă și de educația care se dă în școli pentru cooperatie, relevînd activitatea Universității proletariene din Milan creată de societățile de

ajutor reciproc agricole și de asociațiile cooperative.

Dr. Th. Cassan, *The consumers Co-operative Movement in Germany, The Co-operative Union, Manchester.*

Economie politică

Lujo Brentano, *Agrarpolitik, J. G. Gotta'sche Buchhandlung Nachfolger, Berlin, Stuttgart.*

Autorul și-a revizuit și completat studiul apărut în 1896, cel care face ca noua ediție apărută acum să fie de actualitate.

D. Brentano studiază factorii producției: fiziologie vegetală, climatul, calitățile fizice și chimice ale pământului. Descrie diverse sisteme de cultură și examinează posibilitatea de mărire a productivității pământului.

Joseph Burgess, *British Agriculture versus Foreign Tributes, Francis Johnston, London.*

German Bernacer, *Interés del capital. El problema de sus origenes* Ed. Lucentum, Alicante.

E vorba de dobânda capitalului. Autorul face o expunere critică a diverselor teorii asupra dobânzii.

E de părere să dispară dobânzile potrivit principiului că orice retribuție economică trebuie să nască din muncă. În felul acesta capitalul ar fi deținut de cei care pot să-l dea o întrebuințare utilă.

Cartea conține și alte teorii economice în legătură cu problema studiată.

Nicolas Makeev și Valentin D'Hara, *Russia, Ernest Bern, London.*

Un studiu asupra Rusiei din punct de vedere climateric, geografic, economic și politic. Mai multe capitole se ocupă pe larg de evoluția politică a Rusiei sub vechiul regim. Aici autorii analizează factorii care au condus poporul rus la revoluția din 1917.

Capitolele următoare în număr de patru tratează organizația politică și economică sub noul regim al bolșevicilor. Un ultim capitol se ocupă de politica internațională comunistă, de instrucția publică și de mișcarea literară și artistică în Rusia de azi.

O bibliografie a literaturii despre Rusia apărută în străinătate completează volumul.

Emile Sallens, *Toute la France.* Ed. Larousse, Paris.

COMPILATOR

Bibliografie

In editura „Cartea Românească“, București:

Aurel O. Popovici, *Călăuza fericirii adică Invățătura vieșir după sftnta evanghelie și după povășuirile boerului Iordache Golescu*, Prețul 25 lei.

M. Sadoveanu și D. Patrașcanu, *Sfintele amintiri*, 1926.

Elena Farago, *Din traista lui Moș-Crăciun*, Ediția II-a, Premială de Academia Română, ilustrată, cartonată, Prețul 35 lei.

Ing. C. Stavri Cunescu, *Mîna de lucru în producția națională*.

Em. Brîndza, *Filozofia educației estetice*.

Alex. Lascarov-Moldovanu, *În grădina lui Naș Mușat*, Nuvele și Povestiri, 45 lei.

G. Chițoiu, *În slujba plugăritei noastre*.

George Ranetti, *Domnișoara Miau*, Roman psihologic în versuri, Prețul 15 lei.

Gh. Șiadbei, *Gări și Trenuri*, Cunoștinți folositoare, Prețul 4 lei.

Ion Mureșeanu, *Musca*, Cunoștinți folositoare, Prețul 4 lei.

Apostol D. Culea, *Cetățile Moldovenești de pe Nistru*, Cunoștinți folositoare, Prețul 4 lei.

Ing. N. Gane, *Betonul Armat*, Cunoștinți folositoare, Prețul 4 lei.

Jon Popa-Cîmpeanu, *Ciuperclle*, Cunoștinți folositoare, Prețul 4 lei.

Dr. I. Glăvan, *Conjunctivita granuloasă*, Cunoștinți folositoare, Prețul 4 lei.

In Editura „Cultura Națională“, București.

G. Rodenbach, *In exil*.

E. Marghitta, *Ironii sentimentale*.

T. Vianu, *Fragmente moderne*.

Tiberiu Crudu, *De pe la noi ce-a fost odată*.

Dr. Lupu, *Noi și Strbit*.

In diferite edituri și tipografii :

M. Dragomirescu, *Știința literaturii*, Fasc. I-VI, Buc. ed. Inst. de literatură.

Dr. E. Gelma, *Alcoolismul*, Cluj, 1925.

Dr. D. Apostol, *Sifilisul*, „ „

Dr. Dominic Stinca, *Cunoștințe despre sifilis*, Cluj, 1925.

Dr. Lațiu, *Bogățiile ascunse în pământul nostru*, „ „

Sorin Negruzți, *Încercare de psihobiologie penală*, Buc., 1926.

I. Moldovan, *Biopolitica*, ed. „Astra“, Sibiu.

H. Stahl, *Un roman în lună*, ed. „Cugetarea“, Buc.

L. Blaga, *Fapta, Invlere, joc dramatic*, „Cartea vremii“, București, Prețul 20 lei.

Mihai D. Ralea, *Introducere în sociologie*, ed. Cartea vremii, Prețul 20 lei.

I. Petrovici, *Cercetări filozofice*, ed. Casa Scoalelor, București, 1926.

Comandor Bucholtzer, *Telegrafie și telefonie fără fir*, Chișinău, 1926.

A. Cotruș, *In robia lor*, Arad, 1926.

Al. Procopovici, *Principiul sonorității în economia limbii. Din istoria raporturilor noastre interdicționale*, Cluj, 1926.

Dr. Preda, *Cteva date biologice și psihologice necesare unei educații moderne*, Sibiu.

Episcopia Hotinului, Chișinău, 1925.

E. Lovinescu, *Critice*, vol. II, ed. „Ancora“ București.

C. Loghin, *Istoria literaturii române*, Cernăuți, 1926.

Georg Bernard Shaw, *Profesiunea d-nei Warren*, Biblioteca Dimineața.

Adrian Pascu, *Domnul Șef*, Bibl. Dimineața.

Lazăr Lazarevici, *Werther*, „ „

D. N. Teodorescu, *Radeș*, „ „

Ion Mehedințianu, *Insemnări omenești*, Cluj, 1926.

I. P. Condiescu, *Doctrina administrativă*, București 1926.

Minerva Scaffer. N. Cozma, *Album de cusături naționale,* Sibiu, 600 lei.

Vasilescu Nottara, *Srăbătând China.*

E. Grințescu, *Scoalele de agricultură din România.*

Vasile Savel, *Vadul hoșilor,* roman ed. „Librăria nouă”, Calea Victoriei, București.

F. Ștefănescu Goangă și V. I. Bărbat, *Extenziunea universitară,* Cluj, 1926.

Anuarul școalelor normale Pr. Carol, Focșani.

Macedon Linul, *Viața și activitatea lui Ignat Sent,* Cluj.

Leca Morariu, *Un cîntăreț al Sucevi : T. Robeanu,* Cernăuți, 1926.

Dr. Ioan Lupaș, *Contribuțiuni la Istoria ziaristicei românești ardeleni,* Sibiu, 1926.

Reviste primite la redacție

La Nouvelle Revue Française, No. 150; *La Revue Mondiale,* 1 Marti No. 4; *Revue Internationale du Travail* Febr. și No. 3; *Mercur de France,* 1 Martie; *Neamul românesc literar,* No. 12-16; *Cîmpul,* No. 5; *Arhivele Olteniei,* Februarie; *Adevărul Literar,* No. 275-276; *Sburătorul,* No. 1; *Cosinzeana,* No. 8-12; *Foala plugarilor,* No. 2; *Căminul,* 11-12; *Junimea literară* No. 11-12; *Ritmul vremii,* No. 2-3; *Făt-frumos,* No. 2; *Universul literar,* No. 13; *Arhiva Someșană,* No. 4; *Viața literară,* No. 6; *Țara de jos,* No. 2-3; *Convorbiri literare,* No. 1-2; *Lamura,* No. 1; *Lacrima,* No. 1; *Societatea de mîne,* No. 8-12; *Le monde nouveau,* 15 Febr. 1926; *Ideia Europeană,* No. 183-185; *Viața agricolă,* No. 3-5; *Democrația,* No. 2; *Vatra școlară,* No. 7-8-9; *Flamura,* No. 1; *Răzeșul,* No. 2; *Revista Generală a Învățămîntului,* No. 2; *Gîndirea* No. 1; *Roma,* 2-3; *Contemporanul,* No. 64-65; *Năzuințe românești,* No. 2; *Solidaritate,* No. 4, 5; *Biserica ortodoxă,* No. 44; *Graiul nostru,* No. 1, 2, 3; *Transilvania,* No. 2; *Impărțirea românească,* No. 10; *Șezătoarea,* No. 1-2; *Ramuri,* No. 2.

Tabla de Materie

VOLUMULUI LXV

(Anul XVIII, Numerele 1, 2 și 3)

I. Literatură.

<i>Botez Demostene.</i> —Inserare	36
—Uităm	308
<i>Căzimir Otilia.</i> —Reculegeri între zi și noapte . . .	89
—Efect de lună	161
<i>Mantu Lucia.</i> —Instantanee (Un zimbet..—Viața primedioasă.—Clientelă dificilă — Umbre chinezești.—Atavismul.— Intârziata.— Toporași.— Politeță.— Bariere sociale.—Salutul.— Ciurchianul.—„La comisie“.—Amăgiri.—„Carpe diem“).	81
<i>Mihdescu I. Gib.</i> —„La Grandiflora“	252
<i>Sadoveanu Mihail.</i> —Negustor lipscan	59
<i>Stahl Yvonne Henriette.</i> —La bătălia dela Port Arthur, Depozit de coloniale și băuturi spirtoase . .	193
<i>Teodoreanu Ionel.</i> —La Medeleni (Drumuri...) . . .	5

II. Studii.—Articole.—Scrisori din țară și din străinătate.

<i>Andrei P.</i> —Mahatma Gandhi	182
<i>Davădescu N.</i> —Estetica poeziei simboliste	38
<i>Gherea D. Ioan.</i> —Vicisitudinile sentimentului estetic (Dincolo de frumos și urât)	167

II

<i>Ibrăileanu G.</i> —Creație și analiză (Note pe marginea unor cărți)	214
<i>Petrescu Cezar.</i> —Scrisori din București	102
„ „ —Scrisori bucureștene (Cintecul lebedei.—Tristeți de sfârșit de legislatură.—Celălalt București.—Mihalache bronctosaurul.—Și însfirșit primăvara)	324
<i>Petrovici I.</i> —Adevăr și originalitate	92
<i>Profiri N.</i> —Orașe mari	298
<i>Ralea D. Mihal.</i> —Psihologie și viață	315
<i>Sadoveanu Mihail.</i> —Bătrînul Radu Rosetti	310
<i>Suchlanu I. D.</i> —Logica economiei	27
„ „ —Disertațiune pentru proști	292
<i>Vianu Tudor.</i> —Reflecțiuni despre Succes	205
<i>Weiss Aureliu.</i> —Dmitri Merejkowsky	68

III. Note pe marginea cărților.

<i>Bantaș M.</i> —Eminesciana	97
---	----

IV. Cronică

<i>Botez Octav.</i> —Cronica ideilor (Julien Benda)	330
<i>Ibrăileanu G.</i> —Cronica literară (În jurul limbii literare)	117
<i>Ralea D. Mihal.</i> —Cronica ideilor (Militantism ideologic)	103
<i>R. M.</i> —Cronica literară (André Gide)	350
<i>Sevastos M.</i> —Cronica teatrală: București	120
„ „ —Cronica teatrală: Sfânta Ioana.—Fedra.—Șase personaje în căutarea unui autor.—Puterea Intinericului)	345

V. Miscellanea.

<i>Nicanor P. & Co.</i> —Filozofie și urbanism.—A la recherche du temps perdu.—Făt-frumos din lacrimă.—Dela redacție. —D. Benjamin Crémieux despre Proust.	124
<i>Nicanor P. & Co.</i> —Filozofia culturii cu aplicații românești.—Însemnări pe marginea revistei „Europe”. —Nobleța Ioanei.—Moartea lui Radu Rosetti.—Gorki și țăranul rus.—Dela Redacție	357

VI. Recenzii

<i>Aderca F.</i> —Omul descompus (M. Ralea)	136
<i>Balș Gh.</i> —Începuturile arhitecturii bisericăști din Moldova (P. Constantinescu-Iași)	379

<i>Bărbat Virgil și Ștefănescu-Goangă Fl.</i> —Extenziunea universitară (M. R.)	373
<i>Blaga Lucian.</i> —Fapta. Invierea (Octav Botez)	370
<i>Bucke M. R.</i> —Kosmisches Bewusstsein (Sorin T. Pavel)	145
<i>Busuțoceanu Al.</i> —Cîteva portrete noi ale lui Mihai Viteazul (P. Constantinescu-Iași)	380
<i>Cotruș A.</i> —În Robla lor (O. B.)	371
<i>Ducați Pericle.</i> —Etruria antică (C. Balmuș)	376
<i>Feraru Leon.</i> —Maghernița veche (M. R.)	138
<i>Lupu N., dr.</i> —Noi și Sîrbi (M. R.)	374
<i>Movilă Sunda.</i> —Cîrnil Roșii (Ionel Teodoreanu)	141
<i>Naum A Teodor.</i> —Idilele rustice ale lui Theocrit (C. I. Balmuș)	378
<i>Ortiz Ramiro.</i> —Italia modernă (O. B.)	144
<i>Phillipide A.</i> —Originea Romînilor I, Ce spun izvoarele istorice (Gh. I. Băttanu)	131
<i>Rosetti Al.</i> —Etude sur le Rhotacisme en roumain (I. Șiadbei)	374
<i>Rosetti Al.</i> —Catehismul Marțian (I. Șiadbei)	374
<i>Rousou Matei.</i> —Et nous nous sommes aimés là (M. Sd.)	372
<i>Soveja.</i> —Tita Maiorescu (G. I.)	142
<i>Speranția Eugeniu.</i> —Generalități de Psihologie individuală și socială (Ștefan George)	144
<i>Sudeșeanu Const</i> —Introducere în sociologia lui Auguste Comte (Ștefan George)	381
<i>Todle Eugen.</i> —Hîrdăul lui Satan (Octav Botez)	139
<i>Unamuno Miguel, de.</i> —L'agonie du christianisme (Sorin T. Pavel)	145
<i>Vianu Tudor.</i> —Dualismul artei (M. Ralea)	143
<i>Zeletin Șt.</i> —Istoria socială (M. Ralea)	142

VII. Revista Revistelor

<i>Brillat Savarin</i> (Mercure de France)	148
<i>Davrey Henry</i> —Ăpocrifele lui Oscar Wilde (Mercure de France)	335
<i>Delvaux A.</i> —Problema Atlantidei și Germanii (Mercure de France)	152
<i>Engelhardt Victor.</i> —Problema națională și tineretul socialist. (Sozialistische Monatshefte)	389
<i>Fleury Maurice, de.</i> —În căutarea facultăților sufletești (La Revue de France)	152
<i>Graffigny Henry, de.</i> —Problema petrolului (Revue Mondial)	152
<i>Iung G. C.</i> —Tipuri psihologice (Zeitschrift für Menschen Kunde)	147
<i>Jaloux Edmond.</i> —René Boylesve (Nouvelles Littéraires)	148

IV

<i>Leroux E.</i> —Natura expererienței după James Ward. (Revue philosophique)	387
<i>Magallon Xavier, de.</i> —Paul Valéry (Le Monde Nouveau)	150
<i>Masson-Oursel P.</i> —Orient-Occident (Nouvelle Revue Française)	383
<i>Maury Lucien.</i> —O mare romancleră scandinavă (La Revue de France)	385
<i>Michel Ernst, dr.</i> —Academia muncii dela Francfort (Revue internationale du Travail)	386
<i>Mortier A.</i> —Un strămoș italian al lui Georges Dandin (Revue de littérature comparée)	149
Prezentul și viitorul fascismului (Le correspondant)	151
<i>Renauld Jeanne</i> —Observațiuni asupra ideii de valoare considerată în raporturile cu societatea (Revue de Métaphysique et de Morale)	386
Revistele noastre	382
<i>Séailles G.</i> —Pluralismul lui Renouvier (Revue de Métaphysique et de Morale)	388
<i>Vauderolugt E.</i> —Statele-Unite ale Europei (Le Monde Nouveau)	384
<i>Wissel Rudolf.</i> —Dificultățile economiei germane (Sozialistischen Monatshefte)	147
VIII — Mișcarea intelectuală în străinătate	154, 390
IX.—Bibliografie.	159, 394